

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Egy régmúlt évszázad emléképei

VÉR ESZTER VIRÁG

„...egy új köteléket fog fűzni magas családja s a nemzet között...” Az uralkodócsalád tagjai Magyarországon (1867-1868)

ANGELOVICS HELGA

Vay Miklós Zemplén megyei közéleti pályakezdése (1825–1831)

TILCSIK GYÖRGY

Kossuth Lajos 1848. szeptember 23-én kelt, népfelkelést hirdető szövegének német nyelvű fordítása és átdolgozása

PELLES MÁRTON

Dr. Tauffer Emil (1905) és Roediger Ernő (1907) jelentései a Fiume–New York közötti kivándorlásról

34. évf.

2019

2. szám

Bemutatjuk Stefan Berger német történészt

34. évfolyam

2019. 2. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány

az

Nemzeti Kulturális Alap

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Nemzeti Együttműködési Alap,
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GÉZA

TOMKA BÉLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

VÉR ESZTER VIRÁG

„... egy új köteléket fog fűzni magas családjá s a nemzet között...” Az uralkodó-család tagjai Magyarországon (1867–1868) 5

ANGELOVICS HELGA

Vay Miklós Zemplén megyei közéleti pályakezdése (1825–1831) 37

KÁROLYI BÁLINT

Zichy II. Pál árváinak iskoláztatása. Iskoláztatási stratégia a Zichy családban a 17. század második felében 54

KOVÁCS JANKA

„Érzelmi nyavalyák” és „ész-tébolyodások”. A lélek betegségei az orvosi disszertációkban a 18–19. század fordulóján 67

Múltidéző

TILCSIK GYÖRGY

Kossuth Lajos 1848. szeptember 23-án kelt, népfelkelést hirdető szózatának német nyelvű fordítása és átdolgozása 85

PELLES MÁRTON

Dr. Tauffer Emil (1905) és Roediger Ernő (1907) jelentései a Fiume–New York közötti kivándorlásról 107

Határainkon túl

Egy elkötelezett történész. Beszélgetés Stefan Bergerrel, a Bochumi Ruhr Vidéki Egyetem professzorával (Az interjút készítette: *Erős Vilmos*) 120

Stefan Berger műveinek válogatott bibliográfiája 125

STEFAN BERGER

Történetírás és közéleti szerepvállalás – egy szimbiotikus kapcsolat (Fordította: *Törő László Dávid*) 142

Kitekintés

ERŐS VILMOS

A múlt mint történelem. Elmélkedések Stefan Berger könyve és a *Writing the Nation* sorozat kapcsán 164

Figyelő

A művészettörténész nyomoz

(*Bubryák Orsolya: Fantomkép egy 17. századi bécsi műgyűjtőről. MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2017.*)

B. SZÉKELY DOROTTYA PIROSKA 175

A középkori pápaság és Szent Jakab kultuszának metszéspontjában (<i>Zwischen Rom und Santiago. Festschrift für Klaus Herbers zum 65. Geburtstag. Dargestellt von seinen Schülerinnen und Schülern. Hgg. von Claudia Alraum, Andreas Holndonner, Hans-Christian Lehner, Cornelia Scherer, Thorsten Schlaowitz, Veronika Unger. Verlag Dr. Dieter Winkler, Bochum, 2016.</i>)	
BARABÁS GÁBOR	179
Nemzet és divat (<i>Lukács Anikó: Nemzeti divat Pesten a 19. században. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2017.</i>)	
SZENTESI RÉKA	185
A „Ballhausplatz” szelleme (<i>Somogyi Éva: Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914. MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, Budapest, 2017.</i>)	
ESZIK VERONIKA	189
Az architektúrától az ellenállástörténetig. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai (<i>Szelke László: A Gresham a nációk ellen. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.</i>)	
RÉVÉSZ BÉLA	193
Számunk szerzői	197

„... egy új köteléket fog fűzni magas családjá s a nemzet között...”

*Az uralkodócsalád tagjai Magyarországon (1867–1868)**

Unokahúgaimnak, Annának és Nórának

Tanulmányomban Erzsébet királynénak a koronázást követő, Mária Valéria születéséhez kapcsolódó, hosszabb budai, majd gödöllői jelenléteit kívánom bemutatni, melyek jelleknél fogva különböznek a korábbi eseti megjelenésektől,¹ ahogy az uralkodó feleségének ezt követően meghonosodó, elsősorban szezonális tartózkodásaitól is.² Erzsébet magyarországi jelenlétének e kiemelt jelentőséggel bíró periódusát magyar részről Márki Sándornak

* Készült az MTA Bolyai János-ösztöndíj *Rudolf trónörökös Magyarországon* című kutatási programjának keretében. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni F. Dózsa Katalinnak, Deák Ágnesnek, Nagy Anitának, Faludi Ildikónak, Papp Barbarának, Török Zsuzsának, Czeferner Dórának, Fazekas Istvánnak, Oross Andrásnak, ifj. Bertényi Ivánnak és Borovi Dánielnek, hogy kutatásaim során tanácsaikkal, javaslataikkal segítették munkámat s egyúttal a kézirat formálódását. A tanulmányban hivatkozott párizsi levéltári és könyvtári kutatómunka a *Klebensberg Kuno ösztöndíj* (2017) keretében, míg a bécsi kutatások a *Collegium Hungaricum* ösztöndíjaival (2014, 2016, 2017) valósultak meg. Külön köszönet illeti Borovi Dánielt a dolgozat szerkesztésében, illetve átdolgozásában nyújtott segítségért. A tanulmány korábbi szövegváltozata a Gödöllői Királyi Kastélymúzeum Múzeumok éjszakája programsorozatának egyik előadásaként is elhangzott (2018. június 23-án); az idézet forrása: Eötvös József levele Erzsébetnek (Pest, [1]867. november 6.) Közli: Szalay Imre: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*. Budapest, 1911. 34. (ktsz. 49.)

¹ Erről bővebben (Ferenc József kíséretében): Manhercz Orsolya: *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban*. *Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. (PhD-disszertáció.) Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet, 2012. (kézirat); Manhercz Orsolya: *Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a Times hasábjain*. Magyar Könyvszemle, 125. évf. (2009) 1. sz. 47–65.; Manhercz Orsolya: *Az uralkodó Magyarországon, 1865–1866*. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Budapest, 2010. 35-49.; Vér Eszter Virág: *Újraértelmezett szerepváltozások, avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban*. Aetas, 27. évf. (2012) 1. sz. 83–104.

² Ennek korabeli áttekintéséhez lásd: Ripka Ferenc: *Erzsébet királyné Gödöllőn 1867–1897. Emlékkönyv a gödöllői Erzsébet szobor leleplezési ünnepére*. Budapest, 1901.; Márki Sándor: *Erzsébet, Magyarország királynéja 1867–1898*. Budapest, 1899. 12–13.

a Ferenc József-i érában folytatott kutatásai óta nem dolgozták fel,³ csupán részeredmények születtek.⁴

Az Erzsébetről és/vagy Ferenc Józsefről szóló életrajzok érintőlegesen említést tesznek a kérdésről mint magánéletük egyik jelentőségteljes mozzanatáról,⁵ és sok esetben a korabeli szóbeszéd részeként kitérnek ennek legismertebb elemének ismertetésére is Andrassy esetleges apaságára utalva,⁶ részletes elemzésbe azonban nem bocsátkoznak,⁷ a (pikáns)

³ Márki Sándor: *Erzsébet, Magyarország királynéja 1867–1898*. (Szerzői korrektúra példány.) Szegedi Tudományegyetem (SzTE) Klebelsberg Kuno Könyvtára (KKK), Régi Könyvek Tára (RKT), Márki-hagyaték MS 380.

⁴ Ángyán János – Buzinkay Géza: *Kajdacsy István és levelezése Balassa Jánossal*. Orvostörténeti közlemények, 17. évf. (1971) 62–63. sz. 193–201.; Varga Kálmán: *Gödöllő jelentősége a politikai köztudatban 1867–1918*. In: Pajkossy Gábor (szerk.): *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon*. Budapest, 2000. 167–181.; Varga Kálmán: *A gödöllői kastély évszázadai*. Budapest, 2000. 170–187.; Faludi Ildikó: *A Gödöllői Királyi Kastélymúzeum*. (Kiállítási katalógus). Gödöllő, 1998. (második, bővített kiadás) 30–38.

⁵ Somogyi Éva: *Ferenc József*. Budapest, 1989. 202–210.; Somogyi Éva: *Erzsébet királyné Magyarországon. Erzsébet királyné kultusza*. História, 5. évf. (1984) 4. sz. <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/84-04/cho4.html#id479637> (letöltés: 2019. február 13.); Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest, 1999. 97.; Csapó Csaba: *Ferenc József magyarországi vadászatai*. In: Dorog és a tudományok. Kutatók almanachja. (Dorogi füzetek 38.) Dorog, 2010. 39–45.; F. Dózsa Katalin: *Megértő feleség és szenvedélyes anya*. In: Rácz Árpád (szerk.): *Erzsébet a magyarok királynéja*. Budapest, 2001. 64–77.; F. Dózsa Katalin: *A szerep, egyéniség és mítosz konfliktusa Erzsébet királyné életében*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *Erzsébet, a magyarok királynéja*. (Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 1992. május 18. – 1993. január 15.) Budapest, 1992. 16–20.; Weissensteiner; Friedrich: *„Nagyon vágyódom utánad”. Ferenc József és a nő*. [Ford.: Haynal Katalin] Budapest, 2013. 77–176.

⁶ Andrassy apaságának valószerűtlenségét, illetve toposz jellegét támasztja alá Erzsébet (férfi-női viszonylatban is érvényesülő) köztudottan maximális mérvű erkölcsi normakövetése, a korszakot jellemző (lány)nevelés szemérmetségé folytán a házasséttel szemben mindvégig élesen megnyilvánuló averziói, valamint Erzsébet rendkívül elmarasztaló állásfoglalása a házassági (hűség)fogadalmakat megszegő családtagjairól: „Férjet, gyerekeket elhagyni galádul,/Menni a csábítóval megszire...?!/Sápadsz...látván, e bűnös vágy elárul,/Szökni nem hagy e fogságod helyeti!” Erzsébet: *Zsófiához. Életkép II*. In: Téli Dalok. (Ford.: Tandori Dezső) Idézi: Hamann, Brigitte: *Erzsébet királyné*. (Ford.: Kajtár Mária.) Budapest, 1988. 400.; vagy más helyütt még nyomatékosabban: „Kedves jó férjüradat/Hűtlenül magára hagyta,/Döftél szívébe vasat,/Vétked súlyos, ne tagadjad.” Erzsébet: *Zsófiához I*. In: Téli Dalok. (Ford.: Tandori Dezső) Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 399.

⁷ Hamann: *Erzsébet*, 264–266.; F. Dózsa Katalin: *„Tanácsadó és barát”. – Andrassy Gyula gróf*. In: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó (szerk.): *Gróf Andrassy Gyula – A lángoló zseni*. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastélyban 2009. június 5. – szeptember 27.) Gödöllő, 2009. 6–12.; Schad, Martha: *Erzsébet királyné és leányai*. Ford.: Sütő Gyöngyi. Budapest, [2005.] 67–70.; des Cars, Jean: *Sisi avagy a végzet*. Ford.: Dévényi Levente. Budapest, 2001. 225. Ez az additív elem a kapcsolódó regények visszatérő, kedvelt (esemény)szálaként is megjelenik, más-más hangsúllyal a cselekményben. Lásd (a teljesség igénye nélkül): Szögyén-Wittenbach Hubert [Kalász József]: *Ferenc József szerelmei*. Budapest, 1989. 1. köt. 226–227., 377–379.; Flautner Lajos: *Erzsébet. Titok és szenvedély*. [Budapest], 2012. 65–68., 75–77.; Pataki, Allison: *Sissi – Az ifjú császárné*. Ford.: Csáki Judit. Budapest, 2015. Pataki művével ellentétben más (nő)írók, így Dániel Anna is ifjúsági regényében kerüli e kérdés felvetését, míg Zsigray Julianna munkájában az egyes történeti események interpretálásakor közvetített történelemszemléletében nyomon követhető a szakirodalmi tájékozottság igénye, azonban a kötet műfaji jellemzőiből következően sok helyütt az imaginárius elemek dominálnak. Mindazonáltal Erzsébet jellembrázolása során magánéletének intím részleteit szerfelett plasztikusan jeleníti meg, vélhetően a valóságshoz közelítően bemutatva Erzsébet nagyfokú sérülésre utaló reakcióit: „Erzsébet házasságában nem érett asszonnyá. Szerencsétlenül fiatal volt,

legendák elbeszélésén túl mind osztrák megközelítésben, mind magyar nézőpontból e „majnelligű” családi esemény politikai következményeinek tárgyalására szorítkoznak.⁸

Írásomban elsődlegesen a korábban részleteiben feltáratlan – kéziratossá és nyomtatott – forrásokra alapozva kíséreltem meg Erzsébet privát közegének forrásadottságokhoz mért fellillantásával az uralkodópár legkisebb gyermekének budai világra jöttét, illetve csecsemőkorának magyarországi epizódjait bemutatni.⁹ Mindez nem csupán Erzsébet, illetőleg az uralkodó család magyarországi reprezentációja tekintetében mutat rá jelentős újdonságokra, hanem életmód-történeti vonatkozásai is figyelemreméltók lehetnek kultusztörténeti beágyazottsága mellett, miközben az életút vizsgálatához is nélkülözhetetlen adalékokkal szolgálhat Erzsébetnek – korábban anyósa tényreése következtében kényszerűen háttérbe szorított¹⁰ – anyai szerepvállalásában bekövetkezett fordulat megvilágításával.

Fogantatás

Az uralkodópár a koronázást követően (június 16-tól)¹¹ eljegyzésük színterére, a később megvásárolt és kibővített uralkodói pihenő rezidenciára, Bad Ischl-be vonult vissza,¹² kipihenni

amikor el kellett fogadnia a házasság szerelmi köteleseit. Gyermekek voltak még, a fajtája nem is koránérő, még évekig kellett volna szelíd könnyű kisleány szerelmek iskolájába járnia. Az anyasággal, áldott állapottal súlyosbított, úgyszólván állandó terhességi rosszulléttelkísért házaselete nem ismertethette meg vele...” Zsigray Julianna: *Erzsébet magyar királyné*. Budapest, 1944. 223.; Dániel Anna: *Erzsébet királyné. Fiatal lányok számára*. Budapest, [1938.] A szerző megállapításainak helyességét támaszthatja alá Erzsébet – Festetics Máriaival megosztott – késői visszatekintése házasságának kezdeti (beilleszkedést is érintő) nehézségeire: „mennyire messze volt tőle az idegenek, a nagyok [értsd: felnőttek – V. E. V.] világa – mennyire más volt ott minden...” Festetics Mária naplójegyzése (1872. október 15.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 76. Erről bővebben: Vér Eszter Virág: „Most már tudom, milyen boldogság egy gyermek...” Erzsébet császárné korai anyai szerepvállalásának nehézségei. <https://wmn.hu/kult/50681-most-mar-tudom-milyen-boldogsag-egy-gyermek-sisi-es-az-anyasag> (letöltés: 2019. május 5.)

⁸ Hamann: *Erzsébet*, 264–268., 536–539. Erre egyébiránt emlékirataiban (a korabeli toposzok öszszegését adva) a családi hagyomány megörökítése során unokája, Andrassy Katinka is utalást tett: „...már nagylányként hallottam idegenektől – a nagyapám [Andrassy Gyula – V. E. V.] és a királyné kapcsolatáról szóló pletykát. Hogy mennyi volt benne az igazság, mennyi nem, azt nem tudom; anynyi bizonyos, hogy a szüleim elkeseredetten és szívósan tagadták, s a legcsekélyebb célzás is *trés mal vu* [(fr.) nagyon rossz szemmel nézték] volt előttük. [...] Ha igaz az, amit róla és a királynéről beszéltek, akkor alapos bosszút állt az uralkodón.” Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Ford.: Justus Pál – Balabán Péter. Budapest, 1985. 27–28.

⁹ Ángyán–Buzinkay: *Kajdacsy István és levelezése Balassa Jánossal*, i. m.

¹⁰ Weissensteiner helyesen mutatott rá, hogy e folyamat jóval hosszadalmasabb volt, mint ahogyan azt korábban a szakirodalomban feltételezték. Lásd erről: Weissensteiner, Friedrich: *Rudolf trónörökös és a nők. Erzsébet császárnétól Vetsera Máriaig*. Ford.: Rónahegyi Éva. Budapest, 2005. 7–8.; 14–32. Vö. Hamann: *Erzsébet*, 135–180. Corti, Egon Cäsar: *Erzsébet*. Ford.: Turóczi-Trostler József – Farkas Jenő. Budapest, 1989. (reprint) 80–170. Erzsébet fokozatosan vált önimádóvá, kizorulva azokról a területekről, melyeket császárnéi kötelezettségei mellett az uralkodó feleségeként és anyaként el kellett volna foglalnia. Ezek helyett eleinte provokációnak szánt tevékenységei, pótcselekvései mellett önmaga (s ennek részeként testkultusza) válik számára egyre fontosabbá, az 1860-as évek elejétől fokról-fokra elidegenedve (szűkebb) családi közegétől. Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 32.

¹¹ Österreichisches Staatsarchiv; Haus-, Hof- und Staatsarchiv; Hofarchiv, Obersthofmeisteramt, Zemonienprotokolle (a továbbiakban: AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot.) 79.

¹² Az öröndetes családi esemény emlékének megőrzésére vették meg az uralkodó szülei a korábbi bérleményt, melyet igényeiknek megfelelően kibővítettek. Ennek során a régebben épített, U alakot

a korábbi hónapok intenzív reprezentációs kötelezettségeinek megerőltető periódusát.¹³ Az ünnepek idején bekövetkezett váratlan családi tragédiák (gyász)miliójében¹⁴ fokozottan megterhelőnek érezhették a nyilvános szereplések kényszerét,¹⁵ noha ennek figyelembevételével – az udvari gyász elrendelésével – a tervezett előkészületeken jelentős módosításokat

formáló épületegyüttest további két szárny emelésével E formára egészítették ki. Az építkezési munkálatok előrehaladását Zsófia főhercegnő „felügyelte”, csakúgy, mint a leendő házaspár Burgbéli apartmanjának kialakítását. Részben e túláradó „gondoskodás” eredményeként egyik helyszínen sem lehetett Erzsébetnek – anyósától független – önálló háztartása, ami a későbbiekben a magyarországi rezidenciák felértékelődésének egyik meghatározó eleme lesz. A helyszín a család fennmaradásának szempontjából egyébiránt is kiemelt jelentőséggel bír, hiszen az uralkodó fogantatását – a nőgyógyászati problémák orvoslására javallott – itteni (salzkammerguti sós forrásvizés) fürdőkúra előzte meg. Grössing, Sigrid-Maria: *Sisi családi körben*. (Ford.: Kajtár Mária.) Budapest, 2005. 222.; Holler, Gerd: *Sophie. Die Heimliche Kaiserin. Mutter Franz Josephs I.* Wien, 2007. 36–37.

¹³ Corti: *Erzsébet*, 152–153. Az uralkodópár – a koronázást megelőző előkészületek idején – 1867. május 8-tól ismét Magyarországon tartózkodott; megérkezéskor Ferenc József ünnepélyes fogadtatásuk mellőzését kérte, ami – az udvari előírások vonatkozó rendelkezéseit követve – az ünnepi köszöntések elmaradását jelentette: „Ő Felsegeik folyó hó 8án délutáni 3 és 4 óra közt érkezendnek vasúton Pestre, s minden hivatalos fogadtatást mellőzni kívánnak. Miről Nagyságodat oly megjegyzéssel értesitem, hogy mind e mellett Ő Felsegeik megérkezésekor a pesti indóháznál személyesen megjelenni sziveskedjék. Üdvözlő beszéd ez alkalommal nem fog tartatni.” Wenckheim Béla belügyminiszter 1634. sz. eln. leirata Paulovich Lászlónak, Buda főpolgármesterének (Buda, 1867. május 5.) Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok; Buda város polgármesterének iratai, Elnöki iratok (a továbbiakban: IV. 1110.) BFL IV. 1110. 210:6/5/867. [f.1.] A szükségesnek vélt reprezentációs kötelezettségekből ezúttal – a Ferenc József időszakos távollétei idején is a fővárosban maradó – Erzsébet ugyancsak jelentékeny részt vállalt 1866-os pest-budai jelenléteihez hasonlóan, igyekezve valamelyest növelni a dinasztia még mindig rendkívül csekély népszerűségét. *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 19. sz. 1867. május 12. 450.; Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig (Emlékezhelyei tükrében)*. PhD-disszertáció. Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet, 2013. (kézirat) 184–188.; az előzményekhez: Vér Eszter Virág: *Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alak-úldozásai 1866-ban*. Aetas, 27. évf. (2012) 1. sz. 83–104.

¹⁴ Albrecht főherceg lánya, Matild június 6-án – súlyos égési sérülések következtében – meghalt, miután büntetéstől tartva háta mögé rejtette cigarettáját, ruháját (akaratlanul) lángra gyújtva. Hamann, Brigitte: *Matild*. In: Hamann, Brigitte (szerk.): *Habsburg Lexikon*. (Ford.: Böcskei Erzsébet et al.) Budapest, [1990.] 334–335.; Cars: *Sisi*, 210–211. A korabeli hírekben „szemérmetségéből” a cigaretta motívum nem jelenhetett meg, helyette petróleumlámpa, illetve gyufa okozta balesetről cikkeztek. Vö.: Tomsics Emőke: *Kacagány és kamera. Az 1867-es koronázás fényképei a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Budapest, 2015. 61. (32. sz. jegyzet); *Levelek az Andrássy-házból (1864–1869). Egy angol nevelőné levelei*. S. a. r. Cieger András. Budapest, 2007. 212.; *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 21. sz. 1867. május 26. 500. A balesetről értesülve Erzsébet fiának, Rudolfnak írt (magyar nyelvű) levelében együttérzésének ad kifejezést: „Szívből sajnálom szegény Mathildot, kit oly roppant balsors ért, rémisztően szenvedhet és soká fog bizonyosan tartani, míg felgyógyul.” Erzsébet levele fiához, Rudolfhoz. (Buda, 1867. május 23.) AT-OESTA/HHStA, Das Habsburg-lothringische Familienarchiv, Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 18. f. 53. Erzsébetet feltehetően megviselte unokanővére legkisebb gyermekének tragikus elhunytja, hiszen közös bajorországi gyermekkori élmények révén felnőttként is szorosan kötődött Matild (1864-ben elhalálozott) anyjához, Hildegárdhoz. Rauchensteiner, Marianne: *Hildegard*. In: *Habsburg Lexikon*, 162.

¹⁵ Vö. „A gyász miatt nem lesznek multságok az udvarnál, a tervezettnél sokkal hamarabb távoznak is Budáról. Azt hiszem, ez nagy szomorúság volt a szegény császár és császárné számára, akiknek végig kellett csinálniuk ezeket a kimerítő szertartásokat közvetlenül azután, hogy megkapták a szörnyű hírt. Igen rossz hírek érkeztek Mexikóból is...” Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda?], 1867. június [8–19?]) Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 213.

eszközöltek, a legszükségesebb ceremóniákra redukálva a koronázást tradicionálisan kísérő ünnepélyek sorát.¹⁶ Így június 12-én elutaztak Pest-Budáról (Schönbrunnba).¹⁷

Mindeközben az uralkodópár korábbi – az 1860-as évek első felét jellemző – magánéleti nehézségei időszakosan enyhültek,¹⁸ s privát szférában hozott elhatározásaik ekkoriban is jelentősen befolyásolták a politikai jellegű döntéseket is. Az uralkodó (személyes) boldogsága kihatott napi hivatali teendőinek ellátására, kedvezőbb közeget teremtve. Sokan a kortársak közül is Erzsébet közvetítő szerepét a kiegyezés létrejöttében békülékenységre, illetve házastársi kapcsolata tényleges helyreállítására való (időszakos) hajlandóságára redukálják, ami az udvari társadalomban is elismerésre „talált”.¹⁹ Az uralkodópár kibékülésének mozzanatai ezúttal is bőséges beszédtemát szolgáltatottak az udvartartás tagjai között:²⁰ „A koronázásnak vége [...]. Ő Felsőge a császárnő [fordítói tévedés, helyesen császármé – V. E. V.]

¹⁶ A hivatalosan közzétett udvari közlemény szerint – vélhetően az ebből fakadó ceremoniális nehézségek valamelyest áthidalására – az udvari gyász felvételének „határnapjául” 1867. június 13-át jelölték meg. A rendelkezés értelmében június 26-áig mélygyász tartandó, melyet július 3-ig félgyszász viselése váltott volna fel, azonban a családot érintő újabb halálozások következtében a vonatkozó udvari utasítások folyamatosan módosultak. *Hivatalos rész.* (Kivonat a „Wiener Zeitung” hivatalos részéből.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 77. sz. 1867. június 13. 810. A koronázás eseménysorához lásd: Tomsics: *Kacagány és camera*, i. m.; Maczó Ferenc: *I. Ferenc József koronázása, 1867.* In: Farbak Péter et al. (szerk.): *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013.)*. Budapest, 2015. 19–22. Az uralkodópár kizárólagosan olyan ünnepélyeken jelent meg, melyek hagyományosan a koronázási szertartás, illetve a kísérő ünnepségek részét képezték. Erről bővebben: *Nemhivatalos rész.* (Napi Hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 76. sz. 1867. június 12. 804.; *Budapesti hírvivő.* Családi Kör, 8. évf. 23. sz. 1867. június 9. 550.; Maczó: *I. Ferenc József koronázása*, 21.

¹⁷ Márki: *Erzsébet*, 59. Az előzetes tervek szerint 12-én este még részt vettek volna a Sándor palotában rendezett (miniszterelnöki) estélyen, melyen az uralkodócsalád képviselőiben végül Ferenc József testvérei, Károly Lajos és Lajos Viktor főhercegek jelentek meg. *Levelek az Andrássy-házból*, 219. Nr. 59.; AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 79.

¹⁸ Erzsébet – a Habsburg családi törvénynek ellentmondva, mely kizárólagosan a mindenkori családfejt ruházta fel e jogokkal – 1865. évi augusztusi ultimátumával (hosszas küzdelmek után) mind a személyét érintő önrendelkezési, mind a gyermekei feletti felügyeleti jogokat kivívta magának. Erről bővebben: Corti: *Erzsébet*, 108–111.; Hamann: *Erzsébet*, 174–179. Az uralkodópár legsúlyosabb magánéleti válsága az olasz hadszíntéren elszenvedett vereséget követően kulminálódott. Noha már házasságuk megelőző szakaszában is feltételezhető (az udvari társadalom egyes tagjainak szóbeli értesülésekre alapozó feljegyzéseiből), hogy az uralkodó belefásulva a családi életét is egyre jelentékenyebb mértékben eluráló konfliktusokba, visszatérve a legényéletét jellemző időszak „kedvelt kapcsolódásához” újból szeretőt tartott. Hamann: *Erzsébet*, 135.; Bencze László: *Uralkodók, főrangúak, katonák*. Budapest, 2001. 137–139.; Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 23. Ennek hátterében az uralkodó feleségével kialakítandó harmonikus, szeretetteljes kapcsolatát permanens módon veszélyeztető – anyja által szított – „küzdelem” állt, ahogyan arra a későbbi visszaemlékezők is (helyesen) utalást tettek: „Nagyravágásában [Zsófia főhercegasszony – V. E. V.] örökösen a házasfelek közé férközött – Ferenc Józsefnek szüntelenül döntenie kellett az anyja és a felesége között, és isteni szerencse, hogy ez nem vezetett végső szakításhoz. A főhercegné meg akarta törni a császármé hatását a császárra. Veszélyes vállalkozás volt...” Festetics Mária naplóbejegyzése (1872. június 2.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 106–107.

¹⁹ Hamann: *Erzsébet*, 254.; Cars: *Sisi*, 224.

²⁰ Ennek tényleges kárvaltojtjai azonban gyermekeik voltak, akikre házasságuk boldog periódusában – önmagukkal elfoglalva – egyéb kötelezettségeik teljesítése mellett még a szokottnál is kevesebb figyelmet tudtak fordítani. Hamann: *Erzsébet*, 279.; Salvendy, John T.: *Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben.* (Ford.: Hárdi Lilla) Budapest, 1988.

mennyei szép volt az ünnepi aktus alatt, olyan izgatott és olyan fegyelmezett, akárcsak egy menyasszony. Úgy rémlett, hogy egy vonatkozásban így is fogta fel a dolgot.”²¹

Tervezett nyári tartózkodásuk ezzel szemben egészen más jelleget kapott, miután Ischlben értesültek az Erzsébet nővérét, Ilonát – negyedik gyermeke születését követő lábadózás idején²² – férje halálával ért súlyos (családi) veszteségről; pihenésüket félbehagyva a június 26-án elhunyt Maximilian Thurn und Taxis herceg temetésére Regensburgba utaztak (június 27-én),²³ ahol egy újabb, bár korábban bekövetkezett tragédiával szembesültek, tudomást szerezve Miksa június 19-ei queretariói kivégzéséről.²⁴ Annak esetleges további politikai kihatására tekintettel június 30-án Ferenc József – részint szüleit is értesítendő – azonnal Bécsbe távozott.²⁵ Váratlan elutazásának hátterében másfelől annak szándéka is állhatott, hogy a testvére halálhíréről megrendülő anyjának,²⁶ Zsófia főhercegasszonynak

²¹ Therese zu Fürstenberg levele [testvérének, Louise-nak?] ([Buda?], 1867. június) Idézi: Corti: *Erzsébet*, 152. Házáséletük intim részletei is folyamatosan ismertté váltak az udvari társadalomban (részben a szolgálattevő személyzet megfigyelései révén, részben a külön lakosztályok miatt szükséges uralkodói „vonulások” következtében); privát szférájuk illetén nyilvánossága vélhetően rendkívül feszélyezhette a minden tekintetben visszahúzódo – s e területen különösen szemérmes – Erzsébetet. Hamann: *Erzsébet*, 365–366. Az uralkodó magánéletének ilyenfajta kényszerű nyilvánossága állandó konfliktusforrást jelentett a házaselemek között, amire Erzsébet unokahúga is utalást tett visszaemlékezéseiben: „A császár szobái messze feküdtek Sissi néniétől, ajtaja előtt örökké őrség állott, Ferenc József, dacára, hogy nagyon szerelmes volt feleségébe, távol kellett tartania magát tőle...” Larisch grófné Wallersee Mária: *Múltam*. (Ford.: Horváth Lili). Marosvásárhely, 1919. 80. Erzsébetnek a szexualitással szemben megnyilvánuló súlyos gátlásai később férjezett (várandós) lányával való – feltehetően a házáséletről összefüggésbe hozható iszonyodásra visszavezethető – tartózkodó(bb) viselkedésében is kifejezésre jutott: „...azok után a régi szép idők után sóhajtozott, amikor még ártatlan szűz lány voltam [...] sőt, néha a maga különös módján, tréfának szánva, azt mondta, hogy a megváltozott alakomtól egészen elveszti a türelmét és helyettem is szégyelli magát...” Mária Valéria naplójegyzése (1891. szeptember 4.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 398.; Vö.: F. Dózsa Katalin: *Sisi-legendák*. Budapest, 2016. 24.

²² Lásd erről: Grössing: *Sisi családi körben*, 57.

²³ AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 79.; Hamann: *Erzsébet*, 274.; Corti: *Erzsébet*, 154.

²⁴ Ferenc József Miksa májusi fogságba kerüléséről értesülve – testvére nemzetközi jogi védelmét biztosító – visszavonta a mexikói császári cím elfogadását megelőzően öccsétől kikényszerített lemondó nyilatkozatot, s Miksát valamennyi korábbi birtokolt jogába visszaemelte, ismételten második örökösének tekintve. Herre, Franz: *Ferenc József élete és kora*. (Ford.: Farkas Tünde – Balázs István) Budapest, 2000. 250., 260–261. A washingtoni osztrák követ (későn megérkező) jelentése tette világossá kivégzését. *Bécsi Hírek*. Fővárosi Lapok, 4. évf. 152. sz. 1867. július 5. 608.; *Bécsi Hírek*. Fővárosi Lapok, 4. évf. 153. sz. 1867. július 6. 612.; Corti, Egon Caesar – Sokol, Hans: *Kaiser Franz Joseph*. Graz, 1972³. 204.; Cars: *Sisi*, 215. Az előzményekhez lásd: H. Szabó Sára – Horváth Gyula: *Habsburg Miksa és a mexikói császárság*. Világtörténet, 25. évf. (2003) ősz–tél 50–65.; a második mexikói császárság történetének rövid áttekintéséhez: Venkovits Balázs: „A császárságnak buknia kellett”. *Habsburg Miksa és a magyarországi Mexikó-kép alakulása*. Aetas, 29. évf. (2014) 2. sz. 28–32.; Bled, Jean-Paul: *François-Joseph*. [Paris], 1987. 369–375.

²⁵ Holler: *Sophie*, 377. A holttest kiadatásáért folytatott diplomáciai tárgyalások jelentősen elhúzódtak, és az uralkodó végül kénytelen volt a mexikói elnök, Benito Juárez minden feltételét elfogadni, azaz elhatárolódni a Mexikói Császárságtól, elismerve egyúttal az újonnan létrejött köztársaságot és annak Juárez vezette kormányát. Herre: *Ferenc József*, 261.

²⁶ A főhercegasszonyt végül húga, Ludovika látta vendégül Possenhofenben 1867 augusztusában, megkísérelve enyhíteni szenvedésén. Lásd erről: Hamann: *Erzsébet*, 274–275. E veszteség felett érzett (feloldhatatlan) fájdalom azonban már nem tudott „túlelni”, s életkedve elvesztésével visszavonult, utolsó éveit a Miksáért viselt gyásza határozta meg. „Egyszerűen rossz nézni, hogy

próbáljon valamelyest támaszt nyújtani:²⁷ „Soha nem fog első fájdalma igazán csillapodni, de megadóan viseli, tartja magát; amikor szóltak neki, hogy a császár megérkezett, rögtön tudta, miért így a császárnak nem kellett kimondania a rettenetes szót.”²⁸

Erzsébet néhány napig tartó possenhofeni részvétlátogatás²⁹ után, július 2-án újra Ischlbe indult,³⁰ ahova rövid bécsi tartózkodást követően Ferenc József is visszautazott vadászni.³¹ A nyár jelentős részét (július közepétől augusztus végéig/szeptember elejéig) Andrássy Gyula is Ischlben töltötte – kisebb megszakításokkal – felesége (Kendeffy Katinka) és gyermekei társaságában.³²

Első trimeszter (augusztus – október)

Családi tragédiákkal terhelt pihenésüket/elvonulásukat³³ követően a hónap második felére a francia császári párral Salzburgba tervezett látogatásukat előkészítő egyeztetések folytak,³⁴

mennyire magára hagyják...” Therese zu Fürstenberg levele [testvérenek, Louise-nak?] (1867. augusztus 30.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 274.

²⁷ Herre: *Ferenc József*, 250–251., 260–261.; *Bécsi Hírek*. Fővárosi Lapok, 4. évf. 152. sz. 1867. július 5. 608. Ferenc Józsefet magát is rendkívül megrendítette e haláleset a közöttük fennálló korábbi folyamatos konfliktusok ellenére, ami vélhetően jogosnak vélt önváddal is párosul(hatott).

²⁸ Therese zu Fürstenberg levele testvérenek, Louise-nak (1867. július 3.). Idézi: Walterskirchen, Gúdula: „A Franci kisére illetlen volt”. *Mesélnek a Habsburgok udvarhölgyei*. (Ford.: Almássy Ágnes) Budapest, 2014. 227.

²⁹ Öccsét, Károly Tivadart is felkereste, aki szintén hónapokkal korábban, 1867 márciusában jutott özvegyiségre – felesége, Zsófia szász királyi hercegnő elhunytával –, és másfél éves kislányával, Amáliával ugyancsak a szülői nyári rezidencián keresett enyhülést gyászára. Grössing: *Sisi családi körben*, 89.; Hamann: *Erzsébet*, 274.

³⁰ Júliusban II. Lajos bajor király is látogatást kívánt tenni Ischlben, ahogyan Erzsébet anyai nagynénje (egyben keresztanyja), Erzsébet porosz királyné (IV. Frigyes Vilmos özvegye) is, de Erzsébetnek – nyugalmit biztosítandó – mindkét vizitálási szándékot sikerült elhárítania. Hamann: *Erzsébet*, 410.; Corti: *Erzsébet*, 154–155.

³¹ Holler: *Sophie*, 378. Behatárolt – magánéletében sok esetben a vadászatra koncentrált – gondolkodásmódjára jellemző módon adott kifejezést fájdalmának unokatestvérenek, Albert szász trónörökösnek küldött levelében: „Még most is úgy tűnik számomra, mint valami álom, ha arra gondolok, hogy már nincs velünk, és soha többé nem fog velünk vadászatra indulni.” Idézi: Herre: *Ferenc József*, 261.; Holler: *Sophie*, 378.

³² Lásd erről az Andrássy-család szolgálatában álló angol nevelő (Mary Elisabeth Stevens) nővérenek küldött beszámolóit: *Levelek az Andrássy-házból*, 220–226.; *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 36. sz. 1867. szeptember 8. 858. Júliusban a *Fővárosi Lapok* levelezőjeként Frankenburg Adolf szintén a településre érkezett. *Fővárosi Hírek*. Fővárosi Lapok, 4. évf. 161. sz. 1867. július 16. 643.

³³ A (Pfalzi-)Wittelsbach-házat is újabb családi veszteség érte Erzsébet unokatestvére, I. Ottó görög exkirály július 26-ai halálával. Kumpera, Jan: *I. Ottó*. In: Európa uralkodói. (Ford.: Tamáska Péter.) Budapest, 1999. 192–193.; *Nemhivatalos rész*. (Rövid hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 117. sz. 1867. augusztus 1. 1285. Két héttel később, augusztus 9-én kolerában elhunyt Albrecht főherceg nővére, Mária Terézia Izabella, II. Ferdinánd nápolyi-szicíliai király özvegye is. *Nemhivatalos rész*. (Napi hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 126. sz. 1867. augusztus 11. 1392.; Haman, Brigitte: *Mária Terézia*. In: Habsburg Lexikon, 329–330.

³⁴ Augusztus elsején Bécsből Abdul-Aziz török szultán is Pest-Budára érkezett, ahol az uralkodó nevében Crenneville gróf (Ferenc József főkamaraosa) fogadta, a magyar minisztériumok, a Kúria, valamint a városi hatóságok kíséretében. A szultán magyarországi tartózkodásához lásd: Szultán Ó Felesége megérkezése Buda-Pestre. *Nemhivatalos rész*. (Napi hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 118. sz. 1867. augusztus 2. 1293–1294. Korábbi bécsi fogadtatását jelentősen „átírta” a volt görög uralko-

mely tárgyalások fő célja a hivatalos indoklás szerint elsősorban részvénytulajánítás volt.³⁵ Erzsébet már augusztus elején kelt levélben jelezte Ferenc Józsefnek,³⁶ úgy véli – a (hormonális változások következtében) jelentkező hangulatingadozásából és egyéb testi tünetekből arra következtetve³⁷ –, ismét gyermeket vár: „Azt hiszem, hogy ismét másállapotban vagyok. Biztosan még nem tudom. Az udvarnál nincs orvos, akiben bizalmam volna. Ezen bizonytalanságomban a salzburgi látogatás nyomasztó érzésként hat rám. Semmi kedvem sincs a hiú Eugéniával versengeni. Nem vitatom el tőle a dicsőséget, legyen ő a szebb. Tudom, hogy azért jön, s nem azért, hogy bocsánatot nyerjenek szegény Miksa halála miatt.³⁸ Egész nap tudnék sírni, olyan végtelenül szomorú vagyok. Nem tudom, mi van velem, azt hiszem, bizonytalan állapotom hangol le. Nem akarok többé gyermeket! Édes lelkem, vigasztalj engem, mert szükségem van rá. Elment mindentől a kedvem, sem a lovagláshoz, sem a sétához nincs kedvem, még a napi tornámat is elhanyagolom. Mi dolgod van most neked Bécsben, hogy oly

dóért elrendelt – július 28-tól tizenhat napon át tartó – udvari gyász. *Nemhivatalos rész.* (Napi Hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 115. sz. 1867. július 30. 1259.

³⁵ Ennek során egy Poroszország ellenes szövetség létrehozásának szükségességéről is tárgyaltak. Lásd erről: Diószegi István: *Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája (1867–1918.)*. Budapest, 2001. 52–53.; Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. Budapest, 1910. 1. köt. 537–551.

³⁶ Leterheltsége ellenére magyar nyelvtanulását továbbra is folytatni kívánta, és Andrássy közbenjárásának eredményeként ekkor kezdett levelezésbe Eötvös Józseffel: „Remélem, hogy ön igen szigorú lesz s leveleimet kezdetűl végűg kijavítva nekem vissza fogja küldeni, mivel legforróbb óhajtaisám közé tartozik a vágy, hogy minél inkább elsajátíthatnám gyönyörű nyelvünk minden szépségeit.” Erzsébet levele Eötvös Józsefhez (Ischl, 1867. aug[usztus] 4.). Közli: Szalay Imre: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*. Budapest, 1911. 27. Vélhetően e szándék motiválta könyvtára állományának magyar nyelvű kötetekkel való újabb bővítését, egyes bizonytalan autenticitású lapértésülések szerint ekkor került sor Horváth Mihály munkáinak megrendelésére is: „Királyné ő Felsege legközelebb megrendelē Horváth Mihály történetírónk összes műveit. E művek – »Magyarország története«, »25 év Magyarország történetéből«, – egyszerű, de diszes kötésben már el is küldték a legmasb urhölgynek Ischlbe. – Oly kiváló előszeretetet és figyelmet fordít ő Felsege folyvást a magyar irodalomra, hogy sok fölmagasztalt honleányunk buzditást és példát vehetne tőle. A királyné az említett művek megrendelése által nemcsak a szerzőt tisztelē meg, hanem az egész nemzetet, melynek történelme ama kötetekbe van foglalva.” *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 34. sz. 1867. augusztus 25. 809.

³⁷ A korábbi terheiségei kezdetűt kísérő rosszullétek fejlődésben lévő szervezetét rendkívűl megviseltek: „Sisi nem tudott megjelenni, mivel tegnap meglehetősen gyengélkedett. Már a templomból is ki kellett mennie, többször hányt, a feje is fájt, és majdnem az egész napot ágyban töltötte; csak este teázott velem a teraszunkon, azon a csodálatos estén...” Ferenc József levele anyjának, Zsófia főhercegasszonynak (Laxenburg, 1854. július 17.). Idézi: Schad: *Erzsébet királyné és leányai*, 11.; Schnürer, von Franz (Hrsg.): *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter 1838–1872*. München, 1930. 227. (Nr. 176.) E jellegzetes tünetegyűttes végűgkíserte Erzsébet várandóságának első harmadát: „Sisi mintha megnőtt és megerősödött volna, bár még nem látszik rajta az állapota, tulajdonképpen jól van, csak sokat kínozza a hányinger, ettől néha rosszkedű is lesz, bár soha nem panaszkodik, s igyekszik rosszullétét eltitkolni, de sokszor biztosan ettől olyan csöndes, s arcának színeváltozása, ami nem titkolható, sokat elárul állapotáról.” Ludovika bajor hercegnő levele Augusztá bajor hercegnéhez (Ischl, 1854. szeptember 8.). Idézi: Hamann: Erzsébet, 90. Lásd erről: Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 11–23.; Gerő: *Ferenc József*, 113–114.

³⁸ Erre utalnak valamelyest Eugénia későbbi – vélhetően önfelmentést szolgáló – nyilatkozatai is: „A mexikói ügyben Napoleon császár és én örökre el vagyunk marasztalva, mert a dolog Queretárával végűdött! De aki igazságos akar lenni velünk szemben, annak tekintetbe kell vennie, hogy több ízben [...] azt hihettűk, hogy vállalkozásunk sikerűlni fog...” *Paléologue*, Maurice: *Eugénie császárné vallomásai*. (Ford.: Szini Gyula.) Budapest, [1928.] 91.

távol maradsz?³⁹ Erzsébet férje nyomatékos kérésére – rosszulétei ellenére – kénytelen volt részt venni az augusztus 18-tól 23-ig zajló találkozáson.⁴⁰ Az uralkodópár – a dinasztiaért személyes tragédián valamelyest felülemelkedve⁴¹ – a Monarchia diplomáciai érdekeit szem előtt tartva⁴² a közelgő francia–porosz háború „fenyegetésében”⁴³ kulcsfontosságúnak vélte a két ország közeledésének elősegítését:⁴⁴ „... a politikai kérdések [...] hamarosan háttérbe szorították ezt a szomorú emléket. A szó Németországra terelődött, a Keletre, Görögországra és ezer más dologra...”⁴⁵ S noha az uralkodó a Poroszország elleni revánspolitika elkötelezettje volt, elfogadta Beust külügyminiszter érvelését,⁴⁶ miszerint egy esetleges kötelezettségvállalás következtében a Francia Császárság szövetségeseiként vívott porosz ellenes

³⁹ Erzsébet levele Ferenc Józsefnek (Ischl, 1867. augusztus 14.). Idézi: Kalász: *Ferenc József*, 1. köt. 374–375. (Más magyar fordításban: Hamann: *Erzsébet*, 275.; Corti: *Erzsébet*, 155–156.)

⁴⁰ E döntésének meghozatalában – Ferenc József kívánságának respektálása mellett – feltehetően szerepet játszhatott az a lapokban is közzétett hír, hogy a francia uralkodóné a gyengélkedő Erzsébet ischli beteglátogatását is kilátásba helyezte annak salzburgi távollmaradása esetén. *Nemhivatalos rész.* (Rövid Hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 123. sz. 1867. augusztus 8. 1358.; *Bécsi Hírek.* Fővárosi Lapok, 4. évf. 178. sz. 1867. augusztus 4. 712. Erzsébet kíséretében a szükséges főudvarmesternői teendőket ideiglenes jelleggel Andrassy Gyula szintén Salzburgban tartózkodó felesége, Kendeffy Katinka látta el. Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Bad] Ischl, 1867. augusztus 18.). Közli: *Levelek az Andrassy-házból*, 226.; Corti: *Erzsébet*, 156.

⁴¹ Paléologue: *Eugénie császárné*, 139–140. Zsófia főhercegnővel ezzel szemben élesen elutasította a látogatáson való részvételt, megbocsáthatatlannak tartva a francia uralkodó (elvesztett) fiával, Miksával szembeni viselkedését. Hamann: *Erzsébet*, 275. Az események menetéről kisebbik fia, Lajos Viktor leveleiben folyamatosan tájékoztatta. AT-ÖStA/HHStA Nachlaß Erzherzogin Sophie; Briefe Ehg. Ludwig Viktor an Ehgin. Sophie (1864–1867.) Kart. 6. ff. 482–492.; Holler: *Sophie*, 379.

⁴² A látogatás programját (értelemszerűen) a gyász figyelembevételével alakították, noha ekkorra már véget ért a július 4-től augusztus 7-éig tartó mélygyász, azonban a közönséges gyász egészen 21-éig (Rudolf trónörökös születésnapjáig) folytatódott. *Hivatalos rész.* (Kivonat a „W[iener] Z[eitung]” hivatalos részéből.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 94. sz. 1867. július 5. [1001.] E rendelkezés – előbb I. Ottó görög exkirály halálával július 28-tól augusztus 12-ig elrendelt udvari gyással, majd II. Ferdinánd özvegyének, Mária Terézia augusztus 9-ei elhunytával – ismételtlen módosult, és a gyász-időszak újfent kitolódott: augusztus 10-től 17-ig mélygyászt, majd ezt követően 25-ig „könnyebb gyászt” kellett tartani. *Hivatalos rész.* (Kivonat a „Wiener Zeitung” hivatalos részéből.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 126. sz. 1867. augusztus 13. [1401.]; *Nemhivatalos Rész.* (Napi Hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 115. sz. 1867. július 30. 1259. Emellett a fogadtatás ceremóniáját bonyolította, hogy a találkozó első napja egybeesett az uralkodó születésnapjával. *Nemhivatalos Rész.* (Napi Hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 131. sz. 1867. augusztus 18. 1453.

⁴³ Az egyre éleződő német–francia diplomáciai ellentétek nyomására – Karl Tauffkirchen bajor miniszteri tanácsos közvetítésével – Bismarck már 1867 áprilisában sikertelenül próbálta a háború kitörése esetére elnyerni a Monarchia támogatását. Diószegi: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*, 53.; Wertheimer: *Gróf Andrassy Gyula*, 1. köt. 537–541.

⁴⁴ Erzsébet politikai állásfoglalása e periódusban nem ismert, későbbi nézetei azonban párhuzamba állíthatók korábbi megnyilvánulásaiival, melyekben személyes emóciói, illetve családi érintettsége volt meghatározó. Hamann: *Erzsébet*, 286–291.

⁴⁵ Corti megállapításait idézi: Castellet, André: *Miksa és Sarolta. Habsburg pár Mexikó trónján.* (Ford.: Kamocsay Ildikó.) Budapest, 2008. 493.

⁴⁶ A francia uralkodó véd- és dacszövetséget javasolt a békefeltételeket megsértő Poroszország elleni közös fellépés jegyében, s együttesen kivívott győzelem esetén az 1866 augusztusában kötött prágai békeszerződés előtti állapotok visszaállításának reményével kecsegtetett. Diószegi: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*, 53.

háború beláthatatlan belpolitikai következményekkel is járhatna,⁴⁷ így a tárgyalások megálla-
podás nélkül értek véget Salzburgban.⁴⁸ A látogatás Erzsébet számára feltehetően alig je-
lent(het)ett többet „kínos”/szükséges kötelességteljesítésnél,⁴⁹ ez tükröződött a nyilvánosság
előtti megjelenéseiben is, ezúttal Eugénia társaságában, aki részben a megszokottnál rövi-
debb – bokáit is láttatni engedő – szoknyáival keltett feltűnést a lakosság, illetve a *suite* kö-
rében:⁵⁰ „... bár Eugénia még »szép asszony« csupán »nagyon alázatos szolgálóleánya« le-
hetne a mi királynénknak; amikor Sissi elébe sietett, hogy megölelje, és a franciák császárné-
néja fölemelte fátylát, egy még tetszetős pasztellkép tárult a jelenlévők szeme elé;⁵¹ keze is
tökéletes, csakúgy mint a lába, melyet nagy gonddal igyekezett mutogatni, oly magasra
emelve szoknyáját, hogy mozdulatát szigorúbb hölgyeink nem is tartották egy császárnéhoz
illőnek.”⁵²

Erzsébet vélhetően ezúttal is a lehetőségekhez mérten mérsékelten vette ki részét a talál-
kozával járó reprezentációból,⁵³ amit az állapotával járó nehézségek is indokolhattak.⁵⁴ A lá-
togatás – a prominens résztvevők mellett a két legreprezentatívabbnak/dekoratívabbnak
tartott (európai) uralkodó feleség együttes megjelenésével,⁵⁵ – külpolitikai eredménytelen-

⁴⁷ A porosz–osztrák háborút követően Ferenc József az 1866. augusztus 23-án ratifikált prágai béke-
szerződésben „elfogadta” a Német Szövetség megszün(tet)ését. A vesztes háború következtében
Hessen-Kassel választófejedelme, Nassau hercege és Hannover királya lemondásra kényszerültek,
és területük Poroszországba olvadt, míg az északnémet államokkal kötött porosz szövetségi szerző-
dések eredményeként létrejött a föderatív jellegű Északnémet Szövetség, miközben a délnémet ál-
lamok önállóságuk viszonylagos „megőrzésével” véd- és dacsövetséget kötöttek a megnagyobbo-
dott porosz állammal.) Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada (1789–1939.)*. Buda-
pest, 1997. 134–135.; Bencze László: *Königgrätz. A testvérháború vége*. Budapest, 1991. 281. Egy
esetleges – francia szövetségben vívott – háborús konfliktus esetén így a Monarchia nem csupán
régii ellenfelével, Poroszországgal került volna szembe, hanem korábbi német szövetségeseivel is,
aminek politikai támogatottsága rendkívül kétséges volt.

⁴⁸ Erről bővebben: Diószegi: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*, 52–53.; Bled: *François-
Joseph*, 375–376.

⁴⁹ E felvetést valószínűsítik az Eötvös Józsefhez címzett (1867. november 2-án kelt) levelében említet-
tek is („fárasztó salzburgi napok”). Lásd: Szalay: *Az Erzsébet királyné Emlékmúzeum*, 28.

⁵⁰ Hamann: *Erzsébet*, 277.

⁵¹ Utalás arra, hogy a találkozói idején a kor felfogása szerint már valamelyest korosnak számító negy-
venéves francia uralkodóné továbbra is megőrizte sokak által csodált fiatalos megjelenését és
szépségét.

⁵² Károly Lajos levele anyjának, Zsófia főhercegasszonynak ([Salzburg], 1867. augusztus 19.). AT-
ÖStA/HHStA Nachlaß Erzherzogin Sophie; Briefe Ehg. Ludwig Viktor an Ehgin. Sophie (1864–
1867.) Kart. 6. Idézi: Castellet: *Miksa és Sarolta*, 493.; vö.: Cars: *Sisi*, 219.

⁵³ A rendkívül sűrűre tervezett program néhány esetben azonban lehetővé tette az uralkodó feleségek
valamelyest tehermentesítése céljából azok távolmaradását. AT-OeStA/HHStA OMeA NZA Kart.
333. 1867-XV-262.

⁵⁴ Ezt feltehetően a meleg nyári időjárás tényezők is fokozhatták, lásd: Corti: *Erzsébet*, 156.; Cars: *Sisi*,
218.

⁵⁵ Hamann: *Erzsébet*, 275–277.; Corti: *Erzsébet*, 156–157.; Cars: *Sisi*, 218–219. Erre a sajtóban közölt
beszámolóik is előszeretettel kitértek, körvonalakban összehasonlítást is megkísérelve: „Az első pil-
lanatra azt mondjuk, ő [Eugénia] egy kis, zömök hölgy, friss, gyöngéd színnel, csodálatos kicsi lábakkal.
Egyáltalában nem vakít el, s hosszabb ideig kell szemlélnünk, és csak akkor vesszük észre arc-
élenek nemes metszését, s tesszük azon észrevételt, hogy a szép asszony megfoghatatlanul fiatalnak
látszik. Haja még mindig a legszebb szőke, egész megjelenése egy valódi erőteljes, inkább angol,
mint spanyol jellegű szőke hölgyé. Eugénia császárné föltűnően rövid fehér selyem kettős szoknyát,
s ugyanezen anyagból testhez álló mellénykét, frakk-szárnyacskaival viselt; mindkét ruharész finom

sege ellenére társasági téren rendkívüli jelentőséggel bírt, amire a kortársak visszaemlékezései is utalást tesznek, felvillantva egyúttal a két uralkodópár életmódbeli különbségeit: „Azok meg ott barátságosan együtt ülnek Salzburgban, a legszigorúbb legitimitás reprezentánsai és annak szöges ellentétei: a mi egyszerűen élő császárunk és császárnénk, akik este kilenckor aludni mennek, és a pompához meg ünnepségekhez szokott franciák!”⁵⁶

A salzburgi találkozót követően Erzsébet inkognitóban Zürichbe utazott hűgáihoz, Matildhoz⁵⁷ és Máriához,⁵⁸ s ennek során a korábbi nyilvános és társasági helyszínekről a személyes, privát terek felé fordult, a korábbi gyakorlathoz hasonlóan a Monarchia határain túl (családi körben) keresve pihenést a francia császári pár fogadtatása során vendéglátóként rá hárult reprezentációs kötelezettségek fáradalmi után.⁵⁹ A zürichi látogatása idején kitört és

fekete diszitással volt ékitve, aztán kis, Ristori kalapot sötét fátyollal, melyet egy pillanatra hátravetett. A két császárné egymással beszélgetve, vagy az udvari elfogadó-salonban egymás mellett ülve, a legcsodálatosb ellentétet képezi. Császárnénk magas, nyulánk termete a kis, teljes Eugénia mellett, a sötét haj a szőke mellett, a méltóságos uszály a kurta, a topánkákat egészen szabadon láttató szoknya mellett: mind ellentét. Császárnénk gyöngéd, virágzsépségű jelenség. Eugénia császárné földies szépség. E kevés szóval a kettő közti ellentét a legjobban ki van fejezve.” *Bécsi Hírek*. Fővárosi Lapok, 4. évf. 192. sz. 1867. augusztus 23. 768. Eugénia a kor normái szerint viszonylag idősen, huszonhat évesen (1853. január 22-én) ment feleségül a francia uralkodóhoz, miután III. Napóleon házasságkötési szándékai az európai uralkodó családok nőtagjai között elutasításra letek, s kénytelen volt a *The Times* ironikus kommentárja szerint „szerelmi házasságot” kötni, miközben feleségét – Montijo spanyol grófnőt – családja nem fogadta be, nem tartva elég előkelőnek a Bonaparte-dinasztiához. Kumpera, Jan: *III. Napóleon*. In: Európa uralkodói, 188.

⁵⁶ Therese zu Fürstenberg levele [testvérének, Louise-nak?] (1867. augusztus 19.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 276.

⁵⁷ Matild 1861. június 5-én kötött házasságot sógora, II. Ferenc (1859-1860) Nápoly-Szicíliai exkirály öccsével, Lajos Bourbon herceggel, Trani grófjával; lányuk (Mária Terézia) 1867. január 15-én született Zürichben, ahová az év elején erre való tekintettel Erzsébet is ellátogatott. Rudolfnak írt levelében az újszülöttről formált, feszélyezettséggel telt, korábbi frusztrációit is tükröző benyomásairól is számot adott: „Most a csecsemő annyira kezd kiabálni, hogy nem vagyok képes tovább írni. Az egészbe nézve, nem olyan nagyon utálatos mint rendesen ily gyerekek, s csak nagyon közélről egy kissé bűdös.” Erzsébet levele Rudolfnak (Zürich; 1867. január 27.). AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 18. f. 47.

⁵⁸ Mária – képviselő útján – 1859. január 8-án Münchenben ment férjhez II. Ferdinánd fiához, a Nápoly-szicíliai királyság trónörököséhez, Ferenchez. (A február elsejei trieszti átadását megelőzően két hétig Bécsben időzött nővérénél, Erzsébetnél, lásd erről: Hamann: *Erzsébet*, 119–122.) II. Ferdinánd május 22-ei elhunytát követően fia II. Ferenc néven lépett trónra, s a Garibaldi vezette csapatokkal szemben elszenvedett vereségek következtében 1860 októberében detronizálták. A gaetai kapitulációt követően Máriával (valamint a szintén száműzetésbe kényszerült családtagjaival együtt) Rómába emigrált, IX Pius pápa „oltalma alá” helyezve magukat. Grössing: *Sisi családi körben*, 121–125.

⁵⁹ Corti: *Erzsébet*, 157.; Hamann: *Erzsébet*, 278. Eközben Rudolf kilencedik születésnapját augusztus 21-én szülei távollétében ünnepelte, s ekkor ejtette el első nagyobb testü vadászszákmányát, ami Ferenc József figyelmét és elégedettségét is felkeltette: „Gratulálók a szarvashoz. Rendkívül örülök.” Ferenc József távirata Rudolfnak ([Salzburg]; 1867. augusztus 22.) AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 12. Idézi: Hamann, Brigitte: *Rudolf. A trónörökös és lázadó*. (Ford.: R. Szilágyi Éva) Budapest, 1990. 49. A császári pár gyermekei az előző évekhez hasonlóan a nyár jelentős részét Ischlben töltötték. *Bécsi Hírek*. Fővárosi Lapok, 4 évf. 235. sz. 1867. október 12. 940. Ferenc József a salzburgi találkozót követően egyedül tért vissza Ischlbe gyermekeikhez, felesége távolmaradását ismételtelen negatív kritikák kísérték: „Igazán kedves, aranyos teremtetek, olyan jó, nyájas gyermekek, mintha csak apjuk volna.” Therese zu Fürstenberg levele [hűgának, Louise-nak?] (Ischl, 1867. augusztus 23.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 90.

egyre nagyobb méreteket öltő kolerajárvány elől⁶⁰ néhány nap után testvéreivel (és kíséretükkel) schaffhauseni tartózkodásra kényszerültek. A (rajnai) vízesés és környékének természeti adottságai, valamint a természetközeli milió nyújtotta – lelkialkatának kedvező(bb) – feltételek ezúttal is jelentős (megnyugtató) hatást gyakoroltak Erzsébetre, amihez a húgaival egymás társaságában töltött, szertartásosság nélküli felhőtlen együttlétek is hozzájárulhattak, ellentétben az udvari élet követelte feszes, szertartások által abszolút mértékben eluralt életmóddal. Ennek pozitív hatásairól Eötvösnek írt levelében is beszámolt: „...szenvedő állapotban lévén a lefolyt hónapokban, nem voltam képes eszes dolgokkal foglalkozni. Eléggé nyugtalan nyaram volt, a fárasztó salzburgi napok után végtelen jól esett svájczbani hosszabb tartózkodásom, hol két kedvenc nővérem körében a gyönyörű Rajna-esés partján kellemes időt töltöttem.”⁶¹ Eközben rosszulléteinek állandósulása mind egyértelművé tette (áldott) állapotát,⁶² ami életvitelének visszafogottságában is megnyilvánult: „Eddig nagyon restül éltünk, sohasem sétáltunk, legfeljebb este, vacsora után a kertben, mely akkor tele idegenekkel; kivált sok angol van itt...”⁶³ Ferenc József – ennek ismeretében, engedve Erzsébet kérésének – Schaffhausenbe utazott, és együtt tértek vissza Münchenen keresztül Bécsbe.⁶⁴

Az előzetesen elfogadott programtervezetekben – a koronázási esküben előírt rendszeres magyarországi jelenlét „fogantatására”⁶⁵ – az uralkodópár hosszabb gödöllői tartózkodást irányzott elő az őszi szezón kezdetétől, ezért a megkezdett, az új tulajdonosi igények

⁶⁰ Augusztusban Eötvös is Svájcban tartózkodott – egészségét helyreállítandó gyógyfürdő-kúrán –, azonban a kitörő járvány hazatérésre készítette, ahogyan erről Erzsébetnek írt (későbbi) levelében is beszámolt: „Épen midőn a Svájzot elhagyni készültem, olvastam a lapokban Felsőged megérkezését és pedig aggodalommal, mert a betegségű esetek, melyek épen akkor Zürichben előfordultak és az újságok zaja csaknem merényletként tünteti fel, hogy Felsőged akkor megy oda, mikor a turisták serege rémülten szétszalad.” Eötvös József levele Erzsébetnek (Pest, 1867. november 6.). Közli: Szalay: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, 31. (ktsz.: 49.)

⁶¹ Erzsébet levele Eötvös Józsefnek (Schönbrunn, 1867. nov[ember] 2.). Közli: Szalay: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, 28–29. (ktsz.: 48.)

⁶² Erzsébet terhességének korai periódusában a helyzetével „járó” kellemetlenségeket nagymértékben fokozhatták a kortársak által is sokat bíralt, rendkívül szoros fűzőviselést követő allűrjei is. Hamann: *Erzsébet*, 115.; Corti: *Erzsébet*, 157.; Cars: *Sisi*, 219.

⁶³ Erzsébet levele Rudolfnak (Zürich, 1867. szeptember 1.). ÖStA HHStA, Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 18. f. 57.

⁶⁴ Az uralkodó Bécsből szeptember 10-én (Lindaun keresztül) utazott Münchenbe, s útját tovább folytatva szeptember 12-én érkezett Schaffhausenbe. *Nemhivatalos Rész. (Budap.[esti] Közl.[öny] magántáviratai.)* Budapesti Közlöny, 1. évf. 151. sz. 1867. szeptember 12. 1709.; *Nemhivatalos Rész. (Budap.[esti] Közl.[öny] magántáviratai.)* Budapesti Közlöny, 1. évf. 152. sz. 1867. szeptember 13. 1867. szeptember 13-án Ferenc József és Erzsébet Máriával együtt utaztak Münchenbe, majd az uralkodó 14-én tovább indult Ischlbe. *Nemhivatalos Rész. (Budap.[esti] Közl.[öny] magántáviratai.)* Budapesti Közlöny, 1. évf. 153. sz. 1867. szeptember 14. 1732.; *Nemhivatalos Rész. (Rövid Hírek.)* Budapesti Közlöny, 1. évf. 155. sz. 1867. szeptember 17. 1763. Felháborodást keltett a bajor uralkodónak, II. Lajos Erzsébet húgával, Zsófiával tanúsított viselkedése, mivel tervezett házasságkötésüket egyre halogatta, lásd erről: Corti: *Erzsébet*, 158.; Cars: *Sisi*, 220.

⁶⁵ Varga: *A gödöllői kastély évszázadai*, 168. Az előzmények összegzéséhez, valamint a gödöllői koronauradalom igazgatásához lásd: Farkas József: *A gödöllői koronauradalom felügyelete és igazgatása a dualizmus idején*. Levéltári Közlemények, 74. évf. (2003) 1-2. sz. 21–38.

kielégítését szolgáló átalakítási⁶⁶ és felújítási munkálatokat⁶⁷ törekedtek szeptember elejére befejezni.⁶⁸ „A gödöllői kastély teljes átalakításán igen erélyesen dolgoznak; munkálatokat Kirschner udvari építész vezeti,⁶⁹ ki annyival is inkább siet mindennel készen lenni három hét leforgása alatt, minthogy akkor a Fels. királyi pár huzamosabb ideig szándékozik itt tartózkodni.”⁷⁰ A sajtóban közétett tudósítások (tévesen) az uralkodópár közelgő magyarországi látogatását vetítették előre.⁷¹ A kommunikékben megjelent „várakozásokkal” ellentétben jóval később, csupán Ferenc József néhány napig tartó november végi időzésére került sor.⁷²

Korábbi terheiségeivel⁷³ s a hagyományosan jellemzően megkívánt diszkrécióval ellentétben, már Erzsébet várandósságának korai szakaszában,⁷⁴ szeptemberben mintegy „félhivatalos” jelleggel nyilvánosságra hozták ennek (örvendetes) tényét, hogy indokolni lehessen

⁶⁶ Erzsébet négy teremből álló magánlakosztálya szintén a kastély első U alakú teremsorának déli fekvésű egységében (Ferenczy Ida tanácsadói közreműködésével) került kialakításra, melyhez egy – közvetlen lépcsőkapcsolattal rendelkező – három teremből álló földszinti egység is tartozott, kiegészülve a déli kertre néző (az uralkodó felesége szükségeiteinek megfelelően) újonnan épített verandával. Rudolf számára 1867-ben az Erzsébet rezidenciájához szervesen kapcsolódó sarokszobákat rendezték be, közös szalonhasználatot biztosítva (a szomszédos teremsorban „lakást” kapott) nővérel, Gizellával. Varga: *A gödöllői kastély évszázadai*, 170–171.; Ripka: *Erzsébet királyné Gödöllőn*, 11–13.

⁶⁷ A koronázást megelőzően május 13-án az uralkodópár látogatást tett a kastélyban, megismerve a folyó építkezéseket. (A rendelkezésünkre álló források arra engednek következtetni, hogy ellentétben a Corti által lejegyzettekkel, mely megállapítást rendszerint a kortárs szerzők is átvettek, Erzsébet ekkor járt először a kastélyban.) Ripka: *Erzsébet királyné Gödöllőn*, 10.; *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 20. sz. 1867. május 19. 474.; Erzsébet levele fiának, Rudolfnak (Buda; 1867. május 15.). AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronpirnz Rudolf Kart. 18. ff. 49-50. Vö.: Corti: *Erzsébet*, 138–139.

⁶⁸ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 34. sz. 1867. augusztus 25. 809.; *Budapesti hírvivő*. (Vegyes hírek.) Családi Kör, 8. évf. 38. sz. 1867. szeptember 22. 908.

⁶⁹ Erről bővebben: Varga: *A gödöllői kastély évszázadai*, 47–48. Gödöllői munkásságát – elsősorban politikai okokból – számos kifogás, kritika érte, nemzetietlennek ítélve idegen (német) munkások alkalmazását stb. Lásd erről: R. V.: *Gödöllő, jul. 19*. Vidék. Fővárosi Lapok, 4. évf. 168. sz. 1867. július 24. 672.

⁷⁰ *Nemhivatalos Rész*. (Napi Hírek.) Budapesti Közlöny, 1. évf. 129. sz. 1867. augusztus 15. 1429. (Átvétel a Vasárnapi Ujságból.)

⁷¹ „A királyt és királynét már a legközelebbi napokban várják Gödöllőre, minek bizonyosságul azt idézik, hogy az udvari pincze- s konyhai fölszereléseket s az udvari fogatokat egyre másra szállítják le Bécsből”. *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 39. sz. 1867. szeptember 29. 929.

⁷² Több helyütt tévesen szerepel, hogy Erzsébet is Ferenc Józseffel tartott. Vö.: 223.; Szabó Margit: „...gödöllői lakos vagyok...”. *Erzsébet királyné a kastélyban*. [Gödöllő, 2002.] 20.

⁷³ Második várandóssága esetében ennek nyilvánosságra hozatala vélhetően jelentősen kitolódott. Erzsébet szülése előtt három hónappal állapota még ismeretlen lehetett a magyar alattvalók előtt, erre enged következtetni a hercegprímás, Scitovszky Jánosnak az esztergomi bazilika felszentelésének részleteivel foglalkozó, 1856. április 10-ei bizottsági ülésen elhangzott beszámolója is. Ebben jelezte, hogy bécsi utazása idején az uralkodóval folytatott megbeszélés során Ferenc József kijelentette, ő maga személyesen kíván részt venni az eseményen, s egyúttal azt is tudomására hozta, hogy (a bizottság kérésének ellenére) Erzsébet várható szülése, majd lábadozása miatt az utazásra előreláthatólag nem kísérheti el. Cséfalvay Pál: *Az esztergomi bazilika felszentelési szertartásának előkészületei és az ünnep*. In: Beke Margit (szerk.): *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis III*. Emlékkönyv az esztergomi bazilika felszentelésének 150. évfordulója alkalmából. Budapest, 2006. 79.

⁷⁴ Feltehetően terheiségeinek 8–12. hetében, mivel a fogantatás ideje a szülés időpontjának ismeretében július második felére tehető.

távolmaradását az 1867. októberi párizsi legfelsőbb látogatástól.⁷⁵ Késői gyermekvállalásuk „szabálytalansága” – valamelyest ellentmondva a korabeli társadalmi normáknak⁷⁶ – sokakban meglepetést, esetenként megütközést kelt(het)ett, ahogyan ezt az Andrássy-családnál szolgáló angol nevelőnő (később papírra vetett) sorai is sejtetni engedik, összegezve a társasági szöbeszédet: „Az is olyan furcsa, hogy csaknem tizenegy év [helyesebben kilenc – V. E. V.] után ismét gyereket vár.”⁷⁷ Levele folytatásában – franciául – a házastársi elhidegülés feltételezett okaira is utalást tett,⁷⁸ pest-budai értesüléseire hagyatkozva: „Azt beszélnek, hogy a pár már régóta haragban volt egy színésznő okán,⁷⁹ aki miatt a császár elveszítette a fejét...”⁸⁰

Ferenc Józsefnek október 23. és november 5. között zajló (egyébiránt rendkívül megterhelő napirendet „követelő”) párizsi látogatásán⁸¹ népes kíséretében – az utazást megelőző

⁷⁵ Corti: *Erzsébet*, 159. Az uralkodó elutazását megelőzően október 20-án – feltehetően fokozódó rosszullétei következtében – Erzsébet nem tudott részt venni a Schwarzenberg-emlékmű leleplezésén sem. „Mivel a Császárné Ő Felsége akadályoztatva volt megjelenni, a többi udvari hölgyek is távol maradtak.” *Nemhivatalos Rész. (Bécsi Tudositás.)* Budapesti Közlöny, 1. évf. 187. sz. 1867. október 24. 2155.

⁷⁶ Az általános – születésszabályozásra irányuló – gyakorlat a kívánt utódok megszületését követően a házaselet szüneteltetését jelentette, és a házaspár közötti érintkezés egészen más terekre „korlátozódott”.

⁷⁷ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek (Buda, 1868. március 24.). Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 275. (Nr. 83). Erzsébet 1860-as évek elején jelentkező betegségeinek feltehetően nőgyógyászati hatásuk is volt, ami hosszú időn át akadályozta újabb gyermekvállalási szándékuknak. Erre Erzsébet unokahúgának (bizonytalan autenticitását) emlékiratai is burkoltan – mese formájában – utalást tesznek: „Élt egyszer egy szegény királyné. Egy királyhoz ment férjhez, ki két ország felett uralkodott. Volt egy kis fiúk, de ők szerettek volna még egyet, hogy a másik országnak is legyen trónutódja. Gyönyörű ország volt ez, hegyekben, erdőkben gazdag, regényes, nemesszivű néppel. A gyermek csak nem jelentkezett, a fiatal királyné egyedül bolyongott...” Wallersee: *Múltam*, 30.

⁷⁸ Feltehetően az Erzsébetben Ferenc József esetleges hűtlenségéből fakadó (egy feltetelezés szerint nemi) betegséget kiváltó, súlyos testi és lelki megrázkódtatás eredményezte, hogy Erzsébet hosszú időn át kerülte az uralkodó közeledését, ahogyan arra – fia nemi életét felnőttként is „felügyelő” – Zsófia főhercegné feljegyzése is következtetni enged: „S egy szó [...] szinte biztosan meggyőzött róla, hogy Sisi végre újból eggyé lett vele.” Zsófia főherceggasszony naplóbejegyzése (1865. április 22.) AT-ÖStA/HHStA, Habsburg-Lothringisches Haus Archiv, Nachlaß der Erzherzogin Sophie; Tagebuch. Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 176.; Unterreiner, Katrin: *Sisi – Kaiserin Elisabeth von Österreich. Ein biografisches Porträt*. Wien, 2010. 42. Unterreiner az udvari gyógyszerész receptkönyvi bejegyzései alapján – az uralkodón alkalmazott gyógyszeres kezelések részleges ismeretében – gonorrhoea fertőzöttséget feltételez Ferenc József (illetleg Erzsébet) esetében.

⁷⁹ Erzsébet unokahúgának az uralkodópár házaseletére vonatkozó intim megfigyeléseit, illetve az e kérdéshez kötődő udvari szöbeszédet is rögzítő, bizonytalan hitelességű visszaemlékezésében Erzsébet előtt is ismertté vált más (talán korábbi) esetről tesz említést a házasság válságba kerülésének okaként: „Amikor pedig felfedezte férje viszonyát egy lengyel grófnővel, szerelme olyan megrázkódtatást szenvedett, amit sohasem hevert ki többé.” Wallersee: *Múltam*, 92. (Erről bővebben: Hamann, Brigitte: *Kedves Barátném! Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz*. [Ford.: Kajtár Mária]. Budapest, 2000. 15–19.; „*Ferenc József szeretője voltam.*” Anna Nahowski titkos naplója. [Ford.: Tandori Dezső] S. a. r. Saathen, Friedrich. Budapest, 1997.; Weissensteiner: „*Nagyon vágyódom utánad*”, 203–258.)

⁸⁰ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek (Buda, 1868. március 24.). Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 275.

⁸¹ The Travels of Kaiser Franz Joseph I. <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/kaiser.htm> (letöltés ideje: 2015. július 29.); Bled: *François-Joseph*, 1987. 376–380.; Metternich, Pauline: „*Je ne suis*

egyzetések során jelzett okok miatt⁸² – nélkülöznie kellett felesége jelenlétét.⁸³ Távolmaradásának „mentsége” a magyar nyelvű sajtóban sem maradt reflektálatlanul:⁸⁴ „A királyné ő Felségéről igen örvendetes családi hír kering a lapokban. A királyné e körülmény folytán felséges férjét nem is fogja kisérni Párizsba. A felségek Gödöllőre érkezét e hó közepére várják.”⁸⁵

Az uralkodó felszabadultan s elégedetten számolt be Erzsébetnek⁸⁶ a francia fővárosban szerzett – előzetes várakozásain jelentősen túlmutató pozitív – benyomásairól,⁸⁷ egyúttal kifejezve (várandós felesége) iránt érzett érzelmeit és vonzódását: „Általában nagyon jól mulatok és mégis végtelenül vágyódom haza hozzátok, egyetlen, igazi boldogságom.”⁸⁸ Ferenc József előző levelében is hasonló elragadtatás/vágyódás jelenik meg otthon maradt családjá (elsősorban Erzsébet) irányában: „A kis Napoleon nagyon okos, de nagyon pöttöm fiúcska. [...] Mi mégis csak különbbel szolgálhatunk.⁸⁹ Hölgyecskét [értsd: félvilági nőt] nagyon sokat láttam, köztük igen csinosakat. De én csak rád gondolok, angyalom, e felől nyugodt lehetsz...”⁹⁰

pas jolie, je suis pire” Souvenirs 1859–1871. Paris, 2008. 155–169.; AT-OeStA/HHStA OMeA NZA Kart. 334. 1867-XV-263.

⁸² Erről írásban Erzsébet maga is tájékoztatta Eugéniát, a protokolláris kötelezettségeknek megfelelően sajnálatát fejezve ki, amiért kénytelen távol maradni az utazástól, s nem viszonzhatja a salzburgi látogatást. Corti: *Erzsébet*, 159. (Anyjának írt soraiban viszont – felfedve önmagát – örömeinek ad[hat]ott hangot párizsi hivatalos útja elmaradásáért.)

⁸³ Erzsébet ily módon elkerülhette az érintkezést a párizsi osztrák követ feleségével, az általa éppen séggel felfokozott közéleti aktivitása miatt rendkívül ellenszenvesnek tartott Pauline von Metternichel. Hamann: *Erzsébet*, 276–277.

⁸⁴ E körülményre a *The Times* párizsi tudósítója is utalást tett tárcájában: „Csupán az a sajnos, hogy nem kísértetett el a Császárné által; azonban ez utóbbinak gyöngé egészségi helyzete elegendő okot szolgáltat távollétre.” *Nemhivatalos Rész. (Király Ó Felsege utazása.)* Budapesti Közlöny, 1. évf. 192. sz. 1867. október 30. 2217.

⁸⁵ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 8. évf. 40. sz. 1867. október 6. 954.

⁸⁶ Ferenc József levele Erzsébetnek ([Palais d’]Elysée [Párizs], 1867. október 24.). Közli: Nostitz-Rieneck, von Georg (Hrsg.): *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth 1859–1898*. Wien–München, 1966. 1. Bd. 68–69.

⁸⁷ Erzsébet – szokásához híven – emellett a sajtóból is igyekezett tájékozódni az uralkodó párizsi tartózkodásáról, aki – a kiegyezéssel megvalósult politikai változások következtében – a vártnál kedvezőbb fogadtatásban részesült. Erzsébet a Monarchia külpolitikai elszigeteltségének oldódása felletti megelégedéséről is vall Eötvösnek írott soraiban: „Örömmel olvasom most az ujságokat s követem távolról a császár oly sikerült párisi utazását. Ki hitte volna még egy évvel ezelőtt, hogy ismét így fogunk állni, kivált külföldön.” Erzsébet levele Eötvös Józsefnek (Schönbrunn, 1867. nov[ember] 2.). Szalay: *Az Erzsébet királyné Emlékmúzeum*, 29–30. (ktsz.: 48.)

⁸⁸ Ferenc József levele Erzsébetnek (Palais d’Elysée [Párizs], 1867. október 31.). Idézi: Corti: *Erzsébet*, 159.; *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth*, 1. Bd. 75.

⁸⁹ Az uralkodó párizsi útjáról hozott meglepetésként Rudolfot francia hadsereget bemutató képsorozattal és egy mellvérttel ajándékozta meg. Hamann: *Rudolf*, 49.; *Külföld*. Fővárosi Lapok, 4. évf. 257. sz. 1867. november 8. 1028.

⁹⁰ Ferenc József levele Erzsébetnek (Palais d’Elysée [Párizs], 1867. október 30.). Idézi: Corti: *Erzsébet*, 159.; *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth*, 1. Bd. 75.

Második trimeszter

Az uralkodó párizsi távolléte idején Erzsébet – korábbi szándékai ellenére – Schönbrunnban tartózkodott,⁹¹ ahogyan arról Eötvöshöz írott levelében is beszámolt, sejtetni engedve részint csalódottságát előzetes tervei módosulása miatt, ugyanakkor kilátásba helyezve (előírányzott) következő évi hosszabb magyarországi tartózkodását: „Most már három hete, hogy itt vagyok, hol az ősz utolsó szép napjait élvezem, de mennyivel jobban szerettem volna ezt Gödöllőn tehetni, mi eleinte tervünk volt, de a körülmények folytán ráhatároztam magamat, csak néhány hónap múlva szerettem hazánkba visszatérni. Mennyire örülök e perczre, nem szükséges mondanom, nekem úgysis már valódi örökségnek tetszik, mióta utolsósor voltam ott.”⁹² Erzsébet e tervezett, kivételes jellegű budai, illetve gödöllői jelenlétéhez kötődő magyarországi felfokozott várakozásoknak Eötvös is hangot adott november 6-án kelt válaszában: „Ha Felséged valamely érzésből biztosan tudhatja, hogy abban ezerek osztoznak, ez a sajnálkozás a felett, hogy az ősz szép napjait nem töltheti hazánkban. Egyetlen vigasztalásunk a remény, melylyel a jövő tavasznak elébe nézünk s mely egy új köteléket fog fűzni magas családja s a nemzet között.”⁹³

Ferenc József visszatérve Bécsbe meglegedettségének adott hangot anyjának írt, november 20-án kelt levelében: „...Istennek hála, Sisi egészen jól van, és már érezni véli a gyermeket. Nagyon kíméli magát, így minden estét a legboldogabb családi körben töltünk otthon a gyerekekkel.”⁹⁴ Az uralkodó néhány heti – munkával jelentősen terhelt – bécsi tartózkodás után a magyar politikussokkal zajló egyeztetések folytatására végül november 26-án reggel érkezett Pestre, erről Erzsébetnek írt levelében is beszámolt: „Az utam rendben lezajlott, valóban jól aludtam és már fél 6-kor a pesti pályaudvaron voltunk, ahol is Wenkheim, Fritz Liechtenstein, mindkét polgármester várakozott rám. Azonnal felhajtattam a várba, reggeliztem, átöltöztem, dolgoztam s egy keveset a kertben sétáltam.”⁹⁵ A tárgyalásokat követő december eleji elutazása ismételten alkalmat adott Erzsébet másállapotának immár hivatalos megerősítésére, egyúttal közölve a társasági „szóbeszédet” is, mely szerint az uralkodó felesége negyedik gyermekét Budán tervezi világra hozni, ahogyan erről a *Családi Kör* december 8-ai száma is tudósított: „A király ő Felsége Budáról szombatn este ismét Bécsbe utazott. Az Uralkodó-házra váró örvendetes családi eseményt a hivatalos lapok is megerősítik s másrésről az hirlík, hogy ez eseményt a királyné a budai kir. palotában fogja bevárni.”⁹⁶

⁹¹ Ebben vélhetően szerepet játszott az, hogy Ferenc József távollétében fokozott jelentősége volt felesége bécsi jelenlétének, tekintettel a korábban egyre erőteljesebben megnyilvánuló alattvalói elvárásokra, melyek mintegy paritást követeltek. Ezt egyébiránt Erzsébet 1867. évi hosszabb távollétei is indokolhatták. Hivatalos lapértésülés szerint Erzsébet október 10-én, az uralkodó ezzel szemben egy nappal később, 11-én érkezett vissza Ischlból Schönbrunnba. *Nemhivatalos Rész.* Budapesti Közlöny, 1. évf. 177. sz. 1867. október 12. 2031.; *Nemhivatalos Rész.* Budapesti Közlöny, 1. évf. 178. sz. 1867. október 13. 2043.

⁹² Erzsébet levele Eötvös Józsefnek (Schönbrunn, 1867. nov[ember] 2.). Közli: Szalay: *Az Erzsébet királyné Emlékmúzeum*, 29. (ktsz.: 48.)

⁹³ Eötvös József levele Erzsébetnek (Pest, 1867. nov[ember] 6.). Közli: Szalay: *Az Erzsébet királyné Emlékmúzeum*, 34. (ktsz.: 49.)

⁹⁴ Ferenc József levele anyjának, Zsófia főhercegnének ([Schönbrunn], 1867. november 20.). Idézi: Schad: *Erzsébet királyné és leányai*, 67.

⁹⁵ Ferenc József levele Erzsébetnek (Buda, 1867. november 27.). Idézi: Frisnyák Zsuzsa: *Fejezetek az udvari és a kormányzati utazások történetéből.* Budapest, 2000. 89.; *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth*, 1. Bd. 80.

⁹⁶ *Budapesti hírvivő.* Családi Kör, 8. évf. 49. sz. 1867. december 8. 1169.

Az uralkodó háziiorvosa, Josef Wilhelm Freiherr von Löschner megkeresésére Balassa Jánost bízták meg a születendő gyermek dajkájának kiválasztásával,⁹⁷ az alkalmazás főbb kritériumairól decemberi leveléből értesülhetünk: „A dajkának mindenek előtt olyanak kell lenni, ki febr[uár] hó vége felé, vagy Marczius elejével fogja megszülni gyermekét; a ki továbbá 20-23 éves, férjezett, 1-2 gyermeknek anyja, egészséges, erős testalkatu, kellemes külsejű, jó indulatu, erkölcsös életű, értelmes, tisztaságot követő, erkölcsös családbeli, fedhetlen házasságban élő, és kinek férje, mindkét részbeli rokonsága mentes minden nemű kórhamlástól. Nem szükség tisztelt Barátom erányában megemlítenem, mennyire áll becsületbeli érdekünkben, miszerint a felséges fejedelem Asszony hazánk eránt nyilvánuló e részbeni kegyteljes bizalmának is teljes mértékben meglegyen felelve, valamint azt lesz szükség felhoznom, hogy az e célra netán megkívántató kiadások kérdés tárgyát nem képezhetik.”⁹⁸ Balassa közvetkező levelében az uralkodópár további igényeire, illetőleg a döntést esetlegesen befolyásoló egyéb szempontokra is rávilágított: „Sem a vallás, sem a polgári állás nem képez kikötéseket, – csak a többi kellékeknek legyen az illető körül megfelelő. – Kérem ennél fogva legyen szives engem körülményesebben tudósítani a kiszemelt egyénnek mivoltáról, tekintve korát, előre ment szülését vagy szüleit, testalkata és külleme mivoltát, férje és család beliinek egészségi állását ’s azt; – valamint természetesen azon körülményt is, hogy az illető egyén és rokonsága hajlandók e teljes odaadással a kérdéses hivatást elvállalni.”⁹⁹

Erzsébet korábbi várandóságai idején már a fokozott fűzőhasználat nehézséget jelentett, mellyel szemérmességéből fakadóan a korabeli elvárásokat is követve hosszú időn keresztül palástolható volt másállapota: „Igen megnyugtat, hogy Sisi most olyan okos és lelkiismeretes lett, már ami a fűzőket és a szűk ruhákat illeti, amelyek nekem is mindig aggodalmat és gondot okoztak: magam is úgy hiszem, hogy ez feltétlenül kihatással van az ember kedélyállapotára, mert ha kényelmetlenül érzi magát, és ha valami örökké zsenírozza, csakugyan rosszkedvű lesz”¹⁰⁰ – értesítette már akkoriban a ruházatot illetően bekövetkezett változásokról Ludovika hercegnő Zsófia főhercegnőt 1857. december 31-én írt levelében. A második trimeszter végére (1868 januárjára) mindazonáltal anyósa naplóbejegyzése arra enged következtetni, hogy ekkorra már változtatott korábbi sokat bíralt öltözködési és fűzőviselési szokásain is, láttatni engedve állapotát: „...mivel meglátogatom [Erzsébetet a lakosztályában – V. E. V.]. Már eléggé látszódik rajta, és csodálkozom, hogy a gyermekek nem furcsállják ezt. Rudolf hál’ Istennek nagyon jól érzi magát.”¹⁰¹ Feltehetően állapotossága állt annak háttérben is, hogy sógora, Miksa 1868. januári 18-ai (bécsi) temetésén sem vett részt.¹⁰²

⁹⁷ A korábbi döntéseik, illetve igényeik ismertetéséhez lásd: Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 46–50.

⁹⁸ Balassa János levele Sass Istvánnak (Pest, 1867. dec[ember] 29.). Semmelweis Orvostörténeti Múzeum (a továbbiakban: SOM); XI. Történeti Dokumentációs Gyűjtemény, 1. Írott emlékek, kéziratok (a továbbiakban: XI/1.) SOM XI/1-B/7. 3/B. dob. 69.112.1. [f. 2.]

⁹⁹ Balassa János levele Sass Istvánnak (Pest, 1868. jan[uár] 26.). SOM XI/1-B/7. 3/B. dob. 69.112.2. [f. 1.]

¹⁰⁰ Ludovika hercegnő levele Zsófia főhercegnének (München, 1857. december 31.). Bayerische Staatsbibliothek, München (BStB); Handschriftensammlung (HsS) Nachlaß Richard Sexau (Nl. Richard Sexau). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 115.

¹⁰¹ Zsófia főhercegné levele húgának, Ludovika hercegnőnek ([Bécs], 1868. január). Idézi: Schad: *Erzsébet királyné és leányai*, 68.

¹⁰² Herre: *Ferenc József*, 261–262.

moire ruhát viselt, barna prémű fekete bársony-köpenyvel s laposdad fekete bársony magyar kalappal, mely szintén barna prémes. Igen jó színben volt, s szívélyes mosolylyal fogadá az üdvözlést. A királyné lebetegedését april hó első felében várják. Megemlítjük egyúttal, hogy Királyné Ő Felsége e napokban kilenc magyar lapot rendelt meg.¹⁰⁸ Király Ő Felsége huszár ezredének egyenruhájában érkezett Budapestre.¹⁰⁹ Ferenc József február 9-én tért vissza Bécsbe, az elutazását megelőző napon udvari ebéden fogadta a kormány tagjait és a főbb udvari méltóságokat, melyen Erzsébet – feltehetően előrehaladott állapotára való hivatkozással – már nem vett részt.¹¹⁰ Az uralkodó elutazásával Erzsébet ismét nagyobb figyelemmel fordult Bécsben várakozó gyermekei felé, s budai tartózkodásának kezdetéről a betegeskedő Rudolfnak is beszámolt: „Nagyon örültem kedves levelednek, s mivel a tied az első volt, neked hamarabb válaszolok is mint Gizelának. Bizonyosan nagyon örültél a Papát viszont látni. Bárcsak veletek ide jöhetne ismét. Az idő még mindig kellemes, nincsen hideg, s miután a köhögésem csaknem elmúlt, naponként kétszer is sétálok. Gizela azt írja, hogy a lábada még mindig fáj; ez igen soká tart már; végre még utaznod is kell topányok nélkül.”¹¹¹

A szülés helyszínének bizonyossá válása Jókai Mórt is Erzsébet döntésének üdvözlésére serkentette,¹¹² vezércikkben elemezve ennek esetleges pozitív következményeit, „laudációja” a későbbi Erzsébet-kultusz számos alapelemét sok utóbb idézett panelét tartalmazta az udvari környezet rosszállása ellenére Magyarországon örömmel időző uralkodónéról: „Miniszterek, országnagyok, diplomata és hadvezérek mind abban a hitben élnek, hogy Magyarországot örökösen őrizni kell, tetterejét korlátozni, kifejlődését nem segíteni; lelkesedését gyanuval kísérni; – a királyné az ellenkezőjét hiszi annak; ő megnyugvást jó keresni Magyarországra, s Magyarország szívében hajtja le fejét. Láttuk mi Magyarország királynéját fényesebb napokon is, olvastuk szavait s elhittük azoknak, kik e szavakat közlő hallották, hogy azok mély érzéssel voltak mondva. Ámde azok szertartásos napok voltak, megjelenés, beszéd, ünnepélyhez alkalmazott, formszerű tény volt. Most nő, az anya jön Budára; nem híva, nem küldve, hanem egy benső sugallattól vezetve, hogy itt várja be azon napot, mely megszentelt napja egy nő életének. E napnak titka mindég Isten kezében van, s e napon ohajt minden nő legközelebb lenni Istenéhez. – A magyar királynő Budára jött e napot bevárni. A hol egy királyi anya fekhelyének legbiztosabb alapja van; bizonyára a trónnak is ott van a legszilárdabb fundamentuma. Egy suttogásunk se nyugtalanítsa az elsőnek ünnepélyes csendjét, mely az utóbbi netán fenyegető viharokról beszélne. Mondjuk, hogy mi békés esztendőt várunk, remélünk, azon munkálkodunk, s beszéljünk csupán arról, mi lehetne ezen nyugalom idején, ha a kormányférfiak, állambölcsek és hadvezérek olyan helyesen látó politikusok volnának mint a királyné? Ha Magyarország érdekeit az állambölcsek is így összeforrvá látnák a trón érdekeivel, – ha a királyi pár legbölcsőbb belátása után elfoglalná Magyarországot és annak fővárosa azt a helyet az államok és fővárosok között, mely őket megilleti? Egy királyi Magyarország egy királyi fővárossal!”¹¹³

¹⁰⁸ Erzsébet korábbi lapelőfizetéseivel lásd: Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Budapest, 2018. 163–164.

¹⁰⁹ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 31. sz. 1868. február 7. 123.

¹¹⁰ *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 34. sz. 1868. február 11. 397.

¹¹¹ Erzsébet levele fiának, Rudolfnak (Buda; 1868. febr.[uár] 11.) AT-ÖStA/HHStA Hausarchiv, Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 18. f. 58.

¹¹² Jókai lojalitásfordulatához, illetőleg a kultuszépítésben betöltött szerepéhez lásd: Vér Eszter Virág: „...egy áldott emlékezetű királyné...” *Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához*. Aetas, 30. évf. (2015) 1. sz. 59–86.

¹¹³ Jókai Mór: *A magyar királyné Budán. (Pest, február 10.)* A Hon, 6. évf. 34. sz. 1868. február 11. [1.]

Ferenc József a báli szezonban ismét Erzsébet vizitálását tervezte, mindössze két napig tartó – magánjellegű – tartózkodást követően utazott volna Bécsbe az udvari bál megnyitására.¹¹⁴ A látogatás végül ismeretlen okokból meghiúsult,¹¹⁵ későbbre halasztották ennek következtében a pesti polgárbált is, mivel az uralkodó ismételten megjelenését ígerte.¹¹⁶ A programot kísérő negatív kommentárokat, illetőleg az udvari társadalom elitélő véleményét¹¹⁷ Corti is felelevenítette biográfiájában: „Február 18-án tartják meg az udvari bált Erzsébet nélkül, mindenki azt mondja, hogy csak a folyton akadékoskodó »elem« [értsd: császárné] távollétének tulajdonítható, hogy a bált egyáltalán megtartották.”¹¹⁸ Az uralkodópár gyermekei ellenben a várakozásoknak megfelelően február 15-én megérkeztek Pest-Budára,¹¹⁹ amiről a sajtó is tájékoztatott: „Királyné Ő Felseje maga is sietett szombat d. u. fél öt óraker megérkezett gyermekei elé. Külön személyvonaton jöttek, Latour ezredes, gr. Pálffy kapitány és számos udvari személyzet kíséretében. A Trónörökös pörge kalapot, bundához hasonló téli öltönyt viselt. Az indóházban és utcákon levő nép szívélyesen megéljenze.”¹²⁰ Erzsébet előrehaladott állapota ellenére február 18-án látogatást tett az angol kisasszonyok zárdájában,¹²¹ illetve audiencián fogadta – a számára különleges díszkiadásban készített, magyar nyelvű imakönyvet ünnepelesen átadó – Orczy Tekla bárónőt,¹²² később Oldal József regényíró is hasonló elismerésben részesült.¹²³ Az uralkodó hosszas várakozást követően 24-én reggel „csatlakozott” családjához,¹²⁴ este a „paritást” demonstrálva megjelent a polgári bálon.¹²⁵ Ferenc József magyarországi tartózkodása idején a kormányzati teendői mellett kedvelt időtöltéseinek is teret engedett: rendszeresen vadászott (főként a Gödöllő környéki erdőkben), ellátogatott színházi előadásokra, valamint reprezentációs kötelezettségei rész-

¹¹⁴ *Nemhivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 38. sz. 1868. február 15. [441.]; *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 38. sz. 1868. február 15. 151.

¹¹⁵ Az uralkodó végül február 23-án este indulva Bécsből másnap reggel érkezett Pest-Budára. AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 80.; *Nemhivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 46. sz. 1868. február 25. [541.]

¹¹⁶ *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 39. sz. 1868. február 16. 155.; Ferenc József február 24-én valóban részt vett a Redout-ban rendezett Polgárbálon, lásd: *A polgárbál.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 47. sz. 1868. február 26. 187.

¹¹⁷ Therese zu Fürstenberg levele testvérének, Gabriellának ([Bécs], 1868. február). Idézi: Corti, Egon Caesar: *Elisabeth. Die Seltsame Frau.* Gratz–Wien–Köln, [1950] 191–192.

¹¹⁸ Corti: *Erzsébet*, 160.

¹¹⁹ Budai időzésük idején is tovább folytatódott képzésük, kísérőtanáraik névsorához lásd: *Nemhivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 44. sz. 1868. február 22. 517.

¹²⁰ *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 40. sz. 1868. február 18. 159.

¹²¹ *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 41. sz. 1868. február 19. 163.

¹²² *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 47. sz. 1868. február 26. 187.

¹²³ *Nemhivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 53. sz. 1868. március 4. 631. A továbbiakhoz lásd: Vér: *Egy áldott emlékezetű királyné*, 64–72.

¹²⁴ AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 80.; *Nemhivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 46. sz. 1868. február 25. 541.

¹²⁵ *Nemhivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 47. sz. 1868. február 26. 557. Ez a későbbiekben is jellemző maradt, s a báli szezon egy részét az uralkodópár Budán töltötte. Lásd: Vér Eszter Virág: *Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916). Az udvari bálók és fogadások.* In: Fejezetek a tegnap világából. Főszerk. Gergely Jenő. Budapest, 2009. 92–114. Időközben február 29-én elhunyt Erzsébet anyai nagybátyja, I. Lajos bajor király. Az 1848-ban fia, II. Miksa javára leköszönt uralkodó emlékére elrendelt udvari gyász természetesen hatással volt a tervezett (udvari) reprezentációra. *Hivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 53. sz. 1868. március 4. [625]. (Az uralkodócsalád képviselőjében a temetésen Albrecht főherceg jelent meg.)

ként több katonai bemutatón is megjelent.¹²⁶ Az uralkodócsalád mindennapjairól a lapok is rendszeresen közöltek beszámolót: „...a magyar nemzet s a testvér főváros lakosai szívét mindig melegebben dobogtatja, valahányszor a királyi család körünkben időz. Idevágólag némi részleteket kívánunk ezúttal is olvasóinkkal közleni. A királyi család a legjobb egészségnél örvend. Királyunk a nap legnagyobb részét államügyeknek szenteli. Királynőnk naponkint, habár az idő nem egészen kedvező is, sétákat tesz a várkertben, melyekben Ferenczy k. a. kíséri. – Ő Felsege gyakran fogadja Andrássy gróf miniszterelnök nejét, ki Felseges Asszonyunk kedvenczévé vált. A fejedelmi gyermekek szorgalmasan megtartják tanóráikat, és szabad idejükben vagy a városligetbe kocsiznak, vagy a budai bástyán sétálnak.”¹²⁷ Gizella és Rudolf közel három hétig tartó budai időzést követően március 7-én különvonattal utaztak vissza Bécsbe,¹²⁸ míg az uralkodó szokásának megfelelően este szállt be a szerelvénybe, s másnap reggelre ért az osztrák fővárosba.¹²⁹ Családja távozását követően előrehaladott terhessége ellenére Erzsébet tovább reprezentált, feltehetően a március 10-én általa adott díszében mutatkozott utoljára nyilvánosan a szülést megelőzően: „A várpalotában kedden [március 10-én] bensőkörüi udvari ebéd volt. Meghivattak: az öreg gr. Andrássyné [Szapáry Etelka], a miniszterelnök anyja, Gorove [István] miniszter és gr. Hunyadi László mosonyi főispán. Királyné Ő Felsege folyvást egészséges, s a gyászruha (mint az *Ung[arischer]. Lloyd* írja) jól illik deli alakjára. Ő Felsege nehéz órái e hó végén vagy april elején várhatók. Nem megy Gödöllőre, hanem a budai palotában marad. Mint mondják, Király Ő Felsege néhány nap múlva újra visszatér.”¹³⁰

Az uralkodó Erzsébet elhúzódó magyarországi időzésének következtében 1868 nyaráig ingázni kényszerült Bécs és Buda között, rendszerint egy-két napig terjedő magánjellegű látogatást tett feleségénél, majd újszülött gyermekénél.¹³¹ Bécsbe visszatérve igyekezett Gizellára és Rudolfrára is kellő figyelmet fordítani, enyhítendő mellőzöttségérzetből fakadó esetleges féltékenységüket: „A császár tegnap este, alighogy megérkezett, mindjárt elvitte a gyerekeket a Renz-cirkuszba; ez persze nem így lett volna, ha a sárkánybarlang nem állt volna üresen.”¹³² Erzsébet a kor normái szerint a szülés várható közeledtével távollattott idősebb gyermekeivel – a távollétet enyhítendő – levélváltás útján érintkezett: „Szívből átölelve és csókolva minden jót kívánok névnapodra. Igen sajnálom, hogy éppen ez nap nem lehetek

¹²⁶ Február 28-án a trónörökös társaságában például részt vett a pesti és budai helyőrség csapatszemlélén. Március elején újabb katonai szemlén jelent meg. *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 50. sz. 1868. február 29. 588.; *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 54. sz. 1868. március 5. 638.

¹²⁷ *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 53. sz. 1868. március 4. 631.

¹²⁸ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 57. sz. 1868. március 8. 227. Hamann ezzel szemben úgy vélte, Erzsébet ezúttal is hosszú időre magára hagyta gyermekeit, akikkel feltételezése szerint csupán a szülést követően találkoztak. Lásd: Hamann: *Erzsébet*, 264.

¹²⁹ AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 80.; *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 57. sz. 1868. március 8. 227. E gyakorlat később is fennállt, az egyes családtagok rendszerint ugyanazon napon, ám eltérő időpont(ok)ban érkeztek, ami nagy terhet rótt a fogadtatások szervezőire. Ez esetben a külön út háttérben feltehetően Ferenc József azon szokása állhatott, hogy az éjszakai utazást részesítette előnyben, általában a postavonat igénybevételével. Lásd erről: Frisnyák: *Fejezetek az udvari és a kormányzati utazások történetéből*, i. m.

¹³⁰ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 60. sz. 1868. március 12. 239.

¹³¹ Ferenc József április 30-án tért vissza Bécsbe, ahonnan május 8-án újfent Budára utazott, s onnan 15-én ismét Bécsbe, majd a hónap végén (28-án) újra Pest-Budára érkezett, végül június 2-án távozott az osztrák fővárosba. AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 80.

¹³² Therese zu Fürstenberg levele [testvérének, Louise-nak?] (Bécs, 1868. március 9.). Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 279.

nálad, személyesen nem adhatom át ajándékainkat. Utolsó leveleidet nagy örömmel vettem megint, mint a Papa, ki szorgalmasabb énnálam már tudatott veled. Mi itten mindig egyformán élünk, most, hogy az idő oly szép, sokat vagyunk a kertben, sőt Mari néni korán reggel már sétál, mivel hideg dörzsöléseket használ, úgy mint én azelőtt.¹³³

Az uralkodóné döntését sikerült – ebben feltehetően kulcsszerepet játszott Andrássy Gyula miniszterelnök is – a magyarsághoz, az ország népének szeretetéhez köthető elhatározásként láttatni.¹³⁴ Erzsébetet azonban feltehetően leginkább az anyósától való távolság (és a korábbi szülései során szerzett, kiszolgáltatott helyzetével összefüggő rossz tapasztalatai) ösztönözhatték a magyarországi helyszínválasztásra.¹³⁵ „Királyné ő Felsége Balassa [János – V. E. V.] tanárt házi-orvosának nevezte ki; a születendő magzatot pedig a feleséges asszony saját kívánságára, magyar dajka fogja táplálni és a gondviselői tiszttség körülte szintén magyar nőre lesz bízva. Az ilyen »Aja« [a császári gyermekek nevelőjét jelölő spanyol kifejezés] eddig mindig a főrangú osztyájból választatott, a királyné azonban kinyilatkozta, hogy nem a rangot, hanem a műveltségi fokot és a szívbéli tulajdonokat kívánja figyelembe vétetni és ez okból kéz alatt egy ismert magyar írónőnél [Kánya Emíliaánál] tudakolóztak, ha nem volna-e hajlandó elvállalni e tisztséget, a ki azonban megköszönvén a megtisztelő figyelmet, tagadó választ adott és pedig azért, mert neki magának is kis gyermekei vannak, a kiket a haza számára föl kell nevelnie. Most Lósy Mária urnó neveztetett ki e tisztségre¹³⁶ – közölte a *Családi Kör* 1868. március 15-én megjelent számában. A lap főszerkesztője¹³⁷ visszaemlékezéseiben is megörökítette az uralkodónéi felkérést közvetítő Bohusné Szögyény Antónia és Vay Miklós látogatását: „...a fenséges asszony, a királynő, hallott rólam, meglepte, amit megtudott, meghatotta, hogy nyolc gyermeknek vagyok anyja, akiket magam tápláltam, gondoztam (azt mondták ez tűnt fel neki leginkább), nem hanyagoltam el mindamellert kiművelődésemet, haladtam a korral. Tudja, én volnék illő az ő kis magyar leányához. Mellettem volna egy, szintén úri nő, aki a kis főhercegnő testi ápolását és gondozását elvállalná. Én vidám kedélyt, nyugodt modort, szeretetet hozzak magammal. Az enyimek után búsulni nem szabad, jó dolguk lesz. A legmagasabb helyről fognak ez iránt érdeklődni. Nem érhet semmi baj, férjem előmenetele biztosítva van, gyermekeim jövője se okozzon nekem gondot. Ha egész szívemet, egész odaadásomat hozom a kis főhercegnőnek, a királyi anyát fogom egy egész életre megnyerni. De látni az anyéimet soká nem szabad, mert egy látogatás nehezebbé tenné az elválás mégis (!) nehéz voltát, míg azt a nagy kényelemben, a legmagasabb szeretet élvezetében el fogom felejtetni. Mert éppen az én vidám kedélyességemre van szüksége a

¹³³ Erzsébet levele fiának, Rudolfnak (Buda; 1868. április 13.). AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronpirnz Rudolf Kart. 18. ff. 63, 65.

¹³⁴ Hosszú magyarországi időzésének emlékére kérvényezték, hogy a Herminamezőről (ma XIV. kerület) Rákos irányába vezető utat Erzsébetről nevezhessék el. *Nemhiatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 86. sz. 1868. április 12. 1065.; *Nemhiatalos rész. Helyhatóságok: Pestváros közgyűlése április 21-dikén*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 94. sz. 1868. április 23. 1173.

¹³⁵ Miksa fia tragikus elvesztése rendkívül megviselte Zsófia főhercegnét, ami egészségi és mentális állapotát illetően is negatív következményekkel járt; emellett gyásza jelentős visszavonultságot okozott mind az udvari, mind a családi életben.

¹³⁶ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 9. évf. 11. sz. 1868. március 15. 258.

¹³⁷ A *Családi Kör* rendszerint helytállónak bizonyuló információi kapcsán feltételezhető, hogy Kánya Emília felnőttként is kapcsolatban állhatott gyermekkori barátjánőjével, Kendeffy Katinkával (Andrássy Gyula feleségével); esetenként talán rá utal a „jól értesültek” megnevezés. Lásd erről: Török Zsuzsa: *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*. Irodalomtörténet, 92. évf. (2011) 4. sz. 477.

királyi csemetének.”¹³⁸ Balassa (már említett 1867. december végi) felkérésére¹³⁹ Sass István Tolna megyei főorvos ajánlására a szoptatós dajka személyét illetően a huszonegy éves ifj. Eszterbauer Lőrincné Orbán Rozália mellett döntöttek,¹⁴⁰ kiválasztásáról szintén beszámoltak a sajtóban, a tudósítások többségében az Erzsébet környezetében egyre szembetűnőbbben megnyilvánuló magyar jelleget hangsúlyozva: „A dajkája is megérkezett már Szegszárdról. Neve Orbán Rózsa; jómódu fiatal parasztnő és egész lelkesedéssel gondol új hivatására.”¹⁴¹

Mária Valéria születése

Erzsébet elhatározása a szülés helyére vonatkozóan vélhetően intim szférájának védelmére irányult, személyes igényeinek maximális figyelembevételével, melyek néhány apróbb átalakítási munkát is eredményeztek a budai palotában, ahova az uralkodó Erzsébet kényelmét szolgáló új bútorokat is rendelt: „Az új orgona már itt van, épen úgy néz ki mint Schönbrunn, két darabot játszik, s igen kellemes hangja van. Ha csak a szobában vagyunk mindig játszatunk. Lent a kapuban is új s kényelmes bútorok vannak, melyeket a Papától [Ferenc Józseftől – V. E. V.] kaptam; az által nagyon fel van díszítve ezen hely; egész délelőtt ott szoktunk ülni Mari néni [Erzsébet húga, Mária] és én”¹⁴² – számolt be Erzsébet 1868. április 3-án Budán kelt levelében Rudolfnak. Kényelmét szolgálta testvérenek, Mária nápolyi exkirálynénak Budára invitálása is, aki Ferenc József társaságában március 21-én érkezett Pest-Budára.¹⁴³ A lapokban megjelentek szerint Orbán Rózsa szintén e napon költözött a palotába: „A királyi szülött dajkája a szombati [március 21-ei] gőzössel érkezett meg Paksról. Ez egy 24 éves, egészséges nő, jó módú magyar pórnő csinos ruházatában. Anyja és csecsemője is vele vannak. Egy udvari kocsi várta már, mely azonnal a várpalotába szállítá.”¹⁴⁴

A képviselőházban április 7-én Szentiványi Károly házelnök jelentette be hivatalosan az uralkodópár negyedik gyermekének közelgő világra jöttét, kérve a képviselőket az ezt követően tervezett hálaadó istentiszteleten való megjelenésre:¹⁴⁵ „Ő felségének Magyarország királyának és Ő felségének Magyarország királynéjának családi körében egy örvendetes esemény fog beállni; ennek következtében egy tudatandó napon hálaistentisztelet fog tartatni a budavári templomban, mire megjelenni kérem a t. ház tagjait.”¹⁴⁶ Erzsébet várandóságának utolsó heteit férje és Mária társaságában a palotában (pihenéssel, sétával, kocsikázással) töltötte.¹⁴⁷ Húga egyébiránt aktívan segédkezett, s végig jelen volt az április 22-ei vajúdás során

¹³⁸ Kánya Emília: *Réges-régi időkről. Egy 19. századi írónő emlékei*. Budapest, 1998. 203.

¹³⁹ Balassa János levele Sass Istvánnak (Pest, 1867. dec[ember] 29.). SOM XI/1-B/7. 3/B. dob. 69.112.1. [ff. 1-2.]

¹⁴⁰ Ángyán–Buzinkay: *Kajdacsy István és levelezése Balassa Jánossal*, 200. (22. lj.)

¹⁴¹ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 9. évf. 13. sz. 1868. március 29. 306.

¹⁴² Erzsébet levele Rudolfnak (Buda, [1868.] április 3.). AT-ÖStA/HHStA, Selekt Kronprinz Rudolf Kart. 18. f. 62.

¹⁴³ *Budapesti hírvivő*. Családi Kör, 9. évf. 13. sz. 1868. március 29. 307.; *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 70. sz. 1868. március 24. 279. (Erzsébet június 9-ei elutazásig Budán maradt.)

¹⁴⁴ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 70. sz. 1868. március 24. 279.

¹⁴⁵ Az Erzsébet korábbi szüléseikhez kötődő ünnepségekhez lásd: Vér Eszter Virág: „...derék nő volt, férjének koronája...” *Adalékok az Erzsébet-kultusz magyarországi ünnepléstörténetéhez az izraelita közösségek megemlékezéseinek tükrében*. In: „A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. Szerk. Glässer Norbert – Zima András. Szeged, 2016. 307–320.

¹⁴⁶ *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Szerk. Greguss Ágost. Pest, 1868. 7. köt. 77.

¹⁴⁷ *Ujdonságok*. A Hon, 6. évf. 34. sz. 1868. február 11. [3.]

is; az uralkodó anyjának írt beszámolója szerint ugyanis a szülés komplikációmentesen zajlott, a vajúdas alatt Mária volt Erzsébet segítségére, s csupán az utolsó kitolási fázisban tartottak igényt a baba támogatására és szakértelmére.¹⁴⁸ A szülést kísérő orvosok – Balassa János és Fleischer József¹⁴⁹ – hivatalos közleményéből is erre következtethetünk:¹⁵⁰ „Ő Felsége a Császárné és Királyné ma reggel 5 órakor szerencsésen egy főhercegnőt szült. Mind Ő Felsége a Császárné és Királyné, mind az ujon-szült főhercegnő hogyléte teljesen kielégítő.”¹⁵¹ Más (személyesebb) források is hasonlóképpen szoltak: „Sisinek már hétfőről keddre virradó éjszakán is voltak kisebb fájásai, amelyek a nap folyamán visszatértek [...]. Tegnap éjszaka a fájások már erősebbek lettek. Sisi felkelt, három órakor engem is felébresztett, és öt órakor már meg is volt a gyerek, aki friss sírással üdvözölte a világot” – értesítette Zsófia főhercegnét Ferenc József legkisebb gyermeke világra jöttének körülményeiről.¹⁵²

A koronaherceg születését váró alattvalók csalódottságát,¹⁵³ illetve a tájékoztatást kísérő bizonytalanságot¹⁵⁴ örökítette meg Mary Elisabeth Stevens családjának küldött levelében: „Bekövetkezett a nagy esemény, de sajnos a mindenki által annyira várt herceg helyett hercegnő született! Mindenki azt gondolta, hogy a császárné lesz annyira lelkiismeretes, hogy fiút fog szülni, akire mindenki várt, és akiben mindenki reménykedett. A múlt kedden, 21-én este az a hír terjedt el Pesten, hogy fiú született, és mindenki türelmetlenül várta a 101 ágyúlövés eldördülését, amely megerősítette volna a híresztelést. Minden csendes maradt [...]. A nap keltével együtt azonban egy kis élet is megszületett a királyi palotában, és mire az első nap sugarai megvilágították a tornyokat, bástyákat, házakat és a palotát, a Blocksberggről [Gellérthegyről] huszonegy ágyúlövés dördült el. Csak huszonegy! Tehát az annyira várt

¹⁴⁸ *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter*, 366–367.

¹⁴⁹ Életútjának rövid áttekintéséhez lásd: Fleischer József címszó. In: *Magyar Életrajzi Lexikon*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/f-7547C/fleischer-jozsef-75696/> (letöltés ideje: 2018. augusztus 5.)

¹⁵⁰ Erzsébet állapotáról a hivatalos lapban naponta közzétett orvosi jelentések a budai palota kápolna melletti felső főkapujánál is kifüggesztésre kerültek. Nem hivatalos rész. *Budapesti Közlöny*, 1868. április 23. 2. évf. 94. sz. [1169.]

¹⁵¹ Balassa János és Fleischer József közleménye (Buda, 1868. április 22.) *Hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 94. sz. 1868. április 23. [1169.]

¹⁵² Ferenc József levele anyjához, Zsófia főhercegnéhez (Buda, 1868. április 23.). Idézi: Weissensteiner: „*Nagyon vágyódom utánad*”, 150.

¹⁵³ A tömeg-szuggesztió hatásáról, illetőleg a csalódottság megnyilvánulásairól az újságok is beszámoltak: „Tegnapelőtt este öröndetes arccal beszéltek mindenütt, hogy a budai várpalotában királyi herceg született. E hír forrása maga a helyettes főkapitány: Polgár úr volt, ki a délutáni közgyűlés alatt sietve lépett a főpolgármesterhez, s megsúgta neki ez örömhírt. A főpolgármester rögtön tudatá, hozzá téve, hogy három század óta ez az első királyfi, ki Magyarországon született. A képviselők állva és lelkesült éljenekkel fogadták ez örömhírt, s rögtön elterjedt a városban mindenfelé. A lapok azonban óvatosak voltak a gyors közléssel, s bevárták a tegnapi reggeli ágyúszót, melynek 21 lövése hercegasszony születését hirdeté. (Csak a „*Független Lapok*“ írta, hogy királyfi született.) A főváros népe még ez ágyúhangokra sem akart lemondani örömmel táplált hitéről, hogy fiú született. Az a hír járt, (persze csak állhir,) hogy Királyné ő Felségére az ágyúhang rosszul hatott, s azért hagyták félbe a huszonegyediknél, különben százegyet lőttek volna, miután az új királyi sarj csakugyan fiú. Ez a hír forgalomban volt ugyan, de csak kevesen hitték.” *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 94. sz. 1868. április 23. 376.; vö.: *Helyhatóságok. Pestvárosi közgyűlése*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 94. sz. 1868. április 23. 1173.

¹⁵⁴ Lásd erről: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Polgári kori kormányzervek, Belügyminisztérium elnöki iratok (K 148.) 1883-I-2475.

herceg csak egy lány volt!¹⁵⁵ Az esemény bekövetkeztéről a képviselőházban a szülés napján (április 22-én) a házelnök, Szentiványi Károly tájékoztatott: „Azon hódolatteljes mély tisztelet és őszinte ragaszkodás, melylyel az ország ő felségök iránt viseltetik, szülte a hazának azon osztatlan részvétét, melylyel a felséges királyi családban beállott örvendetes eseményt kísérte. Háromszáz éve múlt el, sőt több, hogy az uralkodó felséges magzatja Magyarország földjén látta legelőszőr a napvilágot. Ez is bizonyossága azon ragaszkodásnak és magas hajlamnak, melylyel ő felségök Magyarország iránt viseltetnek. (Lelkes éljenzés.) Ezen esemény még szorosabbra fogja fűzni azon boldogító kapcsot, mely az uralkodó felség és hű alattvalói közt létezik.”¹⁵⁶ Az ünnepi eseménysorozat Budán a 10 órákor kezdődő Te Deummal folytatódott;¹⁵⁷ este a pesti Nemzeti Színház díszelőadásán Erzsébet iránti tiszteletből egyik legkedvesebb darabja, a *Szentivánéji álom* került színre.¹⁵⁸ A Simor János hercegprímás által concelebrált másnapi hálaadó istentiszteleten,¹⁵⁹ továbbá a keresztelőn mindkét ház tagjai – az előbbin személyesen, utóbbin delegáltak útján – képviseltették magukat. Ferenc József a hagyományoknak, illetőleg az előzetes várakozásoknak megfelelően negyedik gyermeke születését követően is kegyelmet gyakorolt:¹⁶⁰ „Kedves dr. Herbst! Szívem legbensőbb óhajátása, hogy a Rám és Családomra nézve kiválóan érdekes napja Nőm Ő Felsége Erzsébet Császárné szerencsés születésének vigaszt és örömet hozzon azoknak is, kik bár a büntető-törvény ellen vétettek, de büntetésök legnagyobb részét már kiállották s őszinte bánat és valódi javulás jeleit adták, valamint előéletök után a bár önmaguk által okozott szerencsétlenség enyhítésére különösen érdemesek. Megbizom tehát önt, hogy ily fegyenczeket illetőleg a korábbi ajánlatoknál megtartott elvek és feltételek megtartása mellett a lehető gyorsan tegye meg kegyelmi ajánlatait.”¹⁶¹ Az uralkodó a szülés utáni napokban személyesen is fogadta az

¹⁵⁵ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1868. április 23.). Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 281.

¹⁵⁶ Szentiványi Károly – mint a képviselőház elnökének – hivatalos bejelentése Mária Valéria születéséről a képviselőház CCXVIII. sz. ülésén (április 22-én). Közli: *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Szerk. Greguss Ágost. Pest, 1868. 7. köt. 121.; *Országgyűlési tudósítások*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 94. sz. 1868. április 23. [1169.]. A Főrendi-házban egy nappal később Majláth György jelentette be az uralkodópár gyermekének világra jöttét. Márki: *Erzsébet*, 62–65.; *Országgyűlési tudósítások*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 95. sz. 1868. április 24. 1183.; Majláth György, országbíró – mint a főrendi-ház elnökének – hivatalos bejelentése Mária Valéria születéséről a főrendi-ház LXXXIII. sz. ülésén (április 23-án). Közli: *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának naplója*. Szerk. Greguss Ágost. Pest, 1869. 1. köt. 330.

¹⁵⁷ A bécsi Stephansdombban Joseph Othmar von Rauscher bíboros tartotta hálaadó istentiszteletről lásd: *Bécsi tudósítások*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 95. sz. 1868. április 24. 1183.

¹⁵⁸ *Nem hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 94. sz. 1868. április 23. [1169.]

¹⁵⁹ Ennek lefolyásáról lásd: *Nem hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 95. sz. 1868. április 24. 1182.

¹⁶⁰ A korábbi családi örömmünnepekhez kapcsolódó kegyelmezési hullámhoz lásd: Vér Eszter Virág: „...kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...” *Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulása*. Levéltári Közlemények, 87. évf. (2016) 1–2. sz. 99–100.; Hermann Róbert: *A boszszúhadjárat vége és az amnesztia*. In: Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Szerk. uő. Budapest, 2007. 344–345. Mindeközben óriási felzúdulást okozott Böszörményi László február 24-ei elítélése, lásd erről: Gerő András: *Ferenc József és a magyarok*. Budapest, 2016. 195–197.

¹⁶¹ Ferenc József legfelsőbb kézírata/manifesztuma Eduard Herbst igazságügyminiszterhez (Buda, 1868. április 22.). Közli: *Hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 96. sz. 1868. április 25. [1193.] – Kivonat a *Wiener Zeitung* hivatalos részéből.; a kegyelemben részesítettek névsorához lásd: *Hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 95. sz. 1868. április 24. 1181–1182.

üdvözlő küldöttségeket,¹⁶² emellett az udvarképes arisztokráciának illet Erzsébet udvartartásának erre hivatott tagjaitól¹⁶³ – az udvari előírásoknak megfelelően – személyesen is érdeklődni egészségi állapotáról: „...d[él]u[tán] 2 és 4 óra között, Királyné Ó Felsege főudvarmesternője, s főudvarmestere a nagy lakosztályban a tudakozó hölgyeknek és uraknak a Felseges Asszony s Felseges gyermek hogylétéről értesítést adnak.”¹⁶⁴

Ferenc József közvetlenül a szülést követően április 23-án kelt, anyához intézett levelében részletes leírást nyújt mindennapjaikról: „A kicsi erős és jól táplált, más kisgyermekkel ellentétben nem barátságos, és feltűnően dús sötét haja van. [...] Egész nap Sisinél van: legtöbbször az ő ágyában fekszik, oda viszik neki, és csak este költözik a gyermekszobába. Szinte az egész napot nyugodtan végigalussza, és nagyon ritkán sír...[...]... dajka szoptatja, egy Tolna megyei parasztasszony [ifj. Eszterbauer Lőrincné Orbán Rozália], aki hazafiságból önként vállalta ezt a munkát...”¹⁶⁵ Napokkal később (április 28-án) Rudolfnak adresszált soraiból a palotabéli lakosztályok átrendezéséről is értesülhetünk, a korábban a trónörökös számára kialakított szobákat az újszülöttnek adták át: „A kishúgod és a kedves Mama, istennek hála, nagyon jól van, de még egy ideig nem utazhatnak Bécsbe, mert a Kicsike még túl kicsi, és először a levegőhöz is szoktatni kell, ami szintén csak egy idő múlva történhet meg. Most még nem viszik ki a szobákból. A Te hálószobádban alszik és a Te szalonodban fürdetik. Amikor reggel ezzel elkészülnek, a Mamához viszik, ahol este hét óráig marad. Nagyon gyakran és élvezettel szopik a dadától.”¹⁶⁶

A felfokozott készülődés ünnepélyes hangulatába betekintést enged egy szemtanú leírása is: „...a házakra és a középületekre zászlókat tűztek, felkészültek a város kivilágítására, a színházakba ingyenes volt a belépés, a császárhoz gratulációk érkeztek számtalan alattvalójától,¹⁶⁷ és sor került a szokásos szertartásokra. Az elmúlt két napban minden vonattal hercegek, grófok, tábornokok, katonatisztek, miniszterek és egyéb nagyságok hada érkezett, hogy részt vegyenek a keresztelőn, amelyre szombaton a királyi palota kápolnájában kerül sor, az illő pompával.”¹⁶⁸ A gyermek keresztzüleinek személyét hosszú ideig találgatások övezték,¹⁶⁹ egyes híresztelések Eugénia francia császárné szerepvállalását sejtették,¹⁷⁰ végül

¹⁶² *Nem hivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 95. sz. 1868. április 24. 1183.

¹⁶³ Az uralkodópár Budán tartózkodó kíséretéhez lásd: *Nem hivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 84. sz. 1868. április 10. 1040.

¹⁶⁴ *Nem hivatalos rész.* Budapesti Közlöny, 2. évf. 94. sz. 1868. április 23. [1169.]

¹⁶⁵ Ferenc József levele anyjához, Zsófia főhercegnéhez (Buda, 1868. április 23.) Idézi: Schad: *Erzsébet királyné és leányai*, 68.

¹⁶⁶ Ferenc József levele Rudolfnak (Buda, 1868. április 28.) AT-ÖStA/HHStA Das habsburg-lothringische Familienarchiv; Selekt Kronprinz Rudolf, Kart. 18. (Magyar fordításban: Grössig, Sigrid-Maria: *Rudolf trónörökös.* [Ford.: Haynal Katalin] Budapest, 2006. 62.)

¹⁶⁷ Ezen üdvözlések fennmaradt töredékét lásd: Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSzK) Kézirattár Fol. Hung. 2386./IV. ff. 1-14.

¹⁶⁸ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1868. április 23.). Közli: *Levelek az Andrássy-házból*, 282.

¹⁶⁹ A névválasztást egészen a keresztelésig nem hozták nyilvánosságra. (Fiú születése esetén István, míg a női neveket tekintve Mária szerepelt a javaslatok sorában, amiről már korábban megjelentek híresztelések: *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 74. sz. 1868. március 29. 295.)

¹⁷⁰ *Fővárosi hírek.* Fővárosi Lapok, 5. évf. 29. sz. 1868. február 5. 115. A francia császári pár nem jelent meg az eseményen, ellenben a Pest-Budára érkező francia követségi tagok bevonásával, a király személye körüli miniszter (Festetics György) és felesége (Erdődy Eugénia) palotájában műkedvelő előadásban színre vittek két darabot. Lásd erről: Cieger András: *Jegyzetek.* In: *Levelek az Andrássy-házból*, 283. (l.j. 208.)

Máriát kérték fel a keresztanyai teendőkre, aki ez alkalomból Erzsébet irányításával néhány magyar mondatot is elsajátított.¹⁷¹ A névadás (Mária Valéria Matild Amália) is részben erre utal a hagyományoknak megfelelően,¹⁷² míg a családi körben leggyakrabban használt második utónév kiválasztását az uralkodópár személyes szempontjai is befolyásolták, ahogyan erre Ferenc József kitért Rudolfnak írt április 28-ai levelében: „Azért nevezzük a testvéredet Valériának, mert ez szép név.”¹⁷³ A következő keresztnev szintén Erzsébet egyik hűgához, a trani grófnéhoz köthető, míg utolsó tagja feltehetően a királyné második utónevéhez.

„Ő Felsége a Császárnő s Királynő szerencsés szülésének megtörténte után, az ujszülött cs. kir. főhercegnő Ő Fenségének keresztelése 1868. évi április hó 25-én fog a budai királyi várakban megtartatni, minek befejeztével Ő császári s apostoli királyi Felsége a szerence kívánatokat fogadandja.” – tájékoztatott az *Udvari értesítés* a hivatalos programok mentéről.¹⁷⁴ A viseletet illetően az alábbi előírásokra irányították – az udvari életben többségükben gyakorlatlanabb magyarországi – meghívottak figyelmét: „Az öltözék mind az ünnepélyes keresztelési szertartás, mind az erre következő három nap alatti kérdezősködés alkalmával: teljes diszruha; e szerint a hölgyek fényes öltözékben, az urak pedig diszöltönyben, a rendszalagot kívül viselve, jelennek meg. A kocsik mindenkor a felső váraknegyszög főkapujánál (a várkápolna mellett) állanak meg.”¹⁷⁵

A palota egyik ez alkalomra kápolnává alakított dísztermében a Simor János hercegprímás által (magyar nyelven) celebrált keresztelődő¹⁷⁶ fűződő ünnepségek részeként a budai Lövészegylet lövészversenyt rendezett április 27-én, melyen az uralkodó is részt vett.¹⁷⁷ A magyarországi szüléshez kapcsolódó ünnepségsorozat, illetve az ez alkalomból Pest-Budára érkező vendégek révén a főváros reprezentatív szerepkörét tekintve időlegesen birodalmi központként jelenhetett meg,¹⁷⁸ amit a monarchia egyes részeiben negatív felhangok kísértek. Erről a résztvevő családtagok, valamint a *suit* tagjainak haragos hangvételi tudósításaiból is képet alkothatunk: „Ez a magyarországi keresztelő valóban felháborító, de a legfelháborítóbb az, hogy a császárt fagyosan fogadták a színházban. Most aztán mindenki láthatja,

¹⁷¹ Hamann: *Erzsébet*, 266.; *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 73. sz. 1868. március 28. 291.

¹⁷² Márki Erzsébet-biográfiájában más összefüggést is feltételez a névválasztást illetően, értesülései szerint Magyarország védasszonyának tisztelete vezérelte az uralkodópárt döntésük meghozatalában. Márki: *Erzsébet*, 11., 65. Az uralkodópár korábbi névadási gyakorlatához lásd: Vér Eszter Virág: *A hivatalos képköltés „alternatívái”: az uralkodópár (privát) életeseeményeinek megjelenítése az 1850-es évek magyar nyelvű sajtójában*. In: Anka László et al. (szerk.): *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Budapest, 2016. 208–209.

¹⁷³ Ferenc József levele Rudolfnak (Buda, 1868. április 28.). AT-ÖStA/HHStA Das habsburg-lothringische Familienarchiv; Selekt Kronprinz Rudolf, Kart. 18. (Magyar fordításban: Grössig: *Rudolf trónörökös*, 62.)

¹⁷⁴ Udvari értesítés. OSZK PAT Kny. D 6.232.

¹⁷⁵ *Nem hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2 évf. 94. sz. 1868. április 23. [1169.]

¹⁷⁶ Az esemény részleteihez lásd: *Nem hivatalos rész*. (A királyi gyermek keresztelésének szertartása Budán, 1868. ápril. 25.) Budapesti Közlöny, 2. évf. 97. sz. 1868. április 26. [1205] – 1206.; *Budapesti hírviivő*. Családi Kör, 2. évf. 18. sz. 1868. május 3. 426.

¹⁷⁷ *Nem hivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 100. sz. 1868. április 30. 1245.; Hamann: *Erzsébet*, 266.

¹⁷⁸ E folyamatról bővebben: F. Dózsa Katalin: *A társasági élet szerepe a XIX. században Budapest világvárossá válásában*. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából XXVIII*. Szerk. Szvoboda Dománzky Gabriella. Budapest, 1999. 303–317.

hogy micsoda hálátlan egy nép ez!” – dühöngött Mária Terézia főhercegnő apjának, Albrecht Főhercegnek írt levelében.¹⁷⁹

Gyermekágy

Erzsébet felépülésének egyes fázisairól, valamint a szülést követő életmódjáról az alattvalók a hivatalos lapban közzétett orvosi jelentésekből, valamint más kapcsolódó tudósításokból folyamatosan értesülhettek: „Királyné Ő Felseége igen jól érzi magát, és virulóbban néz ki, mint valaha. A Felseges hölgy nyugágán tölti ugyan már a nap legnagyobb részét, de a rendes hat heti idő előtt nem fogja elhagyni a szobát, s az idő legnagyobb részét olvasással tölti el. A csecsemő főhercegnő is Felseges anyjához hasonlólag a legjobb egészségnak örvend, s kik oly szerencsések voltak, a királyi hercegnőt látni, mondják, hogy a kisded ritka szépséggel bir.”¹⁸⁰ A korszak nőgyógyászati gyakorlatának megfelelően – hosszas lehetőség szerint ágyban töltött – pihenésre utalták, „fektették”, s szülés utáni „felavatására” (hálaadására) június elsején került sor a palota kápolnijában, az első nyilvános szerepvállalása – a sajtóban közzétett információk alapján – pedig június 6-án volt. Erzsébet e hosszúra nyúló pest-budai tartózkodását követően, a gyermekágyból valamelyest felépülve 1868. június 9-én Mária Valériával előbb Schönbrunnba,¹⁸¹ majd 20-án Ischlbe utazott tovább.¹⁸²

Hosszas távollétét a családtagok, illetőleg az udvartartás körében ismételtén gúnyos, kritikus megjegyzések kísérték: „...nem láttam [Joseph Charles Paul Napóleon], éppúgy, ahogy a felséges testvérpárt [Erzsébetet és Máriát] sem, akiket a *magyarok megint kölcsönadtak* nekünk.”¹⁸³ [kiemelés – V. E. V.] Utóbb Ferenc József tanácsára Erzsébet – kedélyállapota javítására, feltehetően a hormonális változások következtében fellépő hangulatingadozások¹⁸⁴ orvoslására – augusztusban a családját kereste fel a Starnbergi-tó partján, ahol udvartartásával bátyja, Lajos garatshauseni kastélyában rendezkedett be.¹⁸⁵ Az úti előkészületek ismertté válásával ismételtén felháborodáshullám fogadta terveit, ezúttal is az udvari társadalom élcelődésének céltáblájává vált: „A császárné gyermekével hamarosan elvonul egy villába a Starhembergi-tó [elírás, Starnbergi] mellé, hogy négy héten át zavartalanul élvezhesék a boldogságot, távol mindentől, ami zavarhatná őket. Szép kis állapotok vannak itt Bécsben, akadálytalanul kiütközik a dolgok lényege.”¹⁸⁶ Véltetően alkalmatlanság, illetőleg személyi ellentétek miatt a bajorországi tartózkodás során jelentős személycserék zajlottak Mária Valéria környezetében: „Lósyné ma reggel hat héti szabadságot kért. Szívesen, azt hiszem, nem fogadott szót; szegény én sajnálom, de ő oly szerencsétlen természetű teremtés, hogy az én véleményem szerint, maga a jó Istennel nem volna képes kijönni. Ő nem arra született, hogy szolgáljon, ahhoz igen is kevély s elbizakodott. Most abban állapotunk meg, hogy holnap hazautazik, Budán a várpalotában fog lakni, s mind addig, míg végképpen el nem

¹⁷⁹ Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 266.

¹⁸⁰ *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 119. sz. 1868. május 23. 1488.

¹⁸¹ Márki: *Erzsébet*, 65.; *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 133. sz. 1868. június 10. [1665.]; *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 135. sz. 1868. június 13. 1691.

¹⁸² AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 80.

¹⁸³ Therese Fürstenberg levele húgának, Louise-nak (Schönbrunn, 1868. június 10.). Idézi: Walterskirchen: „*A Franci kissé illetlen volt*”, 147.

¹⁸⁴ A tüneteket ismertető leírások akár szülés utáni depresszióra is utalhatnak. Lásd: Corti: *Erzsébet*, 161.

¹⁸⁵ Ángyán–Buzinkay: *Kajdacsy István és levelezése Balassa Jánossal*, 196.

¹⁸⁶ Therese Fürstenberg levele húgának, Louise-nak (Ischl, 1868. július 29.). Idézi: Walterskirchen: „*A Franci kissé illetlen volt*”, 149.

határozta magamat, hogy mi tévő legyek, mostani fizetését fogja kapni.”¹⁸⁷ A kamrában kialakult személyi konfliktusok, illetőleg a működést kísérő egyéb nehézségek folytán keletkezett kényszerhelyzetben Erzsébet a személyzet betanítására két idősebb gyermeke néhány évvel korábban, 1864-ben nyugállományba vonult ajáját, Leopoldine Nischert kérte fel ismételtelen e szerepkörre: „...az a meggyőződésünk, hogy az Ön biztos kezű irányítása nélkül nincs gyerekszoba. Tudom, hogy igencsak szerencsétlen kérés, amivel előállok, hogy annyi év fáradsága és kínlódsága után kezdje megint előről, de úgy gondolom, a császár kedvéért talán meghozza ezt az áldozatot...”¹⁸⁸ Az eredetileg néhány hétre szóló megbízatásból végül 1869 szeptemberéig tartó szolgálat lett.¹⁸⁹

Mária Valéria emésztési problémái miatt felmentették korábbi dajkáját, az esetet kísérő – feltehetően első gyermeke tragikus elvesztéséből eredeztethető – pánikszerű félelméről Erzsébet Ferenczy Idának továbbított sorai is tanúskodnak:¹⁹⁰ „...csak azt hidd nekem, hogy egy nyugodt pillanatom sincs, mert az a legiszonyosabb érzés, ha az ember tudja, hogy legdrágább kincse a világon meg nem bízható emberektől van környezve...”¹⁹¹

Erzsébet Mária Valéria fejlődését kísérő, illetőleg egészségi állapotára irányuló aggodalmi következtében végül Balassa Jánost is arra kérte, csatlakozzon kíséretéhez, s utazzon Bajorországba.¹⁹² „Ő felsége néhány nappal ezelőtt azon szándékáról értesített, miszerint a szoptatás idejének elmúltával a kis főhercegnének három éves koráig egy magyar száraz dajkát óhajtana az angol fődajka [Miss Throckmorton] mellé; – s e részben felszólított, hogy tudakozódjak. Én lelkesítve azon körülményt, hogy Rózi [Orbán Rózsa – Mária Valéria szoptatós dajkája] teljesen bírja Ő felségének bizalmát, és hogy udvari viszonyokkal már meg is barátkozott, meg az angol dajkával igen jól értik egymást; – azon ötletre jutottam, miszerint legjobb volna, ha maga Rózi vállalkozna ezen missiora. Közöltem ezt Rózival, ki úgy látszik nem volna idegen a megbízást elvállalni, csak hogy férjének és rokonainak véleményét is szeretné előbb e részben tudni. – Az idea Ő felségének is igen tetszett; Rózi akkor férjét is láthatná időszakonként; – hozzá járul, hogy – mint ez az udvarnál szokás – nyugdíjra is számot tarthatna.”¹⁹³

Mindennapjaikba Erzsébet betekintést engedett Ferenczy Idának augusztus 24-én írt levelében: „Hála Istennek most végtére béke uralkodik a kis kamrában, s minden jó biztos úton megy. Az angolnő [Miss Throckmorton] és Nischerné igen jól értik egymást, szavak nélkül is. Balassa velünk él, s gyönyörködik a mi kis magyar leányunkban, sokat beszélnek vele, s mindig jobban szeretem és becsülöm. Rózi is jokedvű, csak első nap sirt, midőn

¹⁸⁷ Erzsébet levele Ferenczy Idának (Garatshausen, [1868.] augusztus 21.). Közli: *Kedves Idám! Erzsébet királyné, Ferenc József, Andrássy Gyula és Schratt Katalin levelei Ferenczy Idához*. S. a. r. Tolnayné Kiss Mária. Budapest, 1992. 38.

¹⁸⁸ Erzsébet levele Leopoldine Nischernek ([Garatshausen, 1868.] augusztus). Idézi: Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 56–57. Leopoldine Huber tizenhét évesen, Ferenc József születését megelőzően, 1830 júliusában lépett udvari szolgálatba, ahol Louise Steumfeder bárónő irányítása alatt pesztionkaként kezdte munkáját az uralkodó, illetőleg később testvérei gondozásával. Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 51–54.

¹⁸⁹ Weissensteiner: *Rudolf trónörökös*, 57–60.

¹⁹⁰ Feltehetően Ferenczy Ida testvére, Ádám június 2-án bekövetkezett elhunytja miatt kérhetett hosszabb szabadságolást Erzsébettől. *Budapesti hirvivő*. (Halálozások.) Családi Kör, 9. évf. 24. sz. 1868. június 14. 574.; *Nemhivatalos rész*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 130. sz. 1868. június 6. 1631.

¹⁹¹ Erzsébet levele Ferenczy Idának ([Garatshausen], 1868. augusztus 11.). Idézi: Corti: *Erzsébet*, 163.

¹⁹² *Vegyések*. Orvosi Hetilap, 12. évf. 35. sz. 1868. augusztus 30. 608.

¹⁹³ Balassa János levele Sass Istvánnak (Garathausen, 1868. aug[usztus] 20.). SOM XI/1-B/7. 3/B. dob. 69.112.8. [f. 1-2.]

búcsúzott kedves Annájától. Hogy vigasztaljam és szórakozzam, hosszú sétát tettem vele. Még mondtam is neki, hogy te most féltékeny lennél, ha láthatnál bennünket.”¹⁹⁴ A gyermek éttrendjével, illetőleg környezetének kiválasztásával kapcsolatban felmerülő újabb nehézségekről Balassa is részletes leírást nyújtott: „Rózi t. i. [tudniillik] már két ízben megkapta tisztulását, a mi természetesen nagy nyugtalanságot okozott Ő Felségénél. Miután azonban a főhercegné minde mellett igen szépen gyarapodott és legkisebb bajt az idő alatt sem szenvedett, elég okom volt arra, hogy Ő felségének kedélyét teljesen megnyugtassam. Ez sikerült is tökéletesen, annyival könnyebben, minthogy Ő Felsége határtalan bizalommal viseltetik Róziba. És ezen időbe esik a Rózi erányában támasztott abbeli óhajítás, hogy ő mint gyermek dajka is maradjon meg a kislehercegnénél. – Azonban alig, azonban alig, hogy én elhagytam Garathausent, – azon befolyások, melyek e részben főleg Zsófia főherceg Asszony részéről a felséges Urra és ez által a Királynéra gyakoroltattak, ez utóbbinak elhatározását oda vezették, hogy Rózi helyébe azon esetre, ha tisztulását újra megkapná, más dajkát kívánjon.”¹⁹⁵

A bajorországi pihenés után szeptember 8-án érkezett Erzsébet Schönbrunnba,¹⁹⁶ ahonnan rövid időzést követően szeptember 22-én Gödöllőre utazott,¹⁹⁷ s az őszi, illetve téli szezonban ismét hosszabb időt töltött Ferenc Józseffel együtt Magyarországon.¹⁹⁸ Az uralkodó környezetében – Erzsébet régi traumáját felidézendő,¹⁹⁹ egészségügyi kockázatra hivatkozva – valótlán híresztelések terjesztésével kívánták megakadályozni az újabb magyarországi látogatást. Erre Balassa Jánosnak a Pest-Pilis-Solt megyei tisztii főorvosnak, Kajdacs Istvánnak Garathausenből augusztusban továbbított sorai egyértelműen utalnak: „Tudva levő dolog, miszerint Ő felsége a mi szeretett királynénk sept [szeptember] vége felé Gödöllőre szándékozik, hogy ott udvarával több heteket töltsön. – Ezen szándéokra vonatkozólag azon aggodalmat támasztották Ő felségénél, miszerint nálunk, névszerint Gödöllőn ősszel a vérhas szokott uralkodni, hogy ennél fogva a kis főhercegnére nézve az ottmúlás nem volna ajánlatos. Igen természetes, hogy erre nézve, bármi kívánatos volna a felséges udvarnak tartózkodása hazánkban, én csak akkor vállalhatnám magamra a felelősséget, ha hivatalosan és hitelesen vagyok a dolognak mibenléte felől értesülve. – Ugyan ezt mondtam Ő felségének is, igérvén, miszerint tisztelt barátomtól, mint megyei főorvostól hiteles tudósítást fogok kikérni és azt néki bemutatni. – Kérem ennél fogva tisztelt Barátomat legyen szives hivatalos organuma által tudomást szerezni magának a felől: vajlon szokott e ősszel a vérhas uralkodni Gödöllőn?, vajlon mutatkoznak e az idén vérhasnak esetei? – tovább vajlon uralkodik e ott jelenleg bárminemű kórjellem, főleg gyermek betegségi epidemia?”²⁰⁰

¹⁹⁴ Erzsébet levele Ferenczy Idának (Garathausen, [1868.] augusztus 24.). Közli: *Kedves Idám*, 39.

¹⁹⁵ Balassa János levele Sass Istvánnak (Ischl, 1868. s[zept]ember 9.) SOM XI/1-B/7. 3/B. dob. 69.112.4. [f. 1.]

¹⁹⁶ *Nemhivatalos rész. Bécsi tudósítások*. Budapesti Közlöny, 2. évf. 208. sz. 1868. szeptember 11. 2670.

¹⁹⁷ *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok, 5. évf. 219. sz. 1868. szeptember 24. 875.

¹⁹⁸ Manhercz Orsolya: *Trónbeszéd korona nélkül?* Századok, 151. (2017) 6. sz. 1216–1219.

¹⁹⁹ Elsősülött gyermekük, Zsófia tévesen (eleinte foglázna) diagnosztizált vérhasban hunyt el 1857. május 29-én a budai palotában, erről bővebben: Manhercz: *Magas rangú hivatalos utazások*, 177–180.

²⁰⁰ Balassa János levele Kajdacs Istvánnak, Pest-Pilis-Solt megyei tisztii főorvosnak (Garathausen, 1868. aug[usztus] 28.). SOM XI/1-B. 10/B. dob. 77.188.1. [Nr. 2. f. 1-2.]

Utóhang

Erzsébet azon döntésének hátterében, hogy negyedik gyermekét Budán hozza világra, a gyógyulási szándék mellett feltételezhetően azon személyes kívánsága állhatott, hogy ezúttal valóban elkerülhesse anyósa beavatkozását gyermeke nevelésébe. Ez a birodalom nyugati felében (a korábbi feltételezéseknek megfelelően) rendkívül rossz fogadtatásra lelt, s egyre élesebb bírálatok fogalmazódtak meg elhúzódo távollétei nyomán. Ezzel szemben a magyar (nemzeti érzelmű) társadalom többségében Erzsébet ezen gesztusai lehettek leginkább meggyőző erejűek, ami személyének magyarországi megítélésében döntő fordulatot eredményezett az ellenzék köreiből is, s kultuszának kezdetét generáló eseményé vált.

Az őszi szezon hosszabb magyarországi jelenléte idején Erzsébet ismét szimbolikus gesztusokat tett a magyar politikai szférához kötődő reprezentáció terén, Ferenc József oldalán megjelent az országgyűlés 1868. december 10-ei ünnepélyes berekesztésén, ahol a hagyományokkal ellentétben nem a karzatról, hanem az uralkodói trónnal szemben felállított emelvényről kísérte figyelemmel az eseményt.²⁰¹ Jókai Mór országgyűlési történéseket ismertető tárcája narratíváját a teljes elragadtatás hatja át, ami ezúttal az esemény ünnepélyessége, illetve egyéb körülményei folytán a család többi tagjára is kivetül: „...A lelkesedés, melyet a trónbeszéd befejezése előidézett, nem tudott csillapulni és a Király s utána a Királyné és József főherceg zajos, szünni nem akaró éljenzés közt hagyták el a termet. A királyné, a ki diszes magyar öltönyben, usztályos fehér ruhában, fekete bársony derékkal volt, kiváló nyájassággal vizsgozta jelenlévők lelkes üdvözleteit. – Az örömjaj a királyi pár távozásával ugyan lecsillapult, de a lelkesedés, melyet a Király szavai keltettek, megmaradt a szívekben és viszhangot fog kelteni az országban mindenütt. Hova a szavak elhatnak. Az ünnepély befejeztül a várkapolnában isteni szolgálat tartatott, a melyet az ország primása végeztet a királyi pár és udvar jelenlétében.”²⁰² Erzsébet értesülve korábbi magyar kezelőorvosa, Balassa János váratlan elhunytáról, az aznapi udvari ebéden való részvételét lemondta, s csak az esti fogadáson jelent meg.²⁰³ Itt Erzsébet kiemelt figyelmet szentelt Jókainak, akivel – az udvari előírásoknak megfelelően, uralkodónéi *cercle* keretein belül – ez alkalommal ismerkedett meg személyesen.²⁰⁴ Az Erzsébetet övező magyarországi kultusz meghatározó részét képező, utóbb kiragadott részleteiben sokat idézett eseményről *A Honban* is részletes beszámolót közöltek: „Ez érdekes beszélgetésből közel állók elmondása után a következő részleteket közölhetjük. A királynő e szavakkal szólítja meg Jókait: »Régen óhajtottam önt személyesen megismerni. Műveit már rég ismerem, azok között legszebbnek tartom 'Kárpáthy Zoltánt.'« Jókai e kegyes megszólításra következőleg válaszolt: »Nagy kitüntetésnek veszem Felsőged e magas nyilatkozatát, ki különben eddig is háromszoros tisztelője voltam: mint királynőnek, mint nőnek és mint irodalmunk pártolójának.«...”²⁰⁵

Az udvar a magyarországi országlást „megszakítva” az ünnepekre visszatért Bécsbe, Erzsébet – Ferenc József távozását követően – közvetlenül karácsony előtt utazott el Pest-Budáról.²⁰⁶ Vélhetően ezúttal is arra irányult személyes döntése, hogy minél kevesebb időt kelljen férje szűkebb családjá, illetve az udvari társadalom körében töltenie. Magyarországon e gesztusát egyre inkább az ország irányában megnyilvánuló legfelsőbb (kitüntetett)

²⁰¹ Manhercz: *Trónbeszéd*, 1216–1217.

²⁰² Jókai Mór: *Pest, december 11. (Az országgyűlés befejezése.)* *A Hon*, 6. évf. 286. sz. 1868. december 12. [1.] – (Reggeli kiadás.)

²⁰³ *Dr. Balassa János.* *A Hon*, 6. évf. 284. sz. 1868. december 10. [2-3.] – (Esti kiadás.)

²⁰⁴ Erről bővebben: Vér: *Egy áldott emlékezetű*, 70–71.

²⁰⁵ *A tegnapi udvari estély.* *A Hon*, 6. évf. 285. sz. 1868. december 11. [1.] – (Esti kiadás.)

²⁰⁶ *Üjdonságok (Pest, dec. 23.).* *A Hon*, 6. évf. 296. sz. 1868. december 24. 2. – (Reggeli kiadás.)

figyelemnek vélték s ekként interpretálták; ami személyének – a korábbiakhoz mérten is – lényegesen kedvezőbb megítélését eredményezte. Elutazása előtt személyesen is részvétét nyilvánította Balassa János özvegyének és öt felkereső gyermekeinek.²⁰⁷

Erzsébet elkísérte az uralkodót a horvát–magyar kiegyezést követően szervezett 1869. márciusi horvátországi hivatalos látogatására, noha Ferenc József jelenlétéhez mérten jelentősen redukált formában, feltehetően annak következtében, hogy Mária Valériát az előzetes tervekkel ellentétben kénytelen volt Budán hagyni.²⁰⁸ Az udvar 1869. évi – báli szezon végén megkezdett – magyarországi tartózkodása során Erzsébet ismét sok megjelenést vállalt s előszeretettel reprezentált, ennek részeként jelent meg az országgyűlés ünnepélyes megnyitóján is április 24-én.²⁰⁹

ESZTER VIRÁG VÉR

“...she will form a new bond between her esteemed family and the nation...”. The members of the imperial family in Hungary (1867–1868)

The primary aim of my study is to present the birth of the imperial couple’s youngest child in Buda, as well as episodes of her infancy in Hungary by showing snippets of Elizabeth’s private sphere, to the extent the available sources allow, based on printed and handwritten sources that haven’t been examined in detail before. These sources not only present considerable new developments in Elizabeth’s representation in Hungary, but they might have significant lifestyle-history aspects as well, not to mention cultural history. They could also provide crucial new details in the examination of Elizabeth’s life, by shedding light on the shift in her role as a mother, in which she had previously been forced into the background due to her mother-in-law’s rise to prominence.

²⁰⁷ *Apróságok*. A Hon, 6. évf. 295. sz. 1868. december 23. 3. – [Esti kiadás.]

²⁰⁸ *Ő felségük utazásának hivatalos programja*. A Hon, 7. évf. 51. sz. 1869. március 4. [1.] – (Esti kiadás.); *Ujdonságok (Pest, mart. 8.)*. A Hon, 7. évf. 55. sz. 1869. március 9. 2. – (Reggeli kiadás.)

²⁰⁹ Manhercz: *Trónbeszéd*, 1218–1219.

ANGELOVICS HELGA

Vay Miklós Zemplén megyei közéleti pályakezdése (1825–1831)

A jelentős konzervatív politikus, Vay Miklós báró 1802. április 29-én született Alsószolcán, Borsod vármegyében a nagytiszteletnek örvendő Vay Miklós tábornok és Adelsheim Johanna elsőszülött fiaként. Az 1820-as években jogi és műszaki tanulmányai után bekapcsolódott a politikai életbe. Felkészültségének, tájékozottságának, közéleti elkötelezettségének és nem utolsósorban családjának köszönhetően gyorsan emelkedett a megyei hivatalnok pályán.¹

Dolgozatomban Vay közéleti pályájának kezdeti, 1825 és 1831 közötti, Zemplén megyei szakaszát mutatom be, melynek vizsgálatát indokolja, hogy a későbbi életút alakulásában ezek az évek kulcsfontosságúak. Vay a megyei szintű igazgatási és igazságszolgáltatási gyakorlat mellett a politika világát is ekkor ismeri meg közelebbről, s ezzel összefüggésben a kormányzat felé történő orientációjának első jelei is ekkor mutatkoznak meg. Másrészt erről az életszakasról sem készült még részletes elemzés. Rövidebb, áttekintő-ismertető jellegű művek születtek csak, illetve egyéb tárgyú munkák érintőlegesen foglalkoztak a témával.² Vay életútjának zempléni korszakáról behatóbb információkat elsődlegesen a fennmaradt levéltári, kéziratári források és feljegyzések nyújtanak.³

¹ Érdemes röviden összefoglalni Vay Miklós (1802–1894) életútjának főbb állomásait: Zemplén megyében kezdte meg közszereplését, ahol 1825-ben al-, majd főjegyző lett. 1827-ben a megye alispánja, majd 1830-ban országgyűlési követe. 1831 és 1845 között Borsod megye főispáni helytartója. A ranglétrán történő emelkedése a reformkorban töretlen volt: 1832-ben a királyi tábla táblabírája; 1841-ben a hétszemélyes tábla táblabírája, majd 1845-ben a budai helytartótanács első tanácsosa lett. A szabadságharc bukása után azonban karrierjében mély hullámvölgyek jelentkeztek. Egyszer szédületes magasságokba emelkedett – kormányzói tisztség felajánlása –, máskor egészen mélyre – halálra ítélték – zuhant. 1853-ban amnesztiát kapott az uralkodótól, és ezt követően 1859-ig birtokain visszavonultan élt. 1859-ben a protestáns pátens elleni harc egyik „vezére”, majd 1860–1861 között főkancellár. A következő állomás életében Borsod vármegye főispáni hivatala (1865–1867). Ezt követően is élete végéig részt vett az országgyűlés munkájában, 1888 és 1892 között a főrendiház elnökeként.

² A témát tárgyaló fontosabb szakirodalom: Völgyesi Orsolya: *Etika és politika: Kazinczy és az 1827-es Zemplén vármegyei tisztújítás*. In: Völgyesi Orsolya: Írók, szerepek, stratégiák. Budapest, 2010. 31–45.; Jókai Etelke (ford. és közread.): *Emlékek: Vay Miklósné Adelsheim Johanna leveleiből*. Budapest, 1888.; Petneki Áron (szerk.) – Lévay József. (bev.): *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. Miskolc, 1999.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljátjhelyi Fiókleveztár (a továbbiakban: MNL OL B.-A.-Z. m. Lt. SFL) IV. 2001/g (Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai. Közgyűlési és megyei közigazgatási jegyzőkönyvek); Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Levéltára (a továbbiakban: SRKL) K. kk. I. 4 (Vay család golopi levéltára. Vay Miklós kancellár iratai (1823–1894. Zemplén vármegyei jegyző és alispán I. 1825–1828.) 22. cs.; Debreceni Egyetemi Könyvtár

Munkám során figyelmemet Vay Miklós megyei működéskére összpontosítom. Ennek ke- reteként röviden kitérek Zemplén megye és általában a megyei tisztviselői kar bemutatására, majd ismertetem Vay al- és főjegyzői, illetve táblabírói kinevezését, fontosabb feladatait. Részletesebben az 1827-es Zemplén vármegyei tisztújítással, ennek előzményével, informá- lis kontextusával, valamint Vay alispáni tevékenységével foglalkozom, kitérve támogatói bá- zisára és kapcsolati hálójára, amely későbbi pályájának alakulását nagyban meghatározta.

Zemplén vármegye

A 19. század elején Zemplén vármegye 6000 km² kiterjedésével⁴ területileg és 280 610 lako- sával a népességi rangsorban is a 8. helyet foglalta el a törvényhatóságok között.⁵ Ha azon- ban a népsűrűségi adatokat vetjük össze, akkor 1787 és 1828 között a középmezőnyben, a 20–25. helyen állt.⁶ Felszínének és gazdálkodásának változatossága, sűrű településhálózata jelentős különbségek kialakulásához vezetett a megye déli, középső és északi területei kö- zött.⁷ Emellett lakossága nemzetiségi és vallási szempontból is erősen tagolt volt, de a vá- lasztó nemesség döntő része valamelyik protestáns felekezethez tartozott. Többségük a sze- rencsi, tokaji és pataki kerületekben, azaz a református tömbökben élt.⁸

Témánk szempontjából fontos kiemelni, hogy politikai tekintetben is élesen elkülönülő nézetek uralkodtak a megyében, melyek számos ellentmondást, feszültséget eredményeztek. Példaként említhetők az 1822–1823. évi események. Mint ismert, Zemplén is azon törvény- hatóságok közé tartozott, ahová királyi biztost küldtek ki az adó- és újoncmegajánlás ügyé- ben kiadott rendeletek végrehajtása érdekében.⁹ S bár az udvar engedve a megyék követelé- sének, 1825-ben, majd 1830-ban is országgyűlést hívott össze, Zemplén a fent említett előz- mények következtében továbbra is folytatta a sérelmi politikát. Ugyanakkor a megyék több- ségével együtt 1830-ban fellépett a már az országgyűlés előtt elkészült új operátumok ki- nyomtatása és a megyéknek eljuttatása ügyében.

Kézirattári Különgyűjteménye (a továbbiakban: DEK Kt.) Várad Szabó János irathagyatéka.; Ma- gyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt) K 624. (Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka. Zemplény Várm.[egye] Restauráció. 1827. 46–55.)

⁴ Erdmann Gyula adatait az osztrák katonai újrafelvétel alapján közölte. Erdmann Gyula: *Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. In: Erdész Ádám – Á. Varga László (összeáll.): *Történelem és levéltár. Válogatás Erdmann Gyula írásából*. Gyula, 2004. 140. A hagyományos történeti irodalom ugyanakkor 6300 km²-rel számol Borovszky Samu nyomán. Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város*. Budapest, 1905. 1.

⁵ Erdmann: *Zemplén megye társadalma*, 138.

⁶ Erdmann: *Zemplén megye társadalma*, 140.

⁷ A megyei nemesség elhelyezkedéséről, tagozódásáról, jövedelmi viszonyairól ifj. Barta János és Erdmann Gyula kutatásainak köszönhetően viszonylag pontos képet kaphatunk. Erre lásd: Erdmann: *Zemplén megye társadalma*, 135–213.; Ifj. Barta János: *„Ha Zemplén vármegyét az útás vizsgálja...” Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén*. Debrecen, 2009.

⁸ A népesség 1828–1869 közötti vallási megoszlására lásd: Erdmann: *Zemplén megye társadalma*, 148.; B. Lukács Ágnes: *Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években*. Történeti Statisztikai Füzetek, 1. évf. (1978) 20–21. sz. 54.

⁹ Erre lásd Erdmann Gyula: *Zemplén vármegye reformellenzéke 1830–6*. Miskolc 1989. 8–11.; Völ- gyesi Orsolya: *Kazinczy és az 1822–23-as megyei ellenállás*. In: Czifra Mariann (szerk.): *Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán*. Budapest, 2009. 173–198.

Vay Miklós tehát az egyik legzajosabb időszakában kezdett közelebről megismerkedni a megyei politika világával, és a szóban forgó események sodrában szerezhette meg első fontos korélményeit.

Vay Miklós közéleti pályakezdése

A vármegyék a korszakban széles körű politikai, önkormányzati, közigazgatási és törvénykezési hatósággal rendelkeztek. Számos esetben a hatékonyság érdekében egymással szövetkeztek, és politikai jellegű ügyeiket szervezetenként is összehangolták, együttesen jártak el. Bizonyos időszakokban a kormányzati hatalmat erősíteni kívánó kísérletek elleni küzdelmeknek, a rendi és nemzeti függetlenségi mozgalmaknak a bástyái és a nemzeti ellenállás központjai lettek.

A vármegye átfogó, legfontosabb irányító testületi szerve a főispán vagy az alispán által összehívott közgyűlés volt, amelyen minden, a megyében lakó vagy birtokkal rendelkező nemesnek joga volt megjelenni és a döntéshozatalban részt venni. A megyei önkormányzat és igazságszolgáltatás egyre több teendőjének ellátására számos tisztségből összetevődő megyei tisztviselőkar (*magistratus*) épült ki.¹⁰ A vármegye élén a főispán állt, akit a király nevezett ki, illetve ő is menthette fel. Az uralkodó a főispán mellé – aki valamilyen okból nem tudta ellátni tisztségét az adott megyében – gyakran főispáni helyettest (főispáni helytartó, adminisztrátor) is kinevezett. A tárgyaló időszakban azonban vármegyei hivatali vezető szerepük többnyire alkalmi volt. A tényleges igazgatást a tiszttikar végezte az alispán vezetésével, aki a vármegyei önkormányzat első számú választott tisztviselője és egyben a megyei bíróság elnöke volt. Munkáját a másodalispán segítette.¹¹ Az írásbeliséggel kapcsolatos feladatok a jegyzőségre tartoztak. A hivatal élén a főjegyző állt, neki voltak alárendelve az aljegyzők. A jegyzők szerkesztették a megyegyűlések és az ítélszék jegyzőkönyveit, ők foglalták írásba a határozatokat és döntéseket, a feliratokat és átiratokat, gondoskodtak arról, hogy a megyei hivatalokhoz eljussanak a különböző rendeletek, az őket érintő dokumentumok. Emellett ők terjesztették elő a közgyűlések és a törvényszékek napirendjén szereplő ügyeket.¹² A vármegyei hivatalnokok szolgálatukért fizetést kaptak. Ugyanakkor a vármegye tiszttikara jelentős mértékben támaszkodhatott a fizetés nélküli, tiszteletbeli hivatalnokok munkájára, akik társadalmi presztízs, későbbi karrierjük reményében szolgálták megyéjüket. A fiatal tisztviselőjelöltek számára a tiszteletbeli állásvállalás fontos lépcsőfok volt, hiszen ezzel egyrészt szakmai tapasztalatot, másrészt elismertséget szerezhettek, ami jelentős mértékben megkönnyítette hivatali előmenetelüket.

Az 1825. május 10-én Sátoraljaujhelyen tartott Zemplén vármegyei közgyűlésen Szilassy József főispáni helytartó Vay Miklóst honorarius, azaz tiszteletbeli (becsületbeli) első aljegyzővé nevezte ki.¹³ Édesanyja egyik leveléből tudjuk, hogy fia „igen meg van elégedve, mint hogy első”.¹⁴ Az ifjú báró ezáltal közelebb került a megyei ügyvitel, ügykezelés vérkeringéséhez. Bár címei, rangja nem kötelezték az adminisztrációban való tényleges részvételre, Vay, ha nem is rendszeresen, a fontosabb ügyeket tárgyaló gyűléseken, rangos eseményeken –

¹⁰ A reformkori vármegyék tisztviselőiről lásd: Ifj. Palugyay Imre: *Megye – rendszer hajdan és most*. II. Pest, 1844.

¹¹ Csizmadia Andor (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1997. 199–200.

¹² Pap József: *Magyarország vármegyei tiszttikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Szeged, 2003. 39.

¹³ Vay tiszteletbeli aljegyzői kinevezése: Sátoraljaujhely, 1825. máj. 10. MNL OL B.- A.- Z. m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv.1825: 511.

¹⁴ Vay Miklósné levele fiához, Vay Lajoshoz. 1825. máj. 27. DEK Kt. MS.32/2550.

például országgyűlési követválasztás – részt vett, és néhány jegyzőkönyvi bejegyzésnél mint „feljegyző” is találkozhatunk nevével. Emellett Dókus László főjegyző hozzá írt leveleiből tudjuk, hogy az elmaradt akták regesztrálásában is segített.¹⁵ Kazinczy említést tett egyik feljegyzésében arról, hogy az ifjú báró nagy szorgalommal és hozzáértéssel látta el feladatát. Mindemellett rendszeresen ebédeket adott a közgyűlések alkalmával, „midőn pedig neve napja volt, minden gratulánsa nála evett, ivott”.¹⁶ Ekkor a „csürhe nép vagy magától, vagy mivel valaki a szájába adá a sipot, eljövén a vacsorától, tele torokkal kiáltozá, hogy Vice-Ispánná Báró Vayt kell tenni”.¹⁷ Mindennek ellenére a kortársak közül sokan úgy vélték, Vay – más arisztokratákhoz hasonlóan, mint például báró Apponyi György – nem vágyik megyei karrierre, s kinevezését csupán formalitásnak tekinti.

Vay azonban hamarosan tovább emelkedett a megyei ranglétrán. A következő lépcsőfok – még az országgyűlés ideje alatt – az 1827. május 1-jén tartott zempléni „heves” közgyűlésen tiszteletbeli főjegyzővé történő kinevezése volt.¹⁸ Ez már tekintélyes „állásnak” számított, a harmadik legmagasabb a megyei hivatalok közül. Előléptetését a közügyek intézése terén bizonyított tehetsége mellett a családja iránt megnyilvánuló tiszteletnek és édesapja érdemeinek köszönhette, illetve az időközben kiépített kapcsolati hálójának, főként a főispáni helyettes baráti támogatásának.¹⁹

Mint utaltam rá, Vay a jegyzősége alatt összehívott kisebb megyei, illetve közgyűlésekről nagyrészt távol maradt, aminek egyik fő oka az 1825–1827. évi diétán való részvétele lehetett. Az országgyűlésen gróf Bethlen János és özvegy báró Vay Dánielné gróf Wartensleben Eszter képviselőként mint távollévő követ vett részt, elsősorban azért, hogy tanuljon, tapasztalatokat szerezzen.²⁰ Bár különböző, főként reprezentatív küldöttségek tagjai közé beválasztották – jelen volt például az uralkodót az országgyűlésre meghívók vagy a primási palota előtt a királyt és a királynét fogadók között is –, de ekkoriban még nem vitt nagy szerepet.²¹ Vay a vármegye működését azonban nemcsak az említett hivatalokon keresztül ismerte meg, hanem mint táblabíró is.

A táblabíró az 1848-ban felszámolt „feudális systema”, a rendi Magyarország emblematikus figurájaként rögzült a magyar köztudatban. A korszakban a táblabírói kinevezés tiszteletbeli megbízatásnak számított, a köz érdekében végzett bírósági és közigazgatási munkáért állandó fizetés rendszerint nem járt, ami feltételezte, hogy az aktív táblabírák általában az anyagilag (viszonylag) független, jobb módú köznemesek közül kerültek ki.²² Ugyanakkor a 19. század első felében a megyénként már százas nagyságrenddel mérhető táblabírák nem-

¹⁵ Dókus László levele Vay Miklóshoz. Sátoraljaújhely, 1825. júl. 29., dec. 29. SRKL K. kk. I. 4. 22. cs.

¹⁶ MTA KIK Kt. K 624. 47a–b.

¹⁷ MTA KIK Kt. K 624. 47b.

¹⁸ Vay tiszteletbeli főjegyzői kinevezése: Sátoraljaújhely, 1827. máj. 1. MNL OL B.- A.- Z. m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv.1827: 413.

¹⁹ Vay Miklós generális életéről, munkásságáról lásd: Szakály Orsolya: Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós (1756–1824). Budapest, 2003.; a Vay családra tagjaira lásd: Angelovics Helga: *A vajai Vay család: Vay Miklós báró (1802–1894) ősei*. Zempléni Múzsza, 17. évf. (2017) 4. sz. 13–23.

²⁰ Pálmány Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. 2. köt. Budapest, 2011. 2258.

²¹ Pálmány: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja*, II. 2264., 2266.

²² Hudi József: *Táblabírák a reformkori vármegyei közéletben*. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 2006. 39. A táblabírák törvényszéki működésére lásd: *Kossuth Lajos, az ügyvéd*. Gyűjt. vál. és összeáll: Sik Ferenc. Budapest, 1978. 71–107.

csak a vármegyei bíraskodásba és közigazgatásba kapcsolódtak be, hanem a politikai és kulturális életben is egyre nagyobb befolyásra tettek szert.²³

Vayt Zemplén megyei táblabírának az 1825. május 9-én tartott közgyűlésen nevezte ki a főispáni helytartó, ekkor negyvenkét társával együtt le is tette hivatali esküjét.²⁴ Érdemes regisztrálni, hogy a táblabírák tömeges kinevezésére általában a tisztújító közgyűléseken került sor, ám mivel a háromévenként esedékes restaurációt csak részben hajtották végre, két tisztújítás között is történtek kinevezések, mint jelen esetben is.

Kazinczy, szintén táblabíróként Vaynak öt *sedriai* (megyei törvényszék) referálásán is jelen volt, és feljegyzése szerint az ifjú báró „kötelességeit dicséretesen vitte”, s mint írta: „...csudáltam elméjét, szorgalmát, elkészültségét.”²⁵ Ha felteszem is, hogy Fiskálisa Szabó Károly végigtekintette az Extractusait, a mi Vaynak gyalázatára nincs: nem lehetne nem álmélkodnom, midőn a Referáda alatt papirosaiba nem tekintve” tartotta beszámolóját.²⁶ Bár Kazinczy általában elfogultan nyilatkozott a Vay család tagjairól, az ifjú báró szorgalmáról, igyekezetéről írtaknak hitelt adhatunk.²⁷

Vay táblabíróként nemcsak Zemplénben, hanem a szomszédos Borsod vármegyében is tevékenykedett. Kinevezését – a főispán, Klobusitzky József levele szerint, melyet az 1825. február 18-ai közgyűlésen ismertettek – mind „jeles tulajdonságainál, mind néhai kedves emlékezetű Atyja megkülönböztetett jobbágyi és hazafiúi érdemeinél fogva” érdemelte ki.²⁸ Kinevezésével tehát – csakúgy, mint Zemplénben – ekkor még sokkal inkább származásából és rangjából fakadó ismertségét, semmint közéleti munkásságát ismerték el. A táblabírói cím azonban nem pusztán nagyobb társadalmi rangot, tekintélyt jelentett számára, hanem újabb hivatali elfoglaltságot és kötelezettséget is. Példaként említhető, hogy 1825-ben ő is tagja lett a Borsod vármegye országgyűlési követutasítását kidolgozó deputációnak.²⁹ Megjegyzendő, hogy e bizottság elnöki tisztét unokatestvére, Vay Ábrahám, Borsod megye első alispánja töltötte be, így feltehetően döntő szerepe volt Vay kinevezésében.³⁰

²³ A vármegyei kiküldetésben eljáró táblabírák a többi tisztségviselővel együtt napidíjat (*diurnum*) kaptak, így anyagilag is érdekelték voltak a hivatalviselésben. Béli Gábor: *Magyar jogtörténet az államalapítástól 1848-ig*. Pécs, 1995. 103.

²⁴ Vay táblabírói kinevezése: Sátoraljaújhely, 1825. máj. 9. MNL OL B.- A.- Z. m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1825: 506.

²⁵ Kazinczyt Dókus László akkori főügyessel és Fekete Károly aljegyzővel együtt 1815-ben kérték fel a Zemplén vármegyei levéltár rendezésére. Majd 1820–1831 között a sátoraljaújhelyi levéltárban dolgozott mint „az Archivum revisiójában foglalatostkodó Táblabíró”.

²⁶ MTA KIK Kt. K 624. 47b.

²⁷ A magyar nyelv ügye, annak előmozdítása kiváltképp fontos volt a Vay család tagjainak, s ezen a téren tett fáradozásaikkal kivívták Kazinczy elismerését, barátságát. Ennek egyik szimbóluma, hogy Kazinczy leányának, Eugéniának 1809-ben Vay Miklós generális lett a keresztapja. 1810-ben pedig Vay Ábrahám feleségül vette Kazinczy unokatestvérét, Kazinczy Zsófiát, ami által a két család még szorosabb kapcsolatba került egymással.

Kazinczy mindemellett különleges figyelmet fordított a hozzá közel álló személyek gyermekeinek neveltetésére, fejlődésére: Vay Miklós és Lajos, valamint Vay Ábrahám mellett például ifj. Wesselényi Miklósról is.

²⁸ A táblabírói esküt a május 7-én tartott közgyűlésen tette le. MNL OL B.- A.- Z. m. Lt. IV. 501/a. (Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek. 1569–1847) 1825: 1608.

²⁹ A deputáció tagjaira: Miskolc, 1825. júl. 27-ei kisgyűlés. MNL OL B.- A.- Z. m. Lt. IV. 501/a. jkv. 1825: 2481.

³⁰ Vay Ábrahám (1789–1855): 1825 és 1830 között Borsod megye alispánja. 1825-ben Borsod megye országgyűlési követévé is megválasztották. A megye főispánjával, Reviczky Ádám gróffal jó viszonyt

Az 1827-es Zemplén vármegyei tisztújítás

A vármegyék politikai életének egyik legjelentősebb eseménye volt a vármegyei hivatalok élén álló tisztviselők választása, a restauráció. Zemplén megyében az 1825–1827-es országgyűlést követően, a rendek többszöri kérésének engedve, hét év után hívtak össze tisztújító közgyűlést.³¹ Ez a közgyűlés Vay Miklós politikai pályafutásában jelentős előrelépést eredményezett, hiszen első alispánná választották, noha még csak huszonöt éves volt. Ezáltal megyéjének tényleges vezetője lett.

Mint látni fogjuk, a korteskedést, a politikai és vallási alapon szerveződött pártoskodásokat és az ezzel összefüggő etetések-itatásokat, szavazatvásárlásokat, illetve az erőszakos, egyes esetekben tettelegességgel fajúló tumultuózus jeleneteket az 1819-ben kiadott restaurációs (votizációs) rendelet, illetve ennek 1827. évi szeptemberi módosítása ellenére sem sikerült visszaszorítani. Sőt azok éppen elősegítették mindezt.³²

A tisztújításról és annak közvetlen előzményeiről Kazinczy Ferencnek a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában őrzött feljegyzéseiből és Vay Miklósné Adelsheim Johanna leveleiből kaphatunk részletes, átfogó képet.³³

A vármegye élére 1825-ben Szilassy József, a Hétszemélyes tábla bírása személyében református főispáni helytartót nevezett ki a király, aki azonban nem ismerte kellőképpen a zempléni viszonyokat, és ismereteit elsősorban Dókus László főjegyző jelentéseire alapozta.³⁴ Annak érdekében, hogy pártossággal, részrehajlással ne vádolják, számos esetben a mágnásoknak és a katolikusoknak kedvezett.³⁵

A vallási felekezethez való tartozás meghatározó tényező volt ezekben az időkben, melynek jelentőségét Kazinczy is hangsúlyozta egyik levelében.³⁶ Tőle tudjuk, hogy már 1825-ben az országgyűlésre készülve a követválasztás kapcsán „némely izgató a felekezetek között való békét is felzavarta”.³⁷ Ezzel összefüggésben Szemere István első alispán jelöltetése ellen is

ápol, aki nemcsak őt, hanem unokatestvérét, Miklóst is támogatta politikai pályáján. Miklóssal és testvérével, Lajossal Vay Ábrahám baráti kapcsolatot ápol, kezdetben segítette őket a megyei politikai közéletbe való beilleszkedésükben. Vay Ábrahám alispáni és országgyűlési követi tevékenységére részletesebben lásd: Dobrossy István: *Vay Ábrahám és a Magyar Tudományos Akadémia alapítása. (A Vay család szerepe Borsod vármegye történetében)*. In: Dobrossy István: (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról*. Miskolc, 1997. 61–79.

³¹ Az 1723. 56. tc. értelmében tisztújítást háromévente kellett (volna) tartani.

³² A rendeletről bővebben lásd: Soós István: *Választások Magyarországon. Kísérletek a vármegyei tisztújítások „megreformálására” (1810–1821)*. Levéltári Közlemények, 80. évf. (2009) 65–156.

³³ MTA KIK Kt. K 624. 46–55.; *Emlékek*, 126–134.

³⁴ MTA KIK Kt. K. 624. 47b. Dókus jó viszonyt ápol Vayval is, segítette őt alispáni működése alatt. Vay második gyermekének, Henriknek 1830-ban ő lett a keresztapja. Dókus Lászlóról bővebben lásd: Bodnár Krisztián: *Dókus László végrendelete*. In: Csengeri Piroska – Tóth Arnold (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. LV. (2016) 187–196. (http://www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinknak/kiadvanyok/letoltheto_kiadvanyok/evkonyv_2016/04_Bodnar_Krisztian.pdf) (letöltés: 2018. szept. 10.)

³⁵ Közvetlenül beiktatása után többen éppen azt nehezményezték, hogy a saját felekezetéhez tartozókat részesíti előnyben, mivel Vay Miklóson kívül Kolosy Károly adóbehajtói vagy Kozma Miklós szolgabírói kinevezésével is reformátust helyezett előtérbe. Szilassy az ezt követő reakciók hatására változtatott politikáján.

³⁶ Kazinczy – gróf Desseffy Józsefnek. Széphalom. 1825. aug. 21. In: Kazinczy Ferenc összes művei. *Kazinczy Ferenc levelezése* (a továbbiakban: *KazLev.*) XIX. köt. Sajtó alá rendezte: Dr. Váczy János. Budapest, 1909. 389.

³⁷ Szy: *Kazinczy levelek*. Irodalomtörténeti Közlemények, 3. évf. (1893) 4. sz. 460. A vallási ellentétek hangsúlyosan szerepelnek a Reviczky Ádám grófhhoz írt megyebeli jelentésekben is. Magyar Nemzeti

többen felléptek. Végül, bár követte választották, de csak gróf Schmeidegg Ferenc után másodikként. Minderről Kazinczy a következőképpen számolt be Cserey Miklósnak: „Adminisztrátorunk oda vitte a dolgot, hogy e részben a Cath. és Mágánások nyerjenek nem okból, hanem kedvezésből. Sok ilyen történnek, s a tűz gerjed.”³⁸ A követek vallási szempontok szerint történő megválasztásának káros következményeit Balásházy János is hosszasan taglalta műveiben.³⁹

Erőviszonyok és esélyek a tisztújítás előtt

A mai értelemben vett pártokról sem Zemplénben, sem más megyében nem beszélhetünk a korszakban. Emellett fontos hangsúlyozni, hogy a nemesség nemcsak politikai meggyőződés és vallási hovatartozás szerint állt össze csoportokba. Sokat számított a családi-rokoni kapcsolat és a hivatali vagy más „lekötelezettség” is. Azonban ezek sem jelentettek állandó köteleket, sokszor közeli rokonok, családtagok fordultak egymás ellen, és két egymást követő tisztújításon is állhatott valaki más-más táborban.

A tisztújítások alkalmával általános gyakorlattá vált, hogy a kormány és hozzá lojális közegei kiválogatták az általuk megbízhatónak vélt egyéneket az egyes tisztségekre, és a nem – vagy már nem – kívánatos személyek ellen különböző vádakot hoztak fel annak érdekében, hogy pozíciójukat és a beléjük vetett bizalmat aláássák. A támadásokat Zemplén megye aktuális alispánja sem kerülte el. Szemere István megbuktatását és helyébe az ifjú, de a megyei ügyintézését kellőképpen ismerő báró Vay Miklós megválasztását már egy ideje tervezgették a megyében. Ennek érdekében, míg Szemere az országgyűlés ideje alatt távol volt, súlyos vádakkal léptek fel ellene a megyei pénzek hűtlen kezelését illetően, mondván, Sárospatakon közpénzből építtetett magának házat. Másrészt azzal is gyanúsították, hogy a megye által eladni rendelt gabona árából befolyó pénzből is kölcsönvett. Az utóbbit maga sem tagadta, de ezzel kapcsolatban meg kell említenünk – amit Völgyesi Orsolya is kiemel tanulmányában –, hogy a korszakban nem volt szokatlan, hogy a megyei tisztviselők a rájuk bízott közpénzből kölcsönvettek, ha rászorultak, de később visszafizették. A közösség is tudott erről, és egyes esetekben szó nélkül hagyták, míg máskor – a jelen esetben is – felhasználták egyes tisztségviselők leváltásához.⁴⁰ Szemere megbuktatását egyébként az udvar és a főispáni helyettes sem ellenezte, elsősorban az 1823. évi közgyűlésen mutatott ellenzéki magatartása miatt.⁴¹ Kazinczy azonban nem ítélte el őt, már csak a családjához fűződő rokoni szálak miatt sem. Szerinte Szemere egyetlen vétke az volt, hogy a megyegyűléseket követő összejövetelek tartásával, ebédek és vacsorák adásával, illetve rangjából fakadó egyéb reprezentációs és családi kiadásokkal a megelőző harminchét évben, melyet a megye szolgálatában töltött, jelentős adósságot halmozott fel. Ennek következtében pedig kénytelen volt kényszermegoldásokhoz folyamodni.⁴²

Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) A 45 (Magyar Kancelláriai Levéltár. Acta praesidialia) 1827: 267.

³⁸ Kazinczy – Cserey Miklósnak, H. n. 1825. szept. 2. *KazLev. XIX.* 403.

³⁹ Balásházy János: *Az adó és még valami.* Pest, 1830. 61–63.; Balásházy János: *Észrevételek a honni gazdaságbeli szorgalomnak akadályairól s orvoslása módjairól.* Pest, 1831. 154–155.

⁴⁰ Völgyesi: *Etika és politika,* 38.

⁴¹ Erre lásd: Erdmann: *Zemplén vármegye reformellenzéke,* 8–11.

⁴² MTA KIK Kt. K 624. 49b.

Ellenségei végül elérték, hogy október 12-én lemondott alispáni hivataláról, miután az adminisztrátor nyíltan a szintén református Vay Miklóst vette pártfogása alá.⁴³ A megyében ugyanis mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy Szemerétől csak ő tudja elvenni az alispáni tisztséget. Szilassy saját boldogulását is szem előtt tartotta, „hogy neki reformátusnak és nem mágnásnak, óvni kell magát a katolikusok és mágnások gyűlölségétől”.⁴⁴ Vay megválasztásával kapcsolatban azonban épp Szemere István hívei hangoztatták ellenvetésüket, mivel attól tartottak, hogy felemelkedését a többi mágnásé is követi majd, aminek következtében a köznemesek háttérbe szorulhatnak a vármegyén.⁴⁵ A mágnások elleni ellenszenv egyébként széles körben ismert, elterjedt volt, ami az egyszerű irigység és féltékenység mellett elsődlegesen arra a velük kapcsolatban fennálló gyanakvásra vezethető vissza, miszerint általában a király érdekeit helyezik előtérbe a rendekével szemben. Ebből kiindulva Kazinczynak sem tetszett az előretörésük. Az ifjú báró jelöltetésének sem örült, annak ellenére, hogy tisztelte őt, és a családjához is régóta barátság fűzte.

Vay édesanyja három tényezőt említett egyik levelében, ami szerinte fia megválasztását hátráltathatja: „...míg ellenjelöltjeinek éppen ez a szerencséjük; először is az, hogy: mágnás, a mágnásokban pedig nem igen bizik a nemesség, azt vélve, hogy a főurak mindenben csak az udvarral tartanak. Ötven alispán között eddig csak egyetlenegy főúr van. – Másodszer: Miklós még csak 25 éves; arra pedig még nincs példa, hogy ilyen fiatal embert állítottak volna valamelyik megye élére; többnyire 40-50 éves férfiakat szokta csak ez a kitüntetés érni. Végre pedig az is igen nagy akadály, hogy fiam protestáns, a mi Magyarországon minden alkalommal igen nagy hátrány.”⁴⁶

A másik jelölt, Szőgyény Ferenc szintén nagy jártassággal bírt a megyei politizálásban, mivel tizenkettedik éve (1815-től 1827-ig) töltötte be a másodalispáni tisztséget Zemplénben. Ezen hivatalra történő újbóli jelöltségét azonban presztízsből is visszautasította, minthogy nem akart egy huszonéves ifjú „alatt” tevékenykedni. Büszkeségét táplálta családi háttere is, hiszen testvére, Zsigmond (1776–1826) királyi személynök, majd alkancellár volt. Szemere Istvánhoz fűződő barátsága miatt azonban a mágnások – katolikus volta ellenére – nem támogatták első alispáni jelöltségét.⁴⁷ Rajtuk kívül a másik két rivális, Soós Pál és Szirmay Tamás táblabírák a megyében ismert és régóta birtokos család tagjai voltak.

Korteskedés

A választási kampányt illetően általánosságban elmondható, hogy a megyei közép- és kismesség a jómódú birtokos nemesség egy-két tekintélyes tagja köré tömörült, és ezek irányításával, valamint hathatós – főként anyagi – támogatásával vívták meg a választási harcot. A megyei arisztokrácia tagjai ezzel szemben tevőlegesen ritkán vettek részt a kampányban, de a pártfogoltjuknak nyújtott jelentős pénzügyi segítséggel nagymértékben befolyásolták a választás kimenetelét, mivel azt az érvelés és rátermettség mellett sokszor a jelöltek anyagi lehetőségei döntötték el. A század elejétől ugyanis az egész ország területén egyre elterjedtebbé vált a szegény bocskoros nemesség etetése-itatása annak érdekében, hogy az adott

⁴³ Szemere István lemondó beszéde. MTA KIK Kt. K 643. Szilassy József: Tekintetes Zemplén Vármegye részéről 1827-dik esztendőben, Octóber 15- dikén s több következő napjain S. A. Újhely [...] tisztválasztás alkalmatosságával mondott beszédek. Sárospatak, 1827. 158b–161a.

⁴⁴ MTA KIK Kt. K 624. 50b.

⁴⁵ MTA KIK Kt. K 624. 49–50.

⁴⁶ *Emlékek*, 128–129.

⁴⁷ MTA KIK Kt. K 624. 50a.

kortések utasítása szerint szavazzanak.⁴⁸ Zemplénben különösen fontos kérdéssé vált, hogy ki tudja jobban megnyerni őket, mivel a megye jelentős számú kis- és bocskoros nemesség otthona volt.⁴⁹

A Vay mellett korteskedők meglehetősen aktívak voltak. Kazinczy feljegyzéseiből tudjuk: „Már szombaton tele vala a Város a maga Restaurátoraiival. Tizenöt szekér hozá a bort és főzeléket Golopról Báró Vay Miklóstól és Olasziból Lónyay Gábortól, a Gábor Ungvári Főispány fíjától, s egész nyáj ökrök hajatának a Matolay kertjébe”, Sátoraljaújhelybe.⁵⁰ Vasárnap este pedig ismét szekereken „hordták-be a Hegyaljáról és Toronyáról, Legenyéről, Mihályiból, Izsépből s a Bodrogközről a voksolókat, s a Matolay kertjében ettették és itatták” őket.⁵¹ Vay Miklósné arról számolt be barátnőjének, hogy ekkorra már mintegy 2000 „közönségesebb rangú” választó gyűlt össze. „Éljen Vay! Izrael erőssége!” – kiáltozták, minthogy a protestánsok különösen szerették a bibliai mondásokat alkalmazni.⁵² Vay Miklós testvére, Lajos „éjfél tájban el ment a nép közé s meg akarta velük értetni, hogy meg kell várni a kijelölést”, mindez azonban hasztalan volt, minthogy tovább folytatták az „örömrivalgást”, sőt az ifjabb bárót vállukra vették, „mutogatták mint azon ember fivérét, kitől üdvösségüket reményltek”.⁵³

Miklósnak ezalatt a főispáni helyettes lakására kellett mennie, részint azért, hogy „kivonja magát a nép köréből”, részint, hogy elhitesse „ő nem vesz semmi részt a mozgalomban, annál kevésbé idézi azt maga elő”.⁵⁴ Bár Kazinczy – aki a „lélekvásárlás” módszerét mélyen elítélte – feljegyezte, hogy Vay Miklós szintén támogatta ezt a fajta szavazatszerzést.⁵⁵

A Vay mellett korteskedők közül elsősorban Vécsey Pál báró⁵⁶ és tanácsosa, Matolay Gábor szervezőmunkáját tekinthetjük kiemelkedőnek. A Matolay családdal kapcsolatban említésre méltó, hogy a megyében az új nemesek közé tartoztak, ennek ellenére Gábor ismert, befolyásos ügyvédnek és táblabírónak számított. Bár tehetségét Kazinczy sem vonta kétségbe, ellenszenvesnek találta őt, mivel szerinte „származatlansága miatt kissé erőszakolta a befolyást és szerepet”, másrészt mert a mágnások „szolgáltatába állva” az eredetileg evangélikus vallású férfi áttért a katolikus hitre, és folyamatosan élezte Zemplénben a felekezeti feszültséget. A különböző politikai érdekcsoportok küzdelmét ugyanis katolikus–protestáns

⁴⁸ A reformkori vármegyei választások kisnemesi szempontú mentalitástörténeti feldolgozására lásd: Bognár Katalin: *Kisnemesi mentalitás a reformkori követválasztások és tisztújítások tükrében*. ELTE BTK. PhD disszertáció. Kézirat. 2010. (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/bognarkatalin/> [letöltés: 2017. máj. 20.]); A reformkori megyei választások mechanizmusára, eljárásjogára általánosságban lásd Dombóvári Ádám: *Megyei választások és szabályozásuk 1830–1844*. ELTE BTK PhD disszertáció. Kézirat. 2011. (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/dombovariadam/diss.pdf> [letöltés: 2017. máj. 20.]

⁴⁹ 1834-ben a nemesség körülbelül 95%-át tették ki. Erdmann: *Zemplén megye társadalma*, 199.

⁵⁰ MTA KIK Kt. K 624. 50b.

⁵¹ MTA KIK Kt. K 624. 50b–51a.

⁵² *Emlékek*, 131.

⁵³ *Emlékek*, 131–132.

⁵⁴ *Emlékek*, 132.

⁵⁵ MTA KIK Kt. K 624. 51b.

⁵⁶ Vécsey Pál báró (1788–1861) mint Zemplén megyei ellenzéki képviselő vált ismertté, a pályakezdő Kossuth Lajos pártfogójaként. Kossuth 1824-ben az ő jogtanácsosa volt, majd az ő képviselőként (távollévő főrend követeként) vett részt 1832-től a pozsonyi országgyűlésen, ahol elindította az Országgyűlési Tudósításokat.

ellentétként igyekezett beállítani.⁵⁷ Rajtuk kívül meg kell említeni még a nagy tiszteletnek örvendő katolikus gróf Schmidegg Ferenc volt diétai követ és a protestáns Balásházy János táblabíró hathatós támogatását.⁵⁸ Kazinczy szerint Balásházyt „nagyobb restaurátor nem vala”.⁵⁹ Így nem meglepő, hogy az ifjú báró lelkes támogatójaként már a pütkösi ünnepeket is nála töltötte Alsózsoltán, s míg vendéglátóját magasztalta, addig a „rettegett” Szemerét erőteljesen szidta.⁶⁰

Vay esélyeit növelte, hogy elkötelezett reformátusként egyházához szoros szálak fűzték, és ezáltal a megye protestáns nemességét maga mögé tudta állítani. Másrészt őt a katolikusok többsége is elfogadta, mivel a katolikus papsággal, egyházi vezetőkkel jó viszonyt ápolt. Példaként említhető az előkelő nemesi családból származó Viczmándy Lajos újhelyi plébános, aki szintén Vay mellé állt, mivel ő is úgy látta, hogy csak így lehet Szemerét leváltani. De feltehetőleg ebben szerepet játszott Balásházyt és közeli barátjának, Matolaynak a gyakori nála vendégeskedése is.

Az ifjú báró mellett történő határozott kiállítás háttérében Völgyesi Orsolya szerint egyfajta generációs konfliktus is húzódott, amelynek kapcsán Vay és az őt támogató Lónyay Gábor a már régóta hivatalban lévő és így az idősebb korosztályhoz tartozó megyei előljárók ellen léptek fel.⁶¹

Ha az előzetes esélyeket latolgatjuk, Vay tehát mindenképpen számíthatott – vallási hovatartozástól függetlenül – a prominens táblabírók, vagyis a megyei „intelligencia” többségének támogatására, illetve a mágnások és az ő befolyásuk alatt álló nemesek szavazataira, nem utolsósorban pedig a tisztválasztó közgyűlés elnöki feladatait ellátó főispáni helyettes pártfogására.

A választás

A választás napját a főispán vagy a helyettese határozta meg, és négy héttel a választás előtt hirdették ki a megyében. Így történt ez Zemplénben is.

A tisztújítás első napjára (október 15. hétfő) a megye minden részéből, sőt más megyékből is érkeztek nemesek, akik a reggeli istentisztelet után megtöltötték a vármegyeháza épületét és annak udvarát. A rendet hamar megtörte a részeg nemesek és cselédek tömege, az utóbbiakat ráadásul senki sem tiltotta ki, annak ellenére, hogy nem volt szavazati joguk. Kazinczy az események további menete kapcsán említi, hogy ebben a fegyelmetlenségben hirtelen „a sokaság felkapá Báró Vayt, lehozta udvarra, ott felállította egy asztalra”. Vay „mosolygva, örömmel eltelve szólla a maga népéhez, s kérte, eresztésék, mert addig nem lesz meg a Restauráció, míg ő a palotába fel nem megyen”.⁶²

A választási koreográfiát tekintve elsőként az alispán megválasztására került sor. Elvben a főispáni helytartónak jogában állt bárkit jelölni a hivatalokra, de bizonyos mértékig tekin-

⁵⁷ Kazinczy – Guzmics Izidornak. Újhely, 1825. aug. 1. *KazLev. XIX.* 375.; Kazinczy – gróf Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1825. aug. 21. Uo. 389.

⁵⁸ Balásházy mindemellett kiváló gazda és gazdasági szakíró is volt, akit Barta János Széchenyi „előfutárának” nevezett azon szempontból, hogy Széchenyit megelőzve jutott el a feudális rend elháríthatatlan bomlásának felismeréséig, s a feudális társadalmi intézmények bírálataán át követelte azok megváltoztatását. Az 1830-as évek elején a formálódó megyei reformellenzék, a liberálisok egyik jeles alakjává vált. A Zempléni Kaszinó főszerzőjeként is ismert. Róla részletesebben: Barta István: *Balásházy János pályafordulása*. Történelmi Szemle, 1. évf. (1958) 1–2. sz. 3–20.

⁵⁹ MTA KIK Kt. K 624. 48b.

⁶⁰ MTA KIK Kt. K 624. 48b.

⁶¹ Völgyesi: *Etika és politika*, 41.

⁶² MTAK KIK Kt. K. 624 51b.

tettel volt a megyei közvélemény, még inkább a kormányzat akaratára. Ennek megfelelően az első alispáni tisztségre – a megye főbb tisztviselőivel, táblabíróival és jelentősebb személyeivel történő előzetes tanácskozás után – a megyében létező „pártok” mindegyikéből állított jelöltet, akik tehát a következők voltak: Szőgyény Ferenc, Soós Pál, Szirmay Tamás, (Dókus László főjegyző)⁶³ és Vay Miklós, kit utoljára említett, mivel ő volt a legfiatalabb.⁶⁴ Mint fentebb utaltam rá, a megyében ekkor uralkodó álláspontok szerint Vay győzelmét egyedül Szemere veszélyeztethette volna, de ő már korábban kifejezte azon óhaját, hogy ne jelöljék újból. Ennek tudatában nem meglepő, hogy az utolsó név hallatán minden oldalról felhangzott az „éljen Vay!” üdvkiáltás. Majd a mágnások vállaikra emelték az új alispánt, akinek ezt követően a főispán átnyújtotta a megye pecsétjét.⁶⁵ Vay édesanyjának egyik levelében azt olvashatjuk, hogy fiát háromezer nemes egyhangúlag, közfelkiáltással választotta alispánná.⁶⁶ Bár e forrás használatakor figyelembe kell venni az édesanya elfogultságát is, az semmiképpen sem tagadható, hogy a bocskoros nemességnek a megyei választásokba, tanácskozásokba történő bevonásával a tisztviselőket már nemcsak 30–40 ember, hanem százak, nagyobb kiterjedésű megyékben valóban ezrek választották meg.⁶⁷ Ez pedig kitűnő hivatkozási alappá vált a tisztviselők számára, miszerint őket a közbizalom ültette a posztjukra.

A másodalispáni hivatalra négy jelöltet állított az adminisztrátor, akik közül szintén egyhangúlag választották meg a korábbi hadi főbeszedőt, Szirmay Józsefet.⁶⁸ Majd a hadi pénztárnok megválasztása következett. E tisztségre is négy jelöltet állítottak – Bodó Lajos, Mauks Mihály, Kaszner János és Dókus József személyében⁶⁹ –, azonban a szavazást meglehetősen botrányos jelenet előzte meg, melyről Kazinczy is részletesen beszámolt. Tőle tudjuk, hogy az addigi főszolgabíró, Mauks Mihályt és támogatóit komoly fizikai bántalmazás érte, melynek során egyesek Mauks „lábikráját”, mások karját, hátát verték kékre, s kevesen múltott, hogy meg nem fojtották.⁷⁰ Mauks és fő riválisa, Dókus József között azonban sem az erőnlét, sem a közfelkiáltásos szavazás nem tudta eldönteni a hivatal sorsát, így az adminisztrátor fejenkénti szavazást rendelt el. Ez az eljárás is számos visszaélésre adott lehetőséget, mivel „sokan ötször is visszafordultak, senki sem kérdé, ha van e jusa voksolni”, végül Dókus József győzött.⁷¹ A többi választott tisztségre nézve: Bodó Lajos maradt a házi pénztárnok, míg Kosuth Andrást főügyésszé kiáltották ki e napon.

⁶³ Ő előre kijelentette, szeretne inkább megmaradni addigi tisztségénél. A főispáni helyettes meg is erősítette főjegyzői hivatalában.

⁶⁴ Ezen előzetes konferenciákra lásd: Dobszay Tamás: *Politikai intézmények és választások a magyar kései rendiség időszakában*. In: Gergely Jenő (szerk.): *Fejezetek az új- és jelenkori magyar történelemből*. Budapest, 2006. 17–18.; az első alispáni hivatalra jelöltek. MNL OL B.- A - Z. m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1827: 1681. A jelölés csak az alispáni tisztség esetében volt kötelező (1723:56. tc.), de a főispánok általában a többi hivatal esetén is éltek e lehetőséggel. Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 2000. 224.

⁶⁵ *Emlékek*, 133.

⁶⁶ *Emlékek*, 130.

⁶⁷ A II. József korabeli népszámlálás adatai szerint a nemesség létszáma 4928 fő, ifj. Barta János számításai alapján ebből a felnőttek száma 3105 fő. Ifj. Barta: „*Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...*”, 204–205.

⁶⁸ MNL OL B.- A.- Z. m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1827: 1683. Szirmay azonban hamarosan lemondott hivataláról, így azt 1829. július 4-től Soós Pál addigi főszolgabíró töltötte be.

⁶⁹ MNL OL B.- A.- Z. m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1827: 1684.

⁷⁰ MTA KIK Kt. K 624. 52b.

⁷¹ MTA KIK Kt. K 624. 52b.

A tisztújítások második napján (október 16.) a főszolgabírókat és az egyéb kisebb tisztviselőket választották meg, illetve neveztek ki. Mint Vay Miklósné levelében olvashatjuk: „fiam érdeke is azt kívánta, hogy minden állás lehetőleg jól töltsék be, s a főispán is személyes jóakarója levén, egészen át adta neki a választás vezetését, amit azután Miklósom annyi tapintattal és szerencsével vitt keresztül, hogy minden párt lehetőleg meg volt az eredménnyel elégedve”.⁷² Azonban, minthogy sem a jegyzőkönyvi bejegyzések, sem Kazinczy nem tesznek említést arról, hogy Vay átvette volna a vezetést, elnöklése feltehetőleg csak egy rövid, átmeneti időszakra szólhatott.

A visszaélések, választási kihágások azonban eszkalálódtak e napon, mely tény ellentmondani látszik Vay Miklósné fentebb idézet állításának. Már a hivatalokra jelölés folyamata is meglehetősen feszült, sőt fenyegető légkörben ment végbe, főként a főszolgabírók kandidátusa esetén. Az adminisztrátor ugyanis először – engedve a mágnásoknak – nem volt hajlandó Szemere rokonát, a szintén református Szemere Pétert jelölni a hegyaljai járás főszolgabírójának. Az arisztokrácia ugyanis tartott attól, ha nem tudják ellehetleníteni vagy legalább irányításuk alá vonni a tehetséges ifjút, idővel nagy veszélyt jelenthet rájuk. Veled szemben ezért szintén tetemes adósságára hivatkozva emeltek kifogást.⁷³ A kis- és középnemesség azonban kiállt Szemere mellett, s Szilassy a tömeg hatására kénytelen volt engedni. Végül Szemere elnyerte a tisztséget, a mágnások pedig tüntetőleg, ellenvéleményüket demonstrálva elhagyták a tisztújítás helyszínét, és sem a közgyűlésre, sem az azt követő ebédre nem tértek vissza.⁷⁴ A továbbiakban érdekeik képviseletében Matolay Gábor lépett fel oly módon, hogy cédulákra írta az általuk megválasztani kívánt személyek nevét, és ezeket átnyújtotta a főispáni helytartónak. Szilassy többnyire nekik is ítélte az adott megyei tisztséget, nem egyszer szembehelyezkedve a többség akaratával.⁷⁵ Vay egyik lelkes támogatója, Balás-házy János is feltehetőleg így lett szolgabíró a bodroglózi járásban, noha a restauráció előtt mindenki azt hitte, nem keres hivatalt, főként nem testvére rovására.⁷⁶

Megválasztását követően Vay köszönő beszédében ígérte, hogy minden tőle telhetőt megtesz, hogy a szegény nép terhein könnyítsen, és elősegítse polgárosodásukat.⁷⁷ Ennek megfelelően az újonnan megválasztott alispántól minden „párt” nagyon sokat várt. A különböző érdekeknek megfelelni azonban igen nehéz, kiváltképp egy olyan vármegyében, ahol az egyik legintenzívebb küzdelem folyt a kormány és rendi ellenzéke, illetve az elavult intézmények és az új eszmék között. Mint Vay Miklósné levelében olvashatjuk, „ki itt a nép és a kormányzat között áll, annak felettébb nehéz állása van, különösen, ha az a meggyőződés él lelkében, hogy e kettőt nem lehet egymástól elszakítani, a mi családunknak pedig ősidők óta ez volt az alapelve”.⁷⁸

Vay nem sokkal a választás – és az országgyűlés befejezése – után értesült arról, hogy az uralkodó királyi kamarássá nevezte ki. Édesanyja ebben a zempléni rendek választásának „szentesítését” látta, s mint írta: „...nagy örömet okozott a kitüntetés a nemességnek. Miklóst és engemet pedig mily hálaérzettel töltött el a haza atyja iránt.”⁷⁹ Vay 1828. január 22-én

⁷² *Emlékek*, 133.

⁷³ MTA KIK Kt. K 624. 54a.

⁷⁴ MTA KIK Kt. K 624. 53b–54a.

⁷⁵ MTA KIK Kt. K 624. 54a.

⁷⁶ Erre lásd MTA KIK Kt. K 624. 55a. Egyéb teendőire hivatkozva azonban már a következő évben lemond tisztségéről.

⁷⁷ Vay Miklós beszéde. MTA KIK Kt. K 643. 161a–163b.

⁷⁸ *Emlékek*, 133–134.

⁷⁹ *Emlékek*, 135.

utazott Bécsbe, hogy személyesen mondjon köszönetet a királynak kinevezéséért, és letegye az esküt. Fontos megemlíteni, hogy a császári és királyi kamarási cím adományozása a felségi jogok körébe tartozott, melyért általában folyamodni kellett. Az adományozás előfeltétele a nemesi „öspróba” sikeres bizonyítása volt. Korszakunkban e „tisztességgel” – alkalmi udvari szolgálaton kívül – nem járt különösebb feladat, hivatal vagy felelősség, de jövedelem sem. E címmel főként a birodalmi nemesi vezető réteghez való tartozást szimbolizálták.⁸⁰

Vay Miklós alispáni tevékenysége

A választást követően a megyében a tényleges hatalom Vay Miklósnak a kezébe került. Gyakorlatilag ő irányította a vármegye mindennapi életét. A főispán és a főispáni helyettes távolléte esetén elnökölt a köz- és kisgyűléseken, ellenőrizte a tisztikar munkáját, felügyelte az adóbeszedést és a megyei pénztárat. Mindemellett igazságszolgáltatási funkciót is ellátott.

A hatékonyabb munkavégzés kedvéért Vay áthelyezte Zemplénbe családi székhelyét. Ezáltal Alsószolca helyett Golop vált állandó lakhelyévé, s miután 1828 áprilisában Bécsben feleségül vette báró Geymüller Henrik leányát, Geymüller Katalint, itt kezdték el közös életüket.⁸¹

Vay már hivatalviselése kezdetén komoly kihívások elé nézett, mivel a nyári szárazság csaknem az egész az ország területén „elrontotta” a termést, Zemplénben is jelentős nehézségeket okozva. Itt ráadásul tovább súlyosbította a helyzetet, hogy a megye felső, hegyvidéki, Galiciával érintkező területein a földek amúgy is nehezen művelhetők voltak. Ennek következtében aszályos időszakban – mint jelen esetben is – „valósággal ínség sújtotta” e részeket. Fokozta a problémát az ekkor jelentkező marhavész is, amelyben az állatállomány jelentős része elpusztult.⁸² Vay annak érdekében, hogy hathatósabban tudjanak segíteni, személyesen is ellátogatott e részekre felmérni a károkat.⁸³ Bár a vármegye a közgyűlési jegyzőkönyvek tanúsága szerint szigorú intézkedéseket vezetett be, azok csak átmenetileg enyhítettek a nehézségeken.⁸⁴

A megye politikai életében változást jelentett, hogy Szilassy József adminisztrátort az uralkodó 1828-ban Torna megye főispánjává nevezte ki, és Zemplén élére 1830-ban új főispán érkezett Majláth Antal személyében.⁸⁵ Majláth számára nem volt ismeretlen a megye, mivel a gimnáziumot Sátoraljaújhelyen végezte, és jogi tanulmányai után itt kezdte közéleti pályafutását is mint al-, majd főjegyző. A közgyűlési jegyzőkönyvekből, illetve Majláth

⁸⁰ E címről bővebben lásd: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2006. 61.; Vásárhelyi Miklós – Szluha Márton. (összeáll.): *Magyar császári és királyi kamarások ősfái. 1740–1918*. I. Budapest, 2005. Bevezető.

⁸¹ A Vay család tagjai a Geymüller bankházon keresztül intézték pénzügeiket, így a két család régóta ismerte egymást.

⁸² A keleti marhavész 1827-ben „tört be” hazánkba, és egészen 1842-ig kimutatható jelenléte. Erről lásd: Hutyra Ferenc: *A keleti marhavész*. Budapest, 1914.; Zlamál Vilmos: *A keleti marhavész*. Pest, 1841.

⁸³ *Emlékek*, 135.

⁸⁴ Az intézkedésekre lásd: Zemplén vármegye 1828 és 1830 közötti jegyzőkönyvi bejegyzéseit. Különösen: MNL OL B.-A.-Z. m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1828: 6.; 1829: 114., 230. Ezen súlyos válságnak és a következtében fellépő éhínségnek hatását az 1828. évi megyei összeírások is tükrözik.

⁸⁵ Főispáni beiktatására lásd: Kazinczy – ifj. B. Vay Miklósnak. Újhely, 1830. jún. 27. *KazLev. XXI.* 321–323.; Kazinczy – ifj. B. Vay Miklósnak. Újhely, 1830. jún. 29. Uo. 323.; Kazinczy – Guzmics Izidornak. Újhely, 1830. júl. 23. Uo. 346–348.; Kazinczy – Zádor Györgynek. H. n. 1830. aug. 10. Uo. 357–359.

Vaynak írt leveleiből kirajzolódik, hogy azonos politikai elvet vallottak, és a megye irányításában sem tértek el nézeteik, hatékonyan együtt tudtak működni.⁸⁶

Érdemes regisztrálni, hogy Vay alispánsága alatt a megyei kisebb gyűlések többségén, míg a közgyűléseken rendszeresen részt vett, elnökölt azokon, és a megyét fejlesztő több intézkedést hozott.⁸⁷ Különösen fontosnak tartotta az utak, hidak állapotának javítását, karbantartását, mivel a megye kereskedelmére – kiváltképp a hegyaljai borkereskedelemre – is rossz hatással voltak a sok esetben járhatatlan szakaszok. Ezen tevékenységét elsősorban az elnöklése alatt felállított „Kereskedői és más megyebeli országutak feltartását és készítését tárgyazó intézeteknek sikeres helyrehozatalán dolgozó kiküldöttség” iratain keresztül követhetjük nyomon, minthogy az ez ügyben kirendelt deputáció tagjaitól meghatározott időközönként kimerítő jelentéseket vart el a munkálatok haladásáról.⁸⁸ Ezekből megtudhatjuk, hogy sokszor komoly gondot okozott a munkaerő-, illetve az anyag- és eszközhiány, melyeken Vay a körülményekhez képest igyekezett segíteni. Ennek érdekében például összeíratatta a „csinált utak” munkálataihoz igénybe vehető, illetve az egész megyében rendelkezésre álló szekeres és gyalogszeres munkásokat, akiket szükség szerint egy-egy szakaszhoz kirendeltetett. Vay ellátta az elnöki teendőket a kiküldöttség időközönként összehívott ülésein, ahol a szolgabírók jelentései alapján intézkedett, hogy a munkálatokhoz szükséges új eszközök, építőanyagok (például kő, mész), illetve szakemberek, közmunkások lehetőleg kellő számban rendelkezésre álljanak, és a fizetésükről is gondoskodott. Összefogta a különböző szinteken és helyszíneken zajló munkálatokat, és a szükséges utasításokat kiadta a kirendelt úti „Comissariusoknak”. A munkálatok helyszíni felügyelete ezzel szemben elsősorban a másodalispán feladata volt.

Vay a hegyaljai borkereskedelem előmozdítására is nagy hangsúlyt fektetett. Erre ő maga is kitért táblabírói kinevezéséhez csatolt kérvényében.⁸⁹ Megemlítendő, hogy a tokaj-hegyaljai szőlőművelés és borkereskedelem helyreállítása és fellendítése érdekében, különösképp a borok hamisításának megakadályozására már az 1825–1827. évi országgyűlésen felállítottak egy országos bizottságot báró Eötvös Ignác (1763–1838) Abaúj vármegyei főispán, királyi főpohárnok vezetésével.⁹⁰ E bizottság tagja volt gróf Schmeidegg Ferenc és Szemere István is, Zemplén vármegye akkori két országgyűlési követe. Szemere azonban 1829-ben meghalt, és helyére Eötvös Vayt javasolta felvenni. Választását többek közt azzal indokolta, hogy az alispán „személyében a közbizalom legnagyobb mértékben egyesül”.⁹¹ Mindemellett családi vállalkozásának köszönhetően e téren sem volt laikus. A nádor végül 1829. október 16-án kinevezte őt a bizottmány tagjává.⁹²

⁸⁶ *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*, 119.

⁸⁷ A közgyűlési jegyzőkönyvek közül az 1829. év második felét tartalmazó azonban hiányzik.

⁸⁸ Ezekre lásd az 1827–1830 közötti közgyűlési iratokat. Különösen: MNL OL B.- A.- Z. m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1827: 1730., 1764.; illetve a sárospataki Vay iratanyagban: SRKL K. ii. II.2. (Vay család golopi levéltára. Vay Miklós kancellár iratai (1823–1894). Zemplén vármegyei jegyző és alispán 1829–1831.) a–b.; SRKL K. kk. I. 4. 22. cs.

⁸⁹ Vay táblabírói kinevezéséhez csatolt kérelme. 1832. márc. 22. MNL OL A 39 (Magyar Kancelláriai Levéltár. Acta generalia. 1770–1848.) 1832:3394.

⁹⁰ Erre lásd: 1827. évi 31. tc.; a szőlőművelés és a borkereskedelem helyreállításáról a tokaj-hegyaljai országrészekben. (<http://100oev.hu/index.php?a=3¶m=5110>. [letöltés: 2017. máj. 5.]

⁹¹ Eötvös Ignác levele Zemplén megye Rendjeihez. 1829. okt. 15. MNL OL B.- A.- Z. m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1829: 2231.

⁹² Vay kinevezése: MNL OL B.- A.- Z. m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1829:2230.

A fent említett bizottság mellett Vay több, az alispáni teendőin túlmutató, országos hatókörű megbízást is elvállalt. Példaként említhető, hogy 1830-ban a galíciai részek visszacsatolására kinevezett országos bizottság tagjai közé is beválasztották.

Vay megyén túli kapcsolatai és politikai fordulata

Vaynak kezdetektől fogva a megyei kereteken túlmutató tervei voltak. Ennek érdekében folyamatosan tájékozódott az országos eseményekről. Politikai beállítottságukat illetően különböző emberekkel állt kapcsolatban, akik informálták mindarról, ami Pesten és a megyékben vagy Bécsben történt. Baráti kapcsolatot ápolt például Szógyény Lászlóval, Szógyény Zsigmond személynök fiával, kit 1823-ban ismert meg pesti jurátusi gyakorlata idején, amit a személynök mellett töltött.⁹³ E kapcsolat annak ellenére is fennmaradt, hogy Vay Szógyény Zsigmond testvére, Ferenc ellenében nyerte el az alispáni tisztséget.

Még bécsi tanulmányai alatt kötött ismertséget gróf Gyulay Lajossal, aki az 1820-as évek elején szintén a császárvárosban tartózkodott, s szabadidejét többször a Vay bárók, Miklós és Lajos társaságában töltötte. Kapcsolatuk a későbbiekben sem szakadt meg. Vay neve többször felbukkan Gyulay naplójeljegyzéseiben, amiből többek közt kitűnik, hogy az ifjú báró pályafutásának zempléni korszakát is jól ismerte.⁹⁴ A bécsi eseményekről a Geymüller család tagjai is értesítették, de amikor ott tartózkodott, rendszeresen látogatást tett a kancellárián is. Gróf Reviczky Ádám kancellár személyes jóakarója lévén mind alispánsága alatt, mind a későbbiekben segítette őt. Példaként említhető, hogy ő járt közben az uralkodónál annak érdekében is, hogy Borsod vármegyében a helyettese, azaz adminisztrátor lehessen 1831-ben.

Az alispánsága idején Vay gróf Dessewffy Józseffel is több levelet váltott, kit az édesapja révén ismert meg. A gróf 1829-ben írt egyik levelében például közbenjárását kérte annak érdekében, hogy Marcell fiát a főispáni helytartó Zemplén vármegye tiszteletbeli jegyzőjévé nevezze ki, s kérte Vayt, segítse majd őt, hogy beletanuljon a megyei igazgatás gyakorlatába.⁹⁵ Dessewffy József másik két fiával, Auréllal és Emillel később Vay az országos politika terén működött együtt, s mint a „fontolva haladó” vezető politikusai váltak ismertté.

Mindemellett rendszeresen tájékoztatták Vayt mind a hozzá közelebb, mind a távolabb eső megyei tisztújítások eredményeiről. Az 1828. évi Komárom vármegyei restaurációról is annak eredményeiről például Balásházy Tamás informálta.⁹⁶

Ha a szűkebb pátriáját vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy támogatói köre jelentősen megváltozott 1827 és 1831 között. Vay ugyanis alispánsága, különösen az 1830. évi országgyűlés alatt a kormányzat felé kezdett orientálódni, míg például Lónyay Gábor, Vécsey és Szirmay az ekkor formálódó liberális reformellenzékiség képviselőivé váltak. Eltérő politikai nézetüket jelzi, hogy 1831 januárjában az ellenzék már szervezeten lépett fel az országgyűlésről hazatérő első követ ellen. A Vay elleni támadás kiváltó oka az volt, hogy az újoncjánlás kérdésében követtársával nem egyformán szavazott. Szirmay Antallal ellentétben ő a király

⁹³ Angelovics Helga: *Báró Vay Miklós neveltetése és tanulmányai (1810–1825)*. KÚT, (2015) 1. sz. 51. Szógyény egy 1862. január 22-én kelt királyi oklevélben engedélyt kapott arra, hogy nevét és címerét egyesítse felesége családnevével és címerével, s ezt követően a Szógyény-Marich László nevet használta.

⁹⁴ Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve II. "... barátom a túlvilágon is": Döbrentei Gábor és gróf Gyulay Lajos naplójeljegyzései: 1835. május – 1861. október 28. Sajtó alá rendezte, jegyz. és bev.: Hász-Fehér Katalin. Szeged, 2011. 55–56.

⁹⁵ gr. Dessewffy József levele Vay Miklóshoz. Szántó, 1829. máj. 12. SRKL K. ii. II. 2/a.

⁹⁶ *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*, 120–123.

kérésének engedve a kért újoncmennyiséget megszavazta, így a megye szavazata elveszett, és bizonyos mértékig presztízse is sérült.⁹⁷

Fontos kitérnünk ezen a ponton az előzményekre. Az európai politikai viszonyokra és háborús eseményekre hivatkozva az uralkodó az országgyűlésen ötvenezer újoncot kívánt az országtól oly módon, hogy a magyar ezredek pótlására harmincezer azonnal a helyszínen irányítanak, a kisebbik részt pedig csak akkor vetnék be, ha a birodalom védelme ezt a jövő országgyűlésig (1831. október 2.) szükségessé tenné. Vay a többséggel egyetértve huszonnolcezer újoncot megajánlott, és az előzetes feltételek mellett a kívánt húszezerrel is hajlandó volt ezt a számot megnövelni.⁹⁸ Ennek kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy a követek alaputasítása úgy rendelkezett a „katonaságban kívánt segedelmek adattatását” illetően, hogy az 1715:8. és az 1741:63. törvénycikkekben foglaltakhoz tartás magukat.⁹⁹ Azonban az állandó hadsereg felállítását elrendelő törvénycikk (1715:8. tc.) meghozatalakor, illetve később is a rendek és a királyok elmulasztották, hogy normatív szabályokat dolgozzanak ki a *contributio* (adó) összegéről és a felállított hadsereg létszámáról.¹⁰⁰ Ennek következtében a király országgyűlésről országgyűlésre *subsidiium* (segélyt) kért a rendektől, ami önkéntes, és mindig csak konkrét esetre és megszabott időre szólt.¹⁰¹ Az idézett 1741: 63. törvénycikk arra utal, hogy egyedi, a jövőre nézve nem kötelező döntésről van szó. Az utasítás szövege kitért az 1802. évi 1. törvénycikkre is, amely kimondja, hogy a „hadi erőnek kipótlására” a katonaság fenntartását csak három évre vállalta az ország, ezt követően visszatérnek a „katonafogdosás” módszeréhez, illetve hangsúlyozták, hogy hasonló „segedelem” csak az országgyűlésen adható.¹⁰² Ugyanakkor a fent említett törvénycikkekben foglalt kitételek mellett a megye nemessége hajlandó *subsidiium* adására, ha annak szükségéről értesítik őket.¹⁰³ Ennek megfelelően a követek október 18-án kelt jelentésükben értesítették a megyét, és további utasítást kértek arra nézve, hogyan szavazzanak. A megye azonban csak november 9-én fogalmazta meg az erre vonatkozó „*instructióit*”, amit annak ellenére, hogy „rendkívüli postán” küldtek el, Vay november 16-ai követjelentése alapján csak november 13-án kaptak

⁹⁷ Szatmár megye szavazata is elveszett, illetve a következő négy megye tartózkodott: Hont, Veszprém, Baranya és Szabolcs. Pest vármegye egyszerre, azonnal kiállított volna negyvenháromezer újoncot.

⁹⁸ E feltételekre lásd: Bertha Sándor: *Országgyűlési tárcza 1831-ről*. Pest, 1843. 170.

⁹⁹ Zemplén vármegye követutasítása B.-A.-Z. m. Lt. SFL. IV.2001/h. (Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai. Közgyűlési, bizottmányi és megyei közigazgatási iratok) 1830. Loc. 289. No.1576.

¹⁰⁰ *contributio* (adó) alatt a 18. századtól a nem nemesek által fizetett pénzbeli terhet értjük.

¹⁰¹ *subsidiium* (segély): országgyűlés ajánlja, önkéntes, határozott időre szól. A nem nemesek mellett a nemesség is részt vállal belőle. A felajánlás lehet pénz, termény vagy katona.

¹⁰² Az 1802. évi országgyűlésen a rendek az állandó hadsereg három éven át vállalt kiegészítésén túl azt is megszavazták, hogy három éven belüli háború esetén tizenkétezer újoncot kiállítanak. Tették ezt annak ellenére, hogy a törvény értelmében békében egy jövőendő háború esetére nem ígérhető katona, mert az *subsidiium*nak számít, ami csak országgyűlésen, háború esetén adható. Ugyanígy békeidőben előzetesen ajánlottak segélyt egy esetleges háborúhoz 1807-ben és 1808-ban is. Az 1802. évi segedelem (*auxilia*) adása viszonyítási alappá vált. Mint Poór János fogalmazott: ahogy „az országgyűlés szabadon dönthet arról, szab-e feltételeket a királynak *subsidiium* fejében, szabadon dönthet arról is, mikor ad segélyt. Csak háborúban, vagy békében is?” Poór János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest, 2003. 131.

¹⁰³ Zemplén vármegye követutasítása. B.-A.-Z. m. Lt. SFL. IV.2001/h. iratok. 1830. Loc. 289. No.1576.

kézhez, ami már késő volt.¹⁰⁴ A megye rendjei ennél még súlyosabbnak vélték, hogy Vay ki-nevezést fogadott el az udvartól,¹⁰⁵ ami számukra az alispán kormányhoz állásának bizonyítékát jelentette.¹⁰⁶

Összegzés

Dolgozatomban arra törekedtem, hogy Vay Miklós kezdeti, Zemplén megyei közéleti pályafutását bemutassam, elhelyezve azt a kor arisztokrata gyakorlatában, rámutatva az ettől való kisebb eltérésekre, illetve azok lehetséges okaira.

Láthattuk, hogy Vay egyetemi tanulmányait követően, 1825-ben a megye szolgálatába állt, s mint al-, majd főjegyző ismerte meg annak működését. Felkészültségének, tájékozottságának, kapcsolatainak és nem utolsósorban családjának köszönhetően gyorsan emelkedett a ranglétrán, s 1827-ben, mindössze huszonöt évesen már alispánná választották. Az 1827-es tisztújítással s előzményeivel ezért is részletesebben foglalkoztam. Ennek részeként kitértem Vay támogatói körére, s láthattuk, hogy a báró annak érdekében, hogy a régóta hivatalban lévő alispánt leváltásák, maga mellé tudta állítani – ha csak egy rövid időre is – mind a köznemességet, mind a mágnásokat, felekezeti hovatartozástól függetlenül. Az ambiciózus ifjú azonban szerteágazó kapcsolatrendszerét és családjá ismertségét kihasználva kezdetűl tágabb keretek között gondolkodott. Ezt az 1830. évi országgyűlési szereplése is alátámasztja, amit követően valóban kilépett az országos színtérre.

HELGA ANGELOVICS

The early political career of Miklós Vay in Zemplén county (1825–1831)

In my thesis I aim to present a relatively short period in the life of an exceptionally prominent conservative politician of the 19th century, Baron Miklós Vay's (1802–1894), when he worked as notary, then deputy lieutenant (vicecomes) in Zemplén county. His career is worth examining, and still has not been investigated in detail.

As it has not yet been analyzed, one can only learn of his activities from the relatively small number of archival sources and on the basis of a few written records. In my work I have focused my attention on Vay's activities in Zemplén county from 1825 to 1831. I studied it in the context of the political activity of the Hungarian aristocracy in the period ranging from 1790 to 1848. As Vay's person is in the center of my research, I present his appointments and election to the offices, and his supporters in the county and later in the country and empire, too.

I can only give a general picture of Vay's activities from these archival documents, which is an important aspect in itself as well, and can also provide useful information for an eventual complete Vay-biography in the future.

¹⁰⁴ A szavazás november 12-én volt. Zemplén megye követeinek 1830. november 16-ai jelentésének másolata. MNL OL R 94. (Kossuth Gyűjtemény. Kossuth Lajos Zemplén Megyei Közéleti tevékenységével kapcsolatos iratok 1818–1835) 1830. (= MNL OL X 1532)

¹⁰⁵ Borsod megye főispáni helytartójává nevezte ki az uralkodó. Erre lásd: MNL OL A 39 1830: 15021.

¹⁰⁶ A Vay elleni fellépésre részletesebben lásd: Barta István: *A fiatal Kossuth*. Budapest, 1966. 34–36.

KÁROLYI BÁLINT

Zichy II. Pál árváinak iskoláztatása

Iskoláztatási stratégia a Zichy családban a 17. század második felében

Az iskolával mint intézménnyel és magával a gyerekek oktatásával kapcsolatban viszonylag korán megjelentek kutatási eredmények. Magyarországon legkorábban *Takáts Sándor* és *Fraknói Vilmos* történészek foglalkoztak komolyabban a diákság iskolába járási élményeivel.¹ Az azóta eltelt majd másfél évszázad számos új eredményt hozott a kora újkori nemes-ség és általában véve a kora újkori emberek oktatásának, az iskolának és különböző típusainak a kutatásában.² Emellett a nemes gyermekek és ifjak nevelésének egyes összetevői, mint a külföldi egyetemjárások (peregrináció), valamint az iskolai tanulmányok lezárását jelentő európai körutazások (*Kavalierstour*) is újabb és újabb kutatások témájául szolgáltak.³

A Magyar Királyság főnemességében elsősorban az olyan főúri családok tagjainak oktatása képezte kutatások tárgyát, mint a Batthyányak, Esterházyak vagy a Thurzók, akik jelentős levéltári anyagot hagytak hátra. Ide sorolhatók még a magyar politikai élet színpadán is kiemelkedő szerepet játszott Nádasdyak.⁴ Újabbban az Erdődy családdal kapcsolatban *Benda Borbála* végzett ígéretes kutatásokat. Ezeknek a keretében jelent meg egy közös tanulmány az Erdődyek 17. századi oktatási stratégiájáról, egy másik munka Erdődy I. György (1614–1663) nyugat-európai peregrinációját vette vizsgálat alá.⁵ A kisebb családok gyermekeinek iskolázásával kapcsolatos lehetőségek igen korlátozottak, sok esetben a források hiánya jelenti a nehézséget a kutató számára.⁶

¹ Takáts Sándor: *A régi diákéletből*. In: Takáts Sándor: *A régi Magyarország jókedve*. Budapest, 2002. (reprint); Fraknói Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Budapest, 1873.

² A magyarországi iskoláztatásról összefoglalóan: Mészáros István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777*. Budapest, 1996.; Mészáros István: *Népoktatásunk 1553–1777 között*. Budapest, 1972.

³ A Kavalierstour mint a tanulóéveket lezáró európai körutazás tekintetében a legfontosabb kiemelendő munkák: Szelestei Nagy László: *Batthyány Kristóf európai utazása 1656–1657*. Szeged, 1988.; Toma Katalin: *Nádasdy István európai tanulmány útja*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest, 2005. 192–214.; Horn Ildikó: *Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam, 1653*. Sic Itur ad Astra, 3. évf. (1989) 2-3. sz. 21–48.

⁴ Összefoglalóan a magyar főnemesség iskoláztatásáról: Kalmár János: *A 17. századi magyar világi főnemesség neveléséhez: Vázlatos áttekintés*. In: *Barokk. Történelem – Irodalom – Művészet 2010*. Budapest, 2010. 125–138.

⁵ Benda Borbála – Dicső-Erdődi Balázs: *Erdődy György peregrinációja (1631–1636)*. Századok, 143. évf. (2009) 4. sz. 919–943.; Benda Borbála: *Az Erdődy család 17. századi genealógiája*. Turul, 80. évf. (2007) 4. sz. 109–125.

⁶ Kivételesen jó forrásadottságoknak köszönhetően a Briberi Melith család két tagjának iskoláztatásáról a 17. század elejéről Fazekas István közölt adatokat: Fazekas István: *A Melith-fiúk bécsi*

A Zichy családra vonatkozólag kései leszármazottjuk, gróf *Zichy István* (?–1951) történész közölt kisebb tanulmányt, amely az 1934-ben Berzeviczy Albert (1853–1936) tiszteletére kiadott kötetben jelent meg. Zichy nem végzett komolyabb kutatást e munkájához, csupán az addig esetlegesen feltárt adatokból állította össze művét, főleg Zichy István kamaraelnök és gyermekei taníttatásáról szól.⁷ Ennek a munkának a részletei később megjelentek a Zichy család 17. századi történetével foglalkozó munkájában is.⁸

A jelen tanulmány Zichy István kamaraelnök korán elhunyt fiának, Zichy Pál és Károlyi Kata gyermekeinek iskoláztatását vizsgálja, valamint a Zichy családban a 17. században tapasztalható iskoláztatási stratégiát vázolja fel.

A Zichyek, mint oly sok dél-dunántúli család, a 16. században a török hódítás elől menekültek a biztonságosabbnak tartott nyugati vidékekre. Erről a korai időszakról nagyon kevés információval rendelkezünk. Biztos pontnak tűnik, hogy a kiterjedt rokonsággal rendelkező familia a Nádasdy család holdudvarában tudott érvényesülni. Itt familiárisokként szolgáltak a 16. század folyamán. A két legjelentősebb családtag ekkor az egyik oldalági rokon, Zichy István (?–1554 után) és a család későbbi továbbörökítője, Zichy I. György (?–1608?) volt. István úr Nádasdy Tamás (1498–1562), a későbbi nádor szolgálatába szegődött. Karrierje csúcának a dunántúli főkapitány-helyettesi pozíció tekinthető, amelyet 1550 és 1554 között biztosan betöltött, további sorsa azonban egyelőre ismeretlen.⁹ Zichy Istvánról a legtöbbet Nádasdy hű emberének, Csányi Ákosnak (?–1565) leveleiből tudhatunk meg, aki jó katonának, ugyanakkor rendkívül indulatos és hirtelen haragú embernek ismerte kortársát.¹⁰ A család másik 16. századi, igazán meghatározó tagja, Zichy I. György szintén a Nádasdyak familiárisaként kezdte meg pályáját. Zichy György már nemcsak katonaként szolgált urait, hanem szintet lépve, a belső udvari körökből kikerülve előbb Moson, majd pedig Vas vármegye alispánjaként tevékenykedett.¹¹ Nádasdy Ferencsel (1555–1604) jó kapcsolatot ápolt. Erről tanúskodik az ifjú főúr egyik levele, amelyben kéri édesanyját, hogy segítse Zichy Györgyöt.¹² György gyermekei közül Zichy Pál vitte a legtöbbre, aki a későbbi grófi ágból származtatta magát. Az ifjú Pál már nem a Nádasdyak familiárisaként, hanem ötven lovas katona élén mint hadnagy szolgált 1609-ben Győrben. A városhoz komolyan kötődött, bár 1615-ben Veszprémbe került kapitánynak, majd Bethlen Gábor fogságában töltött három évet. Szabadulása után visszatért Veszprémbe. Hűségéért 1626-tól győri vicegenerálissá léptették elő,

tanulmányai 1630–1631-ben. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002. 139–158.

⁷ Gróf Zichy István: *Adatok a XVII. századi magyar nemesség műveltségéhez.* In: *Emlékkönyv Berzeviczy Albert, a MT Akadémia elnökének tiszteleti taggá választásának harmincadik évfordulója alkalmából.* Budapest, 1934. 245–249.

⁸ Gróf Zichy István: *Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez. Öregebbik Zichy István gróf (1616–1693).* In: *Regnum egyháztörténeti évkönyv, 5. sz.* Budapest, 1942–1943. 734–764.

⁹ Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”).* Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 270.

¹⁰ *500 magyar levél a XVI. századból, Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562.* 1-2. köt. Szerk. Óze Sándor. Budapest, 1996. Zichy Istvánról több levélben is említést tesz Csányi, akinek a hozzáfűződő viszonya igen ambivalens volt. Sajnos ezekből a levelekből Zichy István műveltségéről nem kapunk képet, csupán néhány cselekedetéről és személyiségének néhány vonásáról.

¹¹ Zichy: *Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez,* 735.

¹² Nádasdy Ferenc Kanizsai Orsolyának, Bécs, 1568. április 16. In: *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése.* Szerk. Károlyi Árpád – Szalay József. Budapest, 1882. 184.

ahol egészen haláláig szolgált.¹³ Még veszprémi szolgálata alatt született egyetlen felnőtt kort megélt fia, István, akit a családi vagyon megalapozójaként tartanak számon.¹⁴

Zichy Pál esetében fontos adalék, hogy katonai karrierje mellett a Zichy család történetében ő az első, akinek iskoláztatásáról vannak ismereteink: A fiatal Zichy Pál 1592-ben a bécsi tartományi iskolának volt a tanulója.¹⁵ Még ugyanabban az évben beiratkozott a grazi egyetemre. Ott folytatott tanulmányainak idejét nehéz lenne meghatározni. Feltehetőleg nem tartott sokáig, mivel az egyetem matrikuláiban később nem szerepel a neve.¹⁶

Zichy István apját követve szintén a győri végvidéken kezdte katonai karrierjét. Előbb a győri lovasok kapitánya, 1642-től tatai kapitány, majd 1646-tól a győri végvidék magyar vicegenerálisává nevezték ki. 1655-ben elhagyta a katonai pályát, mert III. Ferdinánd király a Magyar Kamara elnökévé nevezte ki, s a kinevezéssel párhuzamosan báróságot nyert. Karrierje folyamatosan ívelt felfelé, 1661-ben koronaőr lett. Ígéretes pályafutásának, mint oly sokak esetében, a Wesselényi-féle rendi szervezkedés vetett véget. A Kamarától távozó főúr, eddigi ismereteink szerint, viszonylagos visszavonultságban élt az 1670-es évek végéig. Szolgálataiert az uralkodó 1679-ben családtagjaival együtt grófi rangra emelte. 1690-ben pedig az ország negyedik nagybírájává, tárnokmesterré nevezte ki.

Mivel Zichy Istvánnak komoly szerepe volt a tanulmány címében szereplő árvák gondozásában, röviden ki kell térni az ő, illetve a gyermekei iskoláztatására is. A fiatal nemes urat apja gondosan neveltette. Mivel Zichy Pál 1626-tól a győri végvidék vicegenerálisa lett, családja is az új állomáshelyre költözött. Fiát az ottani jezsuita gimnáziumba adta.¹⁷ Ezt követően Istvánt a nem túl távoli bécsi egyetemre küldte felsőfokú képzésre. Az ottani tanulmányok eredménye lett egy kis könyvecske, amely nyomtatásban is megjelent feltehetőleg 1636 körül, amikor az ifjú Zichy elhagyta az egyetemet.¹⁸ Iskolái elvégzése után a fiatal nemes az udvarban szolgált. 1638-ban, apja halála körül elhagyta az udvart, és a végvidéki szolgálatot választotta, valamint gondoskodnia kellett a családalapításról is. Zichy István két házasságot kötött. Az elsőt Baranyay Máriával (?–1651) 1640-ben.¹⁹ Ebből a frigyből született Pál (1645–1684) és István (1647–1700) fia, valamint Klára (?–1671) lánya. Felesége 1651-ben bekövet-

¹³ Zichy Pál karrierjéről bőséges összefoglalót készített Pálffy Géza a veszprémi főkapitányokról készített munkájában. Vö. Pálffy Géza: *A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század)*. In: *Veszprém a török korban: Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről*. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, 1998. 91–188., Zichy Pálra 120–122., 173–174.

¹⁴ Nagy Iván magyar nemesi családokkal foglalkozó munkája alapján Zichy Pálnak egyetlen gyermeke volt István. Az újabb kutatások azonban bizonyítják, hogy Zichy Istvánnak még legalább két lánytestvére is volt. Vö. Mikó Árpád – Pálffy Géza: *A győri székesegyház késő reneszánsz és barokk sírkövei (16–17. század)*. Művészettörténeti Értesítő, 48. évf. (1999) 1–4 sz. 148.

¹⁵ Gecsényi Lajos: *Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében*. In: Gecsényi Lajos: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből*. Győr, 2008. 247.

¹⁶ Fraknói Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Budapest, 1873. 248., passim.

¹⁷ Acsay Ferenc: *A győri fő kath gimnázium története 1626–1800*. Győr, 1901. 153.

¹⁸ Ha igaz a megállapítás, miszerint Zichy István valóban ott volt Zrínyi Miklós mellett, amikor Itáliába utazott, akkor az egyetemet 1636-ban kellett elhagynia. Vö. Gróf Zichy István: *Adatok a XVII. századi magyar nemesség műveltségéhez*, 248.

¹⁹ Zichy István Batthyány Ádámnak Győr, 1640. január 20. MNL OL Batthyány család hercegi ágának körmendi levéltára P 1314 Missiles, Nr.53037.

kezett halála után – egyelőre ismeretlen időpontban – házasodott össze várkonyi Amádé Magdolnával (?–1713). Ebből a házasságból született Ádám (1651–1701) fia.²⁰

Zichy István három fia számára a lehető legjobb oktatást igyekezett biztosítani. 1656-ban a két idősebb gyermek, Pál – az árvák édesapja – és az ifjabbik István feltételezhetőleg együtt kezdték meg tanulmányaikat a pozsonyi jezsuitáknál. Pál a *principista* osztályban kezdett,²¹ míg testvére, talán képzettségbeli hiányosságai miatt, csak két évvel később került a *principisták* közé. Ettől kezdve ez a két éves eltolódás meg is maradt a két idősebb testvér között.²² A legfiatalabb gyermek, Ádám valamikor 1665 körül kezdte meg tanulmányait, feltételezhetően szintén Pozsonyban. Az bizonyos, hogy 1666-ban már a *poeta* osztályt végezte.²³ Érdekes adalék tanulmányaihoz, hogy a *rhetorikai* osztályba kétszer, 1667-ben és 1668-ban is beiratkozott. Ennek oka azonban egyelőre ismeretlen.²⁴

A tanulmány témája szempontjából Zichy Pált kell alaposabban vizsgálat alá venni. Az ifjú Pál az első felnőttkort biztosan megélt gyermeke volt Zichy Istvánnak és Baranyai Máriának.²⁵ A már felvázolt középfokú iskoláztatás után az egyetemi évek következtek. Felsőfokú tanulmányait a Bécsi Egyetemen folytatta, ahova 1662-ben iratkozott be. Itt filozófiai tanulmányokat végzett, és 1663-ban *baccalaureatus* vizsgát tett.²⁶ Viszonylag fiatalon, 1664-ben került Zrínyi Miklós (1620–1664) udvarába, ahonnan a bán váratlan, tragikus halála után távozott.²⁷ Az 1660-as évek közepétől apja nyomdokaiba lépve a győri végvidéken teljesített szolgálatot, előbb mint vázsonyi kapitány, majd a győri végvidék vicegenerálisaként.²⁸ 1684-ben egy törökkel való összecsapás közben vesztette életét.

Károlyi Katával kötött házasságából hét gyermek született. Iskoláztatásukról Károlyi Kata 1684 és 1686 között apósának írott leveleiből informálódhatunk. Érdekes módon az özvegy csak egyik gyermekét, az apja örökébe lépő Zichy Imrét (1670–1743) emelte ki leveleiben, a többieket csupán árváinak nevezi. Oktatásukat illetően azonban az ifjabb Pál az, aki a leginkább figyelemreméltó.

A Zichy család gyermekeinek 17. századi középszintű iskoláztatását a jezsuita renddel kötték össze. A gyerekek iskoláinak kiválasztásában az oktatás terén kiemelkedő eredménye-

²⁰ Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 12. kötet. Pest, 1865. 372.

²¹ *Matricula gymnasii Poseniensis, ab anno 1650, usque ad annum 1725, Continet praeternomina professorum et discipulorum, nihil; - procuratus post obitum Georgii Szklanár professoris Poseniensis*. Esztergom Főszékesegyházi Könyvtár, Coll. Batthyány Cat.IX. Lit. Tit. I. f. fol 46v.

²² *Matricula gymnasii Poseniensis* fol. passim.

²³ *Matricula gymnasii Poseniensis* fol. 91. r.

²⁴ *Matricula gymnasii Poseniensis* fol. 97. v. és fol 104. v.

²⁵ A Zichy család korai történetében és genealógiájában számos anomália és félreszámolás van. Szándékomban áll ezeket egy későbbi munkában feloldani.

²⁶ Kissné Bognár Krisztina: *Magyarországi diákok bécsi tanintézetekben 1526–1789*. Budapest, 2004. 118. A másik két testvér – az ifjabbik István és Ádám – esetében felemás információink vannak. Az ifjabbik István esetében az egyetemi matrikulák nem szolgálnak információval. Ezért csupán csak feltételezhetjük, hogy 1662 és 1665 között látogatta valamelyik közeli egyetemet. Zichy Ádám esetében sem lehetünk biztosak, mikor is kezdte el egyetemi tanulmányait. Annyi biztos, hogy 1673-ban már egy itáliai körutazásra készült az egyetemet akkor befejező fiatalember. Gróf Zichy István: *Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez*, 752.

²⁷ Zichy István a soproni harmincados gersei Pethő Györgyöt rendelte mellé kíséretnek. Zichy István Pethő Györgynek Pozsony, 1664. február 20. MNL OL Magyar Kamara Archivuma Achta familiae Pethő P 188 Nr. 370. Zichy Pál jelen volt Zrínyi halálakor. Vö. *Bethlen Miklós élete leírása magától*. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szerk. Windisch Éva. Budapest, 1980. 600.

²⁸ Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 278.

ket előő rend intézményeit választották. Zichy István, a család nagy jövőjének megalapozója a győri jezsuita kollégium tanulója volt.²⁹ Ahogy láthattuk, saját gyermekei közül egyik sem tanult az intézmény falai között. Amint fentebb említettük, Pál és testvérei a pozsonyi jezsuitáknál tettek szert a tantárgyi ismereteikre. Az unokák, mivel atyáik a győri végvidék vicegenerálisai lettek,³⁰ szüleik állomáshelyének köszönhetően visszatértek a győri jezsuita kollégium falai közé. Pál legidősebb gyermekei közül Imre (1670–1746) és II. Pál (1671–1737) is ott tanult, ahogy az ifjabbik István gyermekei, Péter (1673–1726) és László (?–1703) szintén ott folytatta tanulmányai egy részét.³¹

Az 1680-as évek közepén a szóban forgó gyerekek már elég idősek voltak ahhoz, hogy egyetemre járjanak.³² A háborús körülmények között az özvegy Károlyi Kata valószínűleg nem tudta egyedül megoldani a rá hárult feladatokat, ezért férje családjától kért segítséget.³³ Közülük is elsősorban apósára, Zichy Istvánra kívánt támaszkodni. Az idős főúr jó választásnak bizonyult. Zichy István 1672-től kezdve ugyan viszonylagos visszavonultságban élt, az 1680-as évek elejének eseményei következtében ismét aktivizálta magát, ha kisebb intenzitással is, mint korábban. Öreg kora ellenére kellő ismerettséggel és befolyással rendelkezett ahhoz, hogy támogatni tudja fia özvegyét és félárvaát.³⁴

Károlyi Katának az 1684 és 1686 közötti időből huszonkét levele ismeretes, amelyekben gyermekei iskoláztatása ügyében fordult apósához.

Az egyelőre nem ismeretes, hogy a gyerekek mikor kerültek Bécsbe, feltételezhetően valamikor az 1683-as török ostrom után. 1684 szeptemberében már biztosan ott laktak, méghozzá „*Fülgraf uramnál*”, akiről sajnos egyelőre nem tudunk többet. Ez a fajta elszállásolás nem a véletlen műve. A Zichyek ugyanis rendelkeztek házzal a császárvárosban, de az elég rossz állapotban volt, feltehetőleg az ostromban sérült meg, és felújításra várt.³⁵ A szállás méretéről vagy „komfortosságáról” szinte semmit sem tudunk. Azonban az biztos, hogy fizetésében Zichy István segédkezett, ugyanis majd kétszáz forintot küldött a gyerekek szállásadójának a lakhatásért. Bécsben egy bizonyos Székely uram segítette a boldogulásukat, aki talán Károlyi Kata intézője lehetett, aki még asszonyának is tudott kölcsönt nyújtani, mivel a gyerekeknek küldött kétszáz forintból neki is juttattak harmincnégy forintot egy *ephitaphiumra*, ami az abban az évben elhunyt Zichy Pál síremlékére vonatkozhatott. Székely uram

²⁹ Zichy István később sem szakadt el a győri jezsuiták iskolájától. Iskolás éveit alatt az ott alapított Mária kongregáció tagja volt. 1646-ban már győri vicegenerálisként a kongregáció elnökévé választották. Acsay: *A győri fő kath gimnázium története*, 154.

³⁰ Kökényesei Zsolt: *A győri jezsuita gimnázium diáksága a kezdetektől a feloszlásig (1630–1773), különös tekintettel a főnemesi tanulókra*. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században*. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez. Szerk.: Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesei Zsolt. Győr, 2017.

³¹ Kökényesei: *A győri jezsuita gimnázium diáksága*, 162–163.

³² A legidősebb gyerekek, Imre és Pál ekkor tizenöt, illetve tizennégy évesek voltak. A másik három fiúgyermek korát nem tudjuk. Lehetséges, hogy akár előbb is születhettek, mint a többiek, mivel Zichy Pál és Károlyi Kata 1667-ben házasodtak össze, és Imre csak 1670-ben született. Ha összehasonlítjuk más nemes úrfiak egyetemi tanulmányainak kezdetével, akkor láthatjuk, hogy Batthyány I. Ádám gyermekei is ennyi idős koruk körül kezdték meg tanulmányaikat Grazban. Fazekas István: *Batthyány Ádám és gyermekei*, 99–100.

³³ Károlyi Kata többször panaszkodik a birtokait ért támadásokról és katonák garázdálkodásáról. Károlyi Kata levelei Zichy Istvánhoz MNL OL P 707 fasc 84 NB. Nr. 15319.

³⁴ Zichy: *Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez*, 751.

³⁵ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1684. szeptember 24. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15321.

intézői feladatai mellett olyan megbízásokat is kapott, mint a szálláskeresés a gyerekeknek, ám a magas árak miatt nagyon nehéz dolga volt.³⁶ Rajta kívül egy-két *praeceptor* szolgálhatott kísérőként a Zichy gyerekek mellett Bécsben. Mivel semmilyen kimutatás vagy fizetési jegyzék nem került napvilágra, annak a feltárása, hogy kik is voltak a kísérőik, még várat magára.³⁷ Sajnos a bécsi tartózkodás további részletei sem ismertek. Nem tudható, hogy a gyerekek milyen tanulmányokat folytattak a városban, melyik intézménynek voltak a tagjai. A bécsi egyetem matrikuláiban ugyanis nem található nyoma egyiküknek sem,³⁸ csupán a néhány évvel később a városba érkező Zichy Pálról tudjuk, hogy mint fiatal kispap a Pázmáneumban folytatta tanulmányait.³⁹

A gyerekek bécsi tartózkodásának a végpontja is kérdéses. Bizonyos, hogy 1685 nyarán még mindig ott voltak. Májusban anyjuk ruhákat,⁴⁰ júniusban pedig Zichy István 200 forintot küldött nekik oda, Károlyi Kata ekkor egyébként egy tervezett látogatásról is említést tesz, amelynek megvalósulásáról nem tudunk.⁴¹ A források arra engednek következtetni, hogy legkésőbb valamikor 1685. szeptember–október tájékán hagyhatták el a császárvárost, még hozzá a tanév végén, ugyanis a vakációt már nagypajuknál töltötték.⁴²

A továbbtanulás már bécsi tartózkodásuk idején szóba került. 1685 májusában Károlyi Kata a gyermekei Grazba küldésének tervéről értesítette apósát; szerinte édesapjuk kívánsága is ez volt.⁴³ A Zichy családnak a grazi egyetemmel való kapcsolata nem teljesen tisztázott. Tudjuk, hogy a család grófi ágának alapítója, Zichy Pál is ott tanult 1592-ben.⁴⁴ Nem tudjuk, hogy Zichy II. Pál, a gyermekek apja miért részesítette előnyben a grazi egyetemet a bécsivel szemben, ahol pedig ő maga is tanult. Graz mellett más felsőfokú oktatási intézmények is szóba kerültek. Károlyi Kata sógora, az ifjabbik Zichy István például a nagyszombati egyetemet javasolta sógornőjének. Ezt azzal indokolta, hogy saját gyermekei akkor már ott tanultak. Az özvegy ebben is kikérte apósa véleményét.⁴⁵ Csak a következményekből kiindulva feltételezhetjük, hogy az öreg gróf Graz mellett foglalhatott állást, mert a gyerekek elhelyezésével kapcsolatos információk továbbra is felbukkantak a levelekben.

³⁶ Károlyi Kata Zichy Istvánnak d.n. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15345.

³⁷ Biztosan kijelenthető, hogy a Zichy gyerekeknek volt valamilyen kísérőjük Bécsben, ahogy később Grazban is. Más példákbl tudjuk, hogy a főnemesek szinte egész kis hadsereget küldtek gyermekekkel a külföldi és belföldi tanulmányaik helyszínére. Fazekas: *Batthyány Ádám és gyermekei*, 94. Esetükben sokkal inkább olyan kisebb kíséretéről volt szó, mint amilyennel a Melith fiúk rendelkeztek az 1630-as években. Vö. Fazekas: *A Melith-fiúk*, 143.

³⁸ Vö.: Kissné: *Magyarországi diákok*, passim.

³⁹ Zichy III. Pál bécsi tanulmányairól lásd alább részletesebben.

⁴⁰ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1685. május 22. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15324.

⁴¹ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1685. június 27. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15325.

⁴² Károlyi Kata Zichy Istvánnak d.n. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15343.

⁴³ „*Gréczbe valo küldeseket abban hadgiam e, noha valamiat szegej Attyoknak ugy nekemis nagy kedvem volna hogy ot vegeznek tanulásokat.*” Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1685 május 22. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15324.

⁴⁴ Andritsch, Johann: *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782)*. Graz, 1965. 24.

⁴⁵ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1685. szeptember 12. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15329.

A Zichy gyerekeknek a stájer fővárosba költözésére 1685-ben, valamikor a vakáció vége körül kerülhetett sor.⁴⁶ Grazba érkezésük pontos időpontja nem ismeretes. A grazi egyetemre való beiskoláztatásnak igen jeles támogatója akadt „*Sennyey páter*” személyében, aki azonos lehet Sennyey László (1631–1703) jezsuitával. Károlyi Kata szerint maga Sennyey szorgalmazta, hogy a gyerekek Bécsset elhagyva a stájer fővárosba tegyék át tanulmányaik székhelyét.⁴⁷ Az ottani szállás megszerzése érdekében több levelet is váltottak Sennyeyvel, akinek azonban a jelek szerint csak igen sokára sikerült lakhelyet találnia, mert 1685 szeptemberében még mindig nem volt szállásuk. Ekkor már apósághoz fordult az anya, hogy nagyobb tekintélyével és tapasztalatával próbáljon hatni Sennyeyre. A páter által talált szállás végül nem lehetett az igényeknek megfelelő, mivel 1686-ban ismét szálláskeresésről értesülünk. Ekkor már Zichy István intézkedett a megfelelő szálláshely felkutatásáról. Ebben segítségére volt a helyszínrre küldött embere, „*Ábrahámfalvy uram*”, akiről szintén nem tudunk többet. Feltételezhetően személyében sejthetjük azt a felügyelő familiárist, aki a gyerekekre ügyelt grazi tartózkodásuk alatt. Ábrahámfalvinak 1686 májusára sikerült szállást találnia, amely jobb lehetett a Sennyey által felkutatottnál, bár elég puritán lehetett, ugyanis Károlyi Kata vállalta a gyerekek fürdési lehetőségének biztosítását, apósának pedig a háló eszközöket kellett beszereznie.⁴⁸ Mindezek ellenére nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy a gyerekek Grazba érkezve meg is kezdték a tanulmányaikat. A matrikulákban ugyanis egyikük neve sem szerepel. Biztatót e tekintetben csupán egy azóta elkallódott forrás – nagybátyjuk, Zichy Ádám feljegyzései – állított, amelyben többször is szerepelt, hogy a gyermekek éppen Grazban tartózkodtak.⁴⁹

A szálláshelyek megtalálása mellett a legtöbb bonyodalmat a megfelelő *praeceptor/ok* kiválasztása jelentette. Károlyi Kata, valamint Zichy István között igen komoly nézeteltérés alakult ki. Ebbe a vitába Károlyi Kata sógora, az ifjabbik István is igen erőteljesen beleszólt. A *praeceptor* mint fiatal tanító kiválasztására nagy gondot fordítottak. A Batthyányak, Thurzók és Melitek példájából tudható, hogy a gondos szülők igyekeztek a gyermekeiknek a lehető legjobb tanítókat, segítőköt és tanuló társakat kiválogatni.⁵⁰ Nem volt ez másképpen a Zichyek esetében sem. A Bécsben már bizonyított *praeceptor*t Zichy István kérésére nem mozdították el a gyerekek mellől Grazba való áttelepülésükkor sem.⁵¹

Bár a bécsi időszak *praeceptorai* nem ismertek, az biztosan kijelenthető, hogy a Grazban tanuló gyerekek mellett nem sokáig volt maradásuk. 1686 januárjában ifjabb Zichy Istvánnak arról számolt be Károlyi Kata, hogy elküldte a gyerekei mellett lévő *praeceptor*t. Döntését azzal indokolta, hogy a kiválasztott fiatal tanító inkább koncentrált a saját jogi tanulmányaira, mint a gyerekekre. A menesztés másik oka az volt, hogy Károlyi Kata szerint a

⁴⁶ Zichy: *Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez*, 752.

⁴⁷ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1685. június 13. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15327.

⁴⁸ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1686. május 26. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15338. illetve Károlyi Kata Zichy Istvánnak Dn. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15334.

⁴⁹ Zichy: *Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez*, 752. Sajnos a *Raplatura Domestica...*-t, azaz Zichy Ádám feljegyzéseit nem sikerült fellelni a levéltárban. A kis füzet, amely a főúr feljegyzéseit tartalmazza, egyelőre lappang valahol, vagy megsemmisült.

⁵⁰ Fazekas: *A Melith fiúk*, 142.; Ring Orsolya: *Thurzó Imre neveltetése*. Sic Itur Ad Astra, 12. évf. (2001) 1-2 sz. 38., 41.

⁵¹ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1685. szeptember 20. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15328.

praeceptor a gyerekeket ellene hangolta, és gúnyos, gyalázkodó megjegyzéseket tett rá.⁵² Egy héttel később apósát is értesítette döntéséről.⁵³ Nem tudjuk, maradt-e tanító a gyerekek mellett. Viszonylag gyorsan sikerült azonban egy új *praeceptor*ról gondoskodni, ugyanis február közepén már útnak is indított egyet az anyjuk. Büszkén írt róla apósának, az új tanító ugyanis jártas volt a német nyelvben, filozófia ismeretekkel is rendelkezett, s amit a legfontosabbnak tartott: igen erkölcsös ember volt. Jó választásnak tűnt tehát számára, és ha Zichy Istvánnak is megfelelné az ifjú, akkor akár őt is taníttathatták volna.⁵⁴ Nem sokkal később ismét *praeceptor* váltásról tudósított Károlyi Kata. Ekkor azonban apósa döntött úgy, hogy unokáinak új tanítóra van szükségük.⁵⁵ Ezúttal nem tudjuk, mi volt a váltás kiváltó oka. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy az 1685 vége és 1686 első harmada közötti időszakban háromszor is lecserezték a gyerekek mellett lévő tanítókat. Ahogy az első csere alkalmával, úgy a többi esetében is a szülő, illetve a gyám részéről felmerült elégedetlenség állhatott a háttérben. Értethető módon a nem kevés összegért, amit kifizettek, a lehető legjobbat szerették volna. A tanítók fizetésére Károlyi Kata ugyanis 26 forintot, valamint 11 akó újbort rendelt.⁵⁶ A megfelelő képzés számára talán a nyelvek kiváló szinten való ismerete lehetett. Károlyi Kata szerette volna, ha fiai elmerülnek az idegen nyelvek ismeretében. A már alapnak számító latin mellett a német, az olasz és érdekes módon a francia nyelv is szerepelt az elvárásai között, ami a korszakban még egyáltalán nem tekinthető általánosnak.⁵⁷

A tanítók viszonylag gyakori cseréjének az oka egy háttérben meghúzódó konfliktus lehet, amely Károlyi Kata és a Zichy család többi tagja között eszkalálódott. Még egy 1684 decemberében írott levélben olvashatjuk, hogy az özvegy és apósa között feszültség alakult ki. Az asszony mentegetőzni volt kénytelen apósa előtt, aki keményen megfeddhetette. Eltérő elképzeléseik lehettek a gyerekek pallérozásáról. Károlyi Kata ugyanis, levele tanúsága szerint, a szigorúbb neveltetést tartotta célravezetőnek, a nagymértékű engedékenységet talán gyengeségnek tarthatta.⁵⁸ Ezt az anyai szigort a család többi tagja azonban nem nézte jó szemmel. Az ifjabb Zichy István személyében akár az egyik rosszakarót is vélhetjük felfedezni. Apjának egy 1686 februárjában írt levelében kifejtette, hogy sajnálja bátyja árváit, mivel szerinte Károlyi Kata igen kártékony befolyást gyakorol a gyerekekre. Véleménye szerint nem jó, ha a

⁵² Károlyi Kata ifjabb Zichy Istvánnak Győr, 1686. január 20. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15331.

⁵³ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1686. január 20. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15337.

⁵⁴ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1686. február 18. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15336.

⁵⁵ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1686. április 3. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15333.

⁵⁶ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, dn. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15334. A levél dátuma nem ismert, a szövegkörnyezetből feltételezhető, hogy már a grazi időszakból származik.

⁵⁷ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, Dn. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15346. A nyelvek oktatása közül a klasszikus latin és görög mellett elsősorban a németet lehet kiemelni. A 17. század folyamán még az olasz érdemel szót. Kevesebbet tudunk a franciáról. Magyar viszonylatban talán kuriózumnak tekinthető ez utóbbi, gondoljunk csak a 16. században Batthyány Boldizsár (1538–1590) franciás műveltségére. Mindenesetre a 17. században már nem egyedülálló, hiszen a Zichyek mellett a Haller család köréből is ismerhetünk példát a francia nyelvtanulásra. Baranyai Zoltán: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon*. Budapest, 1920. 35.

⁵⁸ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1684. december 21. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15322.

gyerekeket asszony neveli.⁵⁹ Ezt erősítette egy másik levél is, amelyben a gyermekek felé mutatott jóindulat hiányát hangsúlyozta annak írója.⁶⁰ A súrlódások ellenére az özvegy Károlyi Katának sikerült érvényesítenie akaratát, és gyermekei Grazba kerültek. Ugyanakkor annak is tudatában volt, hogy rászorul apósa és sógorai segítségére, aminek alkalmanként hangot is adott.⁶¹

Nem derült ki, hogy pontosan Zichy Pál mely gyermekei tanultak Grazban. Az egyetem kiadott matrikuláiban nem található meg a nevük. A gondos szervezés ellenére valószínűleg elég későn indulhattak útnak, így talán emiatt nem jegyezték be őket az egyetem matrikulájába, ami nem számított ritkaságnak a korszakban.⁶² A felhasznált források mégis arra utalnak, hogy a stájer fővárosban művelődtek Zichy Pál árvái. Hogy pontosan kik voltak, csak feltételezhetjük: valószínűleg a legidősebb testvér, Zichy Imre (1670–1746) – akinek vázsonyi kapitányságáért járó fizetését is felhasználták a tanulmányok kifizetésére –, valamint rajta kívül Zichy János (?–1724) jöhet még szóba.

Zichy Pál árvái közül nem mindegyik választotta a világi karriert. Második fia, az ifjabbik Pál az egyházi pálya mellett döntött. Talán ennek volt köszönhető, hogy az ifjú Zichy III. Pál (1671–1729) tanulmányai testvéreieéhez képest más irányt vettek. Győrben a gimnázium első két szakaszát végezte el, ezután intézményt váltva Pozsonyba távozott, aminek oka egyelőre nem ismert, hiszen Győrben is folytathatta volna. Az ottani jezsuitáknál a *poeta* osztály befejezése után papi fogadalmat tett. Grazi tanulmányainak feltételezett kezdete után két évvel, 1687-ben a bécsi Pázmáneum tanulója lett.⁶³ Az iskola befejeztével Rómába utazott, ahol a *Collegium Germanicum-Hungaricum* hallgatója lett. A század végén tért csak vissza Magyarországra, ahol ígéretes egyházi karrier várt rá. Ehhez képest inkább mérsékelt sikereket ért el, és „csak” esztergomi kanonok, valamint címzetes püspök lett.⁶⁴

Leginkább a Pázmáneumban eltöltött időszak utolsó előtti évéből rajzolódik ki kép az ott pallérozódo gyermek tanulmányairól Kecskeméthy Jánosnak (1633–1713) Zichy István tárnokmesterhez írott leveleiből.⁶⁵ Az intézményt vezető Kecskeméthy János a Pázmáneum egyik legjelentősebb rektorának tekinthető, hiszen egyedülként háromszor is betöltötte ezt a tisztséget (1686–1693, 1696, 1707–1710).⁶⁶ A bécsi intézmény mellett több, jezsuiták által igazgatott tanintézményben töltött be vezetői posztot. Karrierje csúcának a Nagyszombati Egyetem rektorsága tekinthető (1697–1702).⁶⁷ A Zichyekkel való kapcsolat szempontjából a bécsi Pázmáneum rektorságának első időszaka igényel nagyobb figyelmet. A rektor leveleiből egy igen szorgalmas s jól tanuló kispap képe rajzolódik ki. A rektor páter jól nyomon követte a gyermek fejlődését. Úgy tűnik, nagyon megbízott benne, és elégedett lehetett vele. Erre utal, hogy az ifjú 1690 júniusában nemcsak jelen lehetett, amikor az intézményt

⁵⁹ Ifjabb Zichy István Zichy Istvánhoz Coriczo, 1686. február 27. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84. NB. nr. 15475. Idézni a levélből.

⁶⁰ Ismeretlen személy Zichy Istvánhoz D. n. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB nr. 15493.

⁶¹ Károlyi Kata Zichy Istvánnak Győr, 1684. december 21. MNL OL P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 84 NB. nr. 15322.

⁶² Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz III. 1663–1710*. Graz, 1987. 86–107.

⁶³ Fazekas István: *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951): Matricula Collegii Pazmaniani Viennensis 1623–1918 (1951)*. Budapest, 2003. 338.

⁶⁴ Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Budapest, 1900. 331.

⁶⁵ Kecskeméthy János levelei Zichy Istvánhoz MNL OL P 707 fasc. 84 NB. nr. 15348–15358.

⁶⁶ Fazekas István: *A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784)*. In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. Zombori István. Budapest, 2002. 55–56.

⁶⁷ Fazekas: *Kecskeméthy János*, 107.

meglátogatta a kardinális, de személyesen ő fogadta a bíborost. Kecskeméthy levele szerint a vendég nagyon szimpatikusnak találta az ifjú Zichy Pált. Ennek hangot is adott, és a jövőben figyelméről és támogatásáról biztosította a kispapot.⁶⁸

Az 1690. esztendő nem csupán ezt a különleges látogatást tartogatta Zichy Pál számára. Nagy lépést jelentett, hogy talán a családjának közbenjárására elnyerte a budai prépostságot. Június végén Kecskeméthy úgy vélte, könnyen meg tudják szerezni az ifjú számára a tisztséget és annak javait. Az érsek, Széchényi György (1610?–1695) nem gördítene elé akadályt, ugyanakkor késlekedtek a hivatal „*taxájanak*” megfizetésével. Ezért a beiktatás, amelyre Pozsonyban került sor, egészen október végéig elhúzódott. A vakációt nagyapjánál töltő kispapot maga Zichy István kísérte el a ceremóniára.⁶⁹

A Pázmáneumban tanuló kispapok élete igen költségesnek bizonyult, amely állítás Zichy Pál esetében fokozottan igaz lehetett. Az év végének közeledtével Kecskeméthy János összeállított egy a kispap költségeit részletező listát, mely szerint az 1689–1690-es tanévben majd kétszázötven forintra rúgtak. A költségeket táblázatban, részletekbe menően tüntették fel. 1689 novemberében a legjelentősebb összeget, 75 forintot bizonyos előleg kifizetése tette ki. 1690-ben sem maradtak el a komolyabb költségek. Januárban egy *baccalareus* vizsga 50 forintot vitt el, a hozzá tartozó korrepetálások pedig újabb 20 forinttal terhelték a családi költségvetést. Ezek mellett a *palliumokra* és tunikákra kiadott 12 forint vagy a szabónak adandó 15 forint 19 krajcár igazán eltörpült. Az utolsó nagyobb összeget 1690 júniusában költötte az ifjú: 56 forintot, ugyancsak vizsgái költségének fedezésére.⁷⁰ A Pázmáneumban eltöltött idő Kecskeméthy János kimutatásából is láthatóan jelentős anyagi ráfordítást igényelt. Zichy Pál özvegy édesanyja – aki feltehetőleg komoly anyagi gondokkal küzdött – nem tudta egyedül finanszírozni gyermeke tanulmányait, ezért ahogy a Grazban tanuló gyermekek esetében, úgy a Pázmáneumban pallérozódó kispapnak is jelentős anyagi támogatást nyújtott a nagyapja. A nyár folyamán száz forintot küldött a gyerekek tanulmányai finanszírozása céljából. Kecskeméthy János ugyanakkor azt is megírta Zichy Istvánnak, hogy a küldött összeg nem feltétlenül lesz elegendő a gyermek további költségeire. Felvetette, hogy igen tehetős párfogóra lenne szüksége az ifjúnak. A páter magát az uralkodót javasolta, példának pedig Zichy Pál egyik tanuló társát, Csáky Imrét (1672–1732) állította, aki sikeresen pályázott egy ösztöndíjra.⁷¹ Az uralkodóhoz történő folyamodás sikeresnek bizonyult, ugyanis Csáky mellett Zichyt is pártfogásába vette I. Lipót.⁷² A nyár végére a buzgó rektor érdeklődött az illetékes professzornál, aki megerősítette, hogy a tárnokmester által küldött száz forint kevés lesz a teljes ceremóniára, csak a *defensiót* lehet belőle fedezni.⁷³

Nincs ugyan tudomásunk arról, hogy több pénzt küldött volna a gondoskodó nagyszülő vagy az özvegy édesanya, de azt biztosan állíthatjuk, hogy a *sub auspiciis defensionis* sikeresen teljesítette Zichy Pál, aminek eredményeként az uralkodó különleges jutalomban (egy ékkövekkel díszített aranykereszt) részesítette a tehetséges kispapot, a másik patronáltjával egyetemben.⁷⁴

⁶⁸ Kecskeméthy János Zichy Istvánnak Bécs, 1690. június 29. MNL OL P 707 fasc 84 NB. nr. 15348.

⁶⁹ Kecskeméthy János Zichy Istvánnak Bécs, 1690. október 23. MNL OL P 707 fasc 84 NB. nr. 15352.

⁷⁰ Kecskeméthy János Zichy Istvánnak Bécs, 1690. június 29. MNL OL P 707 fasc 84 NB. nr. 15348.

⁷¹ Kecskeméthy János Zichy Istvánnak Bécs, 1690. július 30. MNL OL P 707 fasc 84 NB. nr. 15350.

⁷² Fazekas: *A Pázmáneum története*, 89.

⁷³ Kecskeméthy János Zichy Istvánnak Bécs, 1690. augusztus 28. MNL OL P 707 fasc 84 NB. nr. 15358.

⁷⁴ Fazekas: *A Pázmáneum története*, 99. A sikeres védésről és a gyermek haza küldéséről Kecskeméthy János örömmel tájékoztatta Zichy Istvánt. Kecskeméthy János Zichy Istvánnak Bécs, 1690. szeptember 4. MNL OL P 707 fasc 84 NB. nr. 15349.

Egy fontos részletre azonban nem derült fény, tudniillik arra, hogy volt-e valamilyen segítője a Pázmáneumban nevelkedő kispapnak. Egy Gullik Mátyás (?) nevű familiáris leveléből tudjuk, hogy egy *praeceptor* biztosan tartózkodott mellette. Bár a nevét ezúttal – ahogy a Grazban okosodó testvérek esetében – sem írták meg, Zichy István, valamint a „*Pater rector*” is elégedett volt vele. Gullik szerint nézetkülönbséget csupán az ifjú fizetése okozhattott. Zichy István ugyanis 45 forintot szeretett volna adni neki fizetesként, míg a rektor 50 forintban vagy egy pár csizmában vélte meghatározni a *conventiot*.⁷⁵

A tanév végéhez közeledve Zichy István kérvényezte, hogy unokájának ne kelljen a Pázmáneum falai között töltenie vakációját. Ezt a kérést a rektor teljesítette, és Zichy Pált egy rendtársa, bizonyos „*Pater Lucas Vidkis*” nevű szerzetes kíséretében hazaküldte nagypapjához. Ebben az időszakban egyébként már szokássá vált, hogy a vakáció ideje alatt a kispapokat hazaengedték, hogy az ottani plébániákon prédikálhassanak gyakorlat gyanánt, amiről a kiküldött kispapoknak hitelt érdemlő igazolást kellett felmutatniuk.⁷⁶ Kecskeméthy János levelében megjegyezte, hogy ha a Zichy Pállal küldött páter nem felelne meg az igényeknek, Zichy István küldje vissza őt. Azonban megjegyezte, hogy az ifjú tehetségesebb – még tótul is tud prédikálni –, mint a legutóbb küldött növendék.⁷⁷ Eszerint a Zichy család birtokaira, illetve Zichy István udvarához való kispapküldés már régebbi gyakorlatnak volt tekinthető. A szünet végéhez közeledve Kecskeméthy örömmel értesítette Zichy Istvánt arról, hogy Zichy Ádám, Moson vármegye főispánja arról tájékoztatta, hogy Zichy Pált háromszor is hallotta prédikálni. Ugyanakkor figyelmeztette a tárnokmestert, hogy unokájának hamarosan vissza kell térnie Bécsbe,⁷⁸ a Pázmáneumba való visszaérkezésének legkésőbbi időpontját november 5-ében határozta meg. Egész pontosan a vacsora idejét adta meg, amikor már tanulótársa, Csáky Imre is várni fogja.⁷⁹

Zichy Pál – Csáky Imrével együtt – a bécsi Pázmáneum kiválóságai közé tartozhatott. Ennek legkiválóbb bizonyítéka az, hogy 1690 novemberében a rektor páter Zichy István tárnokmesterhez írott levelében alkalmasnak találta, hogy Rómába, a *Collegium Germanicum-Hungaricum*ba küldje tanulni. Ott a teológiai fakultást kellene elvégeznie, s azt követően haza jönnie.⁸⁰ Kecskeméthynek ezek után igen komoly munkába kellett kezdenie. Az intézmény vezetőjeként ugyanis nemcsak az alkalmasnak talált kispapokat kellett felterjesztenie, hanem meg kellett szerveznie az utazásukat is Rómába.

Zichy Pál mellett társai közül csak Györffy Istvánt választották ki 1691-ben az Örök Városban való tanulásra. A Rómába induló kispapokhoz még négyen csatlakoztak: Spoliarich Petrus (1670–) és Novachich Franciscus (1669–1729) a zágrábi egyházmegyéből, Ordódy Fábrián (1668–1713) a nyitrai egyházmegyéből, illetve egy pálos barát, bizonyos Radován Őzséb (1666–1740).⁸¹

⁷⁵ Gullik Mátyás Zichy Istvánnak Pozsony, 1689. február 18. MNL OL P 707 fasc 84 NB. nr. 15306.

⁷⁶ Fazekas: *A Pázmáneum története*, 124.

⁷⁷ Kecskeméthy János Zichy Istvánnak Bécs, 1690. szeptember 4. MNL OL P 707 fasc 84 NB. nr. 15349.

⁷⁸ Kecskeméthy János Zichy Istvánnak Bécs, 1690. október 23. MNL OL P 707 fasc 84 NB. nr. 15352.

⁷⁹ Kecskeméthy János Zichy Istvánnak Bécs, 1690. október 26. MNL OL P 707 fasc 84 NB. nr. 15354.

⁸⁰ Kecskeméthy János Zichy Istvánnak Bécs, 1690. november 2. MNL OL P 707 fasc195 et A Nr. 2. fol 133.

⁸¹ Bitskey István: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*. Budapest, 1996. 230–264.

Zichy Pál négy évig tartózkodott Rómában. Ez alatt a *Collegium Germanicum-Hungaricum* hallgatója volt. Tanulmányai végkifejleteként teológiai doktori címet szerzett, amelyet 1695-ben, távozása előtt kapott meg.⁸²

A várost 1695-ben hagyta el, minden bizonnyal korábbi pazmanista társával, Csáky Imrével együtt, aki csak 1693-ban érkezett oda. A feltárt források csupán egy alkalommal említették, hogy az ifjú Pál Rómában tartózkodik. Az öreg Zichy István egy Ádám fiának írott levelében 1692-ben emlékezett meg arról, hogy az ifjú jó egészségben van az Örök Városban. Az öreg gróf levelében amolyan elszólásként írta fiának, hogy szeretné megérni unokája hazatértét.⁸³ Sajnos ez nem adatott meg neki, a következő év tavaszán Zichy István elhunyt, unokája viszont csupán két évvel később tért haza.

A Zichy család, mint a 17. században felemelkedett családok többsége, az utódok megfelelő iskoláztatását igyekezett szem előtt tartani. Zichy István saját példájából kiindulva gyermekeit a lehető legjobb oktatásban igyekezett részesíteni. Új kihívás volt számára, hogy legidősebb fia halála után unokáival is ezt tegye mint gyám. Szokatlan módon a gyermekek édesanyja, Károlyi Kata is rendkívül jelentős mértékben beleavatkozott a nevelésükbe. Ezt a család nem minden tagja nézte jó szemmel, ami alkalmanként konfliktusokat eredményezett. Az oktatási stratégia, amit röviden fel lehet vázolni, a következőképpen alakult: a gyermekek mindenképpen végezzék el a középszintű iskolákat, amit a győri, illetve pozsonyi jezsuitáknál meg is tettek. Ezt követően egyetemi tanulmányokat is legalább részben elvégzendőnek ítélték. Az egyetem kiválasztását illetően nem állapítható meg, hogy a 17. század folyamán kialakult volna valamilyen preferencia, hiszen a család tagjai a nyugat-magyarországi nemesség körében népszerű egyetemek szinte mindegyikén (Bécs, Graz, Nagyszombat) megfordultak. Az ifjaktól – s ez igazán különlegességgnek tekinthető – a klasszikus nyelvek (latin, ógörög) mellett a német, olasz és igazi kuriózumként a francia nyelv elsajátítását is elvárták. Nem tudjuk, mi befolyásolta döntésében az ifjabb Zichy Pált, amikor az egyházi pályát választotta, és testvéreivel ellentétben a bécsi Pázmáneum hallgatója lett. Sajnos a források hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy saját döntése vagy esetleg a családi elképzelések nyomán került-e az egyházi pályára. Bármi is történt, ezzel a döntéssel igazodott a korszellemhez, amelynek jegyében az arisztokrata családok gyermekei közül néhányat egyházi pályára adtak. Ezzel a Zichy család is precedenst teremtett, éspedig nemcsak a papi hivatásra, hanem az olyan intézményekben való tanulásra nézve is, mint a Pázmáneum vagy a *Collegium Germanicum-Hungaricum*.

BÁLINT KÁROLYI

The education of the orphans of Pál Zichy II. The education strategy of the Zichy family during the second half of the 17th century

The study of the 16th-17th century school as an educational institution, and the education habits of aristocrats and other social groups of the time has gained traction in the recent years. This study aims to join this trend by examining the education of the children of the Zichy family in the 17th century. The first section of the study presents a more general image

⁸² Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*. Budapest, 1941. 291.

⁸³ Zichy István Zichy Ádámnak Szentmiklós, 1692. augusztus 10. MNL OL Zichy család levéltára P 707 fasc 84 NB Nr. 14236.

of the family's education strategy during this century. It is followed by a more detailed examination of the university studies of the orphaned children of Pál Zichy II (1640-1684). Useful information can be found in this section regarding the children's studies, accommodation and retinue first in Vienna, then presumably in Graz. The most important sources used were the letters of Kata Károlyi (-1694), the mother of the children, written to her father-in-law, István Zichy I regarding the studies of her sons. We learn about Pál Zichy Jr.'s studies in the Pázmáneum from the letters of János Kecskeméthy, the director of the institution at the time. These letters contain information about the difficulties parents and guardians had to endure if they sent their children to study in foreign schools. The literature of the field and newer sources also confirm that the Zichy family managed to integrate fully into the Hungarian aristocracy by the end of the 17th century, and adopted their education habits as well, while also trying to overcome the challenges of the era to ensure a prosperous future for their children.

KOVÁCS JANKA

„Érzelmi nyavalyák” és „ész-tébolyodások”

*A lélek betegségei az orvosi disszertációkban a 18–19. század fordulóján**

„Mínthogy pedig ezen Lelki indúlatok [...] hatalmunkban vagynak, szükség ezekről is említést tennem”¹ – írta Kamenszky István (1797–1849), Esztergom vármegye későbbi főorvosa 1825-ben megjelent magyar nyelvű, a pesti egyetem orvosi fakultásán megvédett disszertációjában. E kiragadott mondat – amely a disszertáció szempontjából jól meghatározott, a Magyarországon uralkodó leggyakoribb betegségeket sorra vevő koncepcióba illeszkedik – is jól mutatja, hogy a lélek betegségei és az ember életminőségére gyakorolt befolyásuk egyre inkább az orvostudomány érdeklődésének középpontjába került a 19. század első harmadára. A 18–19. század fordulóján a lélek kóros állapotait, helyét, szerepét és a testre gyakorolt befolyását magyarázó, a lélektudományhoz köthető komplex ismeretek még elsősorban a medicina, a filozófia, az antropológia és a pedagógia tudásterületei mentén formálódtak, majd a 19. század második felére alakultak önálló diszciplínákká (pszichológia, pszichiátria, neurológia). Az embertudományok, így a lélektudomány iránti érdeklődés a 18. század második felétől Magyarországon is megjelent; mindez jól nyomon követhető a tudományos diskurzusban, amelynek fontos elemét képezik az egyetemi stúdiumok lezárását jelentő, nyomtatásban is megjelent disszertációk.²

A jelen tanulmány elsősorban a Nagyszombatból 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre áthelyezett egyetem és a bécsi egyetem orvosi fakultásain magyarországi és erdélyi hallgatók által írt disszertációkat vizsgálja az 1750 és 1830 közötti időszakban.³ Ezt kiegészítendő,

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Kamenszky István: *Orvosi értekezés a magyarországi levegő egészséges létéről általánosan*. Pest, 1825. 30.

² Fontos megemlíteni azt, hogy a vizsgálatba komparatív anyagként hasznos lenne bevonni a lélektudomány diszciplínája szempontjából alapvető fontosságú filozófiai tárgyú disszertációkat is, a vizsgált időszakra nézve azonban mindeztidáig nem találtunk szűkebb témánkhoz kapcsolódó szövegeket. A kutatást megnehezíti, hogy a jelen tanulmány szempontjából is legfontosabb időszakra nézve – a századfordulótól 1830-ig – az egyetem személyi anyagai jórészt elvesztek. Az ELTE Egyetemi Levéltárában fennmaradt avatási jegyzőkönyvek alapján többé-kevésbé rekonstruálható az egyetem bölcsészeti fakultásán 1773 és 1837 között fokozatot szerzők köre, az általuk írt disszertációk jelentős része azonban nem filozófiai témakörben és/vagy nem a lélektudományhoz köthető témában íródott. Vö. ELTE Egyetemi Levéltár 8/m. 1. kötet. *Diarium Rerum Notabiliorum Facultatis Philosophicae ab anno 1773*.

³ A vizsgálandó disszertációk összegyűjtéséhez és feldolgozásához a következő adattárakat használtuk: Dörnyei Sándor: *Régi magyar orvosdoktori értekezések. Nagyszombat, Buda, Pest, 1772–1849*. Budapest, 1998–2001. és úő: *Régi magyar orvosdoktori értekezések. Bécs: Egyetem és Josephinum, 1729–1848*. Budapest, 2010.; Bozay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*. Budapest, 2007.; Tar Attila: *Magyarországi diákok németorszá-*

kitérünk a magyarországi peregrináció szempontjából jelentős német és holland egyetemeken (Halle, Lipcse és Utrecht⁴) magyarországi és erdélyi diákok által megvédett, témánk szempontjából is releváns disszertációkra. A vizsgált szövegek fontos adalékokkal szolgálhatnak annak feltárásához, hogy a lélek mibenlétével, szerepével és kóros állapotaival kapcsolatban milyen típusú ismeretek kerültek előtérbe az oktatásban, és ezen ismeretek hogyan változtak és korszerűsödtek az empirikus megfigyelések beépítésével és egy új, a társadalmi kontextust figyelembe vevő szemléletmód kialakításával. Ennek megfelelően áttekintjük, hogy az 1750-es évek elejétől egészen 1830-ig bezárólag milyen mértékben figyelhető meg a lélekhez kapcsolódó ismeretanyag átalakulása, azaz a tematikai spektrum bővülése és a kompilatórikus szerkesztésmóddal készült, a felhalmozott tudásanyagot összefoglaló szövegek kiegészülése empirikus megfigyelések lejegyzésével.

Az időbeli változás és tematikai bővülés párhuzamba állítása mellett arra is fontos felhívni a figyelmet, hogy a vizsgált intézményekben a lélek valamely kóros állapotának szentelt disszertációk elenyésző számban születtek a korszakban,⁵ így egy másfajta tematikus megközelítés is indokolt. Gyakran ugyanis az alapvetően más tematikákra fókuszáló szövegekben is felmerülnek utalások, sőt akár teljes fejezetek is a lélek betegségeivel kapcsolatban, így a vizsgált szövegkorpusz jelentős részét azok a disszertációk adják, amelyekben a lélek bizonyos betegségei mint kiváltó ok vagy hajlamosító tényező jelennek meg más kóros állapotok esetén, vagy amelyekben következményként szerepelnek. Ugyanígy érdemes áttekinteni a kórházi gyakorlatra és terápiára fókuszáló disszertációkat is, amelyekben már felmerülnek az elmebetegséggel összefüggésbe hozható betegségek ellátására vonatkozó gyakorlati információk.

A disszertációírás gyakorlata

Az orvosi fakultás 1788/1789-es tanévétől fennmaradt tanrendjei⁶ alapján megállapítható, hogy a vizsgált időszakban nem jelent meg önállóan a lélektudomány oktatása, más tárgyak, elsősorban a fiziológia vagy patológia oktatásához kapcsolódóan azonban előfordulhattak lélektudományos ismeretek. A táblázatos formában, szemeszterenként, a tanított tárgyakat évfolyamonként, oktatónként és a tárgyakhoz rendelt tankönyvek szerzői szerint felsoroló tanrendek azonban lehetővé teszik annak vizsgálatát, hogy a fakultásra beiratkozott hallgatók elsősorban mely, a korabeli Európában népszerű és gyakran idézett könyvekből szerezheték meg az orvosi tudást. A patológiát Herman Boerhaave (1668–1738) *Institutiones medicae*je, a fiziológiát a századfordulói Gerard van Swieten (1700–1772) Boerhaave-kommentárjai és Albrecht von Haller (1708–1777) *Elementa Physiologiae*je alapján tanították. Haller utoljára az 1803/4-es tanévben szerepelt a tanrendekben, ezt követően Georg Prochaska (1749–1820), a bécsi egyetem professzorának tankönyve került használatba. A

gi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789. Budapest, 2004.; Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919.* Budapest, 2001.

⁴ A német és holland egyetemek orvosi fakultásai felé irányuló peregrinációhoz bővebben lásd: Bozay Réka: *Holland egyetemek hatása a 17–18. századi magyar orvoslás kultúrtörténetében.* Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények, 6. évf. (2015) 1–2. sz. 25–38.; Krász Lilla: *The Circulation of Medical Knowledge in Eighteenth-Century Hungary.* East Central Europe, vol. 40. (2013) No. 3. 268–295.

⁵ A témák megoszlásához lásd az 1. számú ábrát a tanulmány végén.

⁶ Vö. *Ordo Praelectionum in Regia Scientiarum Universitate Pesthensi pro anno scholastico... 1788–1830.* Pest, Trattner. Az orvosi fakultás nyomtatott tanrendjeit az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár kézikönyvtára, másolatban pedig a Semmelweis Egyetem Levéltára őrzi.

lélektudomány oktatása a pesti egyetemen a filozófiai fakultáson kezdődött. A tanrendek⁷ tanúsága szerint már az 1785/1786-os évben szerepelt az oktatott tárgyak között; az első időszakban Kreil Antal (?–1833), az egyetem filozófiaprofesszora tanította *psychologia empirica* elnevezéssel Friedrich Christian Baumeister (1709–1785) tankönyve alapján, az 1789/1790-es tanévtől pedig saját kéziratból.⁸ Kreil 1794-es távozása után a lélektudomány oktatása nem tűnt el a tanrendekből, különböző elnevezésekkel és más kurzusokba ágyazva (*logica cum psychologia empirica, philosophia practica*) tovább tanították. Kreil helyét az 1797/1798-os tanévben Szüts István György (1756–1821), majd az 1823/1824-es tanévtől Imre János (1790–1832) vette át.

Az egyetemi stúdiumok lezárásának és a fokozat elnyerésének egyik legfontosabb lépése a 16. századtól kezdve a nyilvános szóbeli vizsgát jelentő disputa, majd az ebből fokozatosan kinövő írásbeli értekezés (*dissertatio inauguralis*) elkészítése volt,⁹ amely szerte Európában nagyjából egységes szerkezeti-formai elemeket tartalmazott: címlapot, amelyen a szerző és a vizsgálónök neve mellett szerepelt a disszertáció címe, a védés helye, a kiadás dátuma és helye, a patrónusnak szóló ajánlást, magát a disszertációt és a téziseket. A nyilvános vita nem az értekezésről, hanem az általában a disszertáció utolsó oldalain feltüntetett tézisekről szólt, amelyek kinyomtatása és a dispután való szétosztása általános gyakorlat volt.¹⁰

A nagyszombati/budai/pesti egyetem gyakorlata a disszertációírás tekintetében az évszázadok alatt rögzült európai mintákat követte, közvetlenül azonban a bécsi formátumot vette át, amely 1763-ig követte az elsősorban német és németalföldi értekezések mintáját (negyedréti formátum), majd ezt követően Bécsben nyolcadréti formátumban, többféle címlappal (hivatalos és kereskedelmi) jelentették meg a disszertációkat.¹¹ Később ez honosodott meg a magyarországi gyakorlatban is. A magyarországi, jellemzően rövid terjedelmű, 20–50 oldalas disszertációk egyszerű nyomdai kivitelben, alacsony példányszámban jelentek meg, s kinyomtatásukért a legtöbb esetben a 18. századra Magyarország egyik legjelentősebb nyomdájává váló Egyetemi Nyomda volt felelős.¹²

A disszertációírás szerkesztési szabályai meglehetősen képlékenyek voltak, nem rögzültek meghatározott követelmények arra nézve, hogy pontosan mit és milyen szerkezetben kell tartalmaznia egy-egy értekezésnek. A gyakorlatban azonban kialakultak olyan általános eljárások és strukturális elemek, amelyek mentén összefoglalhatók a vizsgált munkák jellemzői. A címlapon túl, amely kiemeli az adott nyomtatvány rendeltetését, és megnevezi a pontos tárgykört (*dissertatio inauguralis medica, medico-practica, medico-chirurgia, medicobotanica*), az értekezés ajánlása és/vagy bevezetője megindokolja a témaválasztást, beszámol a munka körülményeiről, céljairól és forrásairól. Az értekezések többsége a fogalmak

⁷ A pesti egyetem filozófiai fakultásának tanrendjei elérhetők az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár online adatbázisában: <https://konyvtar.elte.hu/hu/regi-tanrendek-1785-1885> (letöltés: 2018. okt. 5.)

⁸ Bár saját kéziratát mindezidáig nem találtuk meg, maradtak fenn a kurzusain (vagy az általa összeállított tankönyv alapján) készített jegyzetek, amelyek segítségével a későbbiekben rekonstruálhatóvá válik majd, hogy mit és milyen struktúrában tanított kurzusain. A jegyzetek az MTA KIK Kéziratárában (jelzet: Egyház és bölcsélet 8-r. 48.) és az Egyetemi Könyvtár és Levéltár gyűjteményében (jelzet: F 70) található.

⁹ A disszertációkészítés gyakorlatához általában lásd: Clark, William: *Academic Charisma and the Origins of the Research University*. Chicago–London, 2006. 204–205.

¹⁰ Dörnyei: *Régi magyar orvosdoktori értekezések*, I. 16.

¹¹ Dörnyei: *Régi magyar orvosdoktori értekezések*, I. 10–11.

¹² Antall József – R. Harkó Viola – Vida Tivadar: *Az orvosi kar fejlődése Budán és Pesten, 1777–1806*. Orvostörténeti Közlemények, 57–59. sz. (1971) 125., 137.

tisztázásával kezdődik, amit esetenként egy-egy rövid történeti bevezető követ. Témacsoportok tekintetében – és ez befolyásolja a struktúrát is – a disszertációk feloszthatók növénytani, állattani és vegytani értekezésekre, amelyeknek általában kötöttebb a szerkezete, és közegészségügyi, természetfilozófiai és orvostörténeti értekezésekre, amelyeknek a legtöbb esetben lazább a struktúrája. A klinikai tárgyú értekezések az általános anamnézis, tünettan, diagnózis, terápia, prognózis felépítést követték.¹³ A disszertációk elsődleges nyelve a vizsgált korszakban a latin volt, az 1820-as évektől jelentek meg az első magyar nyelvű disszertációk¹⁴ – mint például Kamenszky István már idézett disszertációja 1825-ben, amelyben a lélek betegségei is fontos szerepet kaptak.

Az értekezések a legtöbb esetben – ez alól kivételt képeznek a klinikai tárgyú disszertációk – nem önálló kutatómunkára és empirikus megfigyelésekre alapozott írások, csupán a már meglévő, felhalmozott ismeretanyagot összefoglaló, a kora újkor egészére jellemző kompilátorikus¹⁵ szerkesztésmóddal készült dolgozatok. Az általunk vizsgált disszertációk köre és szűkebb témánk reprezentációi alapján is megállapítható, hogy ebben a tekintetben csak az 1810-es években következett be bizonyos mértékű változás. Ez a kérdés azonban a korszakban sem maradt visszhang nélkül: II. József – a „régimódi gyakorlatokat” megújítandó – 1784. április 24-én eltörölte az disszertációírási kötelezettséget, és helyébe május 20-i rendeletével a betegágy melletti vizsga keretében készülő kórtörténetek (*historiae morborum*)¹⁶ írását vezette be, amelyben a jelölteknek két-három esetre vonatkozóan kellett lejegyezniük megfigyeléseiket a fent említett kategóriák (anamnézis, tünettan, diagnózis, terápia, prognózis) alapján.¹⁷ A disputáció és disszertációírás kötelezettségét 1795-ben állították vissza, és egészen 1850-ig, az új tanrend bevezetéséig a fokozatszerzés egyik feltétele maradt.¹⁸

Kategóriák és szempontok

A következőkben összesen 34 disszertációt vizsgálunk, amelyek közül hatot a nyugat-európai tudásközpontokba irányuló peregrinációban részt vevő magyarországi és erdélyi diákok védtek meg, hét a bécsi egyetem orvosi fakultásán, 21 pedig a nagyszombati/budai/pesti egyetem orvosi fakultásán készült.¹⁹ A tanulmányban vizsgált összesen nyolcvan évnyi időszakban 1782 és 1812 között nem készültek vagy nem maradtak fenn a vizsgált tematikánkhoz

¹³ Dörnyei: *Régi magyar orvosdoktori értekezések*, I. 25–26.

¹⁴ Vö. Dörnyei Sándor: „Magyarul írtam, mert magyar létremre azt tenni kötelességem volt”. *A magyar nyelv az orvosdoktori értekezésekben, 1822–1848*. Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat, 2. évf. (2011) 2. sz. 185–191.

¹⁵ A kompiláció kérdéséhez általában lásd: Gierl, Martin: *Compilation and the Production of Knowledge in the Early German Enlightenment*. In: Bödeker, Hans Erich – Reill, Peter H. – Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.): *Wissenschaft als kulturelle Praxis*. Göttingen, 1999. 69–104.

¹⁶ A pesti egyetem orvoskarán 1784-ben jelent meg a betegségtörténetírás gyakorlata; az 1784 és 1848 közötti időszakból 1130 latin nyelvű, kéziratos betegségtörténet maradt fenn. Lásd: Krász Lilla: *Theoria medica és praxis medica. A tudásközvetítés változó útjai a medicinában a 18. század második felében*. Századok, 151. évf. (2017) 5. sz. 1035–1036.; Rédei Ildikó: *Historiae morborum (Kórtörténetek a 18–19. századból)*. Budapest, 2016.

¹⁷ A tanulmányban erre a műfajra részletesen nem térünk ki, azonban fontos megjegyezni, hogy a Semmelweis Egyetem Levéltára által őrzött kórtörténetekben is, bár kis számban, de előfordulnak a lélek és elme betegségei vagy azokhoz kötődő állapotok (hisztéria, epilepszia). Vö. Semmelweis Egyetem Levéltára 50/a. *Historiae Morborum*, H. M. 38; 50; 103; 246; 313.

¹⁸ Dörnyei: *Régi magyar orvosdoktori értekezések*, I. 17–18; Győry Tibor: *Az orvostudományi kar története, 1770–1935*. Budapest, 1936. 202.

¹⁹ A disszertációk időbeli és területi megoszlásához lásd az 1. számú mellékletet.

kapcsolódó értekezések, és a Magyarországon (Nagyszombat, Buda, Pest) született disszertációk fele, 17 disszertáció a pesti egyetemi időszakban íródott. Mindez lehetőséget ad arra, hogy a vizsgált perióduson belül két nagyobb korszakot elkülönítve (1750 és 1782, illetve 1812 és 1830 között) vizsgáljuk az értekezésekben foglalt ismeretanyag bizonyos mértékű változását és a tárgyalt tematikák bővülését. Az értekezések alapján három nagyobb kategóriát alkottunk,²⁰ amelyekkel többé-kevésbé érzékeltetni lehet a fentiekben is körvonalazott változást, szem előtt tartva azt, hogy ezek nem „tisztá” kategóriák, azaz nem beszélhetünk éles választóvonalról az egyes tematikák esetében; a legtöbb esetben a második és harmadik kategória tekintetében is ötvöződnek hagyományos ismeretek és egy már sok szempontból „modernebb” szemlélet.

Az első csoportba a lélektudományhoz kapcsolódó, a vizsgált korszakra már bevettnék számító, elsősorban elméleti ismereteket, a felhalmozott tudásanyagot prezentáló értekezéseket soroltuk, amelyek magukban foglalják az európai orvoslásban a 18. század végéig meghatározó hippokratészi-galénoszi medicinának a lélek és elme mibenlétével, betegségeivel kapcsolatos főbb elemeit (humorálpatológiai szemlélet, temperamentumok), illetve azokat a magyarázatokat, amelyek a lélek helyének és szerepének a testre, a testi működésekre való befolyásának magyarázatára törekednek. Ebbe a kategóriába soroltuk azokat a disszertációkat is, amelyekben a lélek betegségeinek vonatkozásában a természetfelettihez kötött magyarázatok (démoni megszállás, lidércnyomás) jelennek meg.

A második, ennél kevésbé jól definiálható csoportba – amelybe jellemzően, bár nem kizárólag az időben később született értekezések kerültek – azokat a disszertációkat soroltuk, amelyek tematikai szempontból vagy megközelítésüket tekintve eltérnek az első kategóriában foglaltaktól, vagy a lélek és elme betegségeit pragmatikusabb keretben, például az idegrendszer egyes betegségeihez (epilepszia, vitustánc) kötve, esetleírásokkal tárgyalják. Ide tartoznak azok az írások is, amelyek a lélek szerepét és tehetségeit „alkalmazott” tudományként,²¹ kóros állapotait pedig civilizációs betegséggént kezelik, illetve azok a disszertációk, amelyekben a lélek és elme betegségei bizonyos állapotok (például tetszhalál) hajlamosító tényezőiként jelennek meg. A harmadik csoportba az a néhány klinikai tárgyú értekezés került, amelyek következtetéseiket empirikus ismeretek alapján vonták le, és esetleírások formájában tették közzé.

A temperamentumoktól a démonokig

Az első kategóriába sorolt értekezések közül kilenc a vizsgált időintervallum első időszakában (1750–1782), további hat pedig 1812 és 1830 között készült; leggyakoribb témákat tekintve négy nagyobb csoportra oszthatók tovább: az ember általános felépítését tárgyaló írásokra, diétetikai irányultságú értekezésekre, amelyek az egészség megőrzése és a helyes életvezetés kontextusában térnek ki a lélek mibenlétére, szerepére és kóros állapotaira, továbbá az egyes gyakori tünetegyütteseket tárgyaló, illetve a lélek betegségeit (részben még) a természetfeletti kontextusában bemutató disszertációkra.

²⁰ Az egyes kategóriákba sorolt disszertációkat lásd a 2. számú mellékletben.

²¹ Erre jó példa Balogh József (1800–?) 1830-ban megjelent, a pesti egyetem orvosi fakultásán megvédett disszertációja, amelyben a „jó gyakorló orvos” tulajdonságait vette sorra, ennek keretében kitérve a lélek tehetségeire is, amelyek tekintetében egy orvosnak meg kell felelnie bizonyos elvárásoknak: jó koncentráció és ítélőképességgel kell rendelkeznie, és értelmesnek, mi több, „lángésznek” kell lennie. Mindezek helyes aránya jelenti azt – Balogh értelmezése szerint –, hogy az adott egyén alkalmas az orvosi pályára. Vö. Balogh József: *A' jó praktikus orvos*. Buda, 1830. 13–18.

Az általános ismereteket tematizáló értekezések elsősorban azokat a medicinában²² és a filozófiában²³ is felmerülő kérdéseket, kategóriákat emelik ki, amelyek a lélek helyének, szerepének és „tehetségeinek” (gondolkodás, képzelődés, emlékezés, képzettársítás) meghatározására irányulnak; a bennünk foglaltak meghatározzák azt a keretet, amelyben az itt tárgyalt értekezések többsége értelmezhető. A legkorábban született disszertációk közül Plecker János Teofil (1745–1795), később brassói kerületi orvos 1772-ben Lipcsében és Schoretich Mihály (1741–1786), 1770–1771-től a nagyszombati egyetem patológiaprofesszora által 1765-ben Bécsben megvédett disszertációi térnek ki az általános kérdésekre. Schoretich elsősorban az öt érzékszerv működésére fókuszáló disszertációja mindösszesen néhány rövid paragrafusban tárgyalja a külső érzékszervek által továbbított ingereket, amely következtében az agyban ingerek alakulnak ki, és gondolatok képződnek (ez az ún. *representatio*).²⁴ Ezt a folyamatot írja le egy sokkal specifikusabb keretben későbbi, 1823-as, az agyvelő működését tanulmányozó disszertációjában Almási Balogh Pál (1794–1867) is,²⁵ és ugyanígy a lélek „testre utaltságát” emeli ki Ottmayer Mihály (1795–?) Közép-Szolnok vármegyei orvos 1823-as értekezése is.²⁶

Ugyanezt a kérdést Plecker János Teofil megfordítva teszi fel, disszertációjában a test-lélek problémát nem – modern fogalommal élve – szomatopszichés keretben értelmezi, hanem a testi betegségek pszichoszomatikus okainak feltárására helyezi a hangsúlyt, és bár az értekezésben kitér az érzékszervek fiziológiájára és az ideaképzés folyamatára, elsősorban a pozitív és negatív érzelmek testre gyakorolt hatását emeli ki. Értekezésének konklúzióját – összhangban a hippokratészi-galénoszi medicina még a 18. század utolsó harmadában is érvényes szemléleti keretével – arra a bevett tézisére futtatja ki, hogy a betegség elsődleges oka a megbomlott egyensúly vagy harmónia, mely helyreállításának legfontosabb eszköze a testre befolyást gyakorló indulatok tekintetében az eltúlzott (pozitív vagy negatív irányú) érzelmek mederbe terelése.²⁷ Auerbach Miksa (1809–?) pesti orvos értelmezése a fentiekől eltérő módon filozófiai-természetjogi keretben, azonban a tudományos orvosi munkákban és értekezésekben is gyakran felmerülő fókusszal tárgyalja a test-lélek problematikát, az ember kiváltságainak sorában az utolsó pontként emelve ki a lelki élet, a fejlett idegrendszer, a józan ész és az ítélőtehetség adottságait, szemben – korabeli szóhasználattal élve – „oktalan állatok” vagy „barmok” lelkével (*anima brutorum*), amely kevésbé komplex, és „tehetségei”

²² Bővebben lásd: Kovács Janka: *A lélek betegségeinek reprezentációi a magyar nyelvű orvosi irodalomban*. Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat, 6. évf. (2015) 11. sz. 23–63.

²³ A magyar nyelvű, lélektudományt tárgyaló korabeli irodalom néhány nyomtatásban is megjelent példáját lásd: Pálóczi Horváth Ádám: *Psychologia, az az a Lélekről való tudomány*. Pest, 1792.; Ertsei Dániel: *Philosophia II. kötet. Lélek munkái tudománya: psychologia empirica*. Debrecen, 1817. A 18. századi lélektani irodalomról általában: Laczházi Gyula: *Pálóczi Horváth Ádám Psychologiaja és a XVIII. századi magyar lélektani irodalom*. In: Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla (szerk.): *Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*. Budapest, 2011. 135–154.

²⁴ Schoretich, Michael: *Dissertatio inauguralis medica de sensibus externis*. Vindobonae, 1765. 8–9.

²⁵ Balogh de F. Almás, Paulus: *De evolutione et vita encephali. Dissertatio inauguralis medica*. Pestini, 1823. 103–107.

²⁶ Ottmayer, Michael: *Dissertatio inauguralis medica sistens generalem ideam hominis*. Pestini, 1822. 50–51.

²⁷ Plecker, Joannes Gottlieb: *De sensibus internis morborum causis*. Lipsiae, 1772. 41–42.

korlátozottak.²⁸ A lélek funkcióit a korszak orvosi irodalmában²⁹ a platóni hármas felosztást követve³⁰ általában még több kategóriára osztották, ennek értelmében az *anima vegetativa* az élethez szükséges alapfeltételeket biztosítja (felelős például a szaporodásért és a növekedésért), az *anima sensitiva* az érzékelésért, az emberek sajátosságának tekintett gondolkodó lélek, az *anima rationalis* pedig a kognitív funkciókért felelős. Ez a szempont a magyar nyelvű tudományos-orvosi irodalomban például Rácz Sámuelnél³¹ (1744–1807) vagy Mátyus Istvánnál³² (1725–1802) jelenik meg, akik többek között John Brown (1735–1788), John Hunter (1728–1793), Thomas Sydenham (1624–1689) vagy Hermann Boerhaave (1668–1738) elméleteit összegzik, s rájuk hivatkoznak. Auerbach hozzát teszi, hogy bizonyos állatokhoz meghatározott karakterjegyek is társíthatók; ezt olyan toposzok alapján vázolja fel, mint az oroszlán bátorsága, a róka ravaszsága vagy a tigris kegyetlensége, az ember esetében viszont mindezen karakterjegyeket meglevőnek, az ember viselkedését pedig szabad választás eredményének tekinti.³³

Az ember jellemét meghatározó, a hippokratészi-galénoszi orvoslás alapelemének tekinthető temperamentumokat vagy vérmérsékleteket (melankolikus, flegmatikus, kolerikus, szangvinikus), amelyek nem csupán a „pszichológiai” értelemben vett karaktert, hanem a fizikai jellemzőket is meghatározzák, mindössze egyetlen késői értekezés foglalja össze részletesen, a szemléletmód azonban fontos kontextusát adja a többi értekezésnek is. Hamler József (1800–?), pécsi származású orvosdoktor 1828-ban a pesti egyetemen megvédett disszertációja a temperamentumoknak a 19. század első harmadában már korszerűtlennek számító tanára épül, forrásaiként Hippokratész és Galénosz mellett a 18. század meghatározó elméletalkotói közül az animista Georg Ernst Stahl (1659–1734), a mechanikus megközelítést támogató Friedrich Hoffmann (1660–1742) és a vitalisztikus elméletekre építő Albrecht von Haller tanait és Kant „pszichológizáló” nézőpontját jelöli meg.³⁴ Hamler József témaválasztása rámutat arra – és ez különösen egy ennyire késői példa esetében szemléletes –, hogy a disszertációk sok tekintetben korszerűtlen, csupán könyvekre alapozott tudást (*book knowledge*, *Buchwissen*) prezentáltak, emellett a munkamódszer, azaz a kompilatórikus szerkesztésmód jellemzőit is megvilágítja. Meglehetősen eklektikus szövegéből pontos hivatkozások hiányában nem derül ki, hogy milyen formában találkozhatott a felsorolt szerzők szövegeivel, elsődleges olvasmányélmények vagy mások hivatkozásai nyomán említ-e neveket és elméleteket, és az elszórt említések közül saját, az egyes megemlített elméletekhez fűződő interpretációja sem olvasható ki.

Ugyanezen értelmezési kereten belül maradván a dietetikai irányultságú disszertációk szerzői – egészen Zacharides György (?–?), besztercebányai származású orvos 1750-ben Halléban megvédett értekezésétől Fésüs Menyhért (1802–1874), nagybányai városi orvos

²⁸ Auerbach, Maximilianus Eduardus: *Dissertatio inauguralis medica philosophico-physiologica sistens praerogativas hominis jurae naturae*. Pesthini, 1829. 42–47.

²⁹ Kovács: *A lélek betegségeinek reprezentációi*, 41.

³⁰ Rövid összefoglalását lásd: Porter, Roy: *The Greatest Benefit to Mankind: a Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*. London, 1999. 73–77.

³¹ Rácz Sámuel: *Orvosi praxis*. Pest, 1801. 587.

³² Mátyus István: *Ó és új diaetetica az az életnek és egészségének fenn-tartására és gyógygatására Istenőtől adatott... természeti eszközöknek a' szerint való elszámálása, a'mint vélek éltek az emberek, I. kötet*. Pozsony, 1787. 20–23.

³³ Auerbach: *Dissertatio inauguralis medica*, 45.

³⁴ Hamler, Josephus: *Dissertatio inauguralis physiologico-medica de temperamentis*. Pestini, 1828. 7–8.

1829-es értekezéséig – többé-kevésbé hasonló szempontrendszerrel dolgoznak. A preventióra és a lelki–fizikai egyensúly helyreállítására építő, a nedvkörtant propagáló megközelítésekben a hívószó minden esetben a mértékletesség – ez igaz mind a fizikum, mind pedig a psziché esetén.³⁵ Az ide sorolt disszertációk közül Zacharides 1750-ben megvédett disszertációja a legspecifikusabb, amelyben a hipochondriában szenvedők helyes életvezetését állította fókuszba, és az egyik legjellemzőbb kiváltó okként a mértékletelenséget nevezte meg, a terápia legfontosabb céljaként pedig a harmónia megteremtését tűzte ki.³⁶ Maxai/Maksai Mihály (?–?), erdélyi származású orvosdoktor a korábban már idézett „szomatopszichés” megközelítést követve a testmozgás szerepéről írott disszertációjában hangsúlyozza, hogy a mozgás kiemelt szereppel bír a „lélek vidámságának” megőrzésében, ám csak a mértékkel végzett sport lehet élenkítő hatású, a túlzásba vitt fizikai aktivitás megterhelheti a lelket.³⁷ Az életvezetéshez általános iránymutatással szolgáló, 1812-ben Bécsben megvédett értekezés, amelynek szerzője Tormássi Lajos (1784–1862), Békés vármegye főorvosa, külön fejezetben tárgyalja a lélek és elme gyógyítását és egészségének fontosságát a fizikai jóllét szempontjából is, a galénoszi alapelveken nyugvó, a szervezet működését befolyásoló hat tényező (*sex res non naturales*) kontextusán belül marad. E szempontrendszer a korszakban az egészségügyi felvilágosító irodalom dietetikai irányultságú írásainak is az egyik legfontosabb szerkezeti és tematikai beosztását jelentette.³⁸

Specifikusan a lélek és elme a korszakban tárgyalt négy leggyakoribb tünetegyüttesére (melankólia, mánia, hisztéria, hipochondria) vonatkozóan vizsgált korszakunkban elenyésző számú disszertáció született, a téma általában a fentiekben már vázolt kontextusokban jelent meg, és csak 1830 után került a disszertációk érdeklődésének fókuszába.³⁹ Ez alól a korai időszakban, 1750 és 1782 között a két kivételt Mátyus István (1725–1802), maroszeiki főorvos és Benedek János (?–?), szintén erdélyi származású orvosdoktor 1756-ban, illetve 1762-ben Utrechtben megvédett értekezései képezik. Mátyus a melankólia és a hipochondria állapotainak tüneteit, okait és terápiáját járja körbe, magyarázatait és következtetéseit a nedvkörtant kontextusában értelmezi. A címben megjelölt két betegségkategóriát az értekezésben kiegészíti a mániával és a hisztériával. Ez összhangban áll a korszak elképzeléseivel, miszerint a mánia és a melankólia gyakran egy spektrumon helyezkednek el, a hipochondria pedig

³⁵ Lásd például Rác Sámuelnek (1744–1807), a pesti egyetem fiziológiaprofesszorának 1773-ban a bécsi orvosi fakultáson megvédett disszertációját, amelyben az egészség megőrzésének legfontosabb tényezői között a lélek betegségeinek vonatkozásában a lélek és az álom nyugalmanak megőrzését tárgyalta. Raetz, Samuel: *Dissertatio inauguralis medica de sanitate conservanda*. Viennae, 1773. 8., 13.

³⁶ Zacharides, Georgius: *Dissertatio inauguralis medica de diaeta et regimine hypochondriacorum*. Halae, 1750.

³⁷ Maxai, Michael: *Disputatio inauguralis hygiastica de exercitatione corporis*. Francofurti ad Viadrum, 1755. 12–13.

³⁸ A lélek betegségeinek vonatkozásában röviden lásd: Kovács Janka: „Az egészségnek megtartására, vagy annak megvesztegetésére mennyit tulajdonítassanak az Indulatok, kevesen vagynak, kik azt meggondolnák” A „köznéphez” szóló tanítások a lélek betegségeiről a 18–19. század fordulóján. *Sic Itur ad Astra*, 66. sz. (2018) 229–231.

³⁹ Lásd például: Haliczky, Antonius: *Imago melancholiae*. Budae, 1833.; Rusznyák, Aloys: *Hypochondria. Dissertatio inauguralis medica*. Budae, 1846.; Roth de Telegd, Casparius: *Dissertatio inauguralis medica de hypochondriasi*. Pest, 1833.; Eckert, Antonius: *Dissertatio inauguralis medica de hypochondria*. Budae, 1841.; Stadler, Antonius: *Autochiria. Dissertatio inauguralis medica. Önnyilkosság*. Pest, 1846.

a még a 18. században is sok esetben kizárólagosan női betegségnek tekintett hisztéria⁴⁰ férfiakra jellemző változataként értelmezhető. Benedek János ugyanebben az értelmezési keretben elsődlegesen a dühösséggel és vadsággal járó állapotokra koncentrálnak (*insania, amenitia, vesania, dementia, vecordia, furor, mania*)⁴¹ értekezésében, azokat Herman Boerhaave nyomán „folyamatos delirium”-ként⁴² aposztrofálja, magyarázatait pedig Galénoszra alapozva a meleg és száraz testalkathoz köti, illetve megemlíti az idegi elváltozások kontextusában Thomas Willis (1621–1675), az anatómia és a később kialakuló neurológia diszciplínája szempontjából úttörő angol orvos elméletét is, miszerint a mánia elsődlegesen az „életerő túltengésének” kontextusában értelmezendő.⁴³

Az egyes tünetegyüttesek a disszertációkban részben még a természetfelettihez kapcsolódó értelmezési keretben, részben azt meghaladva jelennek meg. Jósa István (1756–1839), Békés, majd Szabolcs vármegye főorvosa a lidércnyomásról (*ephialtes*) szóló disszertációjában az okok között megjelöl pontosan meg nem nevezett, az agyból eredő „természetfeletti” magyarázatokat és *hypochondriumból* (a borda alatti tájék megnevezése) eredő természetes testi tüneteket,⁴⁴ amelyek között a legjellemzőbbek az álmatlanság, a görcsök, az izzadás és a gyors szívverés, a hajlamosító tényezőknél pedig – többek között a nem és az életkor mellett az idegrendszer és az elme/lélek betegségeit is figyelembe véve – a melankóliát és a hypochondriát nevezi meg.⁴⁵

Az olyan természetfeletti jelenségek azonosítása, mint a démoni megszállottság (*daemonomania*) az orvosi diskurzusban már elsősorban medikalizált kontextusban történik. Jó példa erre Martini Márton (1750–1800) 1782-ben Bécsben megvédett értekezése, amelyben a démonománia több fajtáját (*vera, fictitia*) azonosítja. Martini a képzelt eseteket a vámpírizmushoz és a boszorkánysághoz köti, a szempontunkból lényegesebb „valódi” megszállottság esetén pedig felhívja a figyelmet, hogy a betegség tünetei sokkal inkább értelmezhetők a színlelt vagy valós elmebaj (elsősorban a hisztéria) kontextusában, mintsem természetfeletti keretben.⁴⁶

A színlelt betegségtől a tetszhalálig

A disszertációk első kategóriájához sorolt, elsősorban elméleti irányultságú írásokkal szemben az alábbiakban tárgyalandó értekezések mindegyike sokkal pragmatikusabb keretben, esetleírásokkal, a diagnózisra és sok esetben a terápiára is nagyobb hangsúlyt fektetve prezentálja a lélek és elme betegségeit, azok manifesztációit, szimptomáit és befolyásoló körülményeit. A második kategóriába sorolt értekezések közül egy, Chernyei János (1748–1829),

⁴⁰ A hisztéria kérdéshez lásd: Csabai Márta: *Tünetvándorlás a testen. A hisztéria transzformációi*. In: Tóth G. Péter (szerk.): *Corpus/Body: A test teátruma*, I. felvonás, Női testek. Veszprém, 2005. 85–103.

⁴¹ Az egyes állapotok korabeli magyar megnevezései elsősorban az esztől, így a helyes ítélőképességtől való megfosztottságot hangsúlyozzák: *insania* (esztelenség, bolondozás, eszelősség), *amentia* (esztelenség), *dementia* (esztelenség, balgatagság), *vecordia* (esztelenség, gondolatlanság), *furor* (dühösség). Vö. Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino–Hungaricum*. Budapest, 1995. Reprint.

⁴² Benedek, Joannes: *Dissertatio inauguralis de mania et statu maniacorum in paroxysmo constitutorum*. Traiecti ad Rhenum, 1762. 2.

⁴³ Benedek: *Dissertatio inauguralis de mania*, 12.

⁴⁴ Jósa, Stephanus: *Dissertatio inauguralis medica de ephialte*. Budaë, 1778. 12.

⁴⁵ Jósa: *Dissertatio inauguralis medica de ephialte*, 19.

⁴⁶ Martini, Martinus: *Dissertatio inauguralis practico-medica de daemonomania et variis ejus speciebus*. Viennae, 1782. 4–14.

Zólyom vármegye főorvosa 1776-ban Nagyszombatban megvédett disszertációja született vizsgált korszakunk első periódusában (1750–1782), további tizenkettő pedig a második időszakban (1812–1830). Az időbeli megoszlás tekintetében tehát megállapítható, hogy a lélek betegségeivel kapcsolatban az általunk pragmatikusabbnak, a diagnózisra és terápiára nagyobb hangsúlyt fektetőnek, empirikus megfigyeléseket is beépítőnek, az előbbieken tárgyaltakhoz képest megközelítésmódjukban szemléletváltást jelzőnek tekinthető disszertációk elsősorban az 1810-es évektől születtek. Fontos azonban itt is hangsúlyozni, hogy ebben a tekintetben nem húzható éles választóvonal a két korszak között, hiszen – ahogyan például Hamler József 1828-as, temperamentumokról szóló disszertációja is bizonyította – még az 1820-as években is születtek tisztán elméleti, még az ez idő tájt erőteljesen a saját határait kereső lélektudomány vonatkozásában (is) korszerűtlen ismereteket prezentáló értekezések, a felhalmozott elméleti tudásanyagot csupán kompiláló és ismétlő írások.

A lélektudományhoz kötődő ismeretek korszerűsödése mindenképp a Mátyus István és Benedek János disszertációi esetén említett klasszifikációs törekvésekben érhető tetten. Míg Mátyusnál és Benedeknél elsősorban a melankólia és a hypochondria definiálhatatlansága, a kategóriák képlékenysége volt jellemzőbb, az 1820-as években született értekezések szofisztikáltabb képet mutatnak, a 18. század második harmadában és a 19. század első felében született nozológiák eredményeit is figyelembe veszik. Bankó Antal⁴⁷ (1795–1827) és Schönböck József⁴⁸ (1801–?), később Bécsben praktizáló magyarországi származású orvosok a bécsi egyetem orvosi fakultásán 1825-ben és 1826-ban megvédett disszertációikban a hypochondria és a melankólia kérdéseivel foglalkoznak. Szekulits Gergely⁴⁹ (1803–?) a pesti egyetem orvosi fakultásán védte meg disszertációját, amelyet – az ismert értekezések közül a pesti egyetemen elsőként – már teljes egészében egy kóros elmeállapotnak, a mániának szentelt.

A három disszertáció, a kompilatórikus szerkesztésmódra jellemzően, meglehetősen eklektikus képet mutat a korszak elmebetegség-értelmezéseiről, az általuk idézett szerzők és betegségkategóriák azonban már modernebb szemlélet megjelenéséről tanúskodnak. Bankó hypochondriáról szóló értekezésének elején vázlatos összefoglalásban⁵⁰ Thomas Sydenham és William Cullen (1710–1790) angol orvosok, a modern pszichiátria egyik megteremtőjeként számon tartott Philippe Pinel (1745–1826) és Linné kategóriáit⁵¹ helyezi egymás mellé reflexió nélkül; az egyetlen dolog, amit kiemel, az, hogy a hisztéria és a hypochondria két külön betegséggént való kezelése Sydenham munkásságára vezethető vissza. Schönböck József részben ugyanezt a módszert érvényesítve összegzi disszertációja elején a melankólia különféle értelmezéseit Galénosztól Hoffmann, Boerhaave és a francia orvos, François Boissier de Sauvages (1706–1767) magyarázatain át egészen a 19. század eleji, a korszakban a legmodernebbnek számító és legnagyobb hatású nozológiáig, Pinel elmebetegség-kategóriái mellett a tanaira sokban építő tanítványa, Jean-Étienne Dominique Esquirol (1772–1840) értelmezésein át a londoni Bedlamben dolgozó angol orvos és gyógyszerész, John Haslam (1764–1844) felosztásával bezárólag.⁵² A történeti megközelítés és az itt felsorolt elméletek mellett Schönböck disszertációjában a szimptomák tárgyalásánál is megad egy

⁴⁷ Bankó, Antonius: *Dissertatio medica inauguralis, sistens hypochondriam*. Vindobonae, 1825.

⁴⁸ Schönböck, Josephus: *Dissertatio medica inauguralis de melancholia*. Vindobonae, 1826.

⁴⁹ Szekulits, Gregorius: *Dissertatio inauguralis medica de mania*. Budae, 1828.

⁵⁰ Bankó: *Dissertatio inauguralis medica*, 11–12.

⁵¹ Linné: *affectionibus mentalibus*, Cullen: *neurosibus*, Pinel: *classi neurosium, ordini vesaniarum*.

⁵² Schönböck: *Dissertatio medica inauguralis*, 4–5.

klasszifikációt:⁵³ a pontos hivatkozások feltüntetése nélkül saját rendszert alkot a már meglevő tudáselemekből. Így kerül be az értekezésbe két Cullen-féle kategória (*melancholia errabunda/silvestris*, *melancholia moria*) és a Johann Christian August Heinroth (1773–1843) német elmeorvos által használt megnevezés,⁵⁴ a *melancholia metamorphosis*,⁵⁵ továbbá egy Esquirol által azonosított tünetegyüttes, a *hypomania*, amely egy mániához hasonló, de rövidebb ideig tartó állapotot jelöl, amelynek fő jellemzője az eufória és az ingerlékenység. Pinel, Esquirol és Heinroth elméletei Szekulits Gergely 1828-ban megjelent disszertációjának is fontos háttérét képezik, ez az explicit hivatkozásokon túl utalásokból és a szövegben megjelenő kategóriákból is kiderül. Ilyen például a rögeszmét, kényszerképzetet jelentő *monomania*,⁵⁶ amely a 19. század első felében gyakran diagnosztizált elmebetegségek egyike volt; e betegségkategória felállítása Pinel és Esquirol munkásságához köthető.

Megközelítésmódjukat tekintve e disszertációk mindegyike esetében feltűnő, hogy az elméleti kategóriáktól nem elszakadva, de azokat sokkal szélesebb társadalmi kontextusba ágyazva jelenítik meg a lélek betegségeivel kapcsolatos tudásanyagot. Jó példája ennek az a Bécsben 1828-ban megjelent disszertáció, amely a lélek betegségeit „civilizációs” betegségként, a városi élet káros hatásainak kontextusában tárgyalja, kiemelve egyrészt a külvilágból érkező, a testi és lelki egészséget egyaránt negatívan befolyásoló tényezőket (zsfoltosság, zaj, rossz levegő, rossz minőségű étel, kevesebb lehetőség a fizikai aktivitásra),⁵⁷ másrészt pedig az elsősorban a városi élet színtereire kötődő foglalkozási⁵⁸ ártalmakat is, úgymint a túl sok ülést és olvasást, elmélyült gondolkodást igénylő elfoglaltságokat, amelyek a lelki életet is befolyásolhatják, és többek között melankóliás, hisztériás vagy hipochondriás állapotokat idézhetnek elő.⁵⁹

Hasonló keretben gondolkodik Kamenszky István is, aki a már többször idézett disszertációjában a „magyarországi levegő egészséges voltáról” és a nép betegségeiről értekezik, célként jelölve meg az okok, többek között a társadalmi háttér feltárásának szükségességét és a prevenció fontosságát. Kamenszky a nép betegségei között számon tartott „érzelmi nyavalyákat” és „ész-tébolyodásokat” Dietrich Georg Kieser⁶⁰ (1779–1862) nyomán elsődlegesen az idegrendszeri szabályozás zavaraihoz köti, ennek megfelelően a lidércnyomást és a „holdkórságot” vagy alvajárást (*somnambulismus*) a szimpatikus idegrendszer zavarainak tekinti, a férfiakra jellemző „lépkórságot” (*hypochondria*) és a nőkre jellemző „nádrakórságot”

⁵³ Schönböck: *Dissertatio medica inauguralis*, 12–13.

⁵⁴ Vö. Pietikäinen, Petteri: *Madness: A History*. London – New York, 2015. 164–165.

⁵⁵ A *melancholia errabunda* vagy *silvestris* egy állandó félelemmel és aggodalommal járó állapotra utal; a *melancholia moria* kényszerképzetekkel és túlzott vidámsággal járó állapotot, a *melancholia metamorphosis* pedig a farkaskórt vagy ismertebb nevén *lycanthropiát* jelöli.

⁵⁶ Szekulits: *Dissertatio inauguralis medica*, 15.

⁵⁷ Mandl, Immanuel: *Dissertatio inauguralis medica sistens noxium influxum vitae urbanae in organismus humanum*. Vindobonae, 1827. 25.

⁵⁸ A „tudósbetegség” gondolata nem újkeletű a 19. század elején, és már korábban is foglalkoztatta az orvosokat, ennek egyik legjobb példája Samuel-Auguste Tissot (1728–1797) svájci orvos több nyelvre lefordított, 1770-ben megjelent értekezése (*De la santé des gens des lettres*). Kéziratban maradt magyar fordítását az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárchívumában őrzik. OSZK Kéziratár, Oct. Hung. 86. „A Tanuló és Beteges emberekhez való tudositás. Miképpen kellyen egességeknek fenn tartására és visszanyerésére vigyázni. Magyar nyelvre fordítottatott Takáts János Academicus által, Ketskeméten mulattában 1775.”

⁵⁹ Mandl: *Dissertatio inauguralis medica*, 25–27.

⁶⁰ Bár Kamenszky pontos hivatkozást nem ad meg, ám feltehető, hogy Kieser 1812-ben megjelent *Grundzüge der Pathologie und Therapie des Menschen* című munkájának rendszerét vette át.

(*hysteria*) pedig az idegvégződéses ingerlékenységéhez köti.⁶¹ A lélek indulatait azonban – egészséges mértékben – nem tekinti kórosnak. Mivel munkája egy része alapvetően dietétikai irányultságú, a fizikai állapotot befolyásoló szélsőséges indulatok lecsendesítését, a harmóniára és mértékletességre való törekvést tekinti elsődleges fontosságúnak mind a pozitív, mind a negatív irányú érzelmek esetén.⁶² Az egyéb okok magyarázatánál elsősorban az olyan helytelennek vélt társadalmi gyakorlatokra helyezi a hangsúlyt, mint a mértéktelen alkoholfogyasztás: „Csak ennek tulajdoníthatni a’ test idegeinek ’s izmainak (musculus) olly gyakran előkerülő gyengélkedéseit a’ számos melancholiát, és tébolyodást.”⁶³

Szintén a káros társadalmi gyakorlatok kontextusában jelenik meg a színlelt betegségek kérdése, amely mind Chernyei János 1776-ban Nagyszombatban, mind Pauer Ágost Ignác (1802–?) Pesten megvédett disszertációjának középpontjában áll. A két értekezés között szövegszerű egyezések vannak, így vagy közös forrásból dolgozhattak, vagy pedig – ez tűnik valószínűbbnek – Pauer felhasználhatta Chernyei korábbi munkáját, átvéve az idézeteit is. Azonban sok tekintetben aktualizálta és modernizálta azt: Chernyei Friedrich Hoffmann *Medicus Politicus*ából idéz, Pauer hivatkozásai között pedig már megtaláljuk saját kora legmodernebb lélektudománnyal foglalkozó munkáinak egyikét, Esquirolnak a lélek betegségei osztályozásának és felismerésének szentelt könyvét a Heinroth által készített német fordításban.⁶⁴

Mindketten felhívják a figyelmet arra, hogy a színlelt betegségek közül a legnehezebb a mentális betegségek azonosítása, mert a tünetek – szemben sok fizikai betegséggel – könnyen produkálhatók. Ennek megfelelően mindkét szerző azoknak a tüneteknek az ellenőrzésére hívja fel a figyelmet, amelyek nem vagy nehezebben befolyásolhatók, mint a viselkedés: ilyen a tekintet vagy a pulzus,⁶⁵ ez Pauernél kiegészül például a gesztusok szorosabb megfigyelésével, amelyek egy mániás beteg esetén önkéntelenek és gyakran szabályozhatatlannak.⁶⁶ Pauer a téma társadalmi kontextusait is megadva felsorolja azokat a lehetséges csoportokat, amelyek esetében valamilyen okból gyakrabban előfordulhat a betegségek színlelése, így például kiemeli a csalókat, akik csodás gyógyulásokkal igyekeznek pénzhez jutni, azokat a „gonosz” embereket, akik a büntetést akarják elkerülni, azokat, akik bizonyos hivatalok/szolgálat betöltését igyekeznek elodáztatni, valamint a segély iránt folyamodó szegényeket.⁶⁷ Ez utóbbi háttérben – bár a szerző nem tér ki erre – a „jó szegények” és a „rossz szegények”, azaz a munkaképtelen és munkaképes szegények megkülönböztetésének gyakorlata állhat. Míg a munkaképteleneket támogatta a közösség, a munkaképes szegényekre gyakran büntetés vagy száműzetés várt.

A félelmek és hiedelmek kontextusában értelmezhetők elsősorban azok a temetéssel kapcsolatos teendők és a tetszhalál állapotára fókuszáló szövegrészletek, amelyekben a lélek és elme, illetve az idegrendszer betegségei hajlamosító tényezőkként jelennek meg Iványos Ferenc (1788–1861) és Fabini Frigyes (1788–1864), erdélyi származású későbbi szemorvos a pesti egyetemen megvédett disszertációiban. Iványos a tetszhalálnak szentelt értekezésében részben a – korabeli kifejezéssel élve – „felgerjesztő” (*excitantes*) és „lenyomó”

⁶¹ Kamenszky: *Orvosi értekezés*, 30.

⁶² Kamenszky: *Orvosi értekezés*, 69.

⁶³ Kamenszky: *Orvosi értekezés*, 48.

⁶⁴ Pauer, Augustus Ignatius: *Dissertatio de morbis simulatis*. Pesthini, 1827. 31.

⁶⁵ Chernyei, Joannes: *Dissertatio inauguralis medica de simulatione morborum*. Tyrnaviae, 1776. 13–15.

⁶⁶ Pauer: *Dissertatio de morbis simulatis*, 28–29.

⁶⁷ Pauer: *Dissertatio de morbis simulatis*, 2.

(*deprimantes*) érzelmeket teszi felelőssé a tetszhalál (*asphyxia*) állapotának kialakulásáért, és olyan állapotokhoz köti, mint a hisztéria, a hipocondria, a melankólia vagy az epilepszia.⁶⁸ Fabini Frigyes a temetés általános kérdéseit tárgyaló disszertációjában, részben hasonló megközelítéssel, az olyan görcsökkel és rohamokkal járó állapotok következményeinek (is) tekinti a tetszhalál állapotát, mint az epilepszia vagy a hisztéria.⁶⁹ A kóros lelkiállapotok ezen értelmezései beágyazhatók az 1740-es évektől kezdődően szerte Európában elterjedő, az elevenen való eltemetéstől való félelemben kulminálódó tetszhalál-fóbia kontextusába, amelynek hatására a biztos halál definiálásának szükségességére irányult a figyelem. E kérdés az itt említett disszertációk mellett több magyarországi orvosi munkában, elsősorban az egészségügyi felvilágosító irodalom egyes darabjaiban is felmerül, egyrészt a kóros lelkiállapotokkal, másrészt az ezek következményének tekintett öngyilkossággal kapcsolatban.⁷⁰

Röviden ki kell még térnünk az idegrendszeri okokhoz, illetve az idegrendszer betegségeihez kötődő állapotokat tárgyaló disszertációkra is, amelyekben helyet kapnak a lélek és elme betegségei. Kétféle megközelítés érvényesül az írásokban: egyrészt az egyes szimptomák összehasonlítása, felhívva a figyelmet a megkülönböztetés nehézségeire például az epilepszia és a hisztéria esetén, amelyek gyakran hasonló görcsökkel járó tüneteket produkálhatnak a betegekben;⁷¹ másrészt pedig az idegrendszeri és az elmebeli betegségek közötti különbségtétel,⁷² ezt tárgyalja például Boros Sámuel (1790–1832) 1819-ben a pesti egyetemen megvédett értekezése, amelyben a vitustánc és a mánia összehasonlítása kapcsán kitér arra, hogy a mánia elsődlegesen egy kóros elmeállapot, a képzelőerő, az ész megbomlása, míg a vitustánc csupán kóros izommozgásokban manifesztálódik – ennek megfelelően, bár a kontrollálhatatlan izommozgás lehet a mánia egyik tünete is, a két betegség alapvetően eltér egymástól.⁷³

Klinikai megfigyelések

Elsősorban az idegrendszer betegségei és a kapcsolódó esetleírások jelennek meg azokban a disszertációkban is, amelyek a Pesten, az Újvilág és a Hatvani utca sarkán álló jezsuita rendházban kialakított egyetemi kórházban gyűjtött és rögzített tapasztalatokat foglalják össze. Az 1820-as évek elejétől évente jelentek⁷⁴ meg olyan disszertációk, amelyekben – a kórházi betegnaplókhoz hasonlóan – összefoglalták a klinika féléves statisztikáit (a bekerültek, gyógyultak és elhunytak száma, a betegek egyes betegségtípusok/kategóriák szerinti megoszlása), és kiemelték az érdekesnek, említésre méltónak tartott eseteket, amelyekről rövid esetleírásokat tettek közzé. Tekintve a disszertációk jellemzően rövid terjedelmét, ezek az

⁶⁸ Iványos, Franciscus: *Dissertatio inauguralis medica de asphyxia*. Viennae, 1815. 17–18.

⁶⁹ Fabini, Fredericus: *Dissertatio politico-medica de inhumatione mortuorum*. Pesthini, 1822. 25.

⁷⁰ A magyarországi tetszhalál-fóbia történetéhez lásd: Horányi Ildikó: *A látszatos halál. A magyarországi tetszhalál-fóbia története*. Budapest, 2013. A lélek betegségeinek vonatkozásában Kovács: „Az egészségnek megtartására...”, 232–234.

⁷¹ Marinkovits, Wolfgangus: *Dissertatio inauguralis medica de epilepsia*. Pestini, 1830. 7.

⁷² Ugyanerre hívja fel a figyelmet Toppertzer Tamás (1800–1880) 1826-os disszertációja is, amelyben a remegéssel járó betegségek diagnózisával és terápiájával foglalkozik. Vö. Toppertzer, Thomas: *Dissertatio inauguralis medica sistens diagnosin morborum cum tremoribus*. Pestini, 1826. 6.

⁷³ Boros, Samuel: *Dissertatio inauguralis medica de chorea Sancti Viti*. Pestini, 1819. 35.

⁷⁴ Ennek korai példája Wespzprémi István (1723–1799) 1754-ben Utrechtben megvédett disszertációja, amelyben a londoni útja során megfigyelt betegek eseteit összegzi. Az értekezésben két idegrendszeri betegséggel, vitustáncal kórházba kerülő fiatal lány esetét említi. Vö. Wespzprémi, Stephanus: *Disputatio inauguralis sistens observationes medicas*. Trajecti ad Rhenum, 1754. 5–6.

esetleírások a legtöbb esetben meglehetősen szűkszavúak, azonban kiszűrhetők belőlük bizonyos információk elsősorban tágabb témákra, a lélek, elme és idegrendszer sokszor egymással összefüggésben tárgyalt betegségeire nézve. 1826-ban például egy huszonhat éves, a tüneteitől akkorra már hat hónapja szenvedő férfitbeteg került be, akin idegrendszeri (akaratlan izommozgás), vitustáncra⁷⁵ utaló tünetei mellett pszichés tünetek, szerelmi bánatból adódó „mély szomorúság” jelei is mutatkoztak.⁷⁶

Eckstein Frigyes (1803–1852)⁷⁷ és Zsebők József⁷⁸ (1800–?) disszertációiból pedig kiderül, hogy az 1825/1826-os tanévben bekerült egy ún. „*hyperkinesia hysterica*”-val kezelt beteg, akinek – esetleírás hiányában – rejtélyes betegségére a disszertációban nem találunk további információkat. A betegség értelmezéséhez támpontként szolgálhatnak egyrészt korábbi szövedetek,⁷⁹ másrészt pedig az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött, az egyetemi klinikán készült betegnaplók és részletesebb esetleírások, amelyekben előfordultak hasonló esetek. Az ezekben rögzítettek arra utalnak, hogy a *hyperkinesia hysterica* egy gyakran mániával vagy *delirium tremens*szel együttjáró állapot volt, amelynek jellemzői közt olyan tünetek szerepeltek, mint az idegesség és ingerelhetőség, a túlérzékenység és a remegés.⁸⁰

*

A meglehetősen szerteágazó forráskorpuszt jelentő egyetemi értekezések időbeli és tematikus felosztása nyomán körvonalazódní látszik az, hogy – bár a disszertációkban foglalt ismeretanyagot sok tekintetben a „régí” és az „új” egymás mellett élése, a hagyományos és a már modernebb, empirikus megfigyelésekre is támaszkodó értelmezési keret jellemzi – a vizsgált időszakban megfigyelhető bizonyos mértékű változás, átalakulás. A lélektudomány tekintetében bevettnek, felhalmozottnak tekintett ismeretanyag és a témaválasztás tekintetében bővülés mutatkozik, azaz a lélek helyét, szerepét, mibenlétét és a temperamentumokat tárgyaló értekezéseket fokozatosan kiegészítik a lélek betegségeinek szélesebb, főként társadalmi kontextusba ágyazott magyarázatai (tetszhalál-fóbia, mértéktelen alkoholfogyasztás, a városi élet káros hatásai) és a valódi megfigyelésekre, esetleírásokra alapozott betegismeretetések. Ebben a vonatkozásban nem mutatkozik különbség sem felekezeti szempontból, sem pedig a külföldön és Magyarországon megjelent munkák tekintetében: a hivatkozások és idézetek azt mutatják, hogy az új típusú tudáselemeket és szemléletet a disszertációk viszonylag gyorsan veszik át és építik be saját szövegeikbe. Ezzel párhuzamosan a hivatkozott nyugat-európai munkákban megjelenő kanonizált ismereteket vagy megközelítéseket (ilyen például a humorálpátológiai szemlélet) továbbra is használják a vizsgált periódus egészében,

⁷⁵ Egy másik esetben nem mutatkoznak kedélybetegségre utaló jelek, az esetleírásnak azonban részét képezi a lelkiállapot rögzítése. Vö. Hoffmann, Carolus: *Dissertatio inauguralis medica sistens rationem medendi in clinico medico pro chirurgis Regiae Scient. Univ. Hungaricae anno scholastico 1827/1828*. Budae, 1828. 38.

⁷⁶ Ficzek, Franciscus Matthaus: *Dissertatio inauguralis medica sistens observata in clinico medico pro medicis, Reg. Scient. Universitat. Hungar. semestri altero anno 1826*. Pestini, 1828. 30–31.

⁷⁷ Eckstein, Fridericus: *Dissertatio inauguralis medica sistens memorabilia clinica...* Pestini, 1825.

⁷⁸ Zsebők, Josephus: *Dissertatio continens observata clinica anno schol. 1825/26 in nosocomio acad. Reg. Scient. Univers. Hungar.* Budae, 1827.

⁷⁹ Az *Orvosi Tárb*an néhány évvel később, 1833-ban megjelent orvosi szótár szerint a *hyperkinesia* kifejezés (ami ma kontrollálhatatlan izommozgásra utal) a korszak szaknyelvében „túlérzékenységet” jelentett. Vö. N. N.: *Magyar-deák, deák-magyar orvosi szókönyv az Orvosi Tár első két évéhez*. Pest, 1833. 143.

⁸⁰ Vö. például: OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 2166. 9. kötet 40v. és Quart. Lat. 2167. 9. kötet 190v; 228r.

ez adja e munkák sajátosan kettős személtét. Ahogyan azonban ezt a tanrendek, az áttekin-
tett disszertációk köre és leggyakoribb témáik is bizonyítják, a lélektudomány kérdései a
vizsgált időszakban még nem kaptak kiemelt szerepet az oktatásban. Az viszont, hogy a leg-
különbözőbb megközelítések és kérdésfelvetések részeként felmerültek már kapcsolódó ismer-
etek, jelzi, hogy az éppen formálódó, útját kereső tudomány hazánkban is fokozatosan utat
talált az orvosi oktatásba.

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet

A vizsgált disszertációk időbeli és területi megoszlása

1750–1782

A védés helye	Éve	Disszertáció összesen
Halle	1750	1
Utrecht	1754	1
Odera-Frankfurt	1755	1
Utrecht	1756	1
Utrecht	1762	1
Bécs	1765	1
Lipcse	1772	1
Bécs	1773	1
Nagyszombat	1776	1
Buda	1778	1
Bécs	1782	1

1812–1830

Bécs	1812	1
Bécs	1815	1
Pest	1819	1
Pest	1822	2
Pest	1823	1
Pest	1825	2
Bécs		1
Pest	1826	1
Bécs		1
Pest	1827	2
Bécs	1828	1
Pest	1828	4
Pest	1829	2
Pest	1830	3

1750 és 1830 között összesen: 34 disszertáció

2. sz. melléklet
Az egyes disszertációk kategóriák szerint

1. kategória

Név	A védés éve	Helye	A disszertáció címe	A vizsgaelnök neve ⁸¹
Zacharides György (?-?)	1750	Halle	<i>Dissertatio inauguralis medica de diaeta et regimine hypochondriacorum</i>	Andreas Elias Büchner (1701–1769)
Maksai/Maxai Mihály (?-?)	1755	Odera-Frankfurt	<i>Disputatio inauguralis hygiastica de exercitatione corporis firmo sanitatis praesidio</i>	Karl August von Bergen (1704–1759)
Mátyus István (1725–1802)	1756	Utrecht	<i>Dissertatio medica theoretico-practica de melancholia universali et hypochondriaca</i>	Johannes Oosterdijk Schacht (1704–1792)
Benedek János (?-?)	1762	Utrecht	<i>Dissertatio inauguralis medica de mania et status maniacorum in paroxysmo constitutorum</i>	Petrus Luchtman (1726–1794)
Plecker János (1745–1795)	1772	Lipce	<i>De sensibus internis morborum causis</i>	Anton Wilhelm Plaz (1708–1784)
Shoretich Mihály (1741–1786)	1765	Bécs	<i>Dissertatio inauguralis medica de sensibus externis</i>	n. a.
Rácz Sámuel (1744–1807)	1773	Bécs	<i>Dissertatio inauguralis medica de sanitate conservanda</i>	n. a.
Martini Márton (1750–1800)	1782	Bécs	<i>Dissertatio inauguralis practico-medica de daemomania et variis ejus specibus</i>	n. a.
Tormássi Lajos (1784–1862)	1812	Bécs	<i>Dissertatio inauguralis medica de dignitate diaeteticis in curandis hominum morbis</i>	n. a.
Jósa István (1756–1839)	1778	Buda	<i>Dissertatio inauguralis medica de ephialte</i>	n. a.
Ottmayer Mihály (1795–?)	1822	Pest	<i>Dissertatio inauguralis medica sistens generalem ideam hominis</i>	n. a.
Almási Balogh Pál (1794–1867)	1823	Pest	<i>De evolutione et vita encephali</i>	n. a.
Hamler József (1800–?)	1828	Pest	<i>Dissertatio inauguralis physiologicao-medica de temperamentis</i>	n. a.
Auerbach Miksa (1809–?)	1829	Pest	<i>Dissertatio inauguralis medica philosophico-physiologica sistens praerogativas hominis jure naturae</i>	n. a.
Fésüs Menyhért (1802–1874)	1829	Pest	<i>Értekezés a testi nevelésről</i>	n. a.

⁸¹ A bécsi egyetemen és a nagyszombati/budai/pesti egyetemen nem tüntették fel a disszertációk címlapján a vizsgaelnök nevét.

2. kategória

Iványos Ferenc (1788–1861)	1815	Bécs	<i>Dissertatio inauguralis medica de asphyxia</i>	n. a.
Bankó Antal (1795–1827)	1825	Bécs	<i>Dissertatio inauguralis sistens hypochondriam</i>	n. a.
Schönböck József (1801–?)	1826	Bécs	<i>Dissertatio inauguralis medica de melancholia</i>	n. a.
Mandl Immanuel (1802–?)	1828	Bécs	<i>Dissertatio inauguralis medica, sistens noxium influxum vitae urbanae in organismum humanum</i>	n. a.
Chernyei János (1748–1829)	1776	Nagy- szombat	<i>Dissertatio inauguralis medica de simulatione morborum</i>	n. a.
Boros Sámuel (1790–1832)	1819	Pest	<i>Dissertatio inauguralis medica de chorea Sancti Viti</i>	n. a.
Fabini Frigyes (1788–1864)	1822	Pest	<i>Dissertatio politico-medica de inhumatione mortuorum</i>	n. a.
Kamenszky István (1797–?)	1825	Pest	<i>Orvosi értekezés a magyarországi levegő egészséges létéről...</i>	n. a.
Toppertzer Tamás (1800–1880)	1826	Pest	<i>Dissertatio inauguralis medica sistens diagnosim morborum cum tremoribus</i>	n. a.
Pauer Ágost Ignác (1802–?)	1827	Pest	<i>Dissertatio de morbis simulatis</i>	n. a.
Szekulits Gergely (1803–?)	1828	Pest	<i>Dissertatio inauguralis medica de mania</i>	n. a.
Cserndits Pál (1806–?)	1830	Pest	<i>Dissertatio inauguralis medica de delirio tremente potatorum</i>	n. a.
Balogh József (1800–?)	1830	Pest	<i>Dissertatio inauguralis politico-medicinalis de bono practico medico / A' jó praktikus orvos</i>	n. a.
Marinkovits Farkas (1806–?)	1830	Pest	<i>Dissertatio inauguralis medica de epilepsia</i>	n. a.

3. kategória

Weszprémi István (1723–1799)	1754	Utrecht	<i>Disputatio inauguralis medica sistens Observationes Medicas</i>	Albert Voget (1695– 1771)
Eckstein Frigyes (1803–1852)	1825	Pest	<i>Dissertatio inauguralis medica, sistens memorabilia clinica anno scholastico 1825 in nosocomio academico r. s Universitatis Hungaricae collecta habito imprimis respectu typhi contagiosi</i>	n. a.
Zsebők József (1800–?)	1827	Pest	<i>Dissertatio continens observata clinica anno schol. 1825/1826 in nosocomio acad. reg. scient. univers. Hungar.</i>	n. a.
Ficzek Ferenc Máté (1802? –1873)	1828	Pest	<i>Dissertatio inauguralis medica sistens observata in clinico medico pro medicis reg. scient. universitat. Hungar. semestro altero anni 1826 collecta</i>	n. a.
Hoffmann Károly (1801–1834)	1828	Pest	<i>Dissertatio inauguralis medica sistens rationem medendi in clinico medico pro chirurgis regiae scient. univ. Hungaricae anno scholastico 1827-1828</i>	n. a.

1. sz. ábra

JANKA KOVÁCS

“Emotional ailments” and “troubles of the mind”. Illnesses of the soul in medical dissertations on the turn of the 18th and 19th centuries

Complex scientific ideas explaining the soul and its ailments, place, role, and effect on the body first formed in the fields of medicine, philosophy, anthropology, and pedagogy, then they became disciplines of their own by the second half of the 19th century. Interest in human sciences, including the scientific examination of the soul, started in Hungary during the second half of the 18th century. This is clearly discernible from the scientific discourse of the time, an important part of which were the dissertations written at the end of one’s university studies, which were published in print as well. The dissertations examined in this study present significant information regarding what was taught at universities about the nature and role of the soul, as well as its illnesses, and how this knowledge changed and improved during the examined time period. In other words, what new, empirical information about the illnesses of the soul and the mind got added to the texts besides the preexisting base of knowledge. Furthermore, as most of these dissertations were not original works, but compilations, the reception of new pieces of knowledge from Western Europe can also be examined in them. Present study focuses on the dissertations written and defended by the Hungarian students of the universities of Vienna and Nagyszombat/Buda/Pest between 1750 and 1830. Only a small number of dissertations about ailments of the soul were written at the examined universities during this period, but references or even entire chapters dedicated to these illnesses often appeared in dissertations focusing on different topics. To account for this, we have expanded the scope of examined texts to dissertations in which the illnesses of the soul appeared as causes or risk factors for other pathological conditions or said to be caused by these conditions. Dissertations focusing on medical practices and therapy should also be examined in relation to this topic, since during this period they already contained practical information regarding the treatment of the mentally ill.

TILCSIK GYÖRGY

Kossuth Lajos 1848. szeptember 23-án kelt, népfelkelést hirdető szózatának német nyelvű fordítása és átdolgozása

Jóllehet az 1848/1849. évi magyar polgári forradalom és önvédelmi háború előzményeiről, lefolyásáról, következményeiről és utóéletéről az azóta eltelt százhetven esztendő során óriási mennyiségű, több könyvtárat kitevő önálló kötet, könyvfejezet, tanulmány, közlemény, forráskiadvány, újságcikk és más publikáció jelent már meg, még nagyon sok tanulmányozásra érdemes terület és feladat vár a szakemberekre. Így azután Magyarország egész történetének e páratlan jelentőségű időszakára folyamatosan irányultak és irányulnak vizsgálatok, amelyek napvilágra kerülő eredményei kisebb-nagyobb mértékben járultak és járulnak hozzá a „nagy év”-ben lejátszódott események jobb és pontosabb megismeréséhez. A lassan közeledő 175. évforduló minden bizonnyal újabb erőteljes lendületet ad a kutatásoknak, amelyek nyomán tovább csökken a „fehér folt”-ok száma. Miután több más terület mellett ezek közé tartozik a megyei és a (mező)városi szinten meghatározó szerepet játszott személyek működésének és jelentőségének bemutatása, valamint a korszakban rendkívül fontos politikai és társadalmi súllyal bíró egyházak, illetőleg az azok szervezetéhez tartozó személyek 1848/1849-ben tanúsított magatartásának feltárása, az alábbiakban egy Ausztriában született, de közel három évtizeden át Vas vármegye kőszegi járásában, a Szombathelytől észak-nyugati irányban mintegy 40 km-re fekvő, túlnyomórészt németajkúak és zömében evangélikusok lakta Felsőlővön (ma: Oberschützen, Ausztria) élt és szolgált evangélikus lelkész, Wimmer Gottlieb Ágoston 1848-ben kifejtett tevékenységének egyik igen érdekes, a lokális kereteken messze túlmutató, ugyanakkor kevésbé ismert szegmensét igyekszünk bemutatni. Jelen publikáció középpontjában egy magyar nyelvű nyomtatott forrás – Kossuth 1848. szeptember 23-án kelt nevezetes, népfelkelésre buzdító felhívása – nem szó szerinti fordítása, hanem részben átdolgozott, németnyelvű variánsa áll, amelyet Wimmer készített el. Közleményünkben egyrészt röviden áttekintjük a lelkész életének 1848. szeptember végéig tartó szakaszát, majd ismertetjük az eredeti szózat és a német verzió létrejöttének körülményeit, végül pedig a Kossuth-féle szöveggel párhuzamosan – tudomásunk szerint először – közreadjuk a Wimmer-féle „átdolgozott” szöveg magyar fordítását.

Wimmer Gottlieb Ágoston rövid életútja 1848-ig

Gottlieb August Wimmer 1791. augusztus 20-án Bécsben a regensburgi illetőségű Matthias Wimmer és a császárvárosba szintén a Duna menti bajor városból származó cselédlány, Maria Magdalena Roth gyermekeként látta meg a napvilágot. A hamar árvaságra jutott kisgyermek iskoláit szülővárosában, Selmecebányán (ma: Banská Štiavnica, Szlovákia), Osgyánban (ma: Ožďany, Szlovákia), Eperjesen (ma: Prešov, Szlovákia), Besztercebányán (ma: Banská Bystrica, Szlovákia), Sopronban és Jénában végezte, és élethivatásul az evangélikus papi

pályát választotta. Az akkor Sopronban élő Wimmert 1818 januárjában a betegeskedő felsőlövői evangélikus lelkipásztor, Raics Pál (1760–1818) mellé segédlelkésznek nevezték ki, majd miután Raics 1818 októberében elhunyt, ő lépett annak helyére.

Wimmer 1819. november 25-én feleségül vette Magdalena Schmidt fürthi születésű, bécsi nevelőnőt, és a házasságból született öt gyermek közül három leány – Cornelia, Adele és Auguste – érte meg a felnőttkort.

A fiatal, rendkívül felkészült, a teológiai kérdésekben igencsak jártas, egyben a francia és a német felvilágosodás eszméire nagyon fogékony, határozott, magabiztos és temperamentumos Wimmer a község lelkipásztori teendőinek ellátása mellett fontos közéleti feladatokat – így például a színvonalas alapfokú iskolai oktatás és nevelés megszervezését – is magára vállalt, melynek nyomán egyre kedveltebb és népszerűbb lett a helybeliek körében. Ezzel párhuzamosan azonban a település néhány vezetőjének irigységét és haragját is kiváltotta, melyek következtében támadások keresztüztüébe került, és helyzete annyira nehezé vált, hogy 1833 októberében távozni kényszerült a községből. A Pozsony vármegyében lévő és Pozsonytól (ma: Bratislava, Szlovákia) alig 25 km-re lévő szabad királyi városba, Modorba (ma: Modra, Szlovákia) költözött, és itt élt 1835 októberéig, amikor is felsőlövői hívei kérésére visszatért a szeretett Vas vármegyei faluba.¹

A nagy munkabírású lelkész számára a Modorban töltött két esztendő korántsem volt elfecsérelt időszak. Amellett ugyanis, hogy intenzíven folytatta a már az 1830-as évek elején megkezdett földrajztudományi munkásságát, gyakran megfordult Pozsonyban, mely város a magyar országgyűlések színhelyeként alkalmat kínált számára, hogy megismerkedjen a reformkori magyar politikai élet több prominens személyiségével, és kapcsolatot építsen ki velük.

Egyértelműen állítható, hogy Wimmer Felsőlvőre történt visszatérése után bontakozott és teljesedett ki igazán rendkívül értékes és sokszínű reformtevékenysége, amely a lelkész és a község a nevé nem csupán Vas vármegye, hanem az ország határain kívül is ismertté tette.

Folyamatosan megjelentetett egyházi tárgyú publikációiban újszerű teológiai és egyházszervezeti nézeteinek adott hangot, ugyanakkor elsősorban a fiatalságnak szánt vallási tárgyú munkái közreadása mellett nagy jelentőséggel bírt a több országot, közöttük Nagy-Britanniát is érintő, nagyszabású bibliaterjesztő tevékenysége – tagja, majd a Monarchia országaiban megbízottja volt a londoni székhelyű Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társaságnak – de okvetlenül megemlíthető pedagógiai és földrajztudományi munkássága is. Az utóbbi színvonalát jól jellemzi, hogy a kiváló német természettudós, Alexander Humbold (1769–1859) művei alapján nagyra tartotta Wimmert, sőt baráti kapcsolatot is ápolt vele, amelyről

¹ [Ebenspanger János]: *A felsőlövői á. h. ev. nyilvános tanintézetek (tanítóképezde, gymnasium, reáliskola és nevelőintézet) ötven éves fennállása alkalmából, kiadott 1894/95. évi örömértésítője. Jubel-Programm der öffentlichen ev. Schulanstalten zu Oberschützen (Seminar, Gymnasium, Realschule u. Pensionat) für das Schuljahr 1894/95 und zum 50-jährigen Jubileum der Schulanstalten.* Felsőőr, [1895.] 4.; Ebenspanger, Johannes: *Die 50-jährige Geschichte der evangelischen Schulanstalten zu Oberschützen.* Oberwart, 1895. 5–6.; Kurz, Samuel: *Gottlieb August Wimmer weil. evang. Pfarrer A. C. in Oberschützen. Schilderung seines Lebenslaufes.* Budapest, 1895. 12–34.; Magyar Győző: *Wimmer Gottlieb Ágost, Felsőlvő nagy papja.* Budapest, 1910. (Egyházunk nagyjai, 10.) 6–28.; Zimmermann, Bernhard Hans: *Gottlieb August Wimmer. Ein Bahnbrecher der Bibelverbreitung in Südosteuropa.* In: Völker, Karl (Hrsg.): *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich,* 1937. Wien–Leipzig, 1937. 125–126.; uő: *Gottlieb August Wimmer (1791–1863).* Burgenländische Heimatblätter, Jg. 25. (1963) Heft 4. 163–174.; uő: *Gottlieb August Wimmer, 1791–1863. Ein Wiener mit länderweiter Wirkung.* Wien, 1965. 5–22.

levelezésük is tanúskodik. A lelkész kiemelkedő, sőt meghatározó szerepet játszott abban, hogy – az országban másodikként – Felsőlövő 1840. december 12-én örökváltási szerződést kötött földesurával, Batthyány Gusztávval (1803–1883), és – miközben szívügyének tekintette a Felsőlövőn és környékén élő gyermekek himlő elleni beoltásának megszervezését – neki volt köszönhető a korszerű gazdálkodási módszereket alkalmazó és terjeszteni kívánó közszégi gyümölcsfatermesztő társaság, valamint a Felsőlövői Evangélikus Egyházközségi Segélyegylet megalapítása is.²

Egyik legjelentősebb, de kétségtől legmaradandóbb alkotása a Felsőlövői Evangélikus Tanítóképző Intézet terveinek kidolgozása, annak megalapítása és a létrehozásához szükséges pénzüsszeg előteremtése volt. Az 1845-ben rendeltetésének átadott, később gimnáziummal és reáliskolával kibővült oktatási intézmény felépítéséhez – több más személy, továbbá különféle szervezetek mellett – a Wimmerrel jó személyes kapcsolatban lévő, evangélikus vallású IV. Frigyes Vilmos porosz király (1795–1861, ur.: 1840–1861), valamint József főherceg nádor (1776–1847) szintén evangélikus vallású harmadik felesége, Mária Dorottya főhercegnő (1797–1855) komoly összegű támogatást adott.³

² Ebenspanger: *A felsőlövői á. h.*, 4–6.; uő: *Die 50-jährige Geschichte*, 6–11.; Gross, Werner: *Wimmer als Geograph*. In: Symposium Gottlieb August Wimmer und die Länder der Stephanskrona 14. und 15. Mai 2004. Oberschützen, 2004. 47–54. (Oberschützer Museumsblätter; 1.); Kurz: *Gottlieb August Wimmer*, 35–46., 49–55.; Magyar: *Wimmer Gottlieb Ágost*, 29–32., 34., 38–39.; Reingrabner, Gustav: *Gottlieb August Wimmer und das religiöse Schrifttum*. In: Pfarrer G. A. Wimmer (1791–1863) zum 150. Todestag. Oberschützen, 2014. 6–46. (Oberschützer Museumsblätter; 9.); Simon V. Péter: *Wimmer Ágoston 1848-as londoni küldetése*. In: Orosz Sándor (szerk.): *A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. 1. Szombathely, 1978. 219.; Tilesik, György: *Der Urbarialelibertationsvertrag der Gemeinde Oberschützen*. Burgenländische Heimatblätter, Jg. 49. (1987) Heft 4. 145–156.; uő: *Drei unbekannte Briefe von Graf István Széchenyi und Erzherzogin Maria Dorothea an Gottlieb August Wimmer im Burgenländischen Landesarchiv*. In: Perschy, Jakob – Sperl, Karin (Hrsg.): *Fokus Burgenland – Spektrum Landeskunde*. Festschrift für Roland Widder. Eisenstadt, 2015. 499–515. (Burgenländische Forschungen. Sonderband; 28.); Zimmermann: *Gottlieb August Wimmer. Ein Bahnbrecher*, 126–150.; uő: *Ludwig Kossuth und Gottlieb August Wimmer*. In: Valjavec, Fritz (Hrsg.): *Südosstdeutsche Forschungen*, 1939. München, 1939. 738.; uő: *Gottlieb August Wimmers Reformtätigkeit in der Pfarre Oberschützen*. In: Dedic, Paul (Hrsg.): *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemahligen Österreich*, 1940. Wien–Leipzig, 1940. 159–179.; uő: *Gottlieb August Wimmers und diplomatische Wirksamkeit. Beiträge zur ungarischen Revolution und Emigration*. In: Bauer, Wilhelm – Brunner, Otto (Red.): *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, 1941. Nr. 1-2. Innsbruck, 1941. 147–162.; uő: *Gottlieb August Wimmer (1791–1863)*, 174–175.; uő: *Gottlieb August Wimmer, 1791–1863. Ein Wiener*, 22–31.

³ Ebenspanger: *A felsőlövői á. h.*, 7–113.; uő: *Die 50-jährige Geschichte*, 19–160.; Frauneder, Helmut: *Die Entwicklung der evangelischen Schulanstalten zu Oberschützen von den Anfängen bis zum Ausgleich*. In: Mraz, Gerda (Red.): *Österreichische Bildungs- und Schulgeschichte von der Aufklärung bis zum Liberalismus*. Eisenstadt, 1974. 149–164. (Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte; IV.); uő: *Die „Armenlehrseminar“ und Wimmers Pädagogik*. In: Symposium Gottlieb August Wimmer und die Länder der Stephanskrona 14. und 15. Mai 2004. Oberschützen, 2004. 34–46. (Oberschützer Museumsblätter; 1.); Gönner, Rudolf: *Gottlieb August Wimmer – Ein burgenländischer Philantrop*. Burgenländische Heimatblätter, Jg. 26. (1964) Heft 4. 171–177.; Kurz: *Gottlieb August Wimmer*, 46–49.; Linberger, Stephan: *Geschichte der öffentlichen evangelischen Schulanstalten zu Oberschützen von ihrer Gründung bis zum ersten fünfundsiebenzigjährigen Jubelfeste*. In: Programm zu dem fünfundsiebenzigjährigen Jubelfeste der öffentlichen evangelischen Schulanstalten in Oberschützen und zugleich Jahresbericht über das Schuljahr 1869–1870, womit zu dem Jubelfeste am 10. Juli und den öffentlichen Prüfungen am 11. und 12. Juli ergebenst einladet in Namen sämtlicher Lehrer Stephan Linberger Director. Wien, 1870. 1–35.; Magyar: *Wimmer*

Wimmer pedagógiai munkásságának jelentőségét az is jelzi, hogy az 1843/1844. évi magyar országgyűlés által kiküldött népiskolai bizottságba is meghívást kapott. Az utolsó előtti rendi országgyűlés alatti pozsonyi tartózkodás minden bizonnyal jelentős befolyást gyakorolt a felsőlövői evangélikus lelkészre,⁴ aki például – amint azt a titkosrendőri jelentésekből tudjuk – oly annyira lelkes híve volt a védeyleti mozgalomnak, hogy még a szószékről is prédikált annak előnyeiről.⁵

Összességben elmondható, hogy az 1848-ban alig 700 lakosú Felsőlovó község⁶ bécsi születésű, magyarul azonban nemcsak jól megtanuló, hanem ízig-vérig magyarrá is váló evangélikus papja az 1830-as és az 1840-es években – miközben egyháza egyik legfontosabb közírója és reformere volt – nem csupán Vas vármegyében, de országos, sőt nemzetközi mércével mérve is rendkívül szerteágazó és fontos közéleti, politikai, vallási, földrajztudományi, pedagógiai, könyvkiadói és könyvterjesztői tevékenységet folytatott, és a polgári átalakulás jónéhány alapkérdésében a leghaladóbb elveket vallotta magáénak.

Itt említjük meg, hogy az igen jelentős egyházi és földrajztudományi szakírói tevékenysége mellett kiterjedt levelezést is folytató Wimmer személyes iratainak sorsa nem ismeretes, annyi azonban biztos, hogy teljes irathagyatékának egy része – amely rendkívül informatív és értékes – fennmaradt, és azt ma Eisenstadtban, a Burgenlandi Tartományi Levéltár őrzik, ám az több mint feltűnő, hogy az abban fellelhető adatokat az eddigi kutatások csupán részlegesen hasznosították.⁷

Wimmer tevékenysége 1848-ban

A felsőlövői lelkész nagy lelkesedéssel és várakozással fogadta az 1848 januárjában és februárjában a Habsburg-ellenes megmozdulásokról az itáliai tartományokból és Franciaországból érkezett híreket. Állítása szerint – bár ezt egyedül egy Berlinben 1849. augusztus 8-án keltezett és IV. Frigyes Vilmoshoz intézett emlékiratában tett kijelentése őrizte meg – jelen volt, amikor 1848. március 3-án Pozsonyban a diéta alsótáblájának ülésén Kossuth elmondta

Gottlieb Ágost, 33., 34–37.; Probst, Franz: A felsőlövői evangélikus tanintézetek és szerepük a 19. század tankönyvirodalmában. In: Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpózium „Mogersdorf” 1976. Kőszegen. A pannon térség iskola- és művelődésügye 1918-ig, különös tekintettel a felsőbb oktatásra. Szombathely, 1978. 87–100.; uő: Ein Beitrag der Evangelischen Schulanstalten von Oberschützen zur Pädagogik und Schulbuchliteratur des 19. Jahrhunderts. In: Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpózium „Mogersdorf” 1976. Kőszegen, 101–116.; Tilcsik György: Adatok a Felsőlovói Evangélikus Tanintézetek Elemi Mintaiskolájának 1848 előtti működéséhez. Az iskola 1847 februárjában kiadott tájékoztatója. In: Draskóczy István – Varga Júlia – Zsidi Vilmos (szerk.): Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére. Budapest, 2018. 415–437. (Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai; 15.); Zimmermann, Bernhard Hans: Carl Ferdinand Kühne. Erster Direktor der Lehranstalt in Oberschützen. Ein Beitrag zur evangelischen Schul- und Erziehungsgeschichte in Österreich und Ungarn. In: Kühnert, Wilhelm (Hrsg.): Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 1953. Wien, 1953. 266–272.; uő: Gottlieb August Wimmer, 1791–1863. Ein Wiener, 31–35.

⁴ Zimmermann: *Gottlieb August Wimmers*, 149–150.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL). Országos Levéltár. Magyar kancelláriai levéltár. A 105 Informations-Protocolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion. 152/1845.

⁶ MNL Vas Megyei Levéltár (a továbbiakban: VamL). Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: VVkir. Kjkv.) 912/1848.

⁷ Burgenländisches Landesarchiv. Nachlässe. Nachlass Gottlieb August Wimmer. Archivalien Wimmer. Wimmer hagyatékában személyes iratai, levelezése, több kézírata stb. mellett megtalálhatók családtagjainak iratai – közöttük a lelkész hozzájuk intézett levelei – is.

nagy jelentőségű és az események kimenetelére döntő hatást gyakorló felirati javaslatát.⁸ Eszerint a felsőlövői lelkipásztor közvetlen közlőül tapasztalhatta meg az utolsó rendi országgyűlés működésének egyik legfontosabb és legizgalmasabb időszakát.

Nincsenek adatok arra, hogy Wimmer 1848 márciusában, illetőleg talán áprilisában pontosan mikor tartózkodott Pozsonyban, az azonban tény, hogy Vas vármegye 1848. május 1-jén megtartott közgyűlésén beválasztották a korábbi megyegyűlés funkcióját és feladatait átvevő képviselői bizottságba, és ekkor ugyancsak tagja lett az első népképviselői választások lebonyolításával megbízott központi választmánynak is.⁹

Az 1848:18. törvénycikkely alapján megvalósult sajtószabadság nyomán újabb biblikiadási tervek foglalkoztatták, és több külföldi utat is kívánt tenni,¹⁰ ám mindezeket nem valósíthatta meg, mivel a magyar kormány megbízásából 1848 májusában, illetőleg augusztusában Londonba utazott, ahol nem hivatalos, de nagyon fontos diplomáciai tárgyalásokat folytatott.

Első utazásának eseményeiről nem sok adat áll rendelkezésre. Valószínűsíthetőleg azonban ekkor azt a feladatot kapta, hogy londoni ismeretségeit felhasználva igyekezzen elősegíteni a magyar–angol kereskedelmi, végső soron pedig diplomáciai kapcsolatok kialakítását.

A felsőlövői lelkipásztor második, augusztus elején kezdődött londoni útjáról már jóval többet tudunk. Kossuth megbízásából és részletes írásbeli instrukciói alapján egyrészt fegyvereket vásárolt, másrészt egyházi kapcsolatait is sorompóba állítva nagyobb összegű államkölcsön megszerzésére tett kísérletet. Mindezek mellett egy angliai magyar és egy magyarországi angol főkonzulátus felállítása érdekében Henry Palmerstonnal (1784–1865) is tárgyalást folytatott, amelynek során az angol külügyminiszter – nem igazán váratlanul – elutasító módon reagált, és e tekintetben – a kölcsönhöz hasonlóan – a lelkész második londoni útja nem hozott eredményt.¹¹

⁸ Wimmer, Gottlieb August: *Memorial an Friedrich Wilhelm IV. König von Preußen*. In: Korn, Philipp (Hrsg.): *Neueste Chronik der Magyaren. Geschichtliche Darstellung der Zustände des Lebens und Wirkens der Ungarn in und außerhalb ihrer Heimath von der Zeit der russischen Invasion in Ungarn und Siebenbürgen bis auf die gegenwärtigen Tage*. Bd. 2. *Die Russen in Ungarn und die Ungarn in Deutschland*. Th. 2. *Die Ungarn in Deutschland*. Hamburg – New York, 1852. 260.

⁹ VamL VvKir. Kjkv. 910/1848., 911/1848.

¹⁰ Zimmermann: *Gottlieb August Wimmers*, 165.

¹¹ Wimmer két londoni útjáról lásd: Haraszi Éva: *Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen*. Budapest, 1951. 51.; Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban: KLÖM) 12. köt. Kossuth Lajos 1848/49-ben. 2. *Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban 1848 április–szeptember*. Sajtó alá rendezte: Sinkovits István. Budapest, 1957. 727–729.; Simon: *Wimmer Ágoston*, 217–226.; Tilcsik György: *Kossuth Lajos levele Wimmer Ágoston 1848. évi második londoni küldetéséről*. Vasi Honismereti Közlemények, 16. évf. (1991) 2. sz. 77–83.; uő: *Adalékok Wimmer Ágoston 1848. évi tevékenységéhez*. In: Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről*. 2. Szombathely, 1993. 191–193. (Vas megyei levéltári füzetek; 6.); uő: *Quellen und Angaben zur Tätigkeit von Gottlieb August Wimmer im Herbst 1848*. In: Gürtler, Wolfgang – Winkler, Gerhard J. (Hrsg.): *Forscher – Gestalter – Vermittler. Festschrift Gerald Schlag*. Eisenstadt, 2001. 408–410. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland; 105.); uő: *Gottlieb August Wimmer und die ungarische Revolution von 1848/1849*. In: *Symposion Gottlieb August Wimmer und die Länder der Stephanskronen* 14. und 15. Mai 2004. Oberschützen, 2004. 19–20. (Oberschützer Museumsblätter; 1.); Waldapfel Eszter: *A független magyar külpolitika, 1848–1849*. Budapest, 1962. 45.; Zimmermann: *Ludwig Kossuth, 738–741., 744–747.*; uő: *Gottlieb August Wimmers*, 166–167.; uő: *Gottlieb August Wimmer, 1791–1863. Ein Wiener*, 36–37.

Wimmer 1848 augusztusának végén tért vissza Magyarországra.¹² Részletesen informálta Kossuthot útjának eseményeiről, és szeptember elején már ismét otthon volt, és úgy gondolta, azt tervezte, hogy mindenfajta politikai tevékenységtől visszavonul.¹³

Kossuth népfelkelésre buzdító szózatának megszületése és annak fogadtatása Vas vármegyében

A felsőlövői lelkész e szándékát hamarosan revideálni kényszerült, miután Josip Jelačić (1801–1859) horvát bán a bécsi udvar tudtával és támogatásával 1848. szeptember 11-én hozzávetőlegesen 50 000 főnyi serege élén Varasdnál (ma: Varaždin, Horvátország) Magyarország területére lépett azzal a nem titkolt céllal, hogy a legitim magyar kormány hatalmát megdöntse. A bán és csapatai eredetileg a Balaton déli partján akartak Pestre vonulni, ám – amint az ismeretes – Zala, Somogy, Veszprém és Fejér vármegyéken át csak Pákozdig jutottak.¹⁴

Az így kialakult feszült politikai és katonai helyzetben Batthyány Lajos 1848. szeptember 23-án országos népfelkelési biztossá nevezte ki Kossuthot,¹⁵ aki szeptember 24-én toborzó-körútra indult az Alföldre,¹⁶ ám még előző nap, az országgyűlés szeptember 18-án megtartott

¹² Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban, 729.

¹³ Zimmermann: Gottlieb August Wimmers, 167.

¹⁴ A horvát sereg felállításáról, Magyarország ellen történt kiindításának politikai előzményeiről és katonai előkészületeiről, a magyar részről végrehajtott ellenintézkedésekről, továbbá a bán csapatainak Pákozdig történt vonulásáról és pusztításáról a rendelkezésre álló nagyszámú publikáció közül lásd: Aradi Péter: *A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán*. Kaposvár, 1972. (Somogyi Almanach; 16–17.); Bauer, Ernest: *Joseph Graf Jellachich de Buzim, Banus von Kroatien. Schicksal und Legende des kroatischen Helden von 1848*. Wien–München, 1975. 142–184.; Bősze Sándor: *Két osztrák katonatiszt feljegyzései Jellačić 1848 őszi, magyarországi hadjárataról. Naplórészletek a támadó hadsereg Somogy–Zala megyei útjáról*. In: Szili Ferenc (szerk.): Somogy megye múltjából, 1992. Kaposvár, 1992. 133–156. (Levéltári évkönyv; 23.); Hauptmann, Ferdinand: *Jellačić's Kriegszug nach Ungarn 1848*. Graz, 1975. Bd. 1. 1–97., Bd. 2. 1–38., 189–226., 302–353. (Zur Kunde Südosteuropas; II/5.); Hermann Róbert: *A Drávától Schwechatig. Az 1848. őszi hadi események a Dunántúlon és a Felvidéken, 1848. szeptember–november. Jellačić horvátországi csapatainak támadásától Simunich kiszorításáig*. Századok, 132. évf. (1998) 2. sz. 327–346., 350–351.; Molnár András: *A Muraköz 1848-ban*. Századok, 132. évf. (1998) 2. sz. 316–320.; Simon V. Péter – Tilcsik György: *A Vas megyei mozgóvá tett nemzetőrség és levelezőkönyve, 1848 július–szeptember*. In: Bándi Gábor – Cserményi Vajk – Horváth Ernő (szerk.): Savaria, 1983–1984. Szombathely, 1989. 269–284., 291–333. (A Vas Megyei Múzeumok Értesítője; 17–18.); Urbán Aladár: *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*. Budapest, 1973. 143–221.; uő: *Pákozd 1848*. Budapest, 1984. 73–180.; uő: *Csáktornyától Velencéig. Csány László kormánybiztos jelentései a Dráva vonalról és a visszavonulás állomásairól, 1848. augusztus 29. – szeptember 27*. Századok, 132. évf. (1998) 2. sz. 417–456.; Varga János: *Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén*. Budapest, 1953. 7–154.

¹⁵ A biztosi megbízatás pontos időpontja nem ismert, mivel a kinevezést tartalmazó iraton nincs datálás. Urbán Aladár szerint a megbízólevelet Batthyány valószínűleg szeptember 23-án, de az is lehetséges, hogy 24-én reggel írta alá. Lásd: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*. 2. köt. Válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta: Urbán Aladár. Budapest, 1999. 1563.; Urbán Aladár: *Kossuth alföldi toborzóútja 1848 őszén. Kiegészítések új ismereteink alapján*. Hadtörténelmi Közlemények, 115. évf. (2002) 3. sz. 544.

¹⁶ A toborzóútról lásd: Barta István: *Kossuth alföldi toborzóútja 1848 őszén*. Századok, 86. évf. (1952) 1. sz. 149–166.; Urbán: *Kossuth alföldi toborzóútja*, 539–570.

ülésének döntése alapján¹⁷ papírra vetette az „*Atyámfiai! Véreim! Polgártársaim!*” kezdetű, népfelkelésre hívó szövegét. Ezt egyrészt a Kossuth Hírlapja szeptember 24-én megjelent száma datálás nélkül közölte,¹⁸ másrészt pedig az országgyűlés említett, szeptember 18-ai ülésének határozata szerint 1 millió példányban kinyomtatták, és „*az ország minden ajku lakosainak felvilágosítása és az önfentartás és honvédelem kötelességének teljesítése végett*”¹⁹ a vármegyékbe és a szabad királyi városokba megküldték.

A kinyomtatott és szintén keltezés nélküli röplap természetesen eljutott Vas vármegyébe is, és ma több példányban is megtalálható a Vas Megyei Levéltárban, egyfelől a vármegye alispánjának „Proklamációk, röpiratok, körlevelek” elnevezésű állagában, másfelől pedig Vas Vármegye Képviselői Bizottmánya iratai között.²⁰

Érdeességként említjük meg, hogy a Hadtörténelmi Levéltár őrzi a kiáltvány röpiratként fennmaradt egy példányát, amelyen megjelenési helyként Pest, dátumként pedig 1848. szeptember 23. szerepel.²¹ Ehhez hasonlóan a szöveget később teljes egészében közreadó szerzők közül Doby Antal és Kossuth Ferenc publikációjában a felhívás végén „*Pest, sept. 23-kán 1848.*”,²² illetőleg a „*Pest, 1848. szeptember 23-án.*”²³ keltezés olvasható, ugyanakkor Pap Dénes és Barta István helynév közlése nélkül szeptember 24-ét adták meg annak elkészülési időpontjaként.²⁴

Nem tekintettük feladatunknak, hogy Kossuth szövegének 1848-ban megjelent, illetőleg később közreadott szövegeit betűről betűre összevegyük egymással, arra azonban felhívjuk a figyelmet, hogy már az egykorú forrásokban is több címvariánsa létezett, míg ugyanis a Kossuth Hírlapjában és Doby Antal közleményében a „*A néphez.*”,²⁵ a Hadtörténelmi Levéltárban megtalálható röplapon „*A néphez!*”,²⁶ a Vas megyei Levéltárban őrzött röplapon a „*Kossuth szövege a néphez.*”²⁷ a címe, addig Pap Dénes, Kossuth Ferenc és Barta István – vélhetőleg a Kossuth Hírlapjában megjelent címre figyelemmel – a „*Kossuth a magyar néphez.*”,²⁸ „*Kiáltvány a néphez.*”,²⁹ illetőleg „*Kossuth kiáltványa magyar néphez.*”³⁰ cím alatt adta

¹⁷ *Nemzeti gyűlés.* Közlöny, 1848. szept. 19. 516.; Beér János (szerk.): *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés.* Budapest, 1954. 238.; Urbán: *Kossuth alföldi toborzóútja*, 544.

¹⁸ Kossuth Lajos: *A néphez.* Kossuth Hírlapja, 1848. szept. 24. 1.

¹⁹ *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés*, 238.

²⁰ VaML Vas vármegye alispánjának iratai (a továbbiakban: Alispír.) Proklamációk, rendeletek, körlevelek (a továbbiakban: Prk.). Kossuth Lajos szövege a néphez. H. é. n. (a továbbiakban: KLSz.); VaML Vas vármegye Képviselői Bizottmánynak iratai (a továbbiakban: VvKBir.). Bizottmányi iratok (a továbbiakban: Bir.) 1179/1848.

²¹ Tóth Orsolya: *A Hadtörténelmi Múzeum Plakát- és aprónyomtatványtárának 1848–1849-es gyűjteménye.* Hadtörténelmi Közlemények, 113. évf. (2000) 3. sz. 694–695.

²² Doby Antal: *Kossuth Lajos kiáltványa 1848-ból.* Történelmi Lapok, 1875. szept. 5. 1190.

²³ Kossuth Lajos iratai 13. köt. *Kossuth Lajos hirlapi cikkei.* 2. köt. 1843–1848. Sajtó alá rendezte: Kossuth Ferencz. Budapest, 1911. 530.

²⁴ KLÖM 13. köt. Kossuth Lajos 1848/49-ben. 3. *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. 1. rész. 1848 szeptember–december.* Sajtó alá rendezte: Barta István. Budapest, 1952. 28.; Pap Dénes: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849.* 2. köt. Pest, 1869. 72.

²⁵ Kossuth: *A néphez*, 1.; Doby: *Kossuth Lajos kiáltványa*, 1187.

²⁶ Tóth: *A Hadtörténelmi Múzeum*, 694.

²⁷ VaML Alispír. Prk. KLSz.; VaML VvKBir. Bir. 1179/1848.

²⁸ Pap: *Okmánytár*, 72.

²⁹ *Kossuth Lajos hirlapi cikkei*, 523.

³⁰ *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*, 28.

közre a szózat szövegét. Ugyancsak említést érdemel az a már felületes áttekintés nyomán is érzékelhetővé váló tény, miszerint a Doby publikálta kiáltvány szövege némileg eltér valamennyi, 1848-ban megjelent – azaz a Kossuth Hírlapjában közölt, a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött, továbbá Vas vármegye alispánjának, illetőleg Vas Vármegyei Képviselői Bizottmány iratai között fennmaradt röplapokon olvasható –, valamint a Pap Dénes, Kossuth Ferenc és Barta István forráskiadványában napvilágot látott szózat szövegétől, mivel Dobynál a kiáltvány végén három olyan rövidke bekezdés található, amelyek a többiekben nem.³¹ A kelezések és a címek közötti eltérést, illetőleg az említett – valószínűleg utóbb és helyben betoldott – három bekezdést talán az magyarázhatja, hogy Kossuth 1848. szeptember 23-án megfogalmazott, népfelkelésre hívó kiáltványát a Pestről a vármegyékbe küldött röpiratok vagy a Kossuth Hírlapja alapján több helyen is újjólag kinyomtatták, melynek következtében annak többféle variánsa is ismert.

Nem tudjuk, Wimmer hol és mikor vette kézbe Kossuth szózatát, továbbá, hogy mikor döntött annak lefordításáról, de bizonyos, hogy nem sokat késlekedett, hiszen azt – „*Pesth am 28. September*”³² kelezéssel – saját elhatározásából egyrészt „*német nyelvre szabadon fordított*”-a, „*s célszerű bővítésekkel a németek lelkületéhez szólólag elkészített*”-e.³³ Ugyancsak nincs adatunk arról, hogy az újságban vagy a röplapon publikált szöveg alapján végezte el az önmaga elé tűzött feladatot, ám a fordítás és átdolgozás végén olvasható dátum minden bizonnyal valódi, a megjelenés helyeként pedig nyilvánvalóan azért szerepelt az eredeti szózzattal azonos módon Pest városa, mert a felsőlövői lelkész ezzel is azt kívánta jelezni, illetőleg megerősíteni, hogy az általa németre fordított és részben átfogalmazott szöveg valójában Kossuth Lajos tollából származik.³⁴

Ugyanakkor nem kétséges, hogy Wimmer Ágoston azért vállalkozott a kiáltvány lefordítására és a németajkú népesség lelki beállítottságát szem előtt tartó átfogalmazására, mert egyrészt pontosan tudta, hogy Vas vármegyében, annak is elsősorban nyugati felében – így a sok kisebb-nagyobb falu mellett a vármegye egyetlen szabad királyi városában, Kőszegen, a megyeszékhely Szombathelyen, továbbá olyan, jelentősebb mezővárosokban mint Alhó (ma: Markt Allhau, Ausztria), Léka (ma: Lockenhaus), Némethidegkút (ma: Deutsch Kaltenbrunn, Ausztria), Németszentmihály, (ma: Großpetersdorf), Németújvár (ma: Güssing, Ausztria), Pinkafő (ma: Pinkafeld, Ausztria), Rohonc (ma: Rechnitz, Ausztria), Szalónak (ma: Stattdschlainig, Ausztria), Sentelek (ma: Stegersbach, Ausztria) stb. – jelentős számú, mindösszesen közel 105 000 főt kitevő német lakosság élt, akik a vármegye teljes népességé-

³¹ E három bekezdés – amelyek szerzőjével, valamint létrejöttének, illetőleg a szózat eredeti szövegéhez való csatolásának körülményeivel itt és most nem foglalkozunk – a szózat közreadásánál is követett publikálási gyakorlatot szem előtt tartó szövege a következő:

„*Fel hát fegyverre, aki megátkozott lenni nem akar!*

„*Én, a magyar nép képviselőinek egyike, közitekbe megyek. Atyámfia! Meghajtom előttem a zászlót, hogy reá megesküdjünk: el nem hagyni a hazát és az elárult magyar nemzetet.*

„*Én megyek a népet szent kötelességére lelkesíteni. Aki engem e szent munkában segíteni akar, jöjjön velem!*” Doby: Kossuth Lajos kiáltványa, 1190.

³² VaML Alispír. Prk. Kossuth Lajos a néphez intézett szózata Wimmer Ágoston fordításában és átdolgozásában. Pest, 1848. szeptember 28. „*Kivonás Vas megyének 1848-dik évi október hó 3-án Szombathelyen tartott bizottmányi ülése jegyzőkönyvéből. Szombathely, 1848. október 3.*” (a továbbiakban: WÁFá.); VaML VvKBir. Bir. 1179/1848.

³³ VaML Alispír. Prk. WÁFá.; VaML VvKBir. Bizottmányi jegyzőkönyvek (a továbbiakban: Bjkv.) 1179/1848.; VvKBir. Bir. 1179/1848.

³⁴ VaML Alispír. Prk. WÁFá.; VvKBir. Bir. 1179/1848.

nek több mint egyharmadát tették ki,³⁵ másrészt annak érdekében, hogy őket minél hatékonyabban mozgósítani lehessen a Jelačić serege elleni fegyveres harcra és küzdelemre, szükségesnek látta, hogy a felhívást jónéhány helyen az ő gondolatviláguknak és mentalitásuknak megfelelően átalakítsa, az eredeti szöveghez számottevő részeket hozzáírjon, illetőleg abból bizonyos szakaszokat elhagyjon.

Azt is valószínűsíthetjük – bár erre vonatkozó forrást nem találtunk –, hogy a felsőlövői lelkész a vármegye vezetőinek előzetes informálása után és azok beleegyezésével látott neki a Kossuth-féle felhívás lefordításának, illetőleg átfogalmazásának. Erre abból következtethetünk, hogy Wimmer a szöveg németnyelvű variánsának szövegét Vas Vármegye Képviselői Bizottmánya 1848. október 2-án megnyílt, de 3-ra is áthúzódtot ülése elé terjesztette, ahol azt felolvasták és elfogadták, majd határozatot hoztak, hogy Kőszegen, Reichard Károly és Fiai nyomdájában 10 000 példányban kinyomtatatták, egyúttal felhívták az érintett települések lelkészeit és a jegyzőt, valamint az illetékes uradalmak tisztjeit, hogy személyesen is vegyenek részt a nyomtatvány minél gyorsabban és minél nagyobb körben történő terjesztésében.³⁶

Wimmer részvétele a Vas vármegyei népfelkelés szervezésében

Minden bizonnyal Kossuth 1848. szeptember 23-án kelt szövege, valamint annak németre fordított variánsa is számottevő szerepet játszott abban, hogy Vas vármegyében 1848 őszén jelentős számú személy csatlakozott a kibontakozott népfelkeléshez. Ennek előzménye az volt, hogy 1848. szeptember 29-én Pákozdnál lezajlott és a horvát sereg számára vereséggel végződött csata utáni második napon Jelačić fősergével Bécs felé menekült, és Fehérváron (ma: Székesfehérvár), Mórton, Kisbéren és Győrön át október 5-én érkezett meg Mosonba (ma: Mosonmagyaróvár), ahol megállt, és ellentámadásra készülődött.³⁷

A horvát sereg közeledésének híre természetesen eljutott Vas vármegyébe is, emiatt Vas Vármegye Képviselői Bizottmánya említett, október 2-án és 3-án megtartott ülésén – amellyel, hogy elrendelték Kossuth népfelkelésre hívó szövege Wimmer-féle fordításának kinyomtatását – több más, fontos döntés is született. Így többek között határozatot hoztak a közbiz-

³⁵ Fényes Elek 1847-ben publikált statisztikai adatai szerint Vas vármegyében összesen 298 772 személy élt, akik közül 138 939 (46,50%) magyar, 104 669 (35,03%) német, 31 456 (10,53%) szlovén – egykorú elnevezés szerint: vindus, azaz vend –, 18 453 (6,18%) horvát, 5255 (1,76%) pedig zsidó volt. Lásd: Fényes Elek: *Magyarország leírása*. Pest, 1847. [1. rész.] Magyarország általánosan. 28–29., 2. rész. Magyarország részletesen. 95. Az egyes települések lakosságának számáról és etnikai hovatartozásáról lásd: Benczik Gyula – Mayer László (bev. és jegyz.): *Fényes Elek: Vas vármegye mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, 1836*. Szombathely, 1991. (Vas megyei levéltári füzetek; 4.); Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden, város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik*. 1–4. köt. Pest, 1851.

³⁶ VaML Alispir. Prk. WÁFá.; VaML VvKBir. Bjkv. 1179/1848.; VaML VvKBir. Bir. 1179/1848.

³⁷ Bauer: *Joseph Graf Jellachich, 185–188.*; Hauptmann: *Jelačić's Kriegszug, 2.*, 38–44., 226–233.; Hermann Róbert: *A Todorovič-hadoszlop átvonulása Sopron és Vas megyén 1848 októberében*. Soproni Szemle, 53. évf. (1999) 3. sz. 241.; uő: *Újabb adatok és szempontok Kőszeg „kapitulációjának” kérdéséhez. A Todorovič-hadoszlop átvonulása Moson, Sopron és Vas megyén 1848 októberében*. In: Bariska István – Söptei Imre (szerk.): *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 2000. 193.; Simon V. Péter: *Kőszeg kapitulációja 1848. október 12-én*. In: *A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. 2. Szombathely, 1980. 183–186.; Simon – Tilcsik: *A Vas megyei, 284–285.*; Urbán: *Pákozd 1848, 181–186.*; uő: *Baththyány Lajos és a vasi fölkélsereg 1848 szeptember-októberében*. Hadtörténelmi Közlemények, 32. évf. (1985) 4. sz. 793–794.; Varga: *Népfelkelő és gerillaharcok*, 215–228.

tonság fenntartásáról és egy, a vármegye lakosságát informáló tájékoztató elkészítéséről, valamint a népfelkelés kihirdetéséről, egyúttal elrendelték e felhívás – amelynek megfogalmazásával a vármegyei helyettes főjegyzőt, Bertha Antalt bízták meg – magyar nyelven 5000, horvát és vend nyelveken 600-600 példányban történő kinyomtatását, továbbá a szolgabírák és lelkészek segítségével a lakosság körében történő gyors terjesztését is.³⁸ Német nyelvű felhívás elkészítéséről és kinyomtatásáról vélhetően azért nem intézkedett a bizottmány, mert Kossuth szövegének Wimmer-féle fordítása és átfogalmazása jól betöltötte ennek szerepét. Ugyanakkor megemlíthetjük, hogy Bertha Antal a képviselői bizottmány határozatának megfelelően papírra vetette ugyan a vármegye népfelkelést hirdető felhívását, ám annak „csak” a fogalmazványa maradt fenn,³⁹ míg egyetlen magyar vagy idegen nyelvű nyomtatott példány sem található meg sem Vas Vármegye Képviselői Bizottmánya iratai között, sem pedig az alispáni iratok „Proklamációk, röpiratok, körlevelek” nevű állagában. Nem tudjuk, ennek mi az oka, de egyik lehetséges magyarázat az, hogy végül e felhívást nem nyomtatták ki, mivel a vármegye vezetői elegendőnek tartották, ha Kossuth szövegét küldik szét és terjesztik a lakosság körében.

Miután Jelačić Mosonban hírére vette az október 6-án lezajlott bécsi forradalomnak, elhagyta Magyarország területét, és a császárváros felé indul. Ezt megelőzőleg azonban a fősegről leválasztotta az annak részét képező, de csekély hadipotenciállal rendelkező népfelkelőket, és elrendelte, hogy azok – két határőrszázalóval, illetőleg kevéske tüzérséggel kiegészülve – Kuzman Todorović (1787–1858) vezérőrnagy irányítása alatt Sopron, Vas és Zala vármegyéken keresztül induljanak vissza Horvátországba. Amikor e nagyjából 12 000–14 000 főnyi sereg már közeledett Vas vármegye területéhez, Wimmer Ágoston fegyverbe szólította Felsőlövő és környékének lakosságát, és ő maga állt a népfelkelők élére. Így neki és az általa irányított népfelkelőknek is érdemleges szerepe volt abban, hogy Kőszeg város a horvát katonák előtt 1848. október 12-én történt taktikus kapitulációját követően, a közelgő magyar katonai erők előtt Lékán (ma: Lockenhaus, Ausztria) és Pörgölényen (ma: Pilgersdorf, Ausztria) keresztül nagy sietve Alsó-Ausztriába távozó Todorović és csapatai a későbbiek során nem tudtak visszatérni Magyarországra, és végül Stájerországon keresztül voltak kénytelenek hazatérni.⁴⁰

A Todorović vezette horvát sereg elleni népfelkelés szervezésében és irányításában való részvétele miatt Wimmert Bécsben feljelentették, mely feljelentés Kőszegről érkezett a csá-

³⁸ VaML VvKBir. Bjkv. 1173/1848., 1174/1848., 1176/1848., 1178/1848., 1188/1848.; VaML VvKBir. Bir. 1178/1848.

³⁹ VaML VvKBir. Bir. 1178/1848.

⁴⁰ Bariska, István: *Hintergrund einer „Kapitulation”. Kőszeg im Oktober 1848.* In: Kropf, Rudolf (Red.): *Die Revolution von 1848/49. im österreichisch-ungarischen Grenzraum.* Eisenstadt, 1996. 128–134. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland; 94.); Bauer: *Joseph Graf Jellachich*, 186–91.; Hauptmann: *Jelačić's Kriegszug, 1.*, 108–109.; uő: *Jelačić's Kriegszug, 2.*, 44–53., 233–237.; Hermann: *A Drávától Schwechatig*, 351–352.; uő: *A Todorović-hadoszlop*, 241–272.; uő: *Újabb adatok*, 194–236.; Molnár András: *A kőszegi nemzetőrség 1848 márciusától decemberéig.* Vasi Szemle, 41. évf. (1987) 2. sz. 197–201.; Simon: *Kőszeg kapitulációja*, 186–206.; Simon–Tilcsik: *A Vas megyei mozgóvá*, 285–286.; Tilcsik: *Adalékok Wimmer Ágoston*, 194.; uő: *Quellen und Angaben*, 411.; uő: *Gottlieb August Wimmer*, 23–25.; Urbán: *Batthyány Lajos*, 794–799.; Varga: *Népfelkelő és gerillaharcok*, 229–250.; Zimmermann: *Gottlieb August Wimmers und*, 168–169. Az 1848. október 12-én Kőszegen történt eseményekről, valamint az azokkal összefüggésben lezajlott vizsgálatról és perről lásd: Bariska: *Hintergrund*, 130–133.; Hermann: *A Todorović-hadoszlop*, 243–244.; uő: *Újabb adatok*, 213–219., 221–225.; Molnár: *A kőszegi nemzetőrség*, 200–201.; Simon: *Kőszeg kapitulációja*, 193–201.; Urbán: *Batthyány Lajos*, 798–799.; Varga: *Népfelkelő és gerillaharcok*, 244–249.

szárvárosba.⁴¹ Részben emiatt, részben pedig a Batthyány-kormány megbízásából tett két londoni útja, nem kevésbé pedig Kossuth népfelkelésre hívó szózatának németre való lefordítása és átdolgozása miatt Windischgrätz (1787–1862) tábornagy, az osztrák seregek főparancsnoka Wimmert Kossuth bizalmas hívének és közeli munkatársának, sőt jobbkezeének tartotta,⁴² ezért amikor 1848 decemberének végén a császári csapatok Magyarország, közelebbről Vas vármegye területére léptek, azonnal megindult a keresés az államellenes tevékenységgel és felségárulással vádolt felsőlövői evangélikus pap után.⁴³

Wimmer elmenekülése Magyarországról

Miközben már keresték, 1848. december 27-én kalandos körülmények között és nem kis szerencsével sikerült elmenekülnie előbb Felsőlvőről, majd az országból, és Ausztrián, Bajorországon, Svájcban keresztül előbb Párizsba, majd Londonba ment.⁴⁴ Kapcsolatba kerülve Teleki Lászlóval (1811–1861), valamint Pulszky Ferencsel (1814–1897), a legjobb tudása szerint igyekezett szolgálni a magyar kormány külpolitikai törekvéseit. Ennek részeként Batthyány Kázmér külügyminiszter (1807–1854) tudtával és beleegyezésével 1849 júliusában Berlinbe utazott azzal a megbízatással és céllal, hogy találkozzon IV. Frigyes Vilmossal, és rávegye őt, hogy Ausztriával és Oroszországgal szemben álljon ki Magyarország mellett. Miután azonban a porosz király korábbi ismeretségük és kifejezetten jó személyes viszonyuk ellenére sem volt hajlandó fogadni őt, augusztus elején még a porosz fővárosban egy terjedelmes memorandumot készített, amely azonban az aktuális nemzetközi viszonyok és a nem sokára bekövetkező világségi fegyverletétel miatt már nem hozott, nem hozhatott eredményt.⁴⁵

Wimmer végül 1849 szeptemberében Berlinből Londonba ment, majd onnan december 15-én több magyar emigránssal együtt New Yorkba indult, ahová 1850. január 30-án érkezett meg, ám ugyanezen év augusztusában már vissza is tért Európába.⁴⁶ Brémában telepedett le, ahol folytatta lelkesi tevékenységét.⁴⁷ Szándékában állt visszatérni Ausztriába – és talán

⁴¹ Zimmermann: *Gottlieb August Wimmers*, 170–171.

⁴² Zimmermann: *Ludwig Kossuth*, 742–743.; uő: *Gottlieb August Wimmers*, 171–172.

⁴³ Tepperberg, Christoph: *Die Flucht Gottlieb August Wimmers im Winter 1848/49*. Burgenländische Heimatblätter, Jg. 44. (1982) Heft 1. 14.; Zimmermann: *Ludwig Kossuth*, 741–742.; uő: *Gottlieb August Wimmers*, 172.

⁴⁴ Magyar: *Wimmer Gottlieb Ágost*, 50–55.; Tepperberg: *Die Flucht Gottlieb August Wimmers*, 14–19.; uő: *Auf der Flucht. Das „Itinerar“ Gottlieb August Wimmers, 1848–1863*. In: G. A. Wimmer anlässlich seines 150. Todestages. Oberschützen, 2014. 60–63.; (Oberschützer Museumsblätter; 9.); Tilcsik: *Quellen und Angaben*, 412–413.; uő: *Gottlieb August Wimmer*, 26–28.; uő: *Adatok a magyar diplomácia 1849 későnyarán tett utolsó erőfeszítéseihöz. Teleki László 1849. augusztus 16-án, Párizsban kelt levele Gottlieb August Wimmerhez*. Soproni Szemle, 62. évf. (2008) 2. sz. 195–197.; Zimmermann: *Gottlieb August Wimmers und*, 172–176.; uő: *Gottlieb August Wimmer, 1791–1863. Ein Wiener*, 38.

⁴⁵ Wimmer 1849 júliusában és augusztusában lezajlott berlini tartózkodásáról és ottani tevékenységéről lásd: Tilcsik: *Gottlieb August Wimmer*, 28–32.; uő: *Adatok a magyar diplomácia*, 196–206.; Waldapfel: *A független magyar külpolitika*, 315–318.; Zimmermann: *Gottlieb August Wimmers*, 176–184.; uő: *Gottlieb August Wimmer, 1791–1863. Ein Wiener*, 38–40.

⁴⁶ Tepperberg: *Die Flucht Gottlieb August Wimmers*, 19.; uő: *Auf der Flucht*, 63–64.; Zimmermann: *Gottlieb August Wimmer, 1791–1863. Ein Wiener*, 40–42.

⁴⁷ Wimmer Ágoston életének brémai időszakáról lásd: Kurz: *Gottlieb August Wimmer*, 65–67.; Zimmermann, Bernhard Hans: *Gottlieb August Wimmers Wirksamkeit in Bremen*. In: Meyer, Philipp

Magyarországra is –, ezért többször is amnesztiáért folyamodott, ám rendre visszautasításban részesült. A már idős és súlyos beteg lelkész Bécsben élő leánya, Adele közbenjárására 1863. április 9-én azután engedélyt kapott, hogy négy hetet nála tölthessen. Április 13-án érkezett meg a császárvárososba, ahol 1863. május 12-én tüdőgyulladásban meghalt.⁴⁸ Két nappal később a Bécs mai V. kerületében lévő matzleinsdorfi evangélikus temetőben helyezték örök nyugalomra.⁴⁹

Néhány szó Kossuth szózatának eredeti, valamint magyarra fordított német nyelvű variánsa elé⁵⁰

Az eredeti kiáltvány, valamint a Wimmer-féle fordítás és átdolgozás összevetéséből – amelyet az alábbi, párhuzamos közlés könnyen lehetővé tesz – azonnal kitűnik, hogy a felsőlövői lelkész Kossuth szövegének egy részét egyszerűen elhagyta, és ezek helyébe saját mondatait, gondolatait illesztette. Összességében elmondható, hogy az eredeti és a Wimmer-féle változat – figyelemmel arra, hogy az előbbi valamelyest hosszabb – hozzávetőlegesen fele részben fedik egymást. A lelképásztor jelentős, de természetesen nem felfogásbeli változtatásokat hajtott végre, amelyek nyilvánvalóan és elsődlegesen azt a célt szolgálták, hogy Vas vármegye németajkú lakossága számára – ha lehet – még erőteljesebben és határozottabban közvetítsék Kossuth felhívásának gondolatait. A Wimmertől származó szövegrészek mondanivalója természetesen teljesen egybecsengett az eredeti kiáltvány szellemiségével, azaz a felsőlövői lelképásztor tökéletesen azonosult Kossuth szózatának felfogásával, gondolatmenetével, valamint céljaival, melynek köszönhetően a Wimmer készítette fordítást és átdolgozást olvasva valójában nem is lehet – csupán annak az eredetivel való egybevetése nyomán – pontosan érzékelni, hogy mely mondatok vagy mondatrészek származnak Kossuthtól, és melyek a felsőlövői lelképásztortól.

Amint az lentebb látható, a két szöveg jól felépített szerkezete, dinamikus és szuggesztív hangvétele, lelkesíteni akaró, impulzív gondolatisága, érzelemdús és emelkedett szóhasználat, sokszor patetikus okfejtése és mindvégig szenvedélyes érvelése nagyon is hasonlít egymásra, ami egyértelműen bizonyítja, hogy a Kossuthhoz hasonlóan kiváló és nagyon hatásos szónokként ismert Wimmer igen magas színvonalon teljesítette a maga elé tűzött célt, az eredeti felhívás lefordításának és részleges átfogalmazásának nem könnyű feladatát.

Ugyanakkor olvasva a két kiáltványt, okkal és joggal támadhat az az érzésünk, hogy valójában egy-egy jól átgondolt, remekül felépített, izzóan lendületes és igen hatásos politikai beszéd leírt szövegét tartjuk kezünkben, miközben a „két” szózat közötti első pillantásra szembetűnő, de persze Wimmer szándékainak és céljának megfelelő, lényeges tartalmi eltérés az, hogy amíg a Kossuth munkája első harmadában található történelmi visszatekintés-

(Hrsg.): Zeitschrift der Gesellschaft für niedersächsische Kirchengeschichte, 1941. Göttingen, 1941. 174–194.; uő: *Gottlieb August Wimmer, 1791–1863. Ein Wiener*, 42–45.

⁴⁸ Kurz: *Gottlieb August Wimmer*, 67–68.; Tepperberg: *Die Flucht Gottlieb August Wimmers*, 20.; uő: *Auf der Flucht*, 65.; Zimmermann: *Gottlieb August Wimmer, 1791–1863. Ein Wiener*, 49–51.

⁴⁹ Kurz: *Gottlieb August Wimmer*, 68.; Zimmermann: *Gottlieb August Wimmer, 1791–1863. Ein Wiener*, 51.

⁵⁰ Itt mondjuk el, hogy miközben Kossuth szózatának Wimmer Ágoston által elkészített variánsa magyar nyelven itt jelenik meg először, a Wimmer-féle szöveg eredeti nyelven teljes terjedelmében két alkalommal is napvilágot látott. Lásd: Ebenspanger: *Die 50-jährige Geschichte*, 11–16.; Tilcsik: *Quellen und Angaben*, 414–417. Ugyanakkor Ebenspanger itt említett publikációja nyomán Bernhard Hans Zimmermann 1939-ben közreadta Wimmer fordításának és átdolgozásának egy rövidebb részletét. Lásd: Zimmermann: *Ludwig Kossuth*, 742.

ben Magyarország történetének néhány általános momentumát emelte ki, addig a lelkipásztor – nyilvánvalóan és teljesen érthető módon – az ország magyar és német anyanyelvű lakóinak évszázadokra visszanyúló, közös harcait, küzdelmeit és összefogását, ezáltal kölcsönös egymásraultaltságát igyekezett exponálni. Így a több száz éve tartó, folyamatos és békés együttélésre való hivatkozás mellett tételesen megemlítette a török elleni felszabadító háborúk néhány jelentősebb, közösen megvívott csatáját, majd pedig kijelentette, hogy párhuzam vonható a 17. és a 18. században a törökök, valamint az 1848-ban a szerbek és a horvátok elleni harc között, miután Magyarország magyar- és németajkú népessége mindkét időszakban a hit, a haza és a szabadság megvédelmezése érdekében fogott közösen fegyvert, illetőleg kell közösen fegyvert fognia. A felsőlövői lelkipásztor a német anyanyelvű népesség minél hatékonyabb mozgósításának érdekében ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy az 1848 nyarán a bécsi udvar támogatásával felfegyverzett, Szerbiából és Szlavóniából érkezett csapatok durva, sőt kegyetlen pusztításai a Bánátban sem a magyar, sem pedig a német falvakat, illetőleg azok lakosságát nem kímélték, sőt – nem kis, de céljai érdekében bátran és nyugodtan alkalmazott túlzással – egyenesen azt állította, hogy a beteg és gyenge uralkodó nevében eljáró hitszegő királyi tanácsosok a szerbeket arra lázították fel, hogy a Magyarországon élő magyarokat és németeket kiirtsák.

Arra az esetre, ha fegyverbe szólító felhívása eredménytelen maradna, Kossuth szövege záró részében egy, több pontból álló, nagyon képszerű elemeket tartalmazó átkot fogalmazott meg, amely adott esetben a magyarságot sújtaná, ám ez nem került be a Wimmer-féle szövegbe. A lelkipásztor befejezésül egyrészt Isten nevében és segítségében bízva figyelmeztette az ország németajkú népességét, hogy minden lehetséges eszközzel, akár kaszával, vasvillával vagy éppen bunkósbottal keljen, és induljon hazája és családja védelmére, másrészt a Magyarország területén lakó minden nemzetiség szent kötelességének minősítette, hogy részt vegyenek a haza és az 1848 márciusában–áprilisában kivívott szabadság megvédéséért célzó harcban.⁵¹

*

Kossuth szövegét a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltárában őrzött rőpirat alapján adjuk közre, de nem betűhív, hanem valamelyest a mai helyesírási szabályokhoz közelítő formában. Ennek érdekében a mai helyesírási szabályokat tartottuk szem előtt a szöveg központozásánál, a hosszú és a rövid ékezetek megválasztásánál, valamint a szavak egybe, illetőleg különírásánál, miközben a nyilvánvaló sajtóhibákat kijavítottuk, a felesleges betűket-tövéseket pedig elhagytuk. Emellett a régies „cz” betűkapcsolat helyett „c”-t írtunk, a szükségesnek látszó kiegészítéseket szögletes zárójelbe tettük, míg néhány, közöttük többször is előforduló olyan szó vagy szókapcsolat esetében – *miveltél, illyr, hűségeért, szenvedéseért, leszen, megfertőztetni, állanék, firól-fira, magokat, dézmát, malasztaiból, szabadságotkért, ellentállottak, fejtenek, szenvedésteket, követjei, ministeriumot, alkotánk, elibe, kívánatinkat, elkergeté, összeseregelték, földét, vezéreül, fogadánk, birtanak, földükről, ötet, ten, rettenthetlenül, mie, beszija, búszhődjék, csapandja, verend* stb. –, amelyek valamelyest „visszaadják” az eredeti írásmódot, illetőleg a beszélt nyelvet, és ha nem tűnt értelemzavarónak, nem módosítottunk az eredeti írásmódon. Wimmer átdolgozásának magyarra való fordítása során az olykor előforduló és vitatható, illetőleg nem egyértelműnek tűnő eseteknél – ahol ez lehetséges volt – igyekeztünk a Kossuth-féle szövegben használt szavakat és kifejezéseket szerepeltetni. A két szöveget érintő és hasznosnak tűnő megjegyzéseket és magyarázatokat pedig a jegyzetek között találja az olvasó.

⁵¹ VaML Alispír. Prk. KLSz., WÁFá.; VaML VvKBir. Bir. 1179/1848.

Itt mondjuk el, hogy míg a Kossuth szózatának közlésére felhasznált röpiratban csupán egyetlen példát találtunk arra, hogy a szerző az aktuális mondanivalót az érintett szó vagy szavak ritkított szedésével emelte ki és nyomatékosította, ez a Wimmer-féle szövegben – amint az annak fordításánál lentebb látható – már viszonylag sokszor előfordul. Hasonló a helyzet a felkiáltójelekkel is, hiszen míg Kossuth – miközben néhányszor elmulasztotta – a megszólításban olvasható hárommal együtt alig csupán tucatszor – közöttük olykor szükségtelenül –, addig Wimmer, miután mondatai között nagyon sok a felszólító vagy óhajtó célú és tartalmú, nagyon szívesen, gyakran egy mondaton belül is, nem egyszer indokolatlanul, mindösszesen közel százszor használta ezt az írásjelet. A felsőlövői lelkész közreadott szövegében már jóval kevesebb a felkiáltójelek száma, mivel részünkről csak abban az esetben tettünk felkiáltójelet a mondat végére, ha azt a mai helyesírási szabályok indokolták. Végezetül felhívjuk a figyelmet, hogy érdemes megfigyelni a ritkított szedés gyakori alkalmazását a felsőlövői lelkésznél, és azon belül is azt, hogy azoknál a Kossuthtól származó szövegrészeknél, amelyeket változtatás nélkül emelt be saját szövegébe és fordított le, melyek azok a szavak, kifejezések, mondatrészek vagy mondatok, amelyeket – eltérően az eredetitől – ritkítva tartott szükségesnek szedni.

1.

**Kossuth Lajos
szózata a néphez
[Pest, 1848. szeptember 23.]**

***Kossuth szózata
a néphez.***

Atyámfiai! Véreim! Polgártársaim!

Az örökkévaló Istennek nevében, ki az igazságot védi és megbünteti az ámulást, fegyverre szólítom fel a nemzetet szegény magyar hazánk megvédésére.

A magyar nemzet háromszáz esztendőn át sokat szenvedett. Török és tatár dúlta édes hazánk kebelét, és a királyok idegen gonosz tanácsosai és a hazának háládatlan fiai sokszor elárulták e szegény nemzetet, de amióta Isten e világot megteremtette, soha még oly ocsmány ámulást nem hallott az embernek fia, mint aminővel most hazánkat meg akarják ölni a hitszegők.

Ha most a magyar nemzetnek minden fia, aki csak karját bírja, fel nem kél hazáját védeni, akkor kiirtanak saját hazából, szegény magyar nép. Országodat, mit őseid vérrel szereztek, áruzással szétdarabolják. A magyar földet, mit véres

2.

**Kossuth Lajos
a néphez intézett szózata
Wimmer Ágoston fordításában és átfogalmazásában
Pest, 1848. szeptember 28.**

**KIVONÁS
Vas megyének
1848-dik évi október 3-án Szombathelyen
tartott
bizottmányi ülése jegyzőkönyvéből.**

Atyámfiai! Véreim! Polgártársaim!

A mindenható, örökkévaló Isten nevében, aki az igazságot és a jogot védelmezi és az ámulást megbünteti, fegyverbe szólítunk titeket hazánk és kölcsönös jogaink, valamint nehezen kivívott szabadságunk megvédelmezésére!

Magyarország népei 300 esztendőn át sokat szenvedtek. Tatárok és törökök dúlták szép, áldott hazánkat. Hitszegő tanácsosok gyenge királyokat a népek elleni hűtlenségre csábították, de amióta a világ létezik, nem történt olyan gyalázatos ámulás, mint az, amellyel most hazánkat meg akarják semmisíteni a hitszegők.

Most itt az idő, szeretett polgártársaim, hogy mindenki, ki karját fel tudja emelni, fegyvert fogjon! Magyarország népei! Mindenki, akit az isteni gondviselés ezen áldott vidékeken e g y n é p p é egyesített, minden nemzetiség, akik

verejték közt míveltél, s mit a magyar nemesség, a király gonosz tanácsosai dacára, szabaddá tett, rác⁵² rablók és illyr⁵³ pártütők közt osztják ki, s téged, szegény, elárult magyar nép, ki fognak irtani az élő nemzetek sorából, hogy szegény hazádnak még csak neve se maradjon fen[n].

Nem! Ezt az örökkévaló Isten nem engedheti! A magyar nemzet, melynek hűségéért, hosszas, türelmes szenvedéseért most ily alávaló hűségessé, ily rút hálátlansággal fizetnek, nem lehet oly gyáva, hogy védtelenül hajoljon meg a gyilkosok előtt, és veszni hagyja szegény hazáját, zsákmányul a hitvány árulóknak.

Még a nyomorult féreg sem tűri, ha lábbal tapodják. A magyar nép nem leszen, nem lehet gyávább a féregnél. Aki nem akar hontalan vándorkoldussá lenni, akinek szívében a becsületnek, a hazafiságnak legkisebb szikrája ég, aki nem akarja a szolgátnak keserves bilincset hordozni, akinek nője, gyermeke van, aki nem akarja apát sírját megfertőztetni, aki nem akarja, hogy gyermekei megátkozzák, aki szabadságot kíván e földön s üdvösséget vár a másvilágon, a z f e l f o g k e l n i Isten és a haza nevében, a rablót, pártütőket semmivé tenni, és megbos[s]zulni a hűségért, és Magyarország függetlenségét és a magyar nép törvényes szabadságát megvédeni.

Atyámfiaim, hallgassátok meg szavaimat!

Én a népjaváért éltem, szenvedtem, cselekedtem egész életemben.

Én nektek igazat szólok, mintha Isten előtt állanék.

A magyar nemzet 300 esztendő előtt ily feltétel alatt választott királyt a most is uralkodó házból,⁵⁴ hogy Magyarországot, mint szabad és független országot, saját törvényei szerint kormányoztatja.

nek ősei e szép országot közösen megszerezték, felszólítunk titeket: Fel! Fel! A Megfeszített nevében fel! Őseink vérével megszerzett, drága hazánk veszélyben van!

Három évszázadon keresztül szenvedtünk. Hol a vallás, hol pedig a nemzetiség volt az ürügy arra, hogy szembefordítsanak minket egymással. Téged, szegény nép mesterségesen tartottak szolgaságban, hogy ezáltal nemes és paraszt között ellentét legyen. Mindig igyekeztek minket szétválasztani és egymás ellen uszítani. Tudjátok miért?

A l k o t m á n y u n k , s z a b a d s á g u n k v o l t , amit üldöztek. Azért tartották fenn a vallási, a nemzeti, a rendi gyűlöletet és minden ellentétet, hogy ezáltal végül alkalom kínálkozzon régi szabadságaink elrablására, és ahogy mondják, minket más tartományokkal egyenlővé tegyenek, a z a z s z o l g a s o r b a t a s z í t s a n a k .

1848. március 15-én végre elérkezett az a nap, amelyen a nagylelkű magyar nemesség legnemesebb önmegtágadással és önfeláldozással a vallások, a nemzetiségek és a rendek egyenlőségének óriási előnyeit a hazának ajándékozta.

Halljátok, népek! A király, aki Magyarországot a l o t m á n y r a f e l e s k ü d ö t t k i r á l y a , a márciusi törvényeket⁵⁵ nevével szentesítette, esküjében k i r á l y i s z a v á v a l t e t t ígérést azok betartására és betartatására.

Polgártársaim! Atyámfiaim! Akinek kebelében szív dobog, aki hisz az igazságos Istenben, aki majd megboldogultan akar meghalni, aki az isteni ítélőszék előtt számot akar adni és örökre üdvözülni akar, annak most fel kell kelnie és a m i s z a b a d M a g y a r o r s z á g u n k t ö r v é n y e i t meg kell védenie!

Polgártársaim, és Ti, a nemeslelkű magyar törzsszel nyolcszáznegyvennyolc éve egyesült, rokon n é m e t p o l g á r t á r s a i m , akiknek hős vére ezernyi ütközetben keveredett a magyar vérrel, és akiknek ősei a magyarokkal

⁵² A szerbek eredeti magyar elnevezése. Ebben az időszakban rácoknak nevezték a Balkánról felvándorolt, görögkeleti vallású, nem szerb népességet is.

⁵³ Illíria, latinosan Illyria: Az Adriai-tenger északi partjától északra elterülő tartomány volt. Az 1820-as években a Krajnát, Karintiát, Triesztet, Fiumét, a mai Horvátország középső részét és Dalmáciát magában foglaló területet értették alatta.

⁵⁴ Ez utalás a Habsburg családra és Habsburg Ferdinándra (1503–1564), aki I. Ferdinánd néven 1526 és 1564 között Magyarország királya, 1531 és 1564 között német-római császár volt.

⁵⁵ Helyesen: áprilisi törvények. Ez az 1847/48. évi magyar országgyűlésen elfogadott 31 törvénycikely, amelyeket V. Ferdinánd 1848. április 11-én szentesített. Lásd: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar törvénytár, 1836-1868. évi törvénycikkek*. Budapest, 1896. 213–255.

Ilyen feltétel alatt engedte meg a magyar nemzet azt is, hogy a királyság fűr-öl-fira örökségül szálljon.⁵⁶

Ily feltétel alatt szállott a korona a mostan uralkodó királyra is.⁵⁷

Tizennégy király megesküdt az örökkévaló Istenre, hogy az ország szabadságát, az ország törvényeit meg fogja tartani.⁵⁸

De nekünk a királyi eskü semmit sem használt.

Mert a királyok – esküvel fogadott számtalan ígéreteik ellenére – mindig külföldön laktak, ott idegen tanácsosokkal vették magokat körül, akik hazánkat nem szerették, a népet sanyargatták, törvényeinket lábbal taposták, s Magyarországot minden szabadságából kivetkőztették.

A nép fizette a terhes adót, tartotta az idegen katonát, ki miatt a szegény népnek saját házában sem volt soha egy pillanatnyi nyugalma. De a keservesen fizetett adóból a nép javára soha egy fillér sem fordított. Soha a nép adójáról a ki-

együtt harcoltak Szentgotthárd, Zenta, Mohács, Érsekújvár és Pétervárad győzedelmes mezein,⁵⁹ a főváros, Buda visszafoglalásakor⁶⁰ és a haza ezernyi más győztes csatáira, és együtt hazaszának az örökkévalóság és a feltámadás eljöveteleig! Németek és magyarok! Aldott, szép Magyarország egyesült, Isten keze által egyesített népe! Harcra fel! A legszentebb harcra a vallásért, a tűzhelyért, a szabadságért, a hazáért és a rossz tanácsadók által foglyul ejtett és félrevezetett királyért!

Én s z e n t harcnak mondom! Mi nem akarunk hódítani, sem fosztogatni, sem támadni. Nem, hanem mint a régi időkben, a kereszténység védőbástyája akarunk lenni a barbárokkal szemben.

Ezek, halljátok, a Szerbiából és Szlavóniából való szerbek vad és durva hordái, közöttük a keresztény nevet megszegyentő Rajasics⁶¹ pap, fellázdak és a mi hazánkra törtek. Fellázdak a

⁵⁶ Az 1547:5. tc. 5. §-a mondta ki a Habsburg-család örökös jogát a magyar trónra, majd az 1687:2. és 3. tc. ezt egyrészt megerősítette, és a Habsburgok spanyol ágára is kiterjesztette. Habsburg Lipót (1640–1705), aki I. Lipót néven 1657 és 1705 között magyar király, illetőleg 1658 és 1705 között német-római császár volt, 1703-ban szabályozta a Habsburg-ház trónöröklési rendjét, amely ettől kezdve lehetővé tette a családon belül a nőági öröklést is, mely dokumentumot Pragmatica Sanctionak neveztek, és amelyet az 1723:2. tc. elfogadásával a magyar országgyűlés is elismert. Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár, 1526–1608. évi törvényczikkek*. Budapest, 1899. 193.; Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár, 1657–1740. évi törvényczikkek*. Budapest, 1900. 335., 337., 565., 567., 569.

⁵⁷ Habsburg Ferdinánd (1793–1875), aki V. Ferdinánd néven 1835 és 1848 között magyar király, I. Ferdinánd néven pedig 1835 és 1848 között osztrák császár volt.

⁵⁸ I. Ferdinánd trónra lépése és a szöveget elkészítése közötti időszakban Magyarországnak 15 a Habsburg és a Habsburg–Lotaringiai házból származó uralkodója volt: I. Ferdinánd (1503–1564, ur. 1526–1564), I. Miksa (1527–1576, ur. 1564–1576), I. Rudolf (1552–1612, ur. 1576–1608), II. Mátyás (1557–1619, ur. 1608–1619), II. Ferdinánd (1578–1637, ur. 1619–1637), III. Ferdinánd (1608–1657, ur. 1637–1657), IV. Ferdinánd (1633–1654, 1647-ban megkoronázták, de miután még apja, III. Ferdinánd életében elhunyt, ténylegesen nem lépett trónra), I. Lipót (1640–1705, ur. 1657–1705), I. József (1678–1711, ur. 1705–1711), III. Károly (1685–1740, ur. 1711–1740), Mária Terézia (1717–1780, ur. 1740–1780), II. József (1741–1790, ur. 1780–1790), II. Lipót (1747–1792, ur. 1790–1792), I. Ferenc (1768–1835, ur. 1792–1835) és V. Ferdinánd (1793–1875, ur. 1835–1848). Kossuth pontos számat közölt, mivel II. József nem koronáztatta meg magát, így nem is tett koronázási esküt.

⁵⁹ Ezek a török elleni háborúk nevezetes csatáinak színhelyei, ahol minden esetben német és magyar katonák együtt harcoltak az oszmán csapatokkal szemben. A szentgotthárdi csata 1664. augusztus 1-jén, a zentai (ma: Senta, Szerbia) 1697. szeptember 11-én, a második mohácsi – pontosabban nagyharsányi – 1687. augusztus 12-én, az érsekújvári (ma: Nové Zámky, Szlovákia) 1685. július 7. és augusztus 19. között, a pétervárad (ma: Petrovaradin, Szerbia) pedig 1716. augusztus 5-én volt.

⁶⁰ Buda töröktől való visszafoglalása – amelyben több európai ország katonái, közöttük németek és magyarok is részt vettek – 1686. június 30-án kezdődött meg, és szeptember 2-án fejeződött be.

⁶¹ Helyesen: Rajačić. Josip Rajačić (1785–1861) 1842-től karlócai érsek, akit 1848 májusában a karlócai szerb nemzetgyűlésen patriarchává választottak. 1848. június 5-én ő iktatta be a horvát báni hivatalba Jelačićot. 1848. július 24-én a „nemzet kormányzója”-vá választották, amelyre válaszul a magyar kormány megfosztotta őt az érseki méltóságtól.

rály számot nem adatott. Legnagyobb részét a népnek elnyomása végett tartott idegen katonák emésztette fel, a többi pedig kiküldték Bécsbe, ott költötték el, s a népnek örökös ínséggel kellett küzdeni.

A ti fiaitokat, testvéreiteket elvették katonának, de nem avégett, hogy szegény hazánkat az ellenségtől megoltalmazza, hanem avégett, hogy más nemzeteket a karjaitok közül kiragadjon magyar katonák által járomban tartanak és sanyargassanak, ép[pe]lyű, mint titeket idegen katonák által járomban tartottak és sanyargattak.

És a nemzetnek soha senki számot nem adott, hogy hová fecsérelték a magyar vitézeknek, a ti fiaitoknak vérért.

Idegen országokban vesztek el legnagyobb részben, s azon országok népeinek átka kísérte őket sírjaikba, akik pedig sok esztendő múlva hazakerültek, koldusok gyanánt tértek meg helységükbe, s nem volt, aki őket szenvedésükért megjutalmazza, aki nekik egy keserves darab kenyert adjon.

Ti robotoztatok, dézmát adtatok, úriszékeknek voltatok alávetve, ki voltatok zárva a polgári szabadság minden malasztából, a föld, melyet véres verejtékkel műveltetek, nem nektek jövedelmezett. Szolgák voltatok, mint szolgálta a föld, melyet műveltetek.

De a nemességnek igazságos része fel akart titeket törvény által szabadítani.

Én is egyike voltam azoknak, kik szabadságtokért küzdöttek sok esztendő óta.

De a király idegen, gonosz tanácsosai elmentállottak szabadságtoknak, sőt sokakat közülünk üldöztek, sanyargattak, tömlőccel kínoztak azért, mert a szegény nép mellett bátran és hangosan mertünk szólani.

És mivel eszerint a nép maga is ki volt rekesztve a szabadságból, mi nem lehattunk elég erősök szegény hazánk szabadságát megoltalmazni.

És szegény, elárult hazánk minden szabadságából kivetkőztetett. Olyan volt, mint egy fejőstehen, melyet a külföldi, gonosz tanácsosok számára hitszegő magyarok vérig fejtenek.

Szegény magyar hazánk ínség, nyomorúság, szolgaság tanyájává lett.

Ez volt a régi, keserves állapot, atyámfiai.

Végre az örökkévaló Isten megsokallotta szenvedésüket, megszánta szegény magyar hazánk szenvedéseit.

durva oláhok,⁶² akik vadul és Isten ígében járhatatlanul minden isteni és emberi joggal szemben hazánk ellen fegyverkeznek. Hitszegő hazaárulók a horvátokat arra kényserítették, hogy betörjenek hazánkba, és annak egy nagy részére máris nyomorúságot és dúlást hoztak.

E vad, durva emberek, akik elhanyagoltan és iskola nélkül nőttek fel, a legnagyobb rémségeket követik el. Felgyűjtják a falvakat és a városokat, rabolnak, szörnyű módon gyilkolnak, megbecsületlenítik az asszonyokat és a szüzeket, borzalmas tetteket követnek el, ahogy azt mi csak az istentelen pogányokról olvassuk.

Királyunkat arra kényszerítették, hogy megszerjessze a vadakat, hitszegő tanácsadók különösen a magyarok és a németek ellen bujtották fel a vadakat. Látjátok, a Bánátban szép, virágzó településeink már hamu martalékává lettek, és az ott meggyilkoltak már Isten ítélőszéke előtt vádolnak minket azzal, hogy tétlenkedve üldögélünk otthon és nyugodtan újságot olvasunk, és az ő elárult asszonyaikat és gyermekeiket hazátlan és apátlan nyomorúságnak tesszük ki, miközben a haramiák atyáik sírjain és örökségükön dorbézolnak.

Német polgártársaim! Német atyámfiai! A ránk rontó barbároktól meggyalázott szép Magyarországnak szüksége van védelmezőkre! Magyarok és németek hajdan egyesülve voltak a török elleni védőbástyák, és egyesülve mentettek hitet, hazát és szabadságot.

Fel! Fel! Atyánkfiai már harcolnak. Ha ők vereséget szenvednek, velük együtt oda a haza, a hit, a szabadság!

⁶² A román nyelvű népszerű egykorú elnevezése.

A múlt országgyűlésen⁶³ még csak a nemesség hozott törvényeket, de a nemesség követjei és a mágnások között számosan valánk a magyar népnek igaz barátai.

Elhatároztuk: inkább meghalni, mintsem azt tőrni, hogy a magyar nép tovább is szolgásban szenvedjen.

Elhatároztuk: szegény, árva hazánk szabadságát visszaszerezni, de visszaszerezni nem csak egyedül a nemesség számára, de az egész népnek számára.

A nagylelkű nemesség elhatározá a néppel minden szabadságát megosztani, és a nép minden terheiben megosztani.

És semmit sem kívánt a néptől egyebet, mint azt, hogy szeresse magyar hazánkat, és segítsen azt [az] árulók és zsarnokok ellen megvédelmezni.

Isten megáldotta igazságos küzdelmeinket.

Magyarország, Erdély, Horvát- [és] Tótor-szág⁶⁴ népeit szabaddá tettük.

Robotot, dézmát eltöröltünk.⁶⁵ Az adófizetés terheiben megosztottunk.⁶⁶ Az ország védelmének köteletségében megosztottunk. És a népet minden alkotmányos szabadságnak részeseivé tettük.⁶⁷

Hogy pedig a népnek, az országnak ezen szabadságát idegen, gonosz zsarnokok meg ne ronghassák, felelős minisztériumot⁶⁸ alkottunk, valóságos nemzeti kormányt, mely oly emberekből álljon, kik a nemzet többségének bizalmát bírják, kik a népnek barátai, kik annak javát, szabadságát szívből-lélekből előmozdít[j]ják.

És ezen nemzeti kormányt felelőssé tettük, hogy a nép s az ország szabadságát szentül megőrizze, a nép adóját a nép javára fordítsa, arról a nemzetnek számot adjon, s a nemzet vérét nem másra, mint az ország védelmére fordítsa.

Nép! Te szabadságot, tulajdont, hazát kaptál. A birodalom rendjei nagylelkűen ajándékozták neked ezeket, és csupán azt kívánják tőled, hogy szeresd a hazát, és ne hagyj, hogy a neked ajándékozott jótéteményeket az árulók elrabolják!

Nézd! Mi érted harcoltunk, ó nép!

Isten megáldotta igyekezetünket.

Magyarország, Erdély, Horvátország és Szlavónia népeit szabaddá tettük.

A robotot és a dézmát eltöröltük. Az adófizetésében egyenlően megosztottunk. A haza védelmében is részt veszünk, ezáltal téged, ó nép, a szabad alkotmány m i n d e n jótéteményének részeseivé tettük.

Hogy pedig a népnek ezen szabadságát idegen, gonosz zsarnokok ne rabolhassák el, valóságos nemzeti kormányt hoztunk létre felelős minisztériummal, amely olyan emberekből kell álljon, akik a nép bizalmát valóban bírják, akik a nép barátai, és akik annak javát és szabadságát előmozdítják.

E nemzeti kormányt felelőssé tettük, hogy a haza és a nép szabadságát szentül megőrizze, a nép adóját a nép javára fordítsa, arról a nemzetnek számot adjon, és a nép vérét ne a szabadság

⁶³ Ez az 1847. november 11-én megnyitott és 1848. április 11-én befejeződött utolsó rendi országgyűlés volt.

⁶⁴ Szlavónia egykorú elnevezése.

⁶⁵ A robotot és a tizedet, szélesebb értelemben a jobbágyrendszert, az 1848: 9., 10., 11., 12. és 13. törvénycikkelyek számolták fel Magyarországon. Lásd: *Magyar Törvénytár, 1836–1868.* 232–236.

⁶⁶ A közteherviselés bevezetéséről az 1848:8. törvénycikkely intézkedett. Lásd: *Magyar Törvénytár, 1836–1868.* 232.

⁶⁷ Ez utalás az 1847/48. évi magyar országgyűlésen elfogadott és 1848. április 11-én V. Ferdinánd (1793–1875. ur. 1835–1848.) magyar király által szentesített 31 törvénycikkelyre, amelyet – bár nem volt az – gyakran és joggal neveztek alkotmánynak. Gergely András: *A polgári alkotmányos államrendszer 1848-ban.* In: Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról. Budapest, 1987. 380–430.

⁶⁸ Ez az első független felelős magyar kormány, amelynek vezetője Batthyány Lajos volt, és amely az 1848:3. törvénycikkely alapján alakult meg. Lásd: *Magyar Törvénytár, 1836–1868.* 218–221.

És hogy ezen felelős kormány hazafiúi kötelességének becsületesen megfeleljen, a népnek hatalmat adtuk, hogy válasszon képviselőket, kik a kormánytól számot vegyenek, s a nép javára törvényeket hozzanak, melyek szerint a ministerium az országot kormányozni tartozék.⁶⁹

Ezt tettük a múlt országgyűlésen, ilyen törvényeket alkotánk. A királynak elibe terjesztettük, és a király e törvényeket megerősítette, és királyi esküjére szentül fogadta, hogy örökre meg fogja tartani.

Tette ezt a király szabad akaratából, tette esküvel erősített kötelessége szerint.

A szerencse ezen igazságos kívánatokat csak annyiban segítette elő, hogy ekkoron a királyt nem vették körül hajdani, gonosz tanácsnokai, mert azokat a türelmét vesztett bécsi nép akkora elkergette.

De alig múlt el néhány hét, a magyarnak halálos ellenségei, mint a kígyók, ismét összesereglettek a király körül, és összeesküdtek szegény magyar hazánk ellen, összeesküdtek a magyar nép szabadságai ellen.

És ezen árulóknak az összeesküvés borzasztóan sikerült.

Mert a király e nyáron megbetegedvén, magamagával annyira tehetetlenné lett, hogy szegény hazánkat a hitszegő tanácsosok a király nevében gyilkolják meg.

Tudjátok, hazámfiak, szegény hazánkat minő irtózatosszerű szerencsétlenségbe sodorta immár az árulás?

A vad ráccokat, a rabló szerbeket a király nevében fellázították fel a magyar nép kiirtására.

És irtják a magyar népet. Gyilkolják a férfiuat, asszonyt, gyermeket. Porrá égetik a magyar falvakat, s el akarják a magyar nép földét foglalni.

A király nevében esküdtött össze ellenünk a hazánkban tanyázó idegen katonaság, melyet verejtékekkel fizettetek és tápláltak.

A király nevében választották ki Jellacsichot vezéréül a szegény magyar nép ellen intézendő irtóháborúnak.

eltiprására és más népek elnyomására, hanem a haza védelmére fordítsa.

De hogy ezen kormány hazafiúi kötelességének hűségesen megfeleljen, a népnek hatalmat adtuk, hogy válasszon képviselőket, akik az országgyűléseken a kormánytól számot vesznek, és a nép javára törvényeket hoznak, amelyek szerint tartozik a minisztérium kormányozni.

Ezt tettük a múlt országgyűlésen, ilyen törvényeket alkottunk. A király elébe terjesztettük, és a király azokat megerősítette. I g e n , k i r á - l y i e s k ü j é v e l f o g a d t a , h o g y ő a z o k a t h ű s é g e s e n m e g f o g j a t a r t a n i é s v é g r e f o g j a h a j t a n i .

Tette ezt a király szabad akaratából, tette esküjéből fakadó kötelességéből.

A gondviselés igazságos kívánságainkat annyiban segítette elő, hogy akkor a királyt rossz tanácsosai már nem vették körül, minthogy azokat addigra a bécsi nép elkergette.

De alig múlt el néhány hét, midőn Magyarország halálos ellenségei, mint a kígyók, ismét összesereglettek a király körül, és összeesküdtek Magyarországra és annak szabadsága ellen.

Ezen árulóknak az összeesküvés borzasztóan sikerült.

A király e nyáron megbetegedvén, annyira gyenge lett, hogy a hitszegő tanácsosoknak idejük jutott arra, hogy hazánkat a király nevében gyilkolják meg.

Tudjátok, német atyámfiak, hogy hazánkat minő irtózatosszerű szerencsétlenségbe sodorta immár az árulás?

A vad ráccokat és a rabló szerbeket a király nevében fellázították a magyarok és a németek kiirtására.

És gyilkolnak. Gyilkolnak férfiakat, nőket, gyermekeket. Porrá égetik a német és magyar falvakat, és elfoglalják földjeiket.

A király nevében esküdtött össze az országban található idegen katonaság, akiket ti verejtékekkel fizettek és tápláltak.

A király nevében választották Jellacsichot vezéréül a szegény magyarok ellen intézendő irtóháborúnak.

⁶⁹ Ez utalás az első, népképviselési alapon működő országgyűlésre, amelynek összehívásáról az 1848:4. tc., az annak munkájában résztvevő képviselők megválasztásáról pedig az 1848:5. tc. intézkedett. Lásd: *Magyar Törvénytár, 1836–1868. 222–230.*

A király nevében lázították fel a horvátokat, kik velünk az ország minden közös szabadságai-ban megosztottak, kiket mi, magyarok testvéreinkül fogadánk, akiknek még több szabadságot adtunk, mint amennyivel magok a magyarok bírtanak. Ők csak félannyi adót fizetnek, mint a magyarok, katonát nem tartanak, az ő földükről a kálvinista s lutheránus magyar vallása ki van rekesztve, mint a bélpoklos, nekik külön országgyűlésük is van, és saját nyelvükön, szabadon intézik beldolgaikat.

Mindezen jótéteményeket pedig azzal hálálják meg, hogy a pártitű Jellacsich vezérlete alatt mint vad ellenség rohanták meg országunkat, s rabolják, pusztítják a magyar népet.

A király nevében lázították fel a magyar ellen az oláhokat, s a király nevében rohantak be a Felföldre⁷⁰ fegyveres cseh rablók a tót⁷¹ népet fellázítani.

Szóval a király nevében van hazánk vérrel és lánggal minden oldalról elborítva.

És tódul a sok fegyveres rabló, a sok háládatlan áruló, minden oldalról beljebb és beljebb a magyar népre, hogy ötet kipusztítsa a föld hátáról.

E pusztításnak pedig végcélja az, hogy visszaállítsák a régi, keserves állapotot, fegyveres kézzel rontsák le a magyar szabadságot, melyre a király megesküdött, és akit közülnk le nem gyilkolnak, azokat a régi szolgáságba, régi járomba, régi nyomorúságba visszataszítják.

El vagyunk árulva minden oldalról.

Ha mind magunkat meg nem óvjuk, kiirtanak, elpusztítanak, s nemzetünket kitörlik az élők sorából.

Védelmetzd hát magad, szegény, elárult magyar nép! Védelmetzd magad, ten tűzhelyedet, gyermekeidet, feleségedet, elszántan, rettenthetlenül, mint ahogy védelmeznéd magadat, midőn útonálló rablók támadnak meg!

Ha véded magad, nincs mitől félned, mert vedled [az] Isten és az igazság.

A király nevében szólították fel a horvátokat, akik évszázadok óta velünk szerencsében és balszerencsében osztoztak, akiket testvéreinkül fogadtunk, akik osztoztak szabadságainkban, akiknek még több szabadságot adtunk, mint amennyit Magyarország népei maguk élveztek. Ők csak feleannyi adót fizetnek, katonát nem tartanak, országukból a protestánsok ki vannak rekesztve, mint a bélpoklosok, saját országgyűlésük van, ahol saját nyelvükön intézik saját ügyüket.

E jótéteményeket pedig azzal hálálták meg, hogy Jellacsics vezérlete alatt, mint vad ellenségek, megrohanják, kifosztják és feldőlnek hazánkat.

A király nevében lázították fel ellenünk az oláhokat, és a király nevében törtek be a cseh rablók, hogy a Kárpátok sláv népét ellenünk fellátsítsák.

Egyszóval: A király nevében van hazánk tűzzel és vassal minden oldalról feldúlva.

Minden oldalról tódulnak a seregek egyre beljebb és beljebb a hazába, hogy minden hű, az Istent, a hazát és a szabadságot szerető magyart a földről kipusztítsanak.

E betörések célja az, hogy visszaállítsák a régi, keserves, nyomorúságos állapotot, és fegyverrel semmisítsék meg a magyar szabadságot. Azon szabadságokat, amelyekre a király szent királyi esküvel megesküdött. Akit nem gyilkolnak le, azt a régi szolgáságba, a régi járomba, a régi nyomorúságba akarják visszataszítani.

El vagyunk árulva minden oldalról.

Ha magunkat meg nem óvjuk, kipusztítanak minket, és a magyarokat az európai népek csatládjából kiirtják, kitörlik.

Magyarország elárult népei! Védjétek hát meg magatokat! Védjétek meg magatokat, önmagatok védelmezzétek meg magatokat! Védmezzétek tűzhelyeiteket, gyermekeiteket, feleségeiteket elszántan és rettenthetetlenül, mint ahogy az útonálló rablókkel szemben védelmeztétek őket!

*Isten és a jog velünk. Kihet ellenünk?*⁷²

⁷⁰ Felföld: A 19. századig a Magyar Királyság északi területeit nevezték így, amelyet azután felváltott a Felvidék elnevezés.

⁷¹ A Magyarországon élő szlovák nyelvű népesség egykorú elnevezése.

⁷² Wimmer itt a „és a jog” szavakkal kiegészítve egy közismert, az Újszövetségből származó – Pál apostolnak a Rómabeliekhez írt levele. 8. fejezet 31. vers – idézetet használt fel. Megjegyzendő, hogy a

De ha magadat nem védelmezed, az Isten magad sem védelmez meg.

Fel hát fegyverre, szegény, elárult, de bátor magyar nép!

Kaszára-kapára, kinek mie van! Keljen fel tömegben a magyar nép! Ez megmenti magát és megmenti ez árva hazát!

De ha fel nem kél, ha saját életét, vagyonát, hazáját gyáván feladja, úgy én, ki a népért küzdöttem egész életemben, mielőtt hazám elveszése felett szívem megszakadna, egy átkot mondok, egy rettenetést, melynek minden szava teljesséni fog:

A magyarnak neve e földön annyit fog tenni, mint a szegény s gyalázat neve;

a magyar nép megfertőzti ősei szent emléket, és Isten büntetésül azt fogja rá mondani: „Vessz, bánom, hogy teremtettelek!”;

az Isten el fogja a népet átkozni, hogy a levegő méreggá váljék, mikor beszítja; hogy kezei alatt a termőföld ne teremjen mást, mint hitvány kórót; hogy a forrásvíz büszhödjék meg, midőn ajkához viszi; hogy bujdossék hontalanul a föld hátán; hiába kérje az alamizsna száraz kenyérét; meg fogja őt Isten átkozni, és alamizsna helyett arcul csapandja őt az idegen faj, és leszen hazájában egy vándorkoldus, kit mint a gazdátlan ebet, büntetlenül verend agyon bármily gazember; az ebeket fogják reáuszítani, s olyanná leszen, mint a bélpoklos, akit minden ember kikerül. Hiába imádkozandik Istenhez, neki a vallás nem adand vigasztalást. Isten, kinek teremtését gyávasága által meggyalázta, nem bocsátandja meg bűneit sem ezen a világon, sem a másikon; a leány, kihez szemeit felemelendi, seprővel hajtanítja el a küszöbről, mint rühös állatot; neje utálattal köpend gyáva szemei közé; gyermekének első szava az lesz, hogy atyját megátkozza; és holt teste heverend temetetlenül, míg a vadállatok s az ég madarai megemésztenedik.

A könyörület Istene hártsa el az átkot mirőlünk! De nem fogja másképp] elhárítani, mint

Ha elhagyod magad, Isten is elhagy téged.

Fegyverre hát, kinek testében szív dobog!

Nép! Hogy élvezd azt a szerencsét, hogy ahhoz az országhoz tartozol, amely az európai szabadság legrégebbi bölcsője, h a z á d a z ö r ö k k é v a l ó é s i g a z s á g o s I s t e n n e v é b e n m e g v é d e l m e z é s é r e h í v t é g e d !

Nincs fegyvered? Minden kasza, minden szénavilla, minden furkósbot fegyver annak, aki tűzhelyét, templomát, asszonyát és gyermekét, bántalmazott polgártársát, hazáját meg akarja védelmezni.

Népek! Szent k ö t e l e s s é g , hogy életetek adjátok atyafiaitokért, miként Krisztus életét adta mi mindannyiunkért! Minden hazafi gyülekezzen csapatba, amely válassza meg vezetőjét! Az egyesekből hamarosan sereg lesz, a m e l l y e t a s e r e g e k I s t e n e g y ő z e l e m r e v e z e t !

Magyarország rátok tekint, német polgártársaim, és unokáitok a ti tetteitekéről fognak beszélni, amelyekkel az Isten az ő szeretett Magyarországot megmentette!

Fel, fel, aki a Magyarhon fia! Mentsd a szabadságot és a hazát!

Luther-féle bibliafordítás vonatkozó része („Ist Gott für uns, wer mag wider uns sein?“) és a Wimmer-féle szöveg („Mit uns Gott und das Recht! Wer sollten wider uns sein!“) – eltekintve az említett három szótól, az eredeti mondat kettébontásától és az így keletkezett két mondat végére helyezett felkiáltójelektől – eltér egymástól, ami nyilvánvalóan nem tévedés következménye, hiszen Wimmer kitűnően ismerte a Szentírás szövegét, és nem okozott volna gondot neki abból betűhíven idézni. Lásd: *Das neue Testament unsers Herrn und Heilandes Jesu Christi*. Übers. Martin Luther. Frankfurt am Main, 1838. 188.; *Das neue Testament unsers Herrn und Heilandes Jesu Christi*. Übers. Martin Luther. Berlin, 1857. 175. Ugyanakkor a kérdéses mondat a Károli-féle bibliának a Wimmer fordításának és átdolgozásának elkészülése után alig több, mint tíz évvel megjelent kiadásában így hangzik: „Ha Isten velünk, kitsoda ellenünk!“ Lásd: *Új Testamentom, azaz a mi urunk Jézus Krisztusnak új szövetsége*. Ford. Károli Gáspár. Pest, 1859. 166.

úgy, ha bátor karokkal megvédelmezték a szegény, elárult magyar hazát!
[Pest, 1848. szeptember 23.]

Nyomtatott röpirat.
VaML Alispir. Prk. KLSz.; VaML VvKBir. Bir.
1179/1848.

Pest, 1848. szeptember 28-án

Wimmer Theophil lelkész úr a fentebbi, Kosuth Lajosnak általa német nyelvre szabadon fordított s célszerű bővítésekkel a németek lelkiéletéhez szólólag elkészített felhívását beadta, mely felolvastatván elfogadtatott, s a választmány nevében 10 ezer példányban kinyomtatni határozottatott oly felhívással, hogy minden tisztviselő lelkész és a nép bizodalját bíró urodalmi tisztek, helységi jegyzők annak személyesen is minél gyorsabban és nagyobb körben terjesztésén működjenek.

*Kiadta Bertha Antal, s. k.
h[elyettes] főjegyző*

Nyomtatott röpirat.
VaML Alispir. Prk. WÁFá.; VaML VvKBir. Bir.
1179/1848.

PELLES MÁRTON

Dr. Tauffer Emil (1905) és Roediger Ernő (1907) jelentései a Fiume–New York közötti kivándorlásról*

A 19–20. század fordulóján Magyarországon több nagy európai kivándorlási irodának is kitépített hálózata működött, amelyek agitációval és prospektusok osztogatásával – a jobb élet reményében – Amerikába csábították a lakosságot.¹ A párizsi „*Compagnie Generale Transatlantique*” és a zágrábi „*Mašek i drug*” mellett a brémai Friedrich Missler hálózata volt a legjelentősebb ezekben az időkben. Az utóbbi üzletember a „*Hogyán jussunk el Brémába személyes okmányok nélkül*” című prospektusairól híressült el, melyek hatására tömegesen érkeztek kivándorlók az észak-német városba, ahol Missler szállodáiban laktak, és az ő hajóin vándoroltak ki.²

A magyar állam először tiltotta az ügynökségek tevékenységét, de amikor ez haszталannak bizonyult,³ Ossoinack Lajos fiumei vállalkozó tanácsára 1902-ben megbízta az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt.-t, hogy vezényelje le a magyar kikötővároson keresztüli kivándorlást.⁴ Mivel az Adria addig teherszállítással és csak elhanyagolható számú, I. osztályú utas szállításával foglalkozott, megállapodást kötött a liverpooli Cunard Steamship Companyval, hogy a Cunard az Adria lobogója alatt kétheti rendszerességgel személyszállító hajókat indítson el Fiume és New York között.⁵

Az eddig született hazai szakirodalomban bőségesen találunk helyi magyar települések, régiók és az ország szintjén írt tanulmányokat, könyveket.⁶ Ezen írások elemzik az emigráció

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP–18–3–I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Dubrović, Ervin: *Merika. Iseljavanje iz Srednje Europe u Ameriku 1880. – 1914. – Emigration from Central Europe to America 1880–1914*. Rijeka, 2008. 66–130.

² Državni Arhiv u Rijeci (a továbbiakban: DAR). JU-5. *A Fiumei és magyar-horvát tengerparti királyi kormányzó iratai 1867–1918*. Általános iratok (a továbbiakban: Ált.). 289–1903–V–43.

³ Pálvölgyi Balázs: *A magyar kivándorlási politika kezdetei (1881–1903) - Kivándorlási törvények és az amerikai kivándorlás*. Jogtörténeti Szemle: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének közleményei, 12. évf. (2010) 27–34.

⁴ Sučević-Mederal, Krešimir: *Businessman – The Case of Ossoinack Family and Fiume*. Collegium Antropologicum. vol. 41. (2017) No. 4. 3.

⁵ Pelles Márton: *Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. szerepe Fiume hajó- és áruforgalmában (1874–1914)*. Közgazdasági Szemle, 63. évf. (2016) 2. sz. 202.

⁶ Hegedűs Lóránt: *A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság*. Budapest, 1905.; Braun László: *Az amerikai kivándorlás és Firczák Gyula szerepvállalása a Hegyvidéki akcióban*. Acta Academiae Beregsasiensis, 12. évf. (2013) 21–29.; Szili Ferenc: *Kivándorlás Amerikába Délkelet-Dunántólról 1904–1914*. In: Somogy megye múltjából: levéltári évkönyv, 25. évf. 1994. 221–255.; Horváth László: *Adatok Detk község első világháború előtti kivándorlásához: Heves megyei*

okait és folyamatát, azonban nem szólnak arról, amiről a két most közölt úti leírás beszámol, azaz a kivándorlók konkrét útjáról és az Amerikában tett első lépéseikről. Noha Puskás Julianna nagy ívű munkájában szól róla, hogy a belügyminisztérium más hivatalnokokat is küldött, ezek jelentéseit nem, csak parlamenti felszólalásokat idéz, melyek hiteles forrásértéke a korabeli politikai viták keresztüztüében kérdéses lehetett.⁷ Ahogy arról Tonelli Sándor hiteles úti írásában is beszámol, ezen képviselők az első osztályon utaztak, és csak a Fiume–Palermo, Fiume–Gibraltár vonalon, tehát az ő véleményük nem tükrözhetette a kivándorlás teljességét; ugyanakkor Tonelli beszámolója nagyon értékes forrása lehet azoknak, akik Tauffer és Roediger jelentéseivel együtt szeretnék megrajzolni a fiumei kivándorlásnak az emberek életére gyakorolt hatásait.⁸ Említhető még György János Amerikába tett utazásáról írt beszámolója is, azonban ő Hamburgból és nem Fiuméből szállt tengerre.⁹

Az 1870–1918 közötti években a magyar tengerészet felügyeleti szerve a Fiumei Kormányzó vezetésével működő, fiumei székhelyű Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság volt. A kivándorlás fokozódó méretei miatt így erre a hatóságra hárult a kivándorló hajók ellenőrzése és az utasok biztonságának előmozdítása. Hogy a hivatal belelásson abba, milyen a kivándorlók élete a hajókon, egymás után két hivatalnokát (1905-ben Tauffer Emil hatósági orvost; 1907-ben Roediger Ernő révkapitányt) is elküldte egy-egy útra a Cunard járatain New Yorkba és vissza. Tanulmányomban először röviden ismertetem e két személy 1914 előtti életrajzi adatait, majd közlöm jelentéseiket a fiumei levéltárban megőrződött eredeti példányok alapján. Beszámolóik elének tárják, milyen volt eleink élete a tengeren és aztán a remélt „Új Világban”.

Dr. Tauffer Emil 1870. augusztus 19-én született Lipótvárott id. Tauffer Emil fegyház-igazgató és törökfalvi Török Ilona gyermekeként. Elemi iskoláit Lipótvárott és Varazsdon, a gimnáziumot Lepoglaván, Varazsdon és Budapesten végezte, az utóbbi városban 1888-ban kiváló minősítéssel érettségizett. Egyetemre 1888–1893 között Budapestre járt, ahol orvostudori oklevelet szerzett. 1889–1890 között a budapesti anatómiai tanszéknél, majd 1890–1891 között az élettani tanszéknél tevékenykedett fizetett demonstrátorként. 1893-ban előbb tanársegédként, majd a budapesti bakteriológiai intézet segédorvosaként dolgozott. 1894–1897 között állami ösztöndíjjal tanult Bécsben, Boroszlóban, Berlinben, Párizsban és Hamburgban. Hazatérte után előbb a buziási fürdő orvosa, majd a budapesti irgalmas rendi kórház főorvosa lett. Miután 1899-ben műtőorvosi képzettséget szerzett, 1900-ban belépett a magyar honvédség kötelékébe, ahol 1902-ben a fiumei honvédállomány tartalékos főorvosává neveztetett ki. Az áthelyezéssel egyidejűleg a Fiumei Tengerészeti Hatóság munkatársa is lett, ahol a kikötői és kivándorlási egészségügy vált tudományos szakterületévé, amelyet 1902-ben Genovában és Marseille-ben, 1906-ban Brémában és Hamburgban, 1905-ben pedig New Yorkban tanulmányozott. A Hatóságnál 1902–1912 között a VII. fizetési osztályba tartozott, mely évi 5800 korona bért jelentett számára. Utazásainak köszönhetően kiválóan

kivándorlás. In: *Agria: annales Musei Agriensis: az Egri Múzeum évkönyve: Jahrbuch des Dobó István Burgmuseums*, 29–30. sz. (1994) 161–180.; Fejős Zoltán: *Kivándorlás Amerikába a Zemp-lén középső vidékéről*. In: *A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 19. évf. (1980) 293.

⁷ Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Budapest, 1982. 125., 140.

⁸ Tonelli Sándor: *Ultonia – Egy kivándorló hajó története*. Budapest, 1929. 10.

⁹ György János: *Kivándorlás Amerikába*. Budapest, 1910.

beszélt és írt magyar, horvát, német, angol, olasz és francia nyelveken. 1912-ben felvételt nyert a Fiumei Sirius Szabadkőműves Páholyba.¹⁰

Roediger Ernő m. kir. révkapitány 1860-ban született Csernátfaluban (Brassó vármegye) evangélikus családban. 1877-ben, 1878-ban és 1882-ben letette a cs. és kir. haditengerészet tisztikara részére előírt vizsgákat. Mint tengerésztiszt 1892. február 1-jén lépett a fiumei tengerészeti hatóság szolgálatába, ahol a VII. fizetési osztály tagjaként 1912-ben évi 6400 koronás bért kapott. Emellett a Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt. miniszteri biztosaként is működött.¹¹ A fiumei révhivatal vezetőjeként kiválóan beszélt magyarul, olaszul, németül, franciául és angolul. 1912-ben nős volt, három gyermek atyja.¹²

1.

Dr. Tauffer Emil jelentése (1905)¹³

Nagyméltóságú Minister Úr!

Kegyelmes Uram!

Nagyméltóságod hivatali elődjének f. évi május hó 21-én 24251/1905–III. szám alatt kelt meghagyása folytán New Yorkba mentem a Slavonia kivándorlási hajóval, hogy útközben a hajó egészségügyi viszonyait és a kivándorlók elhelyezését és ételmezését tanulmányozzam. Tapasztalataimról a következőket bátorkodom Nagyméltóságodnak tisztelettel jelenteni:

A Slavonia f. évi június hó 15-én indult 762 magyar kivándorlóval. Az utasok egészségügyi állapota az utazás tartama alatt egészébe véve kielégítő volt; súlyos természetű megbetegedések nem fordultak elő. Az utazás első és második napján beteg az orvosi rendeléseken egyáltalán nem jelentkezett. A későbbi napokban voltak ugyan gyengélkedők tengeri betegséggel, de komoly természetű esetek nem fordultak elő. Fertőző betegségek közül az utazás 9-ik napján, azaz június hó 24-én fordult elő az első kanyaró eset egy hat gyermekkel bíró család gyermekei között, mely a következő napon ugyanazon család további két gyermekére is átterjedt. Június 27-én és 29-én még négy kanyaró eset találtatott ugyanazon hajóosztagban levő gyermekek között. A betegeket és hozzátartozóikat azonnal elkülönítették, ágyneműiket kifőzték, s az osztagot carbol oldattal lemosták és fölsúrták. A betegség lefolyása a gyermekeknel igen könnyű természetű volt. New-Yorkba megérkezvén a révorvos a betegeket és hozzátartozóikat a vesztglöintézet kórházába helyezte, s a hajót szabad közlekedésre bocsátotta.

Apróbb sérülések, esetek [!], jelentéktelen zúzódások szintén fordultak elő, de ezeket a hajószemélyzet szolgáltatta. Ez utóbbiak közül egy Puschmann Lajos nevű magyar pincér esete érdemel külön említést, akit a III. osztály főpincére, Powerl Williams úgy boksolt hasba, hogy Puschmannat ájultan vitték a kórházba, s három napig munkaképtelen volt. A himlőoltást a hajóorvosok június hó 28- és 29-én, azaz 2 nappal a New Yorkba érkezés előtt végezték, azért, hogy ellenőrzés esetén a friss oltás nyoma kimutatható legyen. Az ellislandi

¹⁰ DAR. JU-5. Elnöki iratok (a továbbiakban: Eln.). 43.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár P-1134. Sirius páholy 1901–1915.

¹¹ Pelles Márton: *A magyar–horvát parthajózási vállalatok kereskedelme (1884–1914)*. In: Tavaszai Szél 2016 Tanulmánykötet. 2. kötet. 473.

¹² DAR. 46 – *A Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai*. (a továbbiakban: DAR. TH.) Eln. 11–1912–IV–44.

¹³ DAR. TH. Ált. 571–1905–XIII–3267. A forrásokat modernizált helyesírással közlöm. A kihagyások, ismétlődések, illetve technikai részletek hosszadalmas leírásának elkerülését szolgálják.

orvosok azonban rendszerint csak a menetjegyre nyomtatott „vaccinated” jelzés ellenőrzésével vesznek tudomást az oltásról.

A betegek kezelése és ellátása a hajónak orvosi felszerelésével több irányban ad kritikára okot még akkor is, ha enyhítő körülménynek vesszük a hajók és a tengeri utazás sajátlagos viszonyait. A betegekkel való elbánás a viszonyokhoz mérten kielégítő akkor, amidőn a beteg a magyar orvos kezébe kerül, de egyáltalán nem megnyugtató az angol hajóorvos kezében. Tapasztaltam már régebben, hogy az amerikai (többnyire canadai) diplomával bíró orvosok (nemcsak a Slavonián, hanem a többi kivándorló hajókon is) nem bírnak oly diagnosztikai tudással, mint magyar orvosaink, s főleg sebészeti ténykedésük esik megrovás alá.

Jelentésem túlságos hosszúra terjedése nélkül ide vonatkozó apró részletek felsorolásával – de illusztrálásul legyen mégis szabad példát felhoznom: Az angol orvosnál jelentkezett jelenlétemben egy matróz, kinek hónaljmirigyei meg voltak dagadva. Az orvos leültette a beteget, és megborotváltatta a hónalját a steward által. Elővesz egy kétes tisztaságú kést, melyet belemárt egy kis carbol-vízbe. A beteg ölébe ülteti a stewardot, s megfoghatja ezzel a beteg karját, hogy ne mozoghasson. Gumi lepedőről, sublimátról, kézmosásról, operáló asztalról mintha sosem hallott volna a kartárs úr! Bemetszvéen a mirigyeket a doktor tartja a genny-csészét, és kinyomogatja a sebüregből a gennyet. Ezalatt a steward előkeres egy piszkos fiókból egy kis jódformagázt, elővesz egy sterilizálatlan ollót, kiteríti a gázt a piszkos asztalra, vág belőle egy hosszú csikot, összecsavarja a saját mosdatlan ujjaiával s átnyújtja a doktornak, aki a legnagyobb léleknyugalommal tömi azt a sebbe!!!

Érdeklődvén az ekként kezelt beteg további sorsa iránt, meggyőződtem arról, hogy a seb, melynek nyolc nap alatt gyógyulnia kellett volna, üszkösödésbe ment át, s a beteg három hét után is kezelés alatt állott. Egy másik példa: Egy hathónapos gyermek agyhártyagyulladásra kapott. A magyar orvos megvizsgálja a pupillákat, tarkót stb., és megállapítja a kórt. Az angol orvos kérdő tekintettel fordul feléje, s meg is kérdezi tőle, hogy miből tudta ezt megállapítani?! További commentár ehhez nem kell!

Az angol orvosok tudásával áll arányban a rendelő tisztasága, a műszerek állapota, tőle függ a kórház, és neki van „alárendelve” a magyar orvos. A magyar orvos azonban nem szólhat, avagy, ha szól, kívánságai csak akkor hallgattatnak meg, ha azokhoz az angol orvos is hozzájárul. Hogy mily nyomatékka bírnak azonban a magyar orvosok, arra jellemző, hogy amidőn én magam mint ministeri kiküldött emeltem szót a mütóasztal és gumilepedő hiánya miatt, a kapitány kijelentette, hogy ezek fölösleges dolgok, mert az orvosok soha nem használják!

[...]

A hajó orvosi szolgálatának javítása szempontjából célszerű volna, hogy a hajókon alkalmazott orvosok ne a Cunard alkalmazottjai, hanem a magyar állam által alkalmazott orvosok legyenek. A jelen viszonyok mellett ugyanis [...] a Cunard privát orvosai még ha magyarok is – tartózkodnak a társaság anyagi érdekeit érintő közlésektől, mert alkalmaztatásukat féltik.

[...]

A kivándorlók befogadására szánt helyiségek berendezését illetőleg lehetetlen elhallgatni, hogy a szalmazsákok a hosszú út alatt szerfölyt elvékonyodnak, s a kivándorlók nyughelyei pihenésre alkalmatlanokká válnak. [...] A kivándorlók élelmezésére vonatkozólag aprólékos panaszok a kivándorlók részéről többször merültek fel, anélkül azonban, hogy az étel és ital ellen komolyabb egészségügyi kifogások lettek volna emelhetők. A kivándorlók fő panaszait az ételek íze, illetve készítmódja képezte. Előfordult, hogy egész asztalsorok érintetlenül hagyták az ételeket, azt állítván, hogy nem ízlik nekik, mert „nem embernek való”! Tény az, hogy a kivándorlóknak adott ételek készítmódja – a gulyás és némely leves kivételével – nem felel meg a magyar paraszt ízlésének. De még a gulyást is kifogásolták, mert a

benne levő burgonya néha nem volt kellően meghámozva. Ezt az angol főpincér azzal okolta meg, hogy az angoloknál nem szokás a krumplit meghámozni, hanem egyszerűen megmosás és lekefélik. Kivándorlóink mindennek dacára nagyon megütköztek a hámozatlan burgonyán. Kifogásolták a hajón használt bor minőségét is, mert a dalmát és görög borkeverék nem magyar bor, és ez nekik nem ízlik.

[...]

Sűrűn felhangzó panasza a kivándorlóknak, hogy a hajón nem kaphatnak pénzért paprikás vagy füstölt szalonnát, szalámit vagy sajtot. Különösen akkor panaszkodnak így, ha az étel nem felel meg az ízlésüknek. A kenyér ellen is sok a panasz, mert nagy része nem szereti a kőkemény kétszersültet, s a kenyér, amelyet a hajón sütnek, csak angol felfogás szerint „kenyér”. Magyar embernek sótalan, ízetlen fehér zsemletészta. A népünk által megszokott minőségű kenyér hiánya akkor lép leginkább előtérbe, amikor az étel nem felel meg a magyar ízlésnek. A kivándorló hiába kér pénzért szalonnát, mert nem kap, mivelhogy a társaság utasításai szerint csak citromot meg dohányt árusítanak a hajón.

A főzés módja ellen felhangzó panaszokon csak úgy lehetne segíteni, ha a fedélközben az utasok konyháján a főszakács nem angol, hanem magyar vagy tenger melléki és tengerhez szokott ember volna, s a kivándorlóknak kiszolgáltató ételek, illetve étrendek a hajóvizsgáló bizottság által állapíttatnának meg, és nagyobb súlyt helyeznének oly fűszerek elkerülésére, melyekhez népünk nincs hozzászokva.

[...]

A hajón előforduló panaszok között lényeges szerepet játszik a magyar pincérek panaszkodása az angol személyzet ellen. E panaszok jórészt jogosak, mert mindig a magyar elem húzza a rövidebbet az angolokkal szemben. Illusztrálásul legyen szabad fölemlennem a fentebb tárgyalt Puschmann–Powerl féle esetet, amelyben a kapitány nem büntette meg az angol pincért, mondván, nem bizonyított, hogy Puschmann a bokszt következtében ájult el. [...] Ehhez hasonló eljárás az angolok részéről több ízben képezte panasz tárgyát már Fiumében is, mert az angol csak addig nem mutatja kicsinylését más nemzetekkel, így a magyarral szemben is, amíg a kikötőnkben van. Amint ezt elhagyta, attól kezdve a kivándorlókat szállító hajó csakis „*english ship*”, amelyen az esetleges magyar „*comissioner*” is kevéssé szívesen látott teher.

Amidőn azonban a magyar pincérek ügyét vizsgáljuk, el kell ismernünk az angolok ellenérveit is, amelyek abban csúcsosodnak ki, hogy a reájuk kényszerített „*magyar*” hajószemélyzet nem képes a feladataiknak kellően megfelelni, mert nincsenek a tengerhez szokva, és csak azért szerződnek a Cunard hajóira, hogy ingyen New Yorkba jussanak. Odaérkezve a magyar pincérek nagy része már azelőtt megszökik, hogy Ellis Islandre kerülne. E tény annál sajnálatosabb, hogy a horvát és szlovén pincérek mint tengerhez szokott alkalmazottak jóformán kifogástalan magatartással bírnak. Ezen matrózoknak csak az angol hajókoszt ellen van panaszuk, s többször mondták nekem is, hogy „*Sior il vitto ze da crepar*”. – Uram ettől a kosztól meg lehetne dögleni. Az angol konyhát országunk népe sehogy sem tudja megszokni, még oly matrózok sem, akik már hónapok óta hajóznak a Cunard hajóin. Csak az tartja őket ott, hogy a fizetésük nagyobb, mint a hazai társaságoknál.

[...]

A Slavonia július 1-jén este érkezett New Yorkba, de csak 2-án reggel bocsátották szabad közlekedésre. Partraszálláskor a kivándorlók számozott, harmincas csoportokba osztatnak, és így szállítatnak apró gőzösökkel Ellis Islandre. A bevándorlást ellenőrző állomás ezen a patkó alakú kis szigeten van, amelynek területét az épületek teljesen elfoglalják. Az öböl kikötőül szolgál a bevándorlókat hozó hajóknak. Az öböltől jobbra van a főépület, melynek földszintjét a kivándorlók pogyász terme a vasúti szállítóirodák ügynökök helyisége és

mellékhelyiségek foglalják el. Az emelet legnagyobb részét a vizsgáló és ellenőrző terem képezi, mely derék magasságban vaskorlátokkal 24 keskeny folyosóra van osztva; ezeken csak egyenként haladhatnak a bevándorlók. Itt végzik az orvosok az általános egészségügyi szemléket s a szemvizsgálatokat. Az emelet mindkét végét az irodák, orvosi vizsgáló szobák és a visszatartott bevándorlók várótermei, valamint az étkező foglalja el. A sziget másik végén egy 140 ágyas modern kórház található. [...] A szigetre érkezvén a bevándorlók első sorban poggyászaikat rakják le a földszinti terembe, és így mennek az első emeleti vizsgálókba. Az orvosi vizsgálat után egy bizottság megvizsgálja a kivándorlók személyes iratait, és ha minden rendben talál, akkor tovább engedik az illetőt, ellenkező esetben a Cunard köteles ingyen hazaszállítani őket Fiuméba.

[...]

Végezetül ismételten bátorkodom kiemelni, hogy a magyar hajóorvosok állami alkalmazása, a hajókon alkalmas orvosi vizsgáló helyiség létesítése a legsürgetőbb tennivalónk a fiumei útirány ellen felhangzó panaszok csökkentésére.

Fiume, 1905. augusztus havában

Dr. Tauffer Emil
m. kir. tengerészeti hatósági orvos

2.

Roediger Ernő jelentése (1907)¹⁴

Nagyméltóságú Gróf Andrassy Gyula m. kir. belügyminster úrnak

Nagyméltóságú Minister Úr!

F. é. június hó 12-én 56 094 sz. a. kelt rendeletére jelentem, hogy a Cunard társaság július 13-án indult Pannonia gőzösével Fiuméból New Yorkba utaztam, és ugyanezen gőzösnön augusztus 8–28-ig New Yorkból Fiuméba visszatértem. A hajó Fiuméból New Yorkba 1757 III. oszt. utassal indult, azok között 1532 felnőtt és 225 tíz éven aluli gyermek volt, jövet 545 egyén volt a III. osztályban, kik közül Fiumében 183 felnőtt és 34 gyermek szállott ki. Gibraltárban a hajó 45 spanyol kivándorlót is vett fel New Yorkba, míg a többi menetrend szerint érintett kikötőkben csak I. és II. osztályú utasok szállottak fel. Minthogy menet és jövet csak két-két nap volt viharos idő, így az előre megállapított menetrend csaknem teljesen betartott.

Útközben a kivándorlókra nézve a következő napirend volt érvényben. Felkeltésök reggel 5-kor történik, anélkül, hogy az túlmértékben siettetett volna, figyelem fordítatván azonban arra, hogy a reggeli 7 óraker felszolgálható legyen. Reggeli után az összes fedélközi utasok a fedélzetre kötelesek menni, hogy azoknak a fedél alatti lakóhelyeik felsikálhatók, kitisztíthatók és kiszellőztethetők legyenek; mely teendőket a hajó személyzete 10¹/₂ óráig befejezni tartozik. 11 óraker megkezdődik az ebéd felszolgálása és két versben 1-ig pm. befejeztetik. 5 óraker délután vacsora, 9 óraker este kürtjel adatik, hogy a nők a fedélzetet elhagyni kötelesek, 11-kor pedig a tiszt kíséretében a porkoláb a fedélzeten netalán még időző férfiakat is a fedélzet elhagyására figyelmezteti.

Ezen hajórendhez való alkalmazkodás nincs ugyan ínyére minden kivándorlónak, különösen mert az egyes tartózkodási helyeknek ismételt kiürítésével van egybekötve, végrehaj-

¹⁴ DAR. TH. Eln. 7–1907–IV–416. A jelentés közlésénél néhány konkrét panasz leírását mellőztem.

tása azonban kíméletes, és a hajószemélyzet eljárása a kivándorlókkal szemben tapintatosnak mondható.

A hajón a tisztaság mintaszerű, amennyiben a már említett mindennapi általános takarításon kívül az egyes helyek minden étkezés után alaposan kisöpörtetnek, és ha szüksége merül fel, különösen, ha tengeri betegség következtében egyes helyek elrondíttatnak, azok ismételtén vízzel leöblíttetnek.

Minden nap délelőtt fél 11-kor a parancsnok a főtiszt a hajóorvosok a fizető és az élelmező mester kíséretében hajószemlélet tart, mely alkalommal a hajószemélyzet minden tagjának a gondozására bízott helyen kell lennie, és amidőn a hajónak minden alkatrésze alapos vizsgálat tárgyává tétetik. A szemle rendszeren másfél-két órát tart, és miután ezen idő alatt nincs meg a lehetősége annak, hogy a parancsnok figyelme mindenre kiterjedhessen, egyik nap a hálólhelyek, fürdőök és árnyékszékek, másnap a konyhák és evőeszközök, harmadik nap a légénység tartózkodási helyei és az alsó hajóüregek stb. tételnek különös vizsgálat tárgyává, úgy, hogy rendszeres beosztással a hajónak minden elromolható és elrondítható alkatrésze folytonos beható szemle alá kerül.

Ezen szemléhez magam is rendszerint csatlakoztam, és saját tapasztalatból mondhatom, hogy azt a kapitány minden alkalommal dicséretet érdemlő lelkiismeretességgel teljesítette. Vajon ezen szemlék, ha kormány közeg nincs jelen, épp oly buzgósággal teljesíttetnének, magam is kétségbe merném vonni, azok rendszeresítése azonban tanúságot tesz arról, hogy a Cunard gőzösökön a rend és a tisztaságnak mekkora jelentőséget tulajdonítanak.

Részemről és más az I. osztályon utazó honfitársam megállapítása alapján az I. osztályú kosztot, mely túlmértékben angolos, vagyis minden fűszer és zsírnak híján van, teljesen mértékben ízléstelennek tartom. A III. oszt. utasokéval gyakran szívesen felcseréltük, és magunknak kivándorlói kosztot szolgáltatunk fel. Az ellátásra nézve dicsérőleg kell kiemelnem azt az igyekezetet, mellyel a különféle nemzetiségű és felekezeti kivándorlók ízlését a hajón kielégíteni törekednek, így megengedik az ortodox zsidó vallású utasoknak, hogy magoknak kóser kosztot főzhessenek, mely célra a rendes ellátás helyett részökre az élelmiszereket természetben kiszolgáltadják, és figyelembe veszik a spanyol utasok ízlését is, kik a paprikás ételeket nem kedvelik.

[...]

A felmerült panaszok közül felemlítem, hogy a kivándorlók kifogást emeltek az ivóvíz melegsége miatt, melynek orvoslása céljából haladéktalanul intézkedés történt, hogy minden egyes víztartóba naponként 4-szer megfelelő mennyiségű jeget helyezzenek el. Horvát ajkú kivándorlók továbbá panaszt tettek, hogy miért kapnak a zsidók este gulyást és a többiek csak gyengébb minőségű ételeket, megfeledekvén arról, hogy a zsidók ebédre semmit sem kaptak, mert jónak látták az ebédjüket este elfogyasztani.

Az egészségügyi szolgálat a hajón úgy van beosztva, hogy az orvosi vizsgálat reggel 9 és este 6-kor tartatik. Az orvosi vizsgálaton rendszeren minden alkalomkor legalább 50 ember jelentkezett, kik közül természetesen rendszerint a fele tengeri betegségben szenved és egyáltalán nem gyógyítható, a többiek pedig megfelelő orvosi kezelésben részesülnek, és a szükséghez képest gyógyszereket is kapnak.

Az angol és magyar orvos a szolgálatot egymás közt úgy osztotta be, hogy a kivándorlók kezelését teljesen a magyar orvos vette át, míg az angol a hajólegénységet és a külföldi utasokat kezelte. E tekintetben is dicsérőleg nyilatkozhatom Dr. Salgó Ernő, egyúttal a budapesti Szt. Rókus kórház segédorvosáról, ki a hajón kiváló szorgalommal látta el orvosi teendőit.

Haláleset is volt a hajón, és pedig a Palermo–Gibraltár közti úton elhunyt egy csecsemő, melyet ősi tengerészeti szokás szerint zsákba varrva és megfelelő nehezékekkel ellátva a ten-

gerbe temettek, és miután egy korábbi alkalommal a hajóvizsgáló bizottság elé terjesztetett egy kivándorló papnak panaszos levele, melyben a Cunard hajókon ily alkalmakkor követett eljárását éles kritika tárgyává teszi, megemlítem, hogy a temetésnél szem előtt tartatott mindazon szertartásosság, amelyet a rendelkezésre álló eszközökkel egyáltalán kifejezni lehet. [...] A parancsnok teljes ünnepi díszegyenruhában sapkájával a kezében könyvből rövid imát mondott, megállította a hajó gépjét, és egy előre megbeszélt ujjmutatással a hullát a vízbe bocsáttatta.

[...]

Megállapítottam továbbá, hogy a hajón minden szombaton léktömési, tűzoltási és csónak felszerelési gyakorlatot tartanak azon részletességgel, amellyel azt a hajón útközben egyáltalán megtartani lehet, és ezenfelül Gibraltárban a csónakok vízre is bocsáttattak, hogy azokkal vitorlázási gyakorlatot tartsanak, az utazás folyamán végül ismételt szemléltetőleg megmutattatván az utasoknak a mentőeszközöknek mily módon való használatát. Ezeknek a gyakorlatoknak minden egyes kivándorlót szállító hajón a hajóvizsgáló bizottság felügyelete alatt Fiumében is megtartatnak és pedig abban a terjedelemben, mint azt én még az 50 000/904. sz. rendelet kiadása előtt mint a hajók megvizsgálására kirendelt egyetlen tengerészeti szakközeg annak idején életbe léptettem.

Minthogy ezen gyakorlatok a hajó legénységét a kikötőben rendes munkásságuktól elvonják, azok a parancsnokok körében rendkívüli rokonszenvenek nem örvendnek, és azoknak alapos végrehajtását tapasztalat szerint nem ritkán teljesen figyelmen kívül nem hagyható körülmények által akadályozzák. Azoknak az utazószemélyzet biztonsága szempontjából való rendkívüli fontosságánál fogva kívánatos volna, hogy az erre vonatkozó eljárás rendeletileg szabályoztassék, és pedig úgy a kikötőben, mint azoknak a tengeren való végrehajtását illetőleg, hogy ily módon minden hajóvizsgáló bizottság egyöntetű eljárást követhessen, és a hajók parancsnokai a legénység munkabeosztásánál ezen gyakorlatok pontos végrehajtására figyelemmel lehessenek, nemkülönben hogy a legénység a tengeren való gyakorlás által a megkívánt jártasságot megszerezze.

A hajó New-Yorkba megérkezvén a kivándorlók csoportokban a hajó kikötési helyétől külön hajóval Ellis Islandra szállítatnak, és ha a bevándorlási törvény követelményeinek megfelelnek, szabadon bocsáttatnak; ha nem, ugyancsak Ellis Islandon működő külön bíróság elé állítatnak és annak ítélete alapján kezeltetnek, jogában állván minden bevándorlónak, ha az ítélet ellene visszautasításra szól, azt az amerikai kereskedelem és munkaügyi miniszterhez megfellebbezni. A jelzett bíróság eljárása nagyon szigorú, mi kiténik azon körülményből is, hogy a bevándorlás megtagadása ellen benyújtott összes felfolyamodásoknak mintegy 80%-a a kivándorlók javára dől el. A benyújtott fellebbezések rendszerint legfeljebb 10 nap alatt szoktak elintéztetni, mely idő alatt az érdekelt egyének Ellis Islanden ingyenes lakás és ellátásban részesülnek.

Ellis Island az idegenre mintaszerű intézmény benyomását teszi. Pazar építkezés ellátva minden elgondolható kellékkel, mely az Amerikába érkező bevándorló helyzetének megkönnyítésére alkalmas. Van ott pénzváltó, menetjegyiroda, poggyász-fuvarozó stb. és úti elemeket árusító bolt is, valamennyi a bevándorlási hivatal közvetlen felügyelete alatt úgy, hogy elképzelhető, hogy ameddig a bevándorló a szigeten van, annak tájékozatlanságából másnak hasznot húzni nem lehet. Van ott továbbá minden bevándorlást közvetítő vállalatnak külön ügynöksége, melyek a bevándorlásra jogosított egyéneket átadják és a visszautasítottakat átveszik, nemkülönben itt találhatók a különféle menházak küldöttjei is, hivatva, hogy a megrekedt bevándorlók érdekeit önzetlen védelmükbe vegyék. Megjegyzem, hogy az I. és II. oszt. utasok a bevándorlás szempontjából semmiféle ellenőrzésnek sincsenek alávetve, azok a hajóról közvetlenül Amerika bármely pontjára távozhatnak, és azt hiszem, hogy

az amerikai bevándorlási törvények az engedély nélkül bevándoroltakra vonatkozó határozatai sem nyerneik rendes alkalmazást, mert az Egyesült Államok belsejében erre vonatkozólag ellenőrzést nem gyakorolnak. Értesüleseim szerint a hajókról megszökött legénység bevándorlása csak oly esetekben jut a bevándorlási hatóságok tudomására, ha az illetők az igazságszolgáltatással kerülnek összeütközésbe, vagy pedig ha betegség következtében kórházba kell hogy felvétessenek.

Ellis Islandon tett látogatásom alkalmával tiszteletemet tettem az ottani amerikai bevándorlási hivatal főnökénél, Watchorn Robert főbiztos úrnál, ki lekötelező előzékenységgel fogadott, és lehetővé tette, hogy a vezetése alatt álló intézményt behatóan megtekinthessem, és egyúttal felvilágosítást adott többrendbeli kérdéseimre, melyek kivándorlásunk szempontjából érdekeltek bírnak. Ezek között mindenekelőtt említtem a 16 éven alul szülői kíséret nélkül utazó kiskorúak kezelését, kiknek bevándorlása az amerikai törvény 2. §-a szerint bizonyos feltételekhez van kötve. Mr. Watchorn nyilatkozata szerint ily esetekben a bevándorlási hivatal eljárása oda irányul, hogy az illetők tiltott üzelmek eszközéül ne szolgálhassanak, és egyáltalán oly helyzetbe ne kerülhessenek, mely mellett fizikai és szellemi fejlődésük kockára volna téve. Ha tehát azok átvétele végett valamely megbízható rokon vagy ismerős jelentkezik, az esetben továbbutazásuk ellen, ha a követelményeknek egyébiránt megfelelnek, az amerikai bevándorlási hivatal nem gördít akadályokat, ellenkező esetben pedig azok hazatoncoltatnak. A visszautasítottakra nézve Watchorn úr odanyilatkozott, hogy annak aránya a magyar honpolgárokra nézve nagyon kedvező – alig 1% –, és ha az illető európai államok a kivándorlókat szállító vállalatokat a visszautasítottak költségeinek megtérítésére köteleznék, ez esetben a visszautasítások egyáltalán megszűnnének.

Kérdést intéztem továbbá arra nézve, vajon az Észak-Amerikába érkező kivándorlók nincsenek-e kitéve annak, hogy a Dél-Amerikában való letelepedésre csábítsanak. Mr. Watchorn nyilatkozata szerint ezen feltevés téves, és ki volna zárva, hogy hasonló esetek előforduljanak, mely vélemény nevezett szempontjából helyes lehet, amennyiben tényleg kizártnak látszik, hogy a kivándorlók az Ellis Islandon bármely irányban csábítsanak volnának kitéve. Más megbízható információk szerint azonban a kivándorlók úgy ilyen, mint minden más kísértésnek ki vannak téve, hogy csak belőlük meg nem engedett hasznot húzni lehesen.

A csábítók főtanácsa New-Yorkban a „*Battery*” liget, melynek közvetlen közelében az Ellis Islandról való átkelést segítő gőzösök kikötni szoktak, és ahol az újonnan érkező kivándorlók, az úgynevezett „*greenhorn*”-ok partra szállnak. Itt leselkedik rájuk a leglelketlenebb csirkefogók egész raja, kik egyúttal valamely szállodatulajdonos, állást közvetítő vagy más, a tájékozatlan idegen kifosztására alapított intézménnyel összekötöttesben állnak, és melyek a legnagyobbbrészt a közelben fekvő Greenwich Street mentén fekszenek. Egyeseknek a Dél-Amerikába való tovább utazásra való csábítása ma a legnagyobb baj, mely a kivándorlót ezen az úton érheti, mert a jelzett intézmények kiküldött ügynökeivel karöltve célja az, hogy a kivándorlókat minden pénzüktől kifosszák, és ily kísérletek sikeréről a konzulátusokhoz érkező számos panasz és rendőri beavatkozás világosan tanúskodik.

A new-yorki rendőrség teljesen tájékozva van ezen üzelmekről, és küzd is ellenük minden rendelkezésre álló eszközzel, de tekintettel arra, hogy New Yorkban átlag naponta 5000 kivándorló száll partra, maga is tehetetlen. Hasonló kalandok ellen a kivándorlókat nézetem szerint csak az Amerikába való kivándorlásnál követendő eljárást ismertető nyomtatványok terjesztése és különösen a nagyobb városokban külön tudakozó irodák felállítása által lehetne megvédelmezni.

Megtekintettem továbbá New-Yorkban az ottani magyar menházat, mely az előbb jelzett kikötőhely közelében fekszik, és egy keskeny kétemeletes házból áll, melyben a kivándorlók

számára rendelkezésre áll egy férfi és egy női hálóterem, egy közös ebédlő és egy-egy nappali szoba a férfiak és nők részére legfeljebb 60 személynyi befogadási képességgel. Bútorzata egyszerű, de tiszta, és látogatásom benne mintegy 40 kivándorló keresett menedéket. A menház egy kiküldöttet tart az Ellis Islandon, ahol az átveszi azon kivándorlókat, kik a menház szolgálatát igénybe venni óhajtják. A menház irodája ügyfelei érdekében teljesíti a hozzátartozók felkutatása céljából szükséges levelezést, megfogalmazza és kiállítja a visszautasított kivándorlók fellebbezését, őrizetbe veszi pénzüket, szerez nekik állást és last but not least ad szállást és kosztot, ki fizethet, annak olcsó pénzért, kinek az nincs, pedig díjtanul. Minden menházba kerülő egyén törzskönyvi lapot kap, melybe annak minden reá vonatkozó ténykedése bejegyeztetik, és melyből kivehető, hogy a menház ügyfeleivel akkor is törődik, ha azok azt már rég elhagyták.

A menház jelenlegi igazgatója, Gojdics István 15 évvel ezelőtt Amerikába kivándorolt, mintegy 35 éves magyar ember, megbízatása 3000 \$-nyi díjhoz van kötve, és kinek működésével úgy a cs. és kir. konzuli hivatal, mint az ottani magyar körök nagyon meg vannak elégedve. Más kivándorlókat szolgáltató államoknak a kivándorlók érdekeinek megvédése céljából külön szerveik a konzuli hivatalokon kívül nincsenek, vannak azonban nagyszabású jótékonyági intézményeik, nagyobbbrészt jótékonyági intézményeik, nagyobbbrészt adományokból és csak kis részben az illető államok támogatásából fenntartva, melyek mellett a magyar menház eltörpül. Azok közt első helyet az olasz intézmények foglalnak el, melyek külön kórházzal és több nagyszabású menházzal rendelkeznek, másod sorban említendő a német vallási alapítványok számos menházai, melyek közül a német protestáns egyesület menháza a magyar menház közvetlen tózsomszédságában saját külön épületével és kitűnő új berendezésével a többi nemzeteknél kisebb jelentőségűek, kivéven a lengyelek menházát, mely szintén valamely vallásalapból lesz fenntartva, és hallomás szerint kitűnő berendezésű és üdvös működést fejt ki.

Tekintve a magyar menház nagy jelentőségét, melyet szerény eszközei mellett a kivándorlók boldogulása érdekében már is kifejt, részemről annak további fejlesztését nagyon üdvösnek tartanám, mely tekintetben első feladat volna egy tulajdon épületnek a beszerzése, esetleg a mostaniak megvétele és célszerű kibővítése, megjegyezvén, hogy a jelenlegi menház épülete telkestől 175 000 \$-ért eladó. Gondoskodni kellene továbbá arról, hogy New Yorkba érkező kivándorlóink olcsó gyógykezelésben részesülhessenek, mely célból a menházban rendelő orvos volna alkalmazandó, ki a szegény betegeket ingyenesen, a jobbmódúakat mérsékelt díjazás mellett volna köteles gyógyítani. Ezen orvos díjazását a legcélszerűbben az állam vállalná magára, és így meg volna a mód egy külön magyar kivándorlási közegnek az alkalmazására is anélkül, hogy emiatt az amerikai hatóságokkal összeütközés keletkezhetnék.

Mihelyt alkalmam volt a viszonyokkal megismerkedni és tapasztalni, mennyire tehetetlenül érzi magát az ember kezdetben egy 4 000 000 lakost számláló világvárosban, mint New-York még akkor is, ha az angol nyelvet beszéli, és nem először lát idegen földet, a magyar menház és az Amerikába szakadt honfitársaink érdekében létesítendő jóléti intézmények lelkes szószólója lettem.

Tegyünk le arról a helytelen, nálunk általában dívó felfogásról, hogy a kivándorlók helyzetének megkönnyítése által a kivándorlást elősegítjük, mert ha az ezt segítő intézményeket megszüntetjük, azáltal egyetlen kivándorlót sem tartunk vissza; és ha a legmintaszerűbb intézményeket is hozzuk létre New-Yorkban, azzal egyetlen honfitársunknak sem adunk vándorbotot a kezébe.

A kivándorlás ma, mint azt alkalmam volt megfigyelni, egy betegség felköltve a megdagodási vágy szívós bacillusá által, mely valószínűleg a hólabda rendszer törvényei szerint

egy időre csak emelkedő irányzatot mutathat, de úgy, mint más államokban, nálunk is előbb-utóbb meg fog szűnni; nyomában azonban meg fog maradni kárpótlásul Magyarország és Amerika között egy nagyszabású kereskedelmi forgalom, mely előreláthatólag gazdasági jólétünk hatalmas tényezőjévé fog kialakulni.

Hogy a kivándorlást nem a hazai gazdasági viszonyok, hanem főleg a meggazdagodási vágy hozta létre, kitűnik a következő, a kivándorlókkal a hajón való érintkezés eredményeképp merített némely példából. Egy budapesti egyenruha szabó, ki a Blum&Popper cégnél hetenkint 60 Koronát keresett, II. osztályon fiatal feleségével együtt Pittsburgba vándorolt ki egy barátjának hívására, ki állítólag heti 36 \$-t keres. Magával hozott 2000 Koronát, melyből a New-Yorkba való érkezésig már a felét elköltötte, úgyhogy feltehető, hogy míg Pittsburgban produktív munkát lesz képes kifejtetni, a maradék 1000 Koronát is elkölti. Mielőtt tehát pénzügyűjtéshez kezdhet, előbb meg kell szerezzze az elköltött kétezer Koronáját, és ha van miből, csak akkor gyűjthet.

Egy Heves megyei kiskgazda, ki fuvarozással képes volt naponta 5 Koronát keresni, lovát, szekert eladta, hogy ugyancsak egy pittsburgi üvegyárban egy sógorának hívására alkalmazást keressen. Utazása legalább 400 Koronába kerül, és remél napi öt dollárt, de kinek mestersége nincs, az 1½ \$ kereseten túl nem viszi, melyből az otthon megszokott életmód mellett Amerikában már gyűjteni nem lehet. Tekintve azt, hogy 1 dollárnak a vevőereje Amerikában alig nagyobb, mint nálunk 2 Koronának, az átlagos nagyobb kereset mellett is pénzt megtakarítani csak úgy lehet, ha szükségleteit az illető csak az okvetlen nélkülözhetetlenre szorítja, melyet, ha nálunk is megtenne, ugyanarra az eredményre jutna. Igaz ugyan, hogy Amerikában könnyebb takarékoskodni, mint nálunk, mert ott minden csak a pénz, melynek összekaparítása szükségéről minden józan ember lelke mélyéig meg van győződve.

Szép keresetre számíthatnak azonban a mesteremberek, különösen a lakatosok és asztalosok, és valóságos Eldorádója Amerika a cselédeknek, hol egy szobaleány 20 \$, egy szakácsnő 35 \$ bért kap, ezen utóbbiak számára tényleg kifizeti magát, hogy Amerikába menjenek, mert ruházaton kívül, melyet ugyan amerikai árakkal kell megfizetniök, más kiadásuk nincs, és bő keresetük mellett könnyen viselhetik a kivándorlással mulhatatlanul egybekötött költségeket.

A kivándorlók zöme, a mesterség nélküli parasztember tényleg nem néz mindig rózsás sors elé, és találtam máris több visszavándorlót, kik csalódottan, illetve üres zsebekkel hazajöttek. A viszonyok már Amerikában is napról napra rosszabbodnak, New-Yorkban például már minden munkaág úgy el van árasztva, hogy ott foglalkozást is csak nagy nehezen lehet kapni. Az említett tudakozó iroda, melynek a legcélszerűbben a new-yorki menházzal kellene összeköttetésben álljon, ez irányban is üdvös működést volna képes kifejtetni. Tekintettel arra, hogy New-Yorknak módfeletti kiterjedésénél fogva ott magyarság tömegesen nem érvényesül, és emiatt ott nem alkalmas a talaj a visszavándorlás kérdésének tanulmányozására, és nekem 8 napi Amerikában való tartózkodásom alatt nem volt alkalmam más kivándorlási területeket meglátogatni, nem vagyok abban a helyzetben, hogy a visszavándorlás elősegítésére nézve saját tapasztalataimból javaslatot tehessek, és a konzuli vélemények felsorolását is mellőzöm, mert azok helyességéről nem volt módom meggyőződhetni.

Ezen célra külön kellene valakit megbízni, hogy különösen Chicago, Cincinatti, Cleveland és Pittsburg viszonyait a visszavándorlás elősegítése szempontjából tanulmányozza. Meggyőződésem szerint egy erre vonatkozó akció szép sikerrel kecsegtetne, mert nem találkoztam kivándorló magyar emberrel, ki nem azzal a szándékkal ment volna ki, hogy legfeljebb 4–5 esztendő múlva visszatérjen. Az előadottak összegzésekképp nézetem szerint szükségesnek látszik:

- 1) A kivándorlókat szállító hajók személybiztonsági berendezéseinek ellenőrzését rendszerileg szabályozni.
- 2) A new-yorki magyar menház épületének megszerzése, kiépítése és orvosi szolgálatának berendezése által fejleszteni.
- 3) A magyar menház kinevezendő orvosát állami kivándorlásügyi tudósítói teendőkkel megbízni.
- 4) Alkalmas tájékoztató füzetek kiadása által a kivándorlóknak útmutatást szolgáltatni, hogy Magyarországból Amerikába vezető útjukban mely eljárást kövessenek.
- 5) A magyar menházat abba a helyzetbe hozni, hogy az ország nagyobb városaiban a kivándorolni szándékozók számára tudakozó irodákat állíthasson fel, melyek hívatva volnának az Amerikába való kivándorlás tekintetében megfelelő felvilágosítással szolgálni.
- 6) A visszavándorlás kérdését külön alkalmas közeg kiküldése által tanulmányoztatni.

Fogadja Nagyméltóságod végül alázatos köszönetem nyilvánítását a részemre engedélyezett 600 K. utazási segélyért.

Fiume, 1907. szeptember hó 16-án

Roediger s. k.
ministeri osztálytanácsos

Összegzés

Dr. Tauffer Emil és Roediger Ernő jelentései nagyon értékes kordokumentumok, melyeken keresztül beleláthatunk annak a több mint egymillió magyar honpolgárnak az életébe, akik a kivándorlást választották száz évvel ezelőtt, és akiknek jelentős része már nem tért haza Magyarországra.

A kivándorlás az ügynökségek agitációja nélkül is folyt volna, ahogy a napóleoni háborúk után folyamatosan is jelen volt, de ha ezen ügynökségek megbízottjai nem kerestek volna fel minden falut az amerikai jóléttel házalni, feltehetőleg nem indultak volna útnak ilyen tömegek az „Új Világ” irányába. Az Egyesült Államokba 1904–1913 között az egész világról 16 482 401 fő vándorolt be, melynek 8,16%-a (1 345 469 fő) indult útnak Magyarországról.¹⁵ A brémai Friedrich Missler ügynökeinek „aknamunkája” sikeresnek bizonyult, ugyanis a hazai kivándorlók legnagyobb része, 36,6%-a (463 748 fő) Brémában szállt hajóra. A sorban ezt követte Fiume 24,1%-kal (305 299 fő), Hamburg 17,63%-kal (223 336 fő), Amszterdam 8,26%-kal (104 670 fő), Rotterdam 5,39%-kal (68 340 fő) és Le Havre, Trieszt, Liverpool, Cherbourg, Genova, Nápoly, Antwerpen az ő összegzett 8,26%-ukkal (101 618 fő).¹⁶

A fiumei forgalmat tovább bontva tudjuk, hogy csak a Cunard szállított utasokat Fiuméből. A Roediger jelentésében is említett hajón történt születéseket és elhalálozásokat nem számítva 1904–1913 között Fiuméből összesen 265 hajójáráttal 278 205 felnőtt, 37 557 gyermek és 6141 csecsemő kelt útra Amerika felé, melyből összesen 16 604 főt utasítottak vissza Ellis Islanden. A kivándorlók mellett utaztak már amerikai rokonság által meghívottak, illetve turisták is, ők összesen 36 070-en voltak ezen időszak alatt, melyből felnőtt volt 24 935 fő, gyermek 9918 fő és csecsemő 1217 fő. Ugyanezen időszak alatt összesen 42 641 felnőtt,

¹⁵ Dubrović: *Merika. Iseljavanje iz Srednje Europe u Ameriku 1880. – 1914. – Emigration from Central Europe to America 1880–1914*, 100.

¹⁶ *A Magyar Statisztikai Évkönyvek (1904–1913)*. Cunard hajókon történt kivándorlásra vonatkozó adatai alapján.

4881 gyermek és 2164 csecsemő korú honpolgár vándorolt vissza a Cunard hajóin Magyarországra.¹⁷

Ezen szám adatok tükrében nem állíthatjuk, hogy a közölt két jelentés bemutatja az összes magyar kivándorló utazási körülményeit, de azt igen, hogy jól leírják, milyen indítékokkal és milyen módon tudtak eleink Fiumén keresztül egy jobb élet reményében az Egyesült Államokba utazni.

¹⁷ *A Magyar Statisztikai Évkönyvek (1904–1913)*. Cunard hajókon történt kivándorlásra vonatkozó adatai alapján.

Egy elkötelezett történész

Beszélgetés Stefan Bergerrel,
a Bochumi Ruhr Vidéki Egyetem professzorával

Stefan Berger főként angliai és walesi tanulmányok, majd történészi pályakezdés után 2005-től professzor a Bochumi Ruhr Vidéki Egyetemen, ugyanott a Társadalmi Mozgalmak Történetét Kutató Intézet vezetője. 2011-től a Ruhr-Alapítvány elnöke, a „Writing the Nation” című nagyszabású kutatási projekt kezdeményezője. Számos nemzetközi publikációja jelent meg társadalomtörténeti kérdésekről, a nemzeti ideológia historiográfiai vonatkozásairól, illetve a történetírás elméleti kérdéseiről. Főbb művei az interjúban említettek közül: The British Labour Party and the German Social Democrats 1900–1931 (1994), Inventing the Nation: Germany (2004), Friendly Enemies: Britain and the GDR, 1949–1990 (2010).

Kérem, beszéljen nekünk családi háttéréről és egyetemi éveiről.

Munkáscsaládból származom. Édesapám villanyszerelőként dolgozott a Henkel vegyipari óriásműveknél Düsseldorfban, édesanyám könyvelő volt egy kis áruházban. Egy kis vállalati társasházban laktunk tizenhárom éves koromig, szüleim akkor vásároltak önálló lakást, amely közel volt ehhez a házhoz. Szüleim szociáldemokrata beállítottságúak voltak. Mindig jó teljesítményre sarkalltak az iskolában, és a tanulást fontosnak tartották. Szeretetteljes és kedves otthont teremtettek, mindezekért nagyon hálás vagyok nekik. Az általános iskolában jól teljesítettem, és az iskola azt ajánlotta, hogy gimnáziumban folytassam tanulmányaimat. Az említett munkáskörnyezetben barátaim közül csak néhánynak sikerült ide bejutni. Első kézből tapasztalhattam meg a német oktatási rendszer igazságtalanságát: korai időszakban szelektálja a diákokat, társadalmi helyzetüknek megfelelően. A gimnáziumban két év elteltével újabb szelekciós forduló következett, amelyet eufémisztikusan „orientációs szakasznak” (*Orientierungsstufe*) hívnak. Két kezemen meg tudom számolni azokat, akik az ötödik évfolyamtól kezdve ezt túlélték, jómagam közöttük voltam. 1983-ban évfolyamelsőként érettségiztem. Iskolai éveim során számos tanárom volt, akik fontosak voltak számomra, és szellemi fejlődésemre befolyást gyakoroltak. Civil szolgálatomat (meggyőződéses ellenzője vagyok a katonai szolgálatnak, s generációm körülbelül feléhez hasonlóan megtagadtam ennek teljesítését) követően Kölnben kezdtem meg egyetemi tanulmányaimat, ahol történelmet, politikatudományt és német irodalmat hallgattam. Az egyetem jelölt a Nemzeti Ösztöndíj Alap ösztöndíjára, amelyet 1984-ben el is nyertem. Két év után sikerrel letettem a „*Zwischenprüfung*”-ot, elnyertem az úgynevezett Rhodes ösztöndíjat az Oxfordi Egyetemre. Itt történelmet és német irodalmat tanultam egy második BA fokozat megszerzése céljából, egy félév után azonban közvetlenül bekapcsolódtam a PhD képzésbe, miután elhatároztam, hogy disszertációt készítek a Német Szociáldemokrata Párt és a Brit Munkáspárt fejlődéséről történetük első három évtizedében. A témakörrel nemcsak tudományos, hanem politikai

céljaim is voltak. Baloldali szociáldemokrataként tekintettem magamra, s többet akartam tudni e baloldalról mind régi, mind új hazámban.

Mely professzorok voltak Önre a legnagyobb hatással?

Kölnben elsősorban Eberhard Kolb professzor gyakorolt rám mély benyomást. Több szemináriumát látogattam, amelyek a német munkásmozgalmat elemezték. Ő bátorította ilyen irányú érdeklődésemet. Nagyon inspirálónak tartottam Peter Alter professzor nacionalizmusról és a nemzeti identitásról tartott szemináriumait, ő Nagy-Britanniában egyfajta szellemi mentorom is lett, mivel a londoni Német Történelmi Intézetben dolgozott. Politológiában különösen Peter Graf von Kielmansegg professzorral alakítottam ki jó viszonyt, aki a Német Nemzeti Ösztöndíj Alapnál volt patronusom. Megragadott érdeklődése a politikaelmélet és a filozófia iránt. Végül Kölnben Peter Conradi professzor volt vonzó számomra, a politikai tekintetben elkötelezett professzor modelljeként. Nagy hatást gyakorolt rám tevékenysége, amely bemutatta, hogy a német irodalomtudomány mennyire összekapcsolódott a nacionalista politikával, és hogy művelői közül sokan támogatták a nemzeti szocializmust. Az ő szemináriuma gyakran hallgatók százait vonzotta, és egyfajta vitafórumként is funkcionált: néhány hallgató aktívan közreműködött, míg a többiek csak „csendestársak” voltak. Ez rávilágított a német tömegegyetemi rendszer összes nyomorúságára, ahol az oktató–hallgató arány nagyon torz volt az 1980-as években. Oxfordban a témavezetőim életbevágóan fontosak voltak a szellemi fejlődésem szempontjából: Tony Nichollstól és Ross Mckibbintől sokat tanultam a brit és a német történelemről, valamint a két ország munkásmozgalmáról. Hasznos tanácsadóim voltak a PhD dolgozat írásának és az ehhez kapcsolódó kutatások gyakran magányos éveiben.

Hogy alakult pályafutása az egyetemi évek után?

Még nem szereztem meg a PhD fokozatot, amikor már tanársegédi álláshoz jutottam, a Plymouth-i Egyetem (akkor még Dél-Kelet-Angliai Politechnikum) Modernkori Brit Történelmi Tanszékén. Kollégáim, Nick Smart és Kevin Jeffereys fontos mentoraim lettek, sokat tettek azért, hogy befejezhessem a PhD disszertációmát Oxford-ban, „The Labour Party and the SPD. A Comparison of their Structure and Development and a Discussion of the Relation Between the Two Movements, 1900–1933” címmel. 1991-ben Plymouthból a Cardiffi Egyetemre távoztam, ahol kilenc éven keresztül német történelmet tanítottam. Cardiffban különösen szoros kapcsolatot alakítottam ki David Jackson és David Hanley kollégákkal, akik fiatal kutatóként bátorítottak és időt szántak rám, segítőkész tanácsokkal és anyagi támogatással láttak el. Ekkoriban Kevin Passmore, Hugh Compston és más kollégáim is fontosak voltak intellektuális fejlődésem szempontjából, s a mai napig közeli kapcsolatban maradtam ezzel az egyetemmel, az intézmény 2016-ban tiszteletbeli professzori címmel tüntetett ki, amire igen büszke vagyok. 2000-ben professzori állást ajánlottak a Cardiffhoz közel eső Glamorgani Egyetemen. Akkor szembesültem a brit egyetemi rendszer sznobizmusával: a Cardiffi Egyetem akkori rektorhelyettese magához hívatott, és arra próbált rávenni, hogy fogadjam el docensi előléptetésemet Cardiffban, és utasítsam vissza a professzortúst Glamorganban. Megköszöntem ajánlatát, de azt válaszoltam, hogy inkább a professzori állást választom, mire ő némileg magából kikelve válaszolta: „Ha ezt teszi, soha többé nem fog rendes egyetemre kerülni!” Hát igen, Glamorgant igen „rendes” egyetemnek találtam, csodálatos kollégákkal, akik közül sokan a mai napig közeli barátaim. Chris Williamsszel, aki már a Cardiffi Egyetemen barátom volt, megalapítottam a Glamorgani Határközi Kapcsolatokat Kutató Központot/Intézetet (Centre for Border Studies at Glamorgan), amely a Hefcw (Higher

Education Funding Council for Wales – Wales-i Felsőoktatási Alapítvány Tanácsa) támogatásával működött. 2005-ben egyidejűleg három professzori ajánlatot kaptam a Birminghami, a Nottinghami és a Manchesteri Egyetemekről, végül Manchester mellett döntöttem. Tizenöt év után hagytam el szeretett Walesemet, hogy Anglia északi részén telepedjek le. Manchesterben a Jean Monnet Kiválósági Központot (Centre for Excellence) vezetem, és ismét csak fontos szellemi kapcsolatokat építettem ki, különösen Kevin Morgannel. 2011-ben azonban ajánlat érkezett a Bochumi Egyetemtől, hogy mint a társadalomtörténet professzora legyek a társadalmi mozgalmak történetével foglalkozó intézet (Institute for Social Movements/Institut für Soziale Bewegungen) igazgatója, valamint a Ruhr-Alapítvány ügyvezető igazgatója. (A Ruhr-Alapítványt 1998-ban alapították a Ruhr-vidék történelmi és kulturális örökségének gondozása, jelenének dokumentálása céljából – E. V.) Maga az állás nagyon vonzó volt, s növekvő elégedetlenségem az Egyesült Királyság-beli felsőoktatás fokozódó üzletiesedésével, önelégültségével és neoliberalizálódásával hozzájárult ahhoz a döntésemhez, hogy elhagyjam Nagy-Britanniát, és visszatérjek Németországba, amely 1980 és 2010 között szinte teljes átalakuláson ment keresztül.

Milyen tapasztalatokra tett szert Bochumban ez ideig?

A Bochumban töltött eddigi hét évem igen élvezetes volt. Számos kutatási projektet alakítottam ki, és kutatási támogatást szereztem az Európai Uniótól (Horizon 2020), a Német Nemzeti Kutatási Alaptól (DFG), valamint egyéb alapítványoktól (Volkswagen, Thyssen, Gerda-Henkel Alapítványok), ezenfelül sikeres együttműködést alakítottam ki politikai alapítványokkal is, köztük a Friedrich Ebert és Rosa Luxemburg Alapítványokkal.

Mindezekon felül együttműködtünk a Hans Böckler Alapítvánnyal, a Német Szakszervezeti Mozgalom Alapítványával. Regionális szinten, Észak-Rajna-Vesztfália Ruhr vidékén közeli munkakapcsolatban vagyunk a Ruhr Regionális Szövetséggel, Észak-Rajna-Vesztfália különböző minisztériumaival és olyan egyéb intézményekkel, mint a Ruhrkohle AG és RAG Alapítvány, amelyek nagyvonalúan támogatták a bányászat, valamint a deindusztrializáció történetére irányuló kutatásainkat. Sikeresen megnyertem e tevékenységek számára több posztdoktori munkatársat (9) és PhD hallgatót (23), akikkel egy sor kutatási projektet valósítottunk meg a szociális és munkásmozgalmak, az iparosodás és a deindusztrializáció, a bányászat, az emlékezet, a történetírás és a nacionalizmus történetéről. A Szociális Mozgalmak Történetének Intézete a Ruhr Egyetem, valamint a Ruhr Alapítvány, a két intézmény, amelyek vezetése megtiszteltetés számomra, szellemileg nagyon ösztönző, s az évenként megrendezett számos konferencia, workshop és szeminárium tanúsítja, hogy nagyon termékeny közeget. Összességében nehezen tudok akár csak egyetlen negatív aspektust is említeni, csak remélni tudom, hogy ez a jövőben is így marad.

Mit tanít Bochumban, és milyen tapasztalatai vannak minderről?

Eltekintve a hetenként tartott kutatási szemináriumoktól, melyekre Bochumon kívülről hívok meg előadni kollégákat, s amelyek az intézetben kezdeményezett kutatások megvitatására is fórumot biztosítanak, a korábbiakban vázolt témakörökben tartok előadásokat és szemináriumokat. Meggyőződésem, hogy a felsőoktatásban folyó oktatási munkának a saját kutatásokra kell támaszkodnia, sőt ez utóbbiaknak kell vezérelnie az előzőt. Kiegyensúlyozott álláspontot képviselek tehát e tekintetben, nagy hatást gyakorolnak rám hallgatóim Bochumban, akik közül számosan nemcsak keményen dolgoznak, hanem igen tehetségesek is. Nagy-Britanniában számos kutatóprofesszorral találkoztam, akiknek nem volt oktatási

kötelezettségük, jómagam ellenben mindig tanítottam, s ezt az egyetemi professzor alapvető tevékenységének tekintem, illetve egyszerűen szeretek tanítani.

Melyek a legfontosabb kutatási területei?

Legfontosabb kutatási területeim: a társadalmi mozgalmak és különösen a munkásmozgalmak összehasonlító története; a hanyatló iparosodás összehasonlító vizsgálata, különös tekintettel a nehézipar korábbi területeire és az ipari örökség kérdéseire; historiográfia/a történetírás története; történetelmélet/a történetírás elméleti kérdései; nacionalizmus és nemzeti identitás; brit–német kapcsolatok.

Az egyik legfontosabb kutatói kezdeményezése a „Writing the Nation” című sorozat. Milyen elgondolások húzódtak meg e mögött, és milyen tapasztalatokra tett szert a kutatások során?

A „Writing the Nation” sorozat az Európai Tudományos Alap (*European Science Foundation*) által kezdeményezett program alapján indult „A múlt reprezentációja: a nemzeti történetírás a 19-20. századi Európában” címmel, 2003 és 2008 között valósult meg. Workshopok tucatjait rendeztük, amelyeken Európa huszonkilenc országának több mint kettőszázötven történésze vett részt. A kilenc kötetből álló sorozat¹ e vállalkozás legfontosabb, de semmi esetre sem az egyedüli eredménye. Azért kezdeményeztem a projektet, mert szélesebb körre szerettem volna kiterjeszteni tanulmányaimat a történetírás és a német nemzeti történetírás kialakulásáról. A német újraegyesítés hajnalán, 1990-ben ébredt fel ez irányú érdeklődésem, amikor jelentősen kezdett megváltozni a történettudományos diskurzus és az ezeket a kérdéseket tárgyaló történetírás. Mindezt könyvemben – *The Search for Normality: National Identity and Historical Consciousness in Germany since 1800* (Oxford, Berghahn Book, 1997) – tárgyaltam először. A német tapasztalatokat komparatív összefüggésbe kívántam helyezni, hogy kiderüljön, volt-e valami különös sajátosság mindebben. Cardiffban már 1997-ben nemzetközi konferenciát rendeztem a témáról, előadásai „Writing National Histories: Western Europe since 1800” címmel jelentek meg. Az Európai Tudományos Alap programja mindennek logikus kiterjesztése volt.

2015-ös könyve, „The Past as History” a sorozat összegző szintézisének is tekinthető. Mit gondol, sikerült ebben megvalósítani eredeti célkitűzéseit; milyen volt a könyv visszhangja?

Attól tartok, ezt a kérdést másoknak kell megválaszolniuk. Jómagam nehéz feladatnak tartottam. Eredetileg jóval kisebb terjedelmű könyvet akartam írni, Christoph Conraddal közösen. Végül Conrad, aki közreműködött az elméleti keretek kidolgozásában, s akivel hosszú éveken keresztül nagyon intenzív eszmecsere-t folytattam a könyvről, nem írta meg a kötet rá eső részét, s én készítettem el az egészet, de nem tudtam rövidebbre fogni mondanivalómat. Sokféle folyamatot kellett elemezni. Mindezek ellenére, remélem, néhány fontos alapgondolatot felvettem, néhány érvelést összefüggéseibe állítottam, s számos problémát felvetve olyan eredményre jutottam a nemzeti történetírás és nemzeti identitás kapcsolatára nézve Európában, amelyet az olvasó érdekesnek és revelatívnek tarthat. Egyelőre nagyon kedvezők a visszajelzések, amelyeket a nagyobb történeti folyóiratokban láttam. Több közülük kifejezetten hízelgő, a kritikusabbak nagyon konstruktív kifogásokat fogalmaztak meg, s nem vonták kétségbe a vállalkozás általános érdemeit.

¹ A sorozat köteteinek adataira lásd: Erős Vilmos: *A múlt mint történelem. (Elmélkedések Stefan Berger könyve és a „Writing the Nation” sorozat kapcsán)* című írását az Aetas jelen számában.

Tagja, sőt éveken keresztül a Nemzetközi Historiográfiai Társaság (International Comission for the History and Theory of Historiography, ICHTH) főtítkára is volt.

Csak körülbelül három éve, a 2015-ös világkongresszus óta vagyok a szervezetnek főtítkára. Nem vagyok elragadtatva itteni munkámtól, mert nem tudok elég időt szakítani rá. Az elnök, Ewa Domanska² olyan títkárt érdemelne, aki sokkal több időt tudna fordítani a szervezetnek a tagok élénk közreműködésén alapuló újjászervezésére. Több alkalommal is benyújtottam lemondásomat, de senki sem mutatott hajlandóságot a feladat ellátására.³ Attól tartok, mindeki hasonló problémákkal küzd, túl sok feladata van.

Van valamilyen hitvallása?

Mint született kétkedő, nem hiszek a szilárd hitvallásokban. Mindenképpen hiszek azonban a toleranciában, és elfogadok különböző nézőpontokat, illetve érdeklődési irányokat a historiográfiában. A legutóbbi években elégedettséggel töltött el annak a jelenségnek a felbukkánása, amit egybeűtt „boldog/örömteli sokszínűség”-nek (*happy eclecticism*) neveztem a historiográfiában.

Hogy szólnak jövőbeli tervei?

A jövőben legtöbb időmet a Bochumi Egyetem Társadalmi Mozgalmak Története Intézete, valamint a Ruhr-vidéki Alapítvány sikeres működésének fogom szentelni. Mióta átvettem az intézet irányítását és az Alapítvány igazgatói posztját, sikeresen megvalósítottunk egy nemzetközi együttműködést célzó programot, és számos projektet nyújtottunk be az előzőkben már többnyire említett alapítványokhoz: a társadalmi mozgalmak története, a nehézipar és a régiók története, az emlékeztörténet és a történetírás története témákban. Állandóan több nemzetközi kutató dolgozik az intézetben, többségük a Marie Curie Alapítvány, a DAAD vagy az Alexander Humboldt Ösztöndíj támogatásával. Az utóbbi években két sikeres MA iskolánk működött, intézetünkben jelenleg több mint húsz PhD hallgató és öt posztdoktori munkatárs tevékenykedik. Személy szerint továbbra is olyan tanulmányokat írnék, amelyek az intézet és az alapítvány tevékenységi körébe tartoznak. A következő könyvtervem egy az 1970-es évektől a jelenig húzódó történetírás-történet, amely mindenekelőtt az e területen megfigyelhető növekvő sokszínűsége és a szűk nemzeti látószögtől való elszakadásra összpontosít, ami szinte a kezdetektől fogva a huszadik század második feléig a történetírás egyik fő jellegzetessége volt.

Bochum, 2017. december 12.

Az interjút készítette: ERŐS VILMOS

² Ewa Domanskáról lásd: „Posztkoloniális értelmiséginek tartom magam”. *Beszélgetés Ewa Domanska lengyel történésszel*. A beszélgetést készítette: Erős Vilmos. *Aetas*, 25. évf. (2010) 4. sz. 151–160.

³ Jelenleg Edoardo Tortarolo, a Torinói Egyetem professzora tölti be e tisztséget.

Stefan Berger műveinek válogatott bibliográfiája

Monográfiák

- The British Labour Party and the German Social Democrats, 1900–1931. A Comparison, Oxford University Press, 1994, 302 pp.; reprinted 2002. (németül: Ungleiche Genossen? Die britische Labour Party und die deutsche SPD bis 1931, J.W.H. Dietz Publishers, 1997, 308 pp.)
- The Search for Normality. National Identity and Historical Consciousness in Germany Since 1800, Berghahn Books, 1997, 307 pp.; (második kiadás új előszóval: ‘“The Search for Normality” Six Years Later: History Writing and National Identity in Germany at the Beginning of the 21st Century’, 2003, xxvi +308 pp.)
- Social Democracy and the Working-Class in Nineteenth and Twentieth-Century Germany, Longman, 2000, 287 pp.
- Inventing the Nation: Germany, Edward Arnold, 2004, 274 pp.
- Friendly Enemies: British-GDR Relations, 1949–1990, co-authored with Norman LaPorte. Berghahn Books 2010, 386 pp.
- The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe, single-authored with Christoph Conrad, Palgrave MacMillan, 2015, 570 pp.

Szerkesztett kötetek

- The Force of Labour. The Western European Labour Movement and the Working Class in the Twentieth Century, edited jointly with David Broughton, Berg Publishers, December 1995, 286 pp.
- Writing National Histories. Western Europe Since 1800, edited jointly with Mark Donovan and Kevin Passmore, Routledge, 1999, 314 pp.
- Nationalism, Labour and Ethnicity, 1870–1939, edited jointly with Angel Smith, Manchester University Press, 1999, 296 pp.
- Policy Concertation and Social Partnership in Western Europe: Lessons for the 21st Century, edited jointly with Hugh Compston, Berghahn Books, 2002, 382 pp.
- Labour and Social History in Great Britain: Historiographical Reviews and Agendas 1990 to the Present, special issue of the *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, Klartext Verlag, 2002, 214 pp. [edited volume]
- Historikerdialoge. Geschichte, Mythos und Gedächtnis im deutsch-britischen kulturellen Austausch 1750–2000, edited jointly with Peter Lambert and Peter Schumann, Vandenhoeck&Ruprecht, 2003, 467 pp.

- Writing History. Theory and Practice, edited jointly with Heiko Feldner and Kevin Passmore, Edward Arnold, 2003, 320 pp.; 2nd rev. and extended edn, 2009.
- Towards a Comparative History of Coalfield Societies, edited jointly with Andy Croll and Norman LaPorte, Ashgate, 2005, 287 pp.
- The Other Germany. Perceptions and Influences in British-East German Relations, 1945–1990, edited jointly with Norman LaPorte, Martin Wiessner Verlag, Münster, 2005, 343 pp.
- A Companion to Nineteenth Century Europe, Blackwell, 2006, Paperback edition, 2009, 528 pp.
- Europe and its National Histories, edited jointly with Andrew Mycock, special edition of *Storia della Storiografia*, no. 50, Palgrave 2006, 131 pp.
- Writing the Nation: a Global Perspective, Palgrave MacMillan, Houndmills, 2007, 264 pp.
- Narrating the Nation: The Representation of National Narratives in Different Genres, edited jointly with Linas
- Eriksonas and Andrew Mycock, Berghahn Books, Oxford, 2008, 348 pp.; new paperback edition, 2011.
- Writing the Nation vol. 3: The Contested Nation – Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories, edited jointly with Chris Lorenz, Palgrave MacMillan, Basingstoke, 2008, 634 pp.
- Kaliningrad in Europa: nachbarschaftliche Perspektiven nach dem Ende des Kalten Krieges, Harrasowitz, Berlin, 2010, 207 pp.
- Enclaves – tourist attractions or geopolitical hotspots?, special issue of *Geopolitics*, vol.15, no. 2, 2010, 127 pp.
- Writing the Nation, vol. 4: Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe, co-edited with Chris Lorenz, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2010 and 2015, 576 pp.
- Popularizing National Pasts – 1800 to the Present, edited jointly with Chris Lorenz and Billie Melman, Routledge, London, 2012, 362 pp.
- Erinnerungsorte. Chancen, Grenzen und Perspektiven eines Erfolgskonzeptes in den Kulturwissenschaften, edited jointly with Joana Seiffert, Essen, Klartext Verlag, 2014, 250 pp.
- Writing the History of Memory, edited jointly with Bill Niven, Bloomsbury, London, 2014, 247 pp.
- Ein soziales Europa ist das Ziel. Die Katastrophen des 20. Jahrhunderts und die Entwicklung der sozialen Demokratie, edited jointly with Wolfgang Jäger [Stiftung Bibliothek des Ruhrgebiets vol. 38], Bochum, 2015, 74 pp.
- Nationalizing Empires, edited jointly with Alexei Miller, Budapest, Central European University Press, 2015, 700 pp.

- Gewerkschaftsgeschichte als Erinnerungsgeschichte. Der 2. Mai 1933 in der gewerkschaftlichen Erinnerung und Positionierung, [ISB Schriftenreihe A Darstellungen Bd. 60], Essen, Klartext, 2015, 428 pp.
- Jak se píšou dějiny. Teorie a praxe, edited jointly with Heiko Feldner, Kevin Passmore, (Czech translation of Writing history: Theory and practice), Brno: Bloomsbury Publishing LTC, 2016, 446 pp.
- Writing History in Exile, special issue of *Storia della Storiografia*, 69:1 (2016) edited jointly with Antoon de Baets.
- Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education, edited jointly with Mario Carretero and Maria Grever, Basingstoke: Palgrave MacMillan 2017, 856 pp.
- The History of Social Movements in Global Perspective, edited jointly with Holger Nehring, Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2017, 720 pp.
- Deindustrialization, Heritage, and Representations of Identity, special issue of *The Public Historian*, edited jointly with Christian Wicke and Jana Golombek, University of California Press, 2017.
- Industrial heritage and regional identities [Heritage and Tourism Series by Dallen J. Timothy], edited jointly with Jana Golombek/Christian Wicke, Routledge 2018, 246 pp.
- The Transnational Activist. Transformations and Comparisons from the Anglo-World since the Nineteenth Century, edited jointly with Sean Scalmer, Basingstoke: Palgrave MacMillan 2018, 364 pp.

Folyóirat tanulmányok

- “Deutschland, Deutschland über alles? A Personal View of Two Systems of Higher Education”, in: PUSH Newsletter, vol. 3, no. 1, summer 1991, pp. 32–38.
- “The British and German Labour Movements Before the Second World War – the Sonderweg Revisited”, in: *Twentieth Century British History*, no. 3, vol. 3, 1992, pp. 219–248.
- “Nationalism and the German Left”, in: *New Left Review*, no. 206, 1994, pp. 55–70.
- “Anticommunism after the Fall of Communism? The Anti-Left Syndrome of the SPD and its Impact on Contemporary German Politics”, in: *Debatte*, vol. 3, no. 1, 1995, pp. 66–97.
- “Historians and Nation-Building in Germany after Reunification”, in: *Past and Present*, no. 148, August 1995, pp. 187–222.
- “No More Sonderweg: Germany’s Return to the ‘Normality’ of the Nation State”, in: *Journal of Area Studies*, special issue commemorating the end of the Second World War, no. 7, December 1995, pp. 86–99.
- “‘Organising Talent and Disciplined Steadiness’: the German SPD as a Model for the British Labour Party in the 1920s?”, in: *Contemporary European History*, vol. 5, 1996, pp. 169–188.
- “Reunification as Challenge to Historical Social Science in Germany”, in: *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, vol. 25, 1996, pp. 93–115.

- “Critical’ Historiography in Crisis? Some comparative remarks on the historiographical agenda of the left in Britain, France and Germany in the 1990s’, in: *Europa. European Review of History*, vol. 3, no. 2, 1996, pp. 213–232.
- “The Belated Party. Influences on the British Labour Party in its Formative Years, 1900–1931”, in: *Mitteilungsblatt des Instituts zur Erforschung der europäischen Arbeiterbewegung*, no. 18, 1997, pp. 83–111.
- “Nation and Class: The National Discourse in the Autobiographies of British and German Labour Leaders in the Interwar Period”, in: *Archiv für Sozialgeschichte*, vol. 40, 2000, pp. 259–89.
- “Guest Editorial”, in: *Socialist History: International and Comparative Labour History*, no. 17, 2000, pp. v–xii.
- “Class vs. Nation, Class and Nation, Between Class and Nation? Labour’s Response to the National Question c. 1870–1939, with Special Reference to Britain and Germany”, in: *Social History/Histoire Sociale [Canada]*, vol. 33, no. 66, 2000, pp. 291–306.
- “William Harbutt Dawson and Germany in the Inter-War Period”, in: *English Historical Review*, vol. 116, no. 1, 2001, pp. 76–112.
- “Working-Class Culture in the Ruhr and South Wales: a Comparison”, in: *Llafur. Journal of Welsh Labour History*, vol. 8, no. 2, 2001, pp. 5–40.
- “Democracy and Social Democracy”, in: *European History Quarterly*, vol. 32, no. 1, 2002, pp. 13–37.
- “Representations of the Past: National Histories in Europe”, in: *Contemporary Criticism [Korean journal, published in Seoul, in Korean]*, 2002, pp. 166–199.
- “The British Labour Party and the German Democratic Republic During the Era of Non-Recognition, 1949–1973”, article co-authored with Darren Lilleker, in: *The Historical Journal*, vol. 45, no. 2 (2002), pp. 433–458.
- „Was bleibt von der Geschichtswissenschaft in der DDR? Blick auf eine alternative historische Kultur im Osten Deutschlands und ihre Fragen nach der eigenen Vergangenheit”, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, vol. 50, no. 11 (2002), pp. 1016–1034.
- “And What Should They Know of Wales? Why Welsh History Needs Comparison”, in: *Llafur. Journal of the Welsh People’s History Society*, vol. 8, no. 3 (2002), pp. 131–139.
- “Former GDR Historians in the Reunified Germany: An Alternative Historical Culture and its Attempts to Come to Terms with the GDR Past”, in: *Journal of Contemporary History*, vol. 38, no. 1, (2003), pp. 63–83.
- “John Peet (1915–1988): An Englishman in the GDR”, co-authored with Norman LaPorte, in: *History*, vol. 89, no. 1 (2004), pp. 49–69.
- “Kommunism, Socialdemokrati och demokratigapet”, in: *Arbetarhistoria [Sweden]*, vol. 27, no. 108 (2004), pp. 48–57.
- “Representations of the Past: The Writing of National Histories in Europe”, in: *Debatte*, vol. 12, no. 1 (2004), pp. 73–96.
- “Quo Vadis Germany? National Identity Debates after Reunification”, in: *Ab Imperio*, vol. 2 (2004), pp. 449–486.

- “Comparative Labour History in Britain and Australia”, in: *Labour History*, no. 88 (2005), pp. 9–24.
- “Die europäische Arbeiterbewegung und ihre Historiker: Wandlungen und Ausblicke”, in: *Jahrbuch für europäische Geschichte*, vol. 6 (2005), pp. 151–182.
- “Herbert Morrison’s London Labour Party in the Inter-War Years and the SPD: Problems of Transferring German Socialist Practices to Britain”, in: *European Review of History*, vol. 12:2 (2005), pp. 291–306.
- “A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France and Britain from 1945 to the Present”, in: *Journal of Modern History*, 77:3 (2005), pp. 629–678.
- “Britische Parlamentarierkontakte nach Osteuropa 1945–1989: zwischen fellow-travelling und ostpolitischer Erneuerung”, co-authored with Norman LaPorte, in: *Archiv für Sozialgeschichte* 45 (2005), pp. 3–42.
- “Communism, Social Democracy and the Democracy Gap”, in: *Socialist History: Rethinking Social Democracy* 27 (2005), pp. 1–20.
- “Ostpolitik before Ostpolitik: The British Labour Party and the German Democratic Republic (GDR), 1955–1964”, co-authored with Norman LaPorte, in: *European History Quarterly* 36:3 (2006), pp. 396–420.
- “Kommunisten, Sozialdemokraten und das Demokratiedefizit in der Arbeiterbewegung”, in: *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 5:2 (2006), pp. 4–22.
- “National Historiographies in Transnational Perspective: Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries”, in: *Storia della Storiografia*, no. 50 (2006), pp. 3–26.
- “National Narratives and Their ‘Others’: Ethnicity, Class, Religion and the Gendering of National Narratives”, co-authored with Chris Lorenz, in: *Storia della Storiografia*, no. 50 (2006), pp. 59–98.
- „Being Friendly with the ‘Other Germany’: Dorothy Diamond and British Support for the GDR, 1949–1961”, co-authored with Norman LaPorte, in: *Socialist History* 30 (2007), pp. 60–81.
- „History and National Identity: why they should remain divorced”, in: *History and Policy* (2007), <http://www.historyandpolicy.org/papers/policy-paper-66.html>
- „Narrating the Nation: Die Macht der Vergangenheit”, in: *aus politik und zeitgeschichte* 1-2 (2008), pp. 1–7.
- „Demokratie und soziale Demokratie”, in: *Online Akademie der Friedrich Ebert Stiftung* (2008), <http://www.fes-online-akademie.de/modul.php?md=8&c=texte&id=84503>
- „West European Trade Unions, Solidarnosc and Détente – a Transnational Approach”, in: *European Review* 16.1 (2008), pp. 75–84.
- „Locating Kaliningrad and Königsberg in Russian and German Collective Identity Discourses and Political Symbolism in the 75th Anniversary Celebrations of 2005”, co-authored with Paul Holtom, in: *Journal of Baltic Studies* 39:1 (2008), pp. 15–37.
- „Nation-Building and Regional Integration, c. 1800–1914: the Role of Empires”, co-authored with Alexei Miller, in: *European Review of History*, vol. 15:3 (2008), pp. 317–330.

- „Von Landschaften des Geistes zu Geisterlandschaften: Identitätsbildungen und der Umgang mit dem industriekulturellen Erbe im südwalisischen Kohlerevier”, in: *Zeitschrift für soziale Bewegungen*, 39 (2008), pp. 49–66.
- “In Search of Antifascism: The British Left’s Response to the GDR during the Cold War”, co-authored with Norman LaPorte, in: *German History* 26:4 (2008), pp. 536–552.
- “Roundtable: Transnationalism and Modern British Labour History”, in: *Llafur. Journal of Welsh People’s History*, 10:1 (2008), pp. 90–119.
- “On the Role of Myths and History in the Construction of National Identity in Modern Europe”, in: *European History Quarterly* 39:3 (2009), pp. 490–502.
- “The Study of Enclaves – some Introductory Remarks”, in: *Geopolitics* 15:2 (2010), pp. 312–328.
- “How to be Russian with a Difference? Kaliningrad and its German Past”, in: *Geopolitics* 15:2 (2010), pp. 345–366.
- “Écrire le passé dans le présent: un regard anglo-saxon sur l’histoire”, in: *Diogenes* 229-230 (2010), pp. 6–29. [English version: „Writing the Past in the Present: an Anglo-Saxon Perspective“, in: *Diogenes* 229-230 (2012), pp. 5–19.; Chinese version (2012)]
- “Fathers’ and their Fate in Modern European Historiography”, in: *Storia della Storiografia* 59/60 (2011), pp. 228–247.
- “Die Macht des Faktischen – Britische Labour Abgeordnete und der Mauerbau 1961”, co-authored with Norman LaPorte, in: *Jahrbuch für Kommunismusforschung* (2011), pp. 177–194.
- “Crusading Histories and European National Narratives – a Commentary”, in: *Edumeres*, published 12 January 2012 online on <http://www.edumeres.net/publikationen/details/d/european-receptions-of-the-crusades-in-the-nineteenth-century-franco-german-perspectives/p/crusading-histories-and-european-national-narratives-a-commentary.html> [accessed 19 Dec. 2012].
- “The Puzzle of Modern German Identities”, in: *New Perspective for Modern History* (2012), pp. 23–27.
- “Killing the GDR with Kindness”. *Die DDR in der Wahrnehmung der britischen Linken*, in: *Martin Sabrow/ Frank Bösch Zeiträume 2011* (2012), pp. 46–56.
- “The Role of National Archives in Constructing National Master Narratives in Europe”, in: *Archival Science* 13:1 (2013), pp. 1–22. (online publication in 2012: <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10502-012-9188-z> [accessed 15 March 2016]).
- “Geschichtswissenschaft und ihre Organisationsgeschichte”, in: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 64:1- 2 (2013), pp. 1–6.
- „Das Individuum und die ‘proletarische Kollektivität’: unversöhnliche Gegensätze?“, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 40/41 (2013), pp. 12–17.
- „Die SPD und die Erneuerung der sozialen Demokratie. Warum es auf das konstruktive Verhältnis zu den sozialen Bewegungen ankommt“, in: *Berliner Republik* 2 (2013), pp. 59–71.

- „Ausstellung zeigt Strukturwandel“, Eröffnung der Fotoausstellung zum Strukturwandel in der chinesischen Provinz Shanxi, together with Deutsche Gesellschaft für internationale Zusammenarbeit, Zentrum für Entwicklungsforschung der Provinzregierung von Shanxi, in: Steinkohle 7 (2013), p. 20.
- „Las dies fechas más importantes en la historia de la minería“, in: *ISTOR Revista de historia internacional* 56:1 (2014), pp. 9–28.
- “A post-industrial mindscape? Popularization of industrial heritage in in the Ruhr and the representation of its regional identity”, with Christian Wicke, in: *Estudios históricos. História Publica* 24:57 (2014), pp. 231–254.
- „Eine nationale Aufgabe. Das industrielle Erbe an Rhein und Ruhr“, with Ulrich Borsdorf and Dieter Nellen, in: *Forum Geschichtskultur Ruhr* 2 (2015), pp. 34–36.
- „Erinnerung, Bewegung, Identität. Industriekultur als Welterbe im 21. Jahrhundert“, with Jana Golombek and Christian Wicke in: *Forum Geschichtskultur Ruhr* 2 (2015), pp. 23–30.
- “Moral, Kapitalismus und soziale Bewegungen. Kulturhistorische Annäherungen an einen ‚alten‘ Gegenstand“, co-authored with Alexandra Przyrembel, in: *Historische Anthropologie* 24:1 (2016), pp. 88–107.
- “Nordic National Histories in Comparative European Perspective”, in: *Svensk Historisk Tidsskrift* 65 (2016), pp. 67–96.
- “Reflections on Exile Historiography”, co-authored with A. de Baets, in: *Storia della Storiografia: History of Historiography* 1 (2016), pp. 11–26.
- “Between Scylla and Charybdis: END and Its Attempt to Overcome the Bipolar World Order in the 1980s”, co-authored with Norman LaPorte, in: *Labour History* 111 (2016), pp. 11–25.
- “International Socialist Responses to the Easter Rising in Ireland in 1916”, co-authored with Stefan Braun, in: *Saothar: Journal of Irish Labour History* 41 (2016), pp. 125–138.
- “The Internationalism of Social Movements – an Introduction”, in: *Moving the Social* 55. *The Internationalism of Social Movements* (2016), pp. 5–16.
- “Le vie e le false piste del socialismo democratico. Il rapporto del Labour Party e della Sozialdemokratische Partei Deutschlands con il capitalismo nel XIX e nel XX secolo“, in: *Annali dell’Istituto storico italo-germanico in Trento* 42:1 (2016), pp. 11–28.
- „Burdens of Eternity? Heritage, Identity, and the „Great Transition” in the Ruhr“, co-authored with Christian Wicke and Jana Golombek in: *The Public Historian* 39, No. 4 (2017), pp. 20–43.
- „Deindustrialization, Heritage, and Representation on Identity“, co-authored with Christian Wicke in: *The Public Historian* 39, No. 4 (2017), pp. 10–20.
- „Communism and the Nation – the Failure to Accomodate Nation under Class“, in: *Socialist History* 52: *Legacies of October* (2017), pp. 25–35.
- „Partei des Proletariats“, in: *ZEIT Geschichte* 3/2018, *Marx und der Kapitalismus*, pp. 42–46.

„Deindustrialisierungsprozesse in schwerindustriellen Ballungsräumen und ihre kulturellen Folgeerscheinungen im internationalen Vergleich”, in: Forum Geschichtskultur Ruhr (Letzte Schicht im Ruhrbergbau 01/2018), pp. 11–16.

Tanulmánykötetben megjelent tanulmányok

„Germany”, in: *The Force of Labour. The Western European Labour Movement and the Working Class in the Twentieth Century*, ed. by Stefan Berger and David Broughton, Berg Publishers, 1995, pp. 71–106.

„European Labour Movements and the European Working Class in Comparative Perspective”, in: *The Force of Labour. The Western European Labour Movement and the European Working Class in the Twentieth Century*, ed. by Stefan Berger and David Broughton, Berg Publishers, 1995, pp. 245–262.

„The German Tradition of Historiography”, in: Mary Fulbrook (ed.), *German History Since 1800*, Edward Arnold, 1997, pp. 477–492.

„British and German Socialists Between Class and National Solidarity”, in: Stefan Berger and Angel Smith (eds.), *Labour, Nationalism and Ethnicity, 1870–1939*, Manchester University Press, 1999, pp. 31–63.

„Between Scylla and Charybdis: Nationalism, Labour and Ethnicity Across Five Continents, 1870–1939”, jointly with Angel Smith, in: Stefan Berger and Angel Smith (eds.), *Labour, Nationalism and Ethnicity, 1870–1939*, Manchester University Press, 1999, pp. 1–30.

„Historians and the Search for National Identity in the Reunified Germany”, in: Stefan Berger, Mark Donovan and Kevin Passmore (eds.), *Writing National Histories. Western Europe Since 1800*, Routledge, 1999, pp. 252–264.

„Apologias for the Nation State in Western Europe Since 1800”, jointly with Mark Donovan and Kevin Passmore, in: Stefan Berger, Mark Donovan and Kevin Passmore (eds.), *Writing National Histories. Western Europe Since 1800*, Routledge, 1999, pp. 3–14.

„Historians and the Nation State: some Conclusions”, jointly with Mark Donovan and Kevin Passmore, in: Stefan Berger, Mark Donovan and Kevin Passmore (eds.), *Writing National Histories. Western Europe Since 1800*, Routledge, 1999, pp. 281–304.

„The Attempt at Democratisation under Weimar”, in: John Garrard et al. (eds.), *Democratisation Past and Present*, MacMillan, 2000, pp. 96–115.

„The SPD 1919–1945”, in: Panikos Panayi (ed.), *Weimar and Nazi Germany: Continuities and Discontinuities*, Longman, 2000, pp. 273–292.

„Between Efficiency and ‘Prussianism’: Stereotypes and the Perception of the the German Social Democrats by the British Labour Party, 1900–1920”, in: Rainer Emig (ed.), *Stereotypes and their Impact on Anglo-German Relations*, MacMillan, 2000, pp. 172–186.

„Labour in a Comparative Perspective”, in: Duncan Tanner, Patricia Thane and Nicholas Tiratsoo (eds.), *The Labour Party: A Centenary History*, Cambridge University Press, 2000, pp. 309–340.

„Prussia in History and Historiography from the Eighteenth to the Nineteenth Century”, in: Philip Dwyer (ed.), *The Rise of Prussia 1700–1830*, Longman, 2000, pp. 27–44.

- „Prussia in History and Historiography from the Nineteenth to the Twentieth Century”, in: Philip Dwyer (ed.), *Conquest and Assimilation: Rethinking Prussian History 1830–1947*, Longman, 2001, pp. 21–42.
- “Die britische Labour Party, 1945–2000”, in: Dieter Dowe (ed.), *Demokratischer Sozialismus in Europa seit dem zweiten Weltkrieg*, Friedrich-Ebert-Foundation, 2001, pp. 87–116.
- „Britischer und deutscher Nationalismus im Vergleich: Probleme und Perspektiven”, in: Ulrike von Hirschhausen and Jörn Leonhard (eds), *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*, Wallstein Verlag 2001, pp. 96–116.
- „Germany in Historical Perspective: The Gap Between Theory and Practice”, in: Stefan Berger and Hugh Compston (eds.), *Policy Concertation and Social Partnership in Western Europe: Lessons for the 21st Century*, Berghahn Books, 2002, pp. 125–38.
- „Social Partnership 1880–1989: The Deep Historical Roots of Diverse Strategies”, in: Stefan Berger and Hugh Compston (eds.), *Policy Concertation and Social Partnership in Western Europe: Lessons for the 21st Century*, Berghahn Books, 2002, pp. 335–52.
- „Blutrünstige Diktatur, das bessere Deutschland oder Stolperstein auf dem Weg zu einer friedlichen Koexistenz? Die DDR im Blick der britischen Labour Party, 1949–1973”, [co-author: Darren Lilleker], in: Arnd Bauerkaemper (ed.), *Britain and the GDR. Relations and Perceptions in a Divided World* (Berlin, 2002), pp. 235–266.
- “National Paradigm and Legitimacy: Uses of Academic History Writing in the 1960s”, in: Patrick Major and Jonathan Osmond, eds, *The Workers’ and Peasants’ State. Communism and Society in East Germany under Ulbricht 1945–1971*, Manchester University Press, 2002, pp. 244–61.
- „Geschichten von der Nation. Einige vergleichende Thesen zur deutschen, englischen, französischen und italienischen Nationalgeschichtsschreibung seit 1800”, in: Christoph Conrad and Sebastian Conrad, eds, *Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002, pp. 49–77.
- „Introduction”, in: Stefan Berger, ed., *Labour and Social History in Great Britain: Historiographical Reviews and Agendas, 1990 to the Present*, Klartext, 2002, pp. 5–18.
- „Stefan Berger interviews John Halstead: The Society for the Study of Labour History and its Journal”, in: Stefan Berger, ed., *Labour and Social History in Great Britain: Historiographical Reviews and Agendas, 1990 to the Present*, Klartext, 2002, pp. 201–212.
- „Intellectual Transfers and Mental Blockades” (joint with Peter Lambert), in: Stefan Berger, Peter Lambert and Peter Schumann, eds, *Historikerdialoge. Geschichte, Mythos und Gedächtnis im deutsch-britischen kulturellen Austausch 1750–2000*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003, pp. 9–62.
- „Vom ‘Neuen Liberalen’ zum Apologeten des nationalsozialistischen Deutschland: William Harbutt Dawson und sein Verhältnis zu Deutschland in der Zwischenkriegszeit”, in: Stefan Berger, Peter Lambert and Peter Schumann, eds, *Historikerdialoge. Geschichte, Mythos und Gedächtnis im deutsch-britischen kulturellen Austausch 1750–2000*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003, pp. 255–274.
- “Comparative History”, in: Stefan Berger, Heiko Feldner and Kevin Passmore, eds, *Writing History. Theory and Practice*, Bloomsbury Publishing, 2010, pp. 161–179.

- „The Labour Party and the German Social Democrats (1945–1994)”, in: Stephen Haseler and Henning Meyer (eds), *Reshaping Social Democracy. Labour and the SPD in the New Germany*, London, 2004, pp. 29–46.
- „Marxismusrezeption als Generationserfahrung im Kaiserreich”, in: Klaus Schönhoven and Bernd Braun (eds), *Generationen in der Arbeiterbewegung*, Munich, 2005, pp. 193–210.
- „The Formation of Party Milieux: Branch Life in the British Labour Party and the German Social Democratic Party in the Interwar Period”, in: Matthew Worley (ed.), *Labour’s Grass Roots. Essays on the Activities of Local Labour Parties and Members, 1918–1945*, Aldershot, 2005, pp. 240–259.
- „Introduction”, in: Stefan Berger, Andy Croll and Norman LaPorte (eds), *Towards a Comparative History of Coalfield Societies*, Aldershot, 2005, pp. 1–11.
- „Two Faces of King Coal: the Impact of Historiographical Traditions on Comparative History in the Ruhr and South Wales” (jointly with Neil Evans), in: Stefan Berger, Andy Croll and Norman LaPorte (eds), *Towards a Comparative History of Coalfield Societies*, Aldershot, 2005, pp. 29–42.
- „Introduction” (jointly with Norman LaPorte), in: Stefan Berger and Norman LaPorte (eds), *The Other Germany. Perceptions and Influences in British–East German Relations 1945–1990*, Martin Wiessner Verlag, Augsburg, 2005, pp. 7–23.
- „Official Anti-Communism and What Lay Beneath: The British Trade Unions and the ‘Other’ Germany, 1949–1989” (jointly with Norman LaPorte), in: Stefan Berger and Norman LaPorte (eds), *The Other Germany. Perceptions and Influences in British–East German Relations 1945–1990*, Martin Wiessner Verlag, Augsburg, 2005, pp. 141–158.
- „Introduction”, in: Stefan Berger (ed.), *A Companion to Nineteenth Century Europe*, Blackwell, Oxford, 2006, pp. xvii–xxvii.
- „Labour Movements”, in: Stefan Berger (ed.), *A Companion to Nineteenth Century Europe*, Blackwell, Oxford, 2006, pp. 164–177.
- „National Movements”, in: Stefan Berger (ed.), *A Companion to Nineteenth Century Europe*, Blackwell, Oxford, 2006, pp. 178–192.
- „Ethnic Nationalism Par Excellence? Germany 1789–1914”, in: Timothy Baycroft and Mark Hewitson (eds), *What is a Nation? Europe 1789–1914*, Oxford University Press, 2006, pp. 42–62.
- „On Taboos, Traumas and Other Myths: Why the Debate about German Victims of the Second World War is not a Historians’ Controversy”, in: Bill Niven (ed.), *Germans as Victims. Remembering the Past in Contemporary Germany*, Palgrave MacMillan, Houndmills, 2006, pp. 210–224 and 268–275.
- „Internationalismus als Lippenbekenntnis? Die transnationale Kooperation sozialdemokratischer Parteien in der Zwischenkriegszeit”, in: Jürgen Mittag (ed.), *Politische Parteien und europäische Integration. Entwicklung und Perspektiven transnationaler Parteienkooperation in Europa*, Klartext, Essen, 2006, pp. 197–214.

- „British Socialism as Perceived in Twentieth-Century Germany”, in: Arnd Bauerkaemper and Christiane Eisenberg (eds), *Britain as a Model of Modern Society? German Views* Martin Wiessner Verlag, Augsburg, 2006, pp. 184–204.
- „Writing the Comparative History of Social Democracy: a Comparative Look at Britain and Germany”, in: John Callaghan and Ilaria Favretto (eds), *Transitions in Social Democracy. Cultural and Ideological Problems of the Golden Age*, Manchester University Press, 2006, pp. 59–74.
- „Border Regions, Hybridity and National Identity: The Cases of Alsace and Masuria”, in: Q. Edward Wang and Franz Leander Fillafer (eds), *The Many Faces of Clio. Cross Cultural Approaches to Historiography. Festschrift for Georg G. Iggers*, Berghahn, Oxford, 2007, pp. 366–381.
- „Introduction: Towards a Global History of National Historiographies”, in: Stefan Berger (ed.), *Writing the Nation: Towards Global Perspectives*, Palgrave MacMillan, Houndmills, 2007, pp. 1–29.
- „The Power of National Pasts: Writing National Histories in Nineteenth and Twentieth Century Europe”, in: Stefan Berger (ed.), *Writing the Nation: Towards Global Perspectives*, Palgrave MacMillan, Houndmills, 2007, pp. 30–62.
- „Ein zweiter Kalter Krieg? Die Beziehungen zwischen der DDR und Großbritannien, 1979–1989”, co-authored with Norman LaPorte, in: Peter Barker, Marc-Dietrich Ohse and Dennis Tate (eds), *Views from Abroad. Die DDR aus britischer Perspektive* (Bielefeld, 2007), pp. 163–172.
- „Writing National Histories in Europe: Reflections on the Pasts, Presents and Futures of a Tradition”, in: Konrad Jarausch and Thomas Lindenberger (eds), *Conflicted Memories. Europeanizing Contemporary Histories*, Oxford: Berghahn Books, 2007, pp. 55–68.
- „Germany”, in: Robert Gerwarth (ed.), *Twisted Paths. Europe 1914–1945*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 184–209.
- „Germany”, in: Guntram Herb and David H. Kaplan (ed.), *Nations and Nationalisms. A Global Historical Overview*, ABC Clio, 2008, vol. 2: 1880–1945 (2008), pp. 609–622.
- “Introduction: National History Writing in Europe in a Global Age”, co-written with Chris Lorenz, in: Stefan Berger and Chris Lorenz (eds), *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories* (Houndmills, 2008), pp. 1–23.
- “Conclusion: Picking up the Threads”, co-written with Chris Lorenz, in: Stefan Berger and Chris Lorenz (eds), *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories* (Houndmills, 2008), pp. 531–552.
- „Introduction: Narrating the Nation: Historiography and Other Genres”, in: Stefan Berger, Linas Eriksonas and Andrew Mycock (eds), *Narrating the Nation: History, Media and the Arts*, Berghahn Books, 2008, pp. 1–18.
- „History and Forms of Collective Identity in Europe: Why Europe Cannot and Should Not be Built on History”, in: Laura Rorato and Anna Saunders (eds), *The Essence and the Margin: National Identities and Collective Memories in Contemporary European Culture*, Amsterdam, Rodopi, 2009, pp. 21–36.

- “Kaliningrader Identitäten nach dem Ende des Kalten Krieges: einige einleitende Bemerkungen”, in: Stefan Berger (ed.), *Kaliningrad in Europa; nachbarschaftliche Perspektiven nach dem Ende des Kalten Krieges*, Harrasowitz, Berlin, 2010, pp. 9–34.
- “Die Wiederentdeckung des deutschen Ostens?” in: Stefan Berger (ed.), *Kaliningrad in Europa; nachbarschaftliche Perspektiven nach dem Ende des Kalten Krieges*, Harrasowitz, Berlin, 2010, pp. 58–121.
- „The Comparative History of National Historiographies in Europe – some methodological reflections and preliminary results”, in: François Gemenne and Susana Carvalho (eds), *Nations and the Pasts. Representing the Past, Building the Future*, Palgrave MacMillan, Houndsmills, 2010, pp. 29–45.
- “Remembering the Second World War in Western Europe, 1945–2005”, in: Gosia Pakier and Bo Strath (eds), *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, Berghahn Books, Oxford, 2010, pp. 119–136.
- “Introduction”, co-authored with Chris Lorenz, in: Stefan Berger and Chris Lorenz (eds), *Writing the Nation*, vol. 4: *Nationalising the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2010, pp. 1–25.
- “Rising Like a Phoenix ... The Renaissance of National History Writing in Germany and Britain since the 1980s”, in: Stefan Berger and Chris Lorenz (eds), *Writing the Nation*, vol. 4: *Nationalising the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe*, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2010, pp. 426–451.
- “Nationalgeschichte”, in: Anne Kwaschik and Mario Wimmer (ed.), *Ein häretisches Wörterbuch: Festschrift für Peter Schöttler*, Transcript, 2010, pp. 151–154.
- “Great Britain: Between Avoiding Cold War and Supporting Free Trade Unionism”, co-authored with Norman LaPorte, in: Idesbald Goddeeris (ed.): *Solidarity with Solidarity. Western European Trade Unions and the Polish Crisis, 1980–1982*, Lexington, Kansas, Greenwood Press, 2010, pp. 129–58.
- “Zwischen ostdeutschem Marxismus-Leninismus und dem britischen Weg zum Sozialismus: die Beziehungen zwischen der SED und der Communist Party of Great Britain (1968–1989)”, in: Arnd Bauerkämper and Francesco Di Palma (eds), *Bruderparteien jenseits des Eisernen Vorhangs. Die Beziehungen der SED zu den kommunistischen Parteien West- und Südeuropas (1968–1989)*, Berlin, Ch. Links, 2011, pp. 123–148.
- ‘The Invention of European Traditions’, in: *Oxford History of Historical Writing*, vol. 4, ed. by Juan Maignuashca, Stuart Macintyre and Attila Pok, Oxford, Oxford University Press, 2011, pp. 19–40.
- ‘Germany’, in: *Oxford History of Historical Writing*, vol. 5, ed. by Axel Schneider and Daniel Woolf, Oxford, Oxford University Press, 2011, pp. 176–203.
- “GDR Historiography after the End of the GDR: Debates, Renewals and the Question of What Remains”, in: Nick Hodgkin and Caroline Pearce (eds), *The GDR Remembered: Representations of the East German State since 1989*, New York: Camden House, 2011, pp. 207–228.
- “Professional and Popular Historians 1800 – 1900 – 2000”, in: Barbara Korte and Sylvia Paletschek (eds), *Popular Histories 1800 – 1900 – 2000* (Bielefeld, Transcript Verlag, 2012), pp. 34–59.

- „Die DDR in Grossbritannien – mehr als Mauer, Plattenbauten und graue Tristesse?“, in: Detlef Nakath and Dörte Putensen (ed.): *Unrechtsstaat DDR? Sichtweisen in europäischen Nachbarländern*, Potsdam: Welttrends 2012, pp. 11–28.
- „Keine Revolutionen machende Partei“. Die Reaktion im ‚Vorwärts‘ auf die Novemberrevolution“, in: Anja Kruke and Meik Woyke (eds), *Deutsche Sozialdemokratie in Bewegung 1848 – 1863 – 2013* (Bonn, 2012), pp. 138–143.
- „De-Nationalizing History Teaching and Nationalizing it Differently! Some Reflections on How to Defuse the Negative Potential of National(ist) History Teaching“, in: Mario Carretero, Mikel Asensio and María Rodríguez- Moneo (eds), *History Education and the Construction of National Identities* (Charlotte, NC, 2012), pp. 33–48.
- “German Politics and the National Socialist Past”, in: Alexei Miller and Maria Lipman (eds), *The Convolutions of Historical Politics* (Budapest, 2012), pp. 21–44.
- “National Historians as Guardians of National Identity in Nineteenth and Twentieth-Century Europe”, in: Francisco Javier Caspistegui (ed.), *Historia y globalización* (Barañáin, 2012), pp. 195–214.
- “Germany – the Many Mutations of a Belated Nation”, in: Peter Furtado (ed.), *Histories of Nations: How Their Identities Were Forged* (London, 2012), pp. 282–293.
- “Introduction”, co-written with Billie Melman and Chris Lorenz, in: Stefan Berger, Chris Lorenz and Billie Melman (eds), *Popularizing National Pasts 1800 to the Present* (London, 2012), pp. 1–36.
- “A City and its Pasts: Popular Histories in Kaliningrad Between Regionalization and Nationalization”, in: Stefan Berger, Chris Lorenz and Billie Melman (eds), *Popularizing National Pasts 1800 to the Present* (London, 2012), pp. 288–307.
- „Die Parteispaltung während des Ersten Weltkriegs“, in: Bernd Faulenbach/Andreas Helle (eds.): *Menschen, Ideen, Wegmarken. Aus 150 Jahren deutscher Sozialdemokratie*, Berlin: Vorwärts Buch 2013, pp. 52–61.
- “Industriekultur und Strukturwandel in den deutschen Bergbauregionen nach 1945“, in: Dieter Ziegler (ed.): *Geschichte des deutschen Bergbaus*, vol. 4: Rohstoffgewinnung im Strukturwandel: der deutsche Bergbau im 20. Jahrhundert, Munster: Aschendorff 2013, pp. 571–601.
- “Soziale Demokratie als ‘change agent’ in Europa“?, in: Christian Kellermann und Henning Meyer (eds), *Die gute Gesellschaft: soziale und demokratische Politik im 21. Jahrhundert* (Berlin, 2013), pp. 39–55.
- “Wege und Irrwege des demokratischen Sozialismus. Der Beitrag von Labour Party und SPD zur Herausbildung und Verteidigung sozialdemokratischer Ideale im 19. Und 20. Jahrhundert, in: Friedrich-Ebert Stiftung (eds.): *Archiv für Sozialgeschichte* 53 (2013), pp. 411–425.
- “What has the labour movement ever done for us? The impact of labour movements on social and cultural development in Europe”, in: David Mayer/Jürgen Mittag (eds.). *Interventions. The impact of labour movements n social and cultural development*, 13.–16. September 2012, 48. Linzer Konferenz der International conference of labour and social history 2012, [ITH Tagungsberichte 47], Wien 2013, pp. 27–42.

- “Conclusion: Welsh national history and its European context”, in: Neil Evans/Huw Pryce (eds.). *Wiring a Small Nation’s Past. Wales in Comparative perspective, 1850–1950*, Burlington: Routledge 2013, pp. 301–312.
- „Representing the industrial age. Heritage and Identity in the Ruhr and South Wales, in: Peter Itzen/Christian Müller (eds.). *The Invention of Industrial Pasts. Heritage, Political culture and economic debates in Great Britain and Germany, 1850–2010*, Augsburg: Wißner Verlag 2013, pp. 14–35.
- „Erinnerungsorte – ein Erfolgskonzept auf dem Prüfstand“ (jointly with Joana Seifert), in: Stefan Berger and Joana Seifert (eds): *Erinnerungsorte: Chancen, Grenzen und Perspektiven eines Erfolgskonzeptes in den Kulturwissenschaften*, Essen: Klartext Verlag, 2014, p. 11–36.
- “From the English isles to the history of four nations: national history wiring in Britain in comparative perspective, in: Joseba Agirreazkuenaga Zigorraga/Eduardo J. Alonso Olea (eds.). *Estatu-nazioen baitako nazioak. Naziogintza kulturala eta politikoa, gaur egungo europán*, Bilbao: Editorial Base 2014, pp. 11–26.
- “Social movement in Europe since the end of the second World War”, in: Jan-Otmar Hesse/Christian Kleinschmidt/Alfred Reckendrees/Ray Stokes (eds.). *Perspectives on European Economic and Social History*, Baden-Baden: Nomos 2014, pp. 15–46.
- „Sozialdemokratische Arbeiterbewegung und bürgerliche Gesellschaft in Großbritannien und Deutschland am Vorabend des Ersten Weltkriegs“, in: Thomas Schleper (ed.). *Aggression und Avantgarde. Zum Vorabend des Ersten Weltkriegs, (Teil 1914-Mitten in Europa)*, Essen: Klartext 2014, pp. 209–218.
- “‘The West’ as a Paradoxical Phenomenon in German Social Democratic Thought from Karl Marx to the End of the Second World War”, in: Riccardo Bavaj and Martina Steber (eds), *Germany and the West. The History of a Modern Concept*, New York et al.: Berghahn Books 2015, ch. 15.
- “German Pasts in a Russian City – Kaliningrad between 1946 and 2006”, in: Marek Tamm: *Afterlife of Events: Perspectives on Mnemohistory*, Houndmills: Palgrave 2015, p. 196–218.
- “Socialism”, with Stefan Braun, in: Matthew Jefferies (ed): *The Ashgate Research Companion to Imperial Germany*, London/New York: Ashgate 2015, p. 177–195.
- “The return of national history”, in: Pedro Ramos Pinto/Bertrand Taithe (eds.). *The Impact of History? Histories at the Beginning of the 21st Century*, New York: Routledge 2015, pp. 82–94.
- Mit Wolfgang Jäger: *Zur Einführung – Soziale Demokratie als Grundvoraussetzung eines geeinten und friedlichen Europa*, in: Stefan Berger/Wolfgang Jäger (eds.). *Ein soziales Europa ist das Ziel. Die Katastrophen des 20. Jahrhunderts und die Entwicklung der sozialen Demokratie*, SBT Schriften, Bochum 2015, pp. 7–12.
- National museums in between nationalism, imperialism and regionalism, 1750–1914, in: Peter Aronsson/Gabriella Elgenius (eds.). *National Museums and Nation-building in Europe 1750–2010: Mobilization and legitimacy, continuity and change*, London/New York: Routledge 2015, pp. 13–32.

- National History and Humanism: Reflections on a Difficult Relationship, in: Chun-Chieh Huang, Jörn Rüsen (eds.). *Chinese Historical Thinking. An Intercultural Discussion*, vol. 4, Göttingen: V&R unipress 2015, pp. 125–134.
- Stefan Berger/Alexei Miller: Introduction. Building nations in and with empires – A reassessment, in: *ibid.* (eds.). *Nationalizing Empires*, New York: CEU Press 2015, pp. 1–30.
- Stefan Berger: Building the nation among vision of German empire, in: *ibid.*/ Alexei Miller (eds.). *Nationalizing Empires*, New York: CEU Press 2015, pp. 247–308.
- “The West” as paradox in German Social Democratic Thought. Britain as counterfoil and model, 1871–1945, in: Riccardo Bavaj/Martina Steber (eds.). *Germany and “the West.” The history of a modern concept*, New York/Oxford: Berghahn Books 2015, pp. 249–261.
- “Kooperation zwischen Gewerkschaften und Universitäten. Historische Kontextbedingungen und zukünftige Herausforderungen, jointly with Manfred Wannöffel, in: Ludger Pries/Hans-Jürgen Urban/Manfred Wannöffel (eds.). *Wissenschaft und Arbeitswelt. Eine Kooperation im Wandel: zum 40. Jubiläum des Kooperationsvertrags zwischen der Ruhr-Universität Bochum und der IG Metall*, Baden Baden: Nomos 2015, pp. 107–122.
- „Commentary“, in: Klaus Weinbauer/Anthony McElligott/Kirsten Heinsohn (eds.). *Germany 1916–23. A Revolution in Context*, Bielefeld: transcript 2015, pp. 251–256.
- “Retorn al paradigma nacional? L’escriptura de la història nacional a Alemanya, Itàlia, França i el Regne unit del 1945 al present, In: Ferran Achilés (ed.). *La persistència de la nació. Estudis sobre nacionalisme*, Valencia: Editorial Afers 2015, pp. 101–182.
- “Orte ihres Lebens. Das Konzept der Erinnerungsorte und die Frage nach der Identität im Ruhrgebiet“, with Joana Seiffert, in: *AG Ruhrgebiet* (eds.). *Wissenschaft im Kohlenpott*, Essen. Klartext 2015, pp. 44–49.
- Einleitung, in: Berger (eds.): *Gewerkschaftsgeschichte als Erinnerungsgeschichte. Der 2. Mai 1933 in der gewerkschaftlichen Erinnerung und Positionierung*, [ISB Schriftenreihe A Darstellungen Bd. 60], Essen, Klartext, 2015, 428 pp.
- „150 Jahre deutsche Gewerkschaften – was hatten die Arbeiter und Arbeiterinnen davon?“, in: Willy Buschak (eds.): *Solidarität im Wandel der Zeiten. 150 Jahre Gewerkschaften*, Essen 2016, pp. 445–454.
- “Gewerkschaften und Soziale Bewegungen“, in: Michael Kerstgens et al. (eds): *Aufbruchgebiet Fotografien von Michael Kerstgens*, Essen 2016, pp. 6–11.
- Languages of “National Community” and Its “Others” in Europe, 1918–68, in: Harm Kaal/Stefan Couperus (eds.): *Reconstructing Communities in Europe, 1918–1968: Senses of Belonging Below, Beyond and Within the Nation-State*, New York 2016, pp. 260–274.
- “Western Europe”, in: Diana Mishkova/Balasz Trnscsni (eds.): *European regions and boundaries. A conceptual history*, New York / Oxford 2017, pp. 15–35.
- “Von der Begrenzung der Zukunft zur Suche nach Zukunft: Die Zukunft der Sozialdemokratie vom Ersten Weltkrieg bis heute”, in: Lucian Hölscher (ed.): *Die Zukunft des 20. Jahrhunderts. Dimensionen einer historischen Zukunftsforschung*, Frankfurt/New York 2017, pp. 57–74.

- „Languages of „National Community” and It’s „Others” in Europe, 1918–68”, in: Stefan Couperus & Harm Kaal (eds.): (Re)Constructing Communities in Europe, 1918–1968, Routledge 2017, pp. 260–274.
- “Introduction: Historical Cultures and Education in Transition” (jointly with Mario Carretero and Maria Grever) in: Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education, Palgrave 2017, pp. 1–35.
- “History Writing and Constructions of National Space, in: Mario Carretero/Maria Grever/Stefan Berger (eds.): Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education, Palgrave 2017, pp. 39–57.
- „Introduction: Towards a Global History of Social Movements”, in: Stefan Berger & Holger Nehring (eds.): The History of Social Movements in Global Perspective. A Survey, Palgrave 2017, pp. 1–35.
- “Labour Movements in Global Historical Perspective: Conceptual Eurocentrism and its Problems”, in: Stefan Berger and Holger Nehring (eds.), The History of Social Movements in Global Perspective, Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2017, pp. 385–418.
- “A post-industrial mindscape? The mainstreaming and touristification of industrial heritage in the Ruhr”, in: Christian Wicke, Stefan Berger & Jana Golombek (eds.): Industrial Heritage and Regional Identities, Routledge 2018, pp. 74–94.
- “Regions of heavy industry and their heritage – between identity politics and „touristification”: where to next?” (jointly with With Paul Pickering), in: Christian Wicke, Stefan Berger & Jana Golombek (eds.): Industrial Heritage and Regional Identities, Routledge 2018, pp. 214–235.
- „A Very Rooted Cosmopolitan: E.P. Thompson’s Englishness and His Transnational Activism”, in: Stefan Berger and Sean Scalmer (eds.): The Transnational Activist. Transformation and Comparisons from the Anglo- World since the Nineteenth Century, Palgrave 2018, pp. 257–282.
- „The Transnational Activist: An Introduction”, in: Stefan Berger and Sean Scalmer (eds.): The Transnational Activist. Transformation and Comparisons from the Anglo-World since the Nineteenth Century, Palgrave 2018, pp. 1–30.
- „National tradition! What national tradition? – Historiographical debates on fascism in Italy and Germany from 1945 to the post-Cold War period”, in: Håkan Hökerberg (ed.): Architecture as Propaganda in twentieth-century totalitarian regimes. History and heritage, Edizioni Polistampa 2018, pp. 19–34.

Enciklopédia szócikkek

Thomas Lane (ed.), Dictionary of European Labour Biography, 2 vols., Greenwood Press, New York, 1995.: Ignaz Auer, Ottilie Baader, Emil Barth, Gustav Bauer, August Bebel, Eduard Bernstein, Joseph Bloch, Heinrich Braun, Lily Braun, Otto Braun, Rudolf Breitscheid, Artur Crispian, Heinrich Cunow, Ernst Däumig, Eduard David, Robert Dissmann, Wilhelm Dittmann, Friedrich Ebert, Emil Eichhorn, Gerhard Eisler, Kurt Eisner, Friedrich Engels, Lothar Erdmann, Anton Erkelenz, Ruth Fischer, Ludwig Frank, Paul Göhre, Karl Grillenberger, Albert Grzesinski, Hugo Haase, Konrad Haenisch, Ernst Heilmann, Wolfgang Heine, Rudolf Hilferding, Karl Höltermann, Edwin Hoernle, Otto Hue, Emma Ihrer, Marie Juchacz,

Karl Kautsky, Wilhelm Keil, Gustav Landauer, Julius Leber, Georg Ledebour, Carl Legien, Wilhelm Leuschner, Paul Levi, Karl Liebknecht, Wilhelm Liebknecht, Richard Lipinski, Paul Loebe, Rosa Luxemburg, Karl Marx, Franz Mehring, Hermann Molkenbuhr, Julius Moteler, Erich Mühsam, Hermann Müller, Willi Münzenberg, Fritz Naphtali, Gustav Noske, Wilhelm Pieck, Hermann Remmele, Johannes Sassenbach, Philipp Scheidemann, Max Schippel, Robert Schmidt, Toni Sender, Carl Severing, August Siegel, Paul Singer, Wilhelm Sollmann, Friedrich Stampfer, Adam Stegerwald, Albert Südekum, Fritz Tarnow, Ernst Thälmann, Walter Ulbricht, Paul Umbreit, Georg von Vollmar, Wilhelm Weitling, Otto Wels, August Winnig, Rudolf Wissell, Clara Zetkin, Luise Zietz.

„Historian’s Debate” and „Historiography”, in: *The Encyclopedia of German Literature*, ed. by Mathias Konzett, Fitzroy Dearborn Publishers, Chicago, 2000, vol. 1, pp. 469–474.

STEFAN BERGER

Történetírás és közéleti szerepvállalás – egy szimbiotikus kapcsolat*

A professzionális történetírók sohasem voltak pusztán professzionális történetírók. A történelmi szakma tizenharmadik század második felétől tartó felemelkedését végigkísérte a történetész mint a közéletet alakító értelmiségi gondolata. A szakszerűség fogalma azonban furcsán volt összeegyeztethető a történetész politikai és társadalmi aktivitásával. Az „objektivitás” és az „értékmentes tudomány” szellemei olyan szakmát kísértettek, amely abból a hitből tett szert rendkívüli tekintélyre, hogy szakszerűsége egyedül e szakma tagjait jogosítja fel a múlt hiteles elbeszélésére.¹ A közéleti szerepvállalásukról lemondani nem kívánó, illetve a történelmi szakma és politikai aktivitás között egyértelmű határt húzni képtelen történetészeknek módszertani és elméleti igazolásra volt szükségük. Ez a könyv egy sor példát nyújt arra, hogyan működtek ezek az indoklások, és milyen szerepvállalások voltak elterjedtek a történetészek körében. De a könyv több olyan történetíró példáját is bemutatja, akik nem voltak szakszerű történetészek, és nem volt állásuk egyetemen vagy az akadémián. Legyen szó akár politikusokról, újságírókról, publicistákról vagy más szakmák képviselőiről, számos, sokféle háttérű ember szerzett történelmi képzést, vagy írt történelmet ilyen iskolázottság nélkül. A történeteik néha sokkal kisebb hatásúak voltak, mint a szakszerű történetészeké. Különösen akkor nehéz csupán a professzionális történetírára koncentrálni, ha az elkötelezett történetírások bemutatására vállalkozunk.

Az elkötelezett értelmiségiként fellépő történetészeknek önmagukat a múlttal kapcsolatos, kiterjedtebb emlékezeti diskurzusokban kellett pozicionálniuk. Az emlékezet ágenseivé váltak, és történelmi szakértelmük, szakszerűségük miatt különleges tekintéllyel nyilvánultak meg szélesebb köröket érintő emlékezeti vitákban. A múlttal kapcsolatos munkájuknak köszönhetően még azok a történetészek is hozzájárultak az emlékezeti diskurzusokhoz, akik megmaradtak a szakmai munkánál, és óvakodtak a társadalmi vitákban való részvételtől. Ezért a történelmet Maurice Halbwachs véleményével² szemben nem az emlékezet ellentétének,

*A fordítás a következő kiadás alapján készült: *Historical Writing and Civic Engagement – a Symbiotic Relationship*. In: Berger, Stefan (ed.): *The Engaged Historian. Perspectives on the Intersections of Politics, Activism and the Historical Profession*. Afterword by Georg G. Iggers. Berghahn, Oxford – New York, 2019. Köszönjük a kiadó nagylelkű közlési engedélyét.

¹ A professzionalizációról és a történettudományok szakszerűsödéséről lásd: Torstendahl, R.: *The Rise and Propagation of Historical Professionalism*. London, 2015. A történelmi tanulmányok tudományosságáról lásd még: Feldner, H.: *The New Scientificity in Historical Writing around 1800*. In: Berger, S. – Feldner, H. – Passmore, K. (eds.): *Writing History: Theory and Practice*. 2nd edn, London, 2010. 3–21.

² Halbwachs, M.: *On Collective Memory*. Chicago, 1992.

hanem az emlékezeti diskurzusok állandó részének és alkotóelemének kell tekintenünk.³ A szakszerű történészek szava különös jelentőséggel bírt az emlékezeti vitákban, ahol az ő tekintélyes munkásságuk hozzá tett a szóban forgó emlékezeti kérdéshez. François Bédarida tulajdonképpen amellet érvelt, hogy a történészeknek komoly felelősségük van abban, hogy hozzászóljanak a közéletet kiemelten foglalkoztató és nagyfokú erkölcsi bizonytalanságot előidéző témákhoz. Ha a történészek gyakran sajátos tekintéllyel bírnak az emlékezeti diskurzusokban, nem tekinthetők azokon kívülállóknak. Valójában több értelme van, ha a történészeket (többek között) egy bizonyos emlékezeti csoportként fogjuk föl, akiknek múltról alkotott nézetei befolyással bírnak az emlékezeti beszédmódokra.⁴

Ha az elkötelezett értelmiségiként fellépő történész témáját a historiográfia-történet, a társadalmi mozgalmak tudománya és az emlékezetkutatások között helyezzük el, a kérdéskör jövőbeli kutatójának mindhárom kutatási területen jártasságra kell szert tennie. Eddig kevés szisztematikus feldolgozás született a témában. Igaz ugyan, hogy a történészekről írt életrajzok informálnak az illető politikai és társadalmi aktivizmusáról, már ha az jelentős volt,⁵ ám az efféle szerepvállalás és a történetírás kapcsolatának tanulmányozása még gyerekcipőben jár. A történészi szakmáról szóló művek közül néhány az elkötelezett értelmiségi kérdéskörét is érintette.⁶ Ian Tyrrell nyomon követte az amerikai történészek társadalmi befolyását az 1890-es és 1970-es évek között, mert hatottak rá az 1990-es években és a 2000-es évek elején zajló kortárs amerikai (és brit) viták a történész nyilvános befolyásának feltételezett csökkenését eredményező túlspecializálódásról, a multikulturalizmusról és a történelem fragmentálódásáról.⁷ Richard Posner az egyesült államokbeli értelmiség visszazorolásáról írva a *public history* egyes művelőinek munkásságát is felidézi, többek között Gertrud Himmelfarbét, akinek híres fellépése 1968-nak az amerikai kultúrában tetten érhető hatása ellen nagy befolyást gyakorolt az amerikai politikai jobboldalra.⁸ Marcel vom Lehn nyugat-német, valamint olasz történészeknek a fasiszta és nemzetiszocialista múlttal kapcsolatos második világháború utáni médiaszereplését elemezte – rávilágítva ezzel olyan nemzeti különbségekre, mint Nyugat-Németország történettudományának és médiájának professzionálisabb jellege, (tradicionális) államközpontúsága és a politikai szféra egysíkúságára visszavezethető gyengébb vitakultúrája (a helyzetet pedig még inkább rontotta, hogy 1949 után két Németország létezett).⁹ Néhány történeti folyóirat, így a *Radical History Review* és a

³ Történelem és emlékezet kapcsolatához lásd: Lorenz, C.: *Blurred Lines. History, Memory and the Experience of Time*. In: Berger, S. – Seiffert, J. (eds.): *Erinnerungsorte: Chancen, Grenzen und Perspektiven eines Erfolgskonzeptes in den Kulturwissenschaften*. Essen, 2014. 73–90.; lásd még: Lorenz, C.: *Drawing the Line: “Scientific History”. Between Myth-Making and Myth-Breaking*. In: Berger, S. – Eriksonas, L. – Mycock, A. (eds.): *Narrating the Nation: Representations in History, Media and the Arts*. Oxford, 2008. 35–55.

⁴ Bédarida, François: *The Historians’ Craft, Historicity and Ethics*. In: Leerssen, Joep – Rigney, Ann (eds.): *Historians and Social Values*. Amsterdam, 2000. 69–76.

⁵ Lásd például: Brown, David S.: *Richard Hofstadter: an Intellectual Biography*. Chicago, 2006.; Joyce, D. D.: *H. Zinn: a Radical American Vision*. New York, 2003.

⁶ Banner Jr, J. M.: *Being a Historian. An Introduction to the Professional World of History*. Cambridge, 2012. 158–166.; Yerxa, D. A. (ed.): *Recent Themes on Historians and the Public. Historians in Conversation*. Columbia/South Carolina, 2009.

⁷ Tyrrell, I.: *Historians in Public: The Practice of American History, 1890–1970*. Chicago, 2005.

⁸ Posner, R.: *Public Intellectuals: A Study of Decline*. Cambridge/Mass, 2001. 8. fejezet.

⁹ Lehn, M. vom: *Westdeutsche und italienische Historiker als Intellektuelle? Ihr Umgang mit Nationalsozialismus und Faschismus in den Massenmedien 1943/45–1960*. Göttingen, 2012.

History Workshop Journal időnként méltatta a történettudomány és politikai szerepvállalás közötti kapcsolatot.¹⁰

A *public history* fogalmába beletartozik azon történetíró politikai elköteleződése is, aki, túllépve a hagyományos professzionális történész funkcióján, a múltat szélesebb nyilvánosságunk közvetíti, társadalmi szerepet töltve be ezáltal.¹¹ Természetesen a *public history*nak rengeteg variánsa létezik. A múlt bármely, nyilvános szférában kommunikált aspektusa a *public history*hoz tartozik. A történelmi múzeumok és emlékművek a múltat a nyilvánosság felé közvetítik, akár csak a média különböző variánsai, például az újság, rádió, televízió, film és a digitális média. Történelmi bizottságok rendszerint a múlt problematikusságait tárgyalják, hogy több fényt derítsenek az elmúlt eseményekre, vagy elősegítsék a megbékélést. A *public history* érdekfeszítő együttműködést tesz lehetővé a társadalmi mozgalmak tudománya és a historiográfia között, mivel az értelmiségiek döntő szerepet játszottak ezekben a mozgalmakban, azokat több lényeges gondolat és beszédmód kidolgozásával erősítették.¹² A tizenkilencedik századi munkásmozgalom már számos értelmiségi támogatását bírta, akik a társadalmi reform és forradalom pártján álltak. Sidney Webb és a Munkáspárton belül kifejtett tevékenysége jó példája a munkásmozgalmi értelmiséginek.¹³ Később a kommunista pártok számtalan értelmiségit vonzottak soraik közé, akár csak a jelentős számú értelmiségi által támogatott fasiszta mozgalmak. Nem csupán a második világháború utáni Szociáldemokrata Pártok igyekeztek gyakran szövetséget kötni hazájuk értelmiségével, de az 1970-es évektől előtérbe kerülő új társadalmi mozgalmak is törekedtek az írástudók támogatásának hasznosítására. Mivel a múlt alapvető erőforrás volt a társadalmi mozgalmak és politikai küzdelmeik számára, a berkeikben tevékenykedő értelmiségiek között különböző helyeken és korokban egyaránt nagy szerepet játszottak a történészek.¹⁴

Mivel a történészek régóta fontos értelmiségi szerepkört töltenek be, meglepően konstata-
lunk, hogy az írástudókról készült történelmi feldolgozások ritkán foglalkoznak historikusokkal.¹⁵ Christoph Charle a tizenkilencedik századi értelmiségiekkel foglalkozó könyvében rámutatott arra, hogy a híres franciaországi Dreyfus-ügy nem a kezdete volt az értelmiség politikai aktivitásának, hanem inkább egy régóta alakuló folyamat végét jelentette.¹⁶ Charle

¹⁰ DuBois, E. C.: *Long live radical history!* *Radical History Review*, vol. 79 (2001) No. 1. 91–92.

¹¹ Az utóbbi években a *public history*ről szóló irodalom robbanásszerű növekedésének lehetünk tanúi. Lásd például: Lyon, C. M. – Nix, E. M. – Shrum, R. K. (eds.): *Introduction to Public History: Interpreting the Past, Engaging Audiences*. Lanham/Maryland, 2017.

¹² Zald, M. N. – McCarthy, J. D.: *Organizational Intellectuals and the Criticism of Society*. In: uők: *Social Movements in an Organizational Society: Collected Essays*. New Brunswick, 1987. 97–120.; Borg, C. – Mayo, P. (eds.): *Public Intellectuals, Radical Democracy and Social Movements: a Book of Interviews*. Berne, 2007; Baud, M. – Rutten, R. (eds.): *Popular Intellectuals and Social Movements. Framing Protest in Asia, Africa and Latin America*. International Review of Social History Supplement 12. Cambridge, 2004. Kifejezetten a munkásmozgalommal foglalkozó történészek és a politizálásként felfogott múltkonstrukciók közötti kapcsolatról lásd: Irving, T. – Scalmer, S. (eds.): *Labour historians as labour intellectuals: Generations and crises*. Melbourne, 1999.

¹³ Morgan, Kevin: *The Webbs and Soviet Communism*. London, 2006.

¹⁴ Az amerikai munkásmozgalommal kapcsolatban lásd: Green, James: *Taking History to Heart: The Power of the Past in Building Social Movements*. Amherst, 2000.

¹⁵ Lásd például: Hübing, Gangolf – Hertfelder, Thomas (Hg.): *Kritik und Mandat. Intellektuelle in der deutschen Politik*. Stuttgart, 2000, amely egy kiemelkedő kötet ugyan, de egy történésszel sem foglalkozik.

¹⁶ Charle, Christoph: *Naissance des Intellectuels: 1880–1900*. Paris, 1990.; lásd: uő: *Les Intellectuels en Europe au XIX Siècle. Essai d'Histoire Comparée*. Paris, 2012. Kifejezetten a francia tradícióhoz lásd: Ory, Pascal – Sirinelli, Jean-François: *Les Intellectuels en France dans l'Affaire Dreyfus à nos*

arra is figyelmeztet, hogy ne általánosítsuk a francia „értelmiségi” fogalmát, és valóban, a modern entellektüel előfutárait leírhatjuk a francia „*philosophes*”, az angol „*men of letters*” és a német „*Bildungsbürger*” terminusaival is.¹⁷ Az 'értelmiség' definiálása kifejezetten nehéz, mert a szó jelentése attól az aktuális kontextustól függ, amelyben épp tárgyalják, és bár nem biztos, hogy egy szilárd definíció megalkotása hasznos lenne, az megállapítható, hogy az európai társadalomban való előtérbe kerülésük nagyban összefüggött a nyilvános tér tizenkilencedik századtól történő bővülésével. Az értelmiséggel komolyan foglalkozó két szociológus, Karl Mannheim és Pierre Bourdieu szerint az írástudó egyik alapvető ismertető jege a gondolkodás függetlensége.¹⁸ De még ezt sem tartom kielégítőnek. Ugyanis sok értelmiségi szolgálta ki a politikai, gazdasági és társadalmi hatalommal rendelkező személyeket, illetve legitímálta a fennálló rendszert. Természetesen számos példa akad az ellenkezőjére is – voltak, akik szembeszálltak a hatalommal, és a híres mondanak megfelelően az igazság kimondását választották az erővel szemben, függetlenül a következményektől. Josef Schumpeter az értelmiséget „minden hatalom számára potenciális irritáló faktorként” írta le,¹⁹ Max Weber pedig az eszmei gondolkodás különböző rendszereinek „váltókezelőiként” gondolt rájuk.²⁰ Az értelmiség lehet ellenzéki, ám a szilárd hatalmi pozíciókkal bírók kiszolgálója is. A tizenkilencedik század második felétől feltartóztathatatlanul bővülő nyilvános tér jelentette a megélhetést egy csoport értelmiséginek, akik új városi agglomerációkban, versengő ideológiák és társadalmi szervezetek csomópontjaiban élve keresték meg a betevőt kritikai tevékenységükkel. Újságírókról és irodalmárokról volt szó, továbbá az 1900 után folyamatosan növekvő számú akadémiai proletariátusról, akik a tollukkal keresték kenyerüket. Ezen osztály kialakulásának köszönhető, hogy a professzionális szféra munkásait, legyenek azok történészek vagy más tudományok művelői, esetleg a civil szféra vagy egyéb szakma képviselői, egyre kevésbé tekintették értelmiségieknek, vagy legalábbis nem elsősorban ilyenként vették őket számba. Azonban ezek a csoportok értelmiségiként is gyakran fontos szerepet játszottak, amint azt kötetünk a professzionális történészek példáján keresztül be fogja mutatni.

Jelen bevezetésben röviden felvázolom a professzionális történetírás és közéleti aktivitás közötti viszonyt a felvilágosodástól napjainkig, miközben felhívom a figyelmet a kutatás azon területeire, amelyeket a jövőben érdemes lenne még tovább vizsgálni. Végül, de nem utolsósorban tovább szövöm az elkötelezett értelmiségiként értelmezett történész elméletének és gyakorlatának fonalát a kötet fejezeteiről adott rövid összefoglalásaimban, amelyek a téma különböző aspektusait világítják meg. Minthogy a következő fejezetek csupán bepillantást nyújtanak egy sokszínű viszonyrendszer bizonyos területeibe, e komplex téma összefoglaló

Jours. Paris, 1986. Nagy-Britanniához lásd: Collini, Stefan: *Absent Minds: Intellectuals in Britain*. Oxford, 2006. Németországhoz lásd: Bering, Dietz: *Die Intellektuellen: Geschichte eines Schimpfworts*. Stuttgart, 1982.; uő: *Die Epoche der Intellektuellen, 1898–2011: Geburt, Begriff, Grabmal*. Berlin, 2010.

¹⁷ Hübinger, Gangolf: *Die politischen Rollen europäischer Intellektueller im 20. Jahrhundert*. In: Hübinger–Hertfelder (Hg.): *Kritik und Mandat*, 30–44.

¹⁸ Mannheim, Karl: *Ideologie und Utopie. Wissenssoziologische Untersuchungen*. Frankfurt/Main, 1985. [1929] [Magyarul: Mannheim, Karl: *Ideológia és utópia*. Budapest, 1971. – A ford. jegyzete]; Bourdieu, Pierre: *Satz und Gegensatz. Über die Verantwortung der Intellektuellen*. Frankfurt/Main, 1993.

¹⁹ Schumpeter, Joseph: *Kapitalismus, Sozialismus, Demokratie*. Tübingen, 1993. [Első megjelenés angolul, 1942] 237.

²⁰ Weber, Max: *Schriften 1915–1920: Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen: Konfuzianismus und Taoismus*; Gesamtausgabe, vol. I, 19. Tübingen, 1989. 101. [Magyarul: Weber, Max: *A világvallások gazdasági etikája*. Budapest, 2007. – A ford. jegyzete]

elemzésében lesznek hiányosságok, amelyekkel ebben a vázlatban legalább utalás szintjén foglalkozom. A fejezetek kronológiai rend szerint követik egymást: a történetírás és aktivizmus összefüggéseire vonatkozó elméleti és általános jellegű gondolatok után a témával foglalkozó, a világ különböző részeire vonatkozó esettanulmányok következnek. Ezek az írások górcső alá veszik az aktivizmus és tudományos munka közötti összetett viszonyrendszer számos területét. Remélhetőleg másokat is inspirálnak arra, hogy a historiográfia e részterületében elmélyedjenek. A még fennmaradó számos fehér folt eltüntetése a jövő kutatásának feladata lesz.

Érdekes a könyv elején néhány általános fogalmi megjegyzést fűznünk a történeti munka és politikai aktivizmus kapcsolatához, amihez Jörn Rüsen munkássága tökéletes alapot nyújt. Ő úgy látja, tévedés lenne a történelem „tudományos” művelését egy apolitikus állásponttal azonosítani. A „tudományos” történetírás a múltban és a jelenben is több lehetőséget nyújt a politizáláshoz. Azonban, teszi hozzá, különbséget kell tennünk a politikai aktivizmusként értelmezett történetírás és a más típusú történetírások között. Mivel a történeti gondolkodás mindig a térben és időben való orientáció szükségéből táplálkozik, és az orientációnak nem egyszer politikai dimenziója van, a történeti gondolkodás e funkciója szorosán összefügg a politizálással. Ugyanakkor az a mód, ahogyan a múltat történelemként értelmezik, különböző szabályok szerint a múlt tapasztalatát közvetítik, a múlt értelmezéseit megjelenítik, és e reprezentációkat a szélesebb emlékezeti kultúrákban felhasználják, rendkívül változatos, továbbá mindez tér és idő függvényében alakul aszerint, hogy a történettudomány műveléséből közvetlenül eredő politikai elköteleződésnek milyen formái vannak. Rüsen állítása szerint a történettudományok soha nem semlegesek, hanem már önmagukban is pozíciót jelentenek a szélesebb értelemben felfogott politikán belül, amelynek keretei között tudatosan vagy tudattalanul, de állást foglalnak a történelemből nyert információk alapján. E tág értelmű politika szükségképpen olyan normatív elváráshorizontokban gyökereszik, amelyeknek egy adott morális univerzumon keresztül a történész állampolgárként és emberi lényként is része. Geoffrey Barraclough az 1950-es évek végén Chatham House-ban tartott nevezetes előadásában elismerte ugyan, hogy az erkölcsi kérdések mindig politikai ítéletekkel függnek össze, de ragaszkodott ahhoz, hogy „óvakodni kell a történész és állampolgár pozíciójának összemosásától”.²¹ Csakhogy meg kell kérdőjeleznünk feltevését, miszerint a történész elkerülheti a személyes elváráshorizontokat és normatív előfeltevéseket írásaiban. Amint azt Herman Paul leszögezte, a történész nem tudja kihagyni a morális dimenziókat és etikai választásokat megtestesítő tudós személyiséget történetírásának egyenletéből.²² A történészek tehát soha nem objektívek, hanem változatos módon érintettek a történeti igazság keresésében, aminek ennél fogva politikai implikációi vannak. Rüsen a történészeket óva inti az ideológiai elköteleződéstől, mert az hajlamossá tesz a történelem ideológiai legitimációként való felhasználására a történelem olyan megközelítése helyett, hogy kutatási hipotéziseinket nyitottá tennénk a falszifikáció számára. Ebből kifolyólag a történészeknek olyan kutatói hozzáállást kell elsajátítaniuk, amely megengedi a saját kutatási eredmények által okozott meglepetést.²³

A Martin Wiklund által írt fejezet egy másik megközelítési móddal szolgál a professzionális történész és politikai aktivitás összefüggésének boncolgatásához. Szerinte az igazság

²¹ Barraclough, G.: *History, Morals, and Politics*. International Affairs, vol. 34. (1958) No. 1. 1–15., az idézett rész: 3.

²² Paul, H.: *The Epistemic Virtues of Historical Scholarship; or, the Moral Dimensions of a Scholarly Character*. Soundings: An Interdisciplinary Journal, vol. 91. (2008) No. 3-4. 371–387.

²³ Lásd még: Rüsen, J.: *Evidence and Meaning. A Theory of Historical Studies*. Oxford, 2017.

eszménye rendkívül fontos az aktív értelmiségi szerepet betöltő történészek számára. Meglátása szerint az igazság kulcseleme annak, amit ő a „történelem felhasználásával kapcsolatos új etikának” nevez. Érvelésében a múltból szóló közéleti csatározások egy bírósági tárgyaláshoz hasonlíthatnak, ahol a történész elkötelezett értelmiségiként lehet vádló, védőügyvéd vagy bíró attól függően, hogy az adott történelmi helyzetben melyik pozíció segíti elő leginkább az igazságosságot. Figyelmeztet azonban arra, nehogy egyszerre több pozíciót valljunk magunkénak. A történész hajlandósága a vádló és bíró szerepének együttes betöltésére a pártatlanság (nem keverendő az értékmentességgel) bizonyos fokú elvesztésének veszélyével jár, mely pártatlanság Wiklund szerint alapvető feltétele az igazságosságnak.²⁴

A történészi mesterség és politikai elkötelezettség közötti általános viszony elemzésével foglalkozó fejezetek közül az utolsó Kalle Pihlainen írása, amelyben a szerző megkísérli dekonstruálni azt a számos történész által vallott téves hitet, hogy az episztemológiai elkötelezettség összeegyeztethetetlen bármiféle politikai meggyőződéssel. E vélekedés szerint a politika fogalma az ideologikusság terhét viseli magán. Ezzel szemben Pihlainen szerint mind a történelem esztétikusabb formában való művelése, mind a szigorú empirista megközelítés annak depolitizálásához vezetett. A „tények” „fikciótól” történő elválasztásába fektetett mérhetetlen történészi energia így elsősorban a politikai elköteleződés elkerülésére való törekvésként értelmezhető.²⁵ Jean-Paul Sartre-tól Michel Foucault-n át egészen Hayden White-ig számos Pihlainen által tárgyalt történész és filozófus foglalkozott már a történészek politikai aktivizmust elkerülni igyekvő stratégiájával, és ehelyett azt az erkölcsi imperatívuszt fogalmazták meg a történész számára, hogy váljon politikailag aktív, elkötelezett értelmiségivé.²⁶

Rüsen, Wiklund és Pihlainen írásai azt vizsgálják, milyen mértékben és miként vállalnak, illetve vállalhatnak történészek aktív értelmiségi szerepet. A soron következő szövegben Antoon de Baets emlékezteti olvasóit a történelmi tudat és politikai bölcsesség közötti lényeges, a történetfilozófusok által időről időre tárgyalt összefüggésre. De Baets erős történelmi tudattal rendelkező politikai vezetők sorát veti össze a „bölcsek vezetői” egy másik listájával – a Nobel-békedíjra jelölt személyekével. E két névsor összehasonlítása után mindössze négy történész-politikust emel ki, akiket a történelmi tudatosságuk miatt bölcs vezetőknek tart: Woodrow Wilson, Thomas Masaryk, Dzsaváharlál Nehru és Mihail Gorbacsovot.²⁷

De Baets arra is felhívja a figyelmünket, hogy a történelem iránt kiemelt érdeklődést tanúsító politikusokat a hatalom sokkal inkább érdekelté, mint a tudás. Nem vagyunk híján az erős történelmi tudattal bíró diktátoroknak, hiszen abból nem következik sem a demokrácia,

²⁴ A bíró és a történész közötti bonyolult összefüggéshez, valamint eljárásuknak a bizonyíték, a nyomok és a vallomás vizsgálatában megnyilvánuló hasonlóságához lásd még a rendkívül inspiráló könyvet: Ginzburg, C.: *The Judge and the Historian. Marginal Notes on a Late Twentieth-Century Miscarriage of Justice*. London, 1999.

²⁵ Lásd még: Pihlainen, K.: *The Work of History: Constructivism and a Politics of the Past*. London, 2017.

²⁶ Lásd különösen: White, H.: *The Practical Past*. Evanston/Il., 2014. A politikai cselekvés alapjához szükséges hatalom foucault-i analíziséhez lásd: Bové, P.: *Intellectuals in Power: a Genealogy of Critical Humanism*. New York, 1986. 209–237.

²⁷ Baets, A. de: *Responsible History*. Oxford, 2009. kitűnő elemzését nyújtja a politika történelemmel kapcsolatos visszaéléseinek és annak, hogy a történészek ezen visszaélésekkel szembesülve hogyan folytatták tovább az állampolgári kötelességükként felfogott szakmai tevékenységüket. Lásd még: Baets, A. de: *Censorship of Political Thought. A World Guide, 1945–2000*. Westport/Ct, 2002., amely a cenzúrának a történelmi és politikai gondolkodásra gyakorolt hatását dokumentálja. Továbbá: Baets, A. de: *Crimes against History*. London, 2018.

sem pedig a béke iránti fogékonyság. Amint arra de Baets máshol rámutatott, a politikai körülmények miatt meggyilkolt történészek száma több százra rúg. Politikai elkötelezettség miatt még ennél is többeket börtönöztek be, száműztek és cenzúráztak, esetleg fenyegettek meg az előbbieket valamelyikével. Az ellenzéki politikai tevékenység miatt történészeknek gyakran kellett elhagyniuk hazájukat, és politikai menekültként valahol máshol élniük. Ebből adódik, hogy az elkötelezett értelmiségiként fellépő történész témája szorososan kapcsolódik az emigráns történetíró kérdésköréhez, aki történeteit száműzetésben írja, és valahol a hátrahagyott régi, illetve az új, befogadó ország között áll.²⁸ Le kell azonban szögeznünk, hogy a történész szakma egészét tekintve itt egy kisebbségről beszélünk. A legtöbb professzionális történész megelégedett a történészi munkával, és nem szándékozott bekapcsolódni a politikába vagy politikai szerepet játszani, még ha szakmai munkásságának voltak is politikai vonatkozásai. Ugyanakkor a professzionalizáció főként specializációt jelentett, és a nagymértékben specializált történészi szakmának sok olyan tagja volt, akiknek munkássága kevés közvetlen politikai hatással bírt, és az nem volt különösebben releváns a napi politika számára.²⁹ Ám mindig voltak feltűnő kivételek, amikor egy történeti munkának közvetlen politikai üzenete volt, illetve amikor a történészek politikai motívumokból folytattak bizonyos történeti vizsgálódásokat. Természetesen arra is találunk példát, hogy a historikus a történelem egy bizonyos, politikai vonatkozások nélküli részterületének specialistája volt, és politikailag aktívvá az általános állampolgári kötelességtudat vagy egy szélesebb értelemben vett, a konkrét kutatási területén túlmutató történeti szemlélet tette. Ezekon kívül még sok más forгатókönyve is létezett annak, hogyan vált a történész politikailag aktívvá, és hogyan került a közéleti értelmiség szerepébe; kötetünk e körülmények közül próbál néhányat megvizsgálni.

Jelenlegi ismereteink szerint a modern kutatóegyetem a tizennyolcadik század második felétől kezdve alakult ki, amikor az akadémiai szféra anyagi kultúráját egyre inkább a racionalizáció, bürokratizmus, a piaci folyamatok, továbbá a meritokratikus irányelvek kezdték el meghatározni. A vizsgák, disszertációk és publikációk egyre nagyobb jelentőségre tettek szert, csakúgy, mint a nyilvános előadások és kutatószemináriumok. A professzort karizma lengte körül, ami alkalmassá tette a kutatómunka vezetésére és külön iskola alapítására – „tanítványok” képzésére, akiknek a nyomdokaiba kellett lépniük.³⁰ Mindez először német területeken lévő egyetemeken, így Halléban, Wittenbergben és Göttingenben ment végbe, ahonnan a kutatóegyetem gondolata globálisan elterjedt, és a legkülönbözőbb módokon valószínűsítették meg. A folyamat a felvilágosodások korára esett, és a felvilágosodás értékei kiemelten reprezentálva voltak az új kutatóegyetemeken.³¹

²⁸ A *Storia della Storiografia* egy nemrégiben megjelent különszáma egy 2015-ben tartott világtörténeti konferencia előadásain alapszik, amelyek a világ különböző pontjainak emigráns történetírással foglalkoznak. Lásd: Berger, S. – Baets, A. de: *Reflections on Exile Historiographies*. *Storia della Storiografia*, (2016) 11–26.

²⁹ A történettudományok professzionalizációjáról Európában lásd még: Porciani, I. – Raphael, L. (eds.): *Atlas of European Historiography – The Making of a Profession, 1800–2005*. Basingstoke, 2010.; Porciani, I. – Tollebeek, J. (eds.): *Setting the Standards: Institutions, Networks and Communities of National Historiography*. Basingstoke, 2012.

³⁰ Clark, W.: *Academic Charisma and the Origins of the Research University*. Chicago, 2006.

³¹ John Pocock tanácsát követve felvilágosodás helyett inkább felvilágosodásokról írok, hogy rámutassak arra az egyszerű tényre, hogy ez a mozgalom különböző helyeken más és más jellegű volt. Lásd: Pocock, J. G. A.: *Barbarism and Religion, vol. 1: The Enlightenment of Edward Gibbon 1737–1764*. Cambridge, 1999. 12. Az európai egyetemek fejlődéséről a felvilágosodástól kezdve lásd: Anderson, R. D.: *European Universities from the Enlightenment to 1914*. Oxford, 2004.

Az egyik ilyen érték a polgári szerepvállalásban való hit volt. A Göttingeni Egyetem 1837-ben híres politikai tiltakozásnak adott otthont. A hét professzort tömörítő úgynevezett Göttingeni Hetek, köztük Friedrich Christoph Dahlmann és Georg Gottfried Gervinus történezsékkal elleneztek az Ernő Ágost uralkodó által tett változtatásokat a Hannoveri Királyság alkotmányán. Elbocsátották őket az egyetemről, és hármójukat, köztük a két történészt, száműzték hazájukból. Fellépésük mégis erős szimbólummá és legendagyártás alapanyagává vált a német területek alkotmányozói törekvései számára. Németország emlékezetkultúrájában napjainkig rendszeresen történik hivatkozás a Göttingeni Hetekre, bronzszobraikat megtalálhatjuk Hannoverben, Alsó-Szászország tartományi parlamentje közelében.³² Más-hol a felvilágosult történészek ismertetőjegye a vallás és babonáság kemény, nyilvánosan kifejtett kritikája volt, az emberi civilizáció korokon átívelő fejlődésének pártolása, valamint a racionalizmus, tolerancia, szabadság és alkotmányosság hirdetése. Mindezek szenvedélyes viták középpontjában álltak, ami számos felvilágosult történészt értelmiségivé tett. Ezzel párhuzamosan egyes erkölcsi és politikai elképzelések képviselője mellett a felvilágosult történészek alapvető szerepet vittek abban, hogy a történelmet megszabadítsák a teológia béklyóitól. A tizenharmadik századig a történelmet sok egyetemen csak a teológiai tanszékeken belül oktatták. Az európai felsőoktatási intézményekben csak a tizenharmadik század második fele és a tizenkilencedik század eleje körül vált bevett gyakorlattá az önálló történelmi tanszékek felállítása. Az új szekuláris történelem kiemelt érdeklődést mutatott a nagy kiterjedésű, globális civilizációk keletkezése iránt. A történészekre hatott Jean-Jacques Rousseau azon állítása, hogy a nagy felfedezések kora eltékozolt lehetőség volt, mivel az európai hódítók nem értékelték kellőképpen az általuk felfedezett civilizációkat.³³ A felvilágosult történe-tek többségében Isten helyét a népek és civilizációk erkölcsi és szokásai vették át. A felvilá-gosult történészek azáltal váltak elkötelezett értelmiségiekké, hogy erkölcsük és az egyének-ről, valamint azok jogairól és szabadságairól vallott normatív eszméik összeütközésbe kerültek saját koruk abszolutista rendszereivel.³⁴

Legyen szó az általuk írt egyetemes vagy nemzeti történetekről, a felvilágosult történészek a történelemben egyetemes értékeket kerestek, a következő generációt megtestesítő romantikus történetírók azonban egyre inkább nemzeti sajátosságokkal és nemzetállamokkal foglalkoztak.³⁵ A történetírás nemzetiesítő tendenciái gyakran nacionalista politikai elköteleződéssel jártak együtt. Heinrich von Treitschke német történész és az egész porosz történetírói iskola a kisméretű nacionalizmus történetírásán keresztül történő propagálásának színonimája lett. Amikor a nemzetállam 1871-ben létrejött, a porosz történészek igazolva látták

³² See, K. von: *Die Göttinger Sieben: Kritik einer Legende*. Cologne, 2000.

³³ Rousseau, J.-J.: *Discourse on the Origins and Foundations of Inequality among Men*. [1755]. In: Masters, R. D. – Kelly, C. (eds.): *The Collected Writings of Rousseau*, vol. 3. Hannover, NH, 1993. 84–86.

³⁴ Abbatista, G.: *The Historical Thought of the French Philosophes*. In: Rabasa, H. – Sato, M. – Tartarolo, E. – Woolf, D. (eds.): *Oxford History of Historical Writing*, vol. 3. Oxford, 2012. 406–427.; Oz-Salzberger, F.: *Translating the Enlightenment. Scottish Civic Discourse in Eighteenth-Century Germany*. Oxford, 1995.; Grell, C.: *L'histoire entre erudition et philosophie: étude sur la connaissance historique à l'âge des Lumières*. Paris, 1993.; Reill, Peter Hanns: *German Enlightenment and the Rise of Historicism*. Oakland, 1975.

³⁵ Berger, S. – Conrad, C.: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke, 2015. 2. és 3. fejezet.

törekvéseiket, és néhányan a Német Birodalomban a német nacionalizmus még sokkal agresszívabb formáját hirdették.³⁶

A történészek Európa-szerte nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy történelmi legitimitációt biztosítsanak a feltörekvő nemzeti mozgalmaknak. Mihajlo Hruszevszkij Ukrajnában nemcsak a *Wissenschaft* fő szervezője volt, hanem politikai kampányt is folytatott a forradalom előtti Oroszországban a föderáció mellett, továbbá külföldön az ukrán ügy zászlóvivője volt. Mint az imperializmus rendíthetetlen ellensége és a demokratikus föderalizmus híve, politikai tevékenysége és történelmi munkássága kéz a kézben járt hosszú és kiemelkedő karrierjén keresztül.³⁷ A nemzetállammal (még) nem rendelkező nemzetek mellett politikailag elkötelezett történészek általában a nép, illetve a nép egy idegenként leírt állam által történő, vélt elnyomatásának történelmi narratíváját írták meg. A már nemzetállamban élő történétírók ezzel szemben gyakran az államnacionalizmust propagálták különböző módokon. A cári Oroszországban több történész államközpontúsága legendás volt. Az 1835 után a Moszkvai Egyetemen orosz történelmet oktató Szergej Mihajlovics Szolovjov azonkívül, hogy megírta a 29 kötetes *Oroszország történelme a legrégebbi időktől* című munkát, közéleti értelmiségiként fáradhatatlanul terjesztette a gondolatot, hogy az orosz nemzet létrejöttében az állam volt a legfontosabb tényező. Az erős államiság mellett való kiállása jól megfért a liberális reformok és liberális eszmék iránt táplált szimpátiájával, amelyre Nyugat- és Közép-Európában tett utazásai hatottak, ahol megismerkedett többek között François Guizot, Jules Michelet és František Palacký történész kollégáival.³⁸ Sok tizenkilencedik századi történész tekintett olyan közéleti értelmiségiként magára, aki nemzetállama szolgálatában áll. Spiridon Lambrosz görög történétíró megjegyezte, hogy a történész tolla sokkal fontosabb a nemzetépítésben, mint a hadsereg fegyverei.³⁹ Már a *Revue Historique* 1876-ban Párizsban megjelent első száma világos politikai felhívást közölt a professzionális történészek számára. A szerkesztők megfogalmazásában a történelemnek „meg kell adnia hazánkknak azt az egységet és erkölcsi erőt, amire szüksége van”, ami konkrétan 1871 megbosszulását és Elzász-Lotaringia „elveszett földjeinek” visszaszerzését jelentette.⁴⁰

A céhbéli történészek ünnepi beszédeket tartottak, politikai beszédeket írtak, és a populáris média, elsősorban újságok és folyóiratok cikkíróivá váltak. Politikai szempontból nemcsak a nemzet, hanem még sok más egyéb ügy mellett is elköteleződtek. A történétírói nacionalizmus mellett az ezzel rokon imperializmus szolgálatába is szegődtek. Nagy-Britanniában John Robert Seeley olyan „nagyobb Britannia” mellett érvelt, amely a nemzeti határon túl magában foglalna minden fehér telepes társadalmat a Brit Birodalmon belül. Az általa írt, 1883-ban megjelent *Anglia terjeszkedése* című, elsősorban szélesebb közönséget megcélzó közéleti értelmiségi műve, politikai és történelmi jelentőségét pedig 1894-ben

³⁶ Iggers, G. G.: *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, rev. edn, Middletown/Ct., 1983. [Magyarul: Iggers, Georg G.: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*. Budapest, 1988. – A ford. jegyzete]; Gerhards, T.: *Heinrich von Treitschke. Wirkung und Wahrnehmung eines Historikers im 19. und 20. Jahrhundert*. Paderborn, 2013.

³⁷ Plokhly, S.: *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto, 2005.; Prymak, T. M.: *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*. Toronto, 1987.

³⁸ Tolz, V.: *Russia: Inventing the Nation*. London, 2001. 172.

³⁹ Idézi: Gazi, E.: *Theorizing and Practicising “Scientific History” in Southeastern Europe: Spyridon Lambros and Nicolae Iorga*. In: Berger, S. – Lorenz, C. (eds.): *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Basingstoke, 2010. 198.

⁴⁰ Monod, G. – Fagniez, G.: *Avant-Propos*. *Revue Historique*, vol. 1. (1876) No. 1. 4.

lovagi címmel ismerték el. Seeley írásaival nemcsak újraértelmezte a brit birodalmiságot a brit szigeteken és birodalmon belül, de munkái jelentős hatást gyakoroltak más birodalmak birodalmi szemléletű történészeire, mindenekelőtt Oroszországban.⁴¹

A tizenkilencedik század nagy része során a nacionalizmus és imperializmus erős szövetségben volt a liberalizmussal. Számos történész politikailag liberális volt, és az alkotmányos berendezkedés, valamint a képzett, tulajdonnal bíró középosztályok politikai részvétele mellett kardoskodott. Ez a politikai elköteleződés rengeteg más aktivitási területet nyitott meg a történészek számára a szélesebb civil társadalom keretein belül. A tizenkilencedik századi *whig* történetírás, mint azt a Thomas Babington Macaulay tollából íródott *Anglia története* jól reprezentálja, a liberális-nemzeti-birodalmi történetírás archetípusa volt, amely az alkotmányosság, parlamentarizmus, szabadság és joguralom hosszú fejlődésének eszméjét terjesztette.⁴² Az angol *whig* történetírás változatait fellelhetjük Európa különböző részein. Így például Magyarországon Horváth Mihály a magyarok feltételezett „ősi szabadságát” hirdette, a tizenkilencedik századi lengyel történészek többsége pedig kiemelten foglalkozott az 1791-es lengyel alkotmánnyal, amely szerintük Lengyelországot a szabadság európai szülőhazájává tette.⁴³

A politikai aktivitás nem volt idegen a demokratikus és szocialista történészekről sem, bár ők ritkán szereztek pozíciókat a tizenkilencedik századi és huszadik század eleji európai egyetemi rendszerekben. Az osztályközpontú történetírás egyik legjelentősebb alakjává váló Louis Blanc számára például az 1789-es forradalom a szocializmus kialakulásához szükséges előfeltételeket szemléltető osztálytörténet volt.⁴⁴ 1900 körül az európai munkásmozgalmon belül virágzó autodidakta történészi tradíció lehetővé tette a modern európai történelem erőteljesen osztályszempontú értelmezését. Az európai szocialisták, mint Jean Jaures, Eduard Bernstein, Filippo Turati, Robert Grimm és sokan mások úgy írtak történelmet, hogy azzal pártjuk történelmi küldetését igazolják. A történelem hatékony fegyverré vált az osztályharcban és abban a törekvésben, hogy a politikai hatalmat kiragadják a burzsoázia kezéből.⁴⁵

A közvetlen politikai elköteleződésen kívül nem kevés történész vett részt keresztény hite terjesztésében. A kereszténység történetét népszerűsítették írásaikban. A tizenkilencedik századi brit történészek például gyakran ábrázolták az egyházat a középkori angol állam

⁴¹ Mycock, A. – Loskoutova, M.: *Nation, State and Empire: The Historiography of “High Imperialism” in the British and Russian Empires*. In: Berger–Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past*, 233–258.; Semyonov, A.: *Mirrors of Imperial Imagination in the Early Twentieth-Century Russian Empire*. In: Nowak, A. (ed.): *Imperial Victims – Empires as Victims – 44 Views*. Cracow, 2010. 139–152.

⁴² Blaas, P. B. M.: *Continuity and Anachronism: Parliamentary and Constitutional Development in Whig Historiography and in the Anti-Whig Reaction Between 1890 and 1930*. The Hague, 1978.; Hall, C.: *Macaulay and Son: Architects of Imperial Britain*. New Haven, 2012.

⁴³ Klimó, Á. von: *Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948)*. Munich, 2003. 37.; Fiszman, S. (ed.): *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland: the Constitution of 3 May 1791*. Bloomington, Indiana, 1997. A kelet-közép-európai történészek liberális politikai elköteleződésének különböző változataihoz lásd még: Báár, M.: *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford, 2010.

⁴⁴ Loubère, L. A.: *Louis Blanc: his Life and his Contribution to the Rise of French Jacobin-Socialism*. Evanston, IL: 1961. 14. fejezet.

⁴⁵ Deneckere, G. – Welskopp, T.: *The “Nation” and “Class”: European National Master Narratives and their Social “Other”*. In: Berger, S. – Lorenz, C. (eds.): *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Basingstoke, 2008. 135–170.

megmentőjeként. Később a protestantizmus segítette az egyéni szabadság kibontakozásában, amely így az angol nemzeti identitás alapjává vált.⁴⁶ Ahol az egyház és állam között szoros volt a kapcsolat, a klérus mindenhol erősen bekapcsolódott a történetírásba és a keresztény történeti narratívák népszerűsítésébe.⁴⁷ A papsághoz tartozó történész korántsem volt kivételes jelenség a tizenkilencedik századi Európában.⁴⁸ A katolikus történetírások legalább olyan nyíltan elkötelezettek voltak, mint protestáns riválisaik. Magyarországon például a katolikus történeti mesternarratíva kivette a részét István király kultuszának építéséből, aki Magyarország első tizenegyedik századi királya és katolikus szent volt.⁴⁹ A német területek protestáns történészei Luther kultuszának zászlóvivőivé váltak, míg kisebbségben lévő katolikus ellenfeleik hasonló nemzeti kultusz megalkotásán dolgoztak Szent Bonifác alakja kapcsán.⁵⁰

A sorban az utolsó példa a tizenkilencedik és huszadik század eleji történészek számtalan lehetséges elköteleződési és aktivitási formáira a születőben lévő nőmozgalmakhoz kötődik. A tizennyolcadik és kora tizenkilencedik századi Európa számos részén a nők komoly történeti szerzők voltak. Angliában Catherine Macaulay 1763 és 1783 között nyolckötetes Angliatörténetet írt, amely felért egy szabadság melletti és zsarnokság elleni csatakiáltással. Republikánus nézetei által a tizennyolcadik század történeti-politikai diskurzusainak fontos közéleti értelmiségévé vált.⁵¹ Az egyre inkább férfiszakmává váló történettudományok intézményesülésének és professzionalizációjának előrehaladtával azonban kirekesztették a nőket.⁵² Ennek ellenére még mindezek után is fontos szerepet játszottak mint szakmán kívüli „amatőr” írók és a szakmabeli férfi történészek hitvesei/partnerei.⁵³ Néhány esetben a női történészek a női jogok és a nők emancipációjának élharcosaivá váltak. Így például ír nőtörténészek a nőjogok mellett politikailag elkötelezett történetírás erős tradícióját építették ki a tizenkilencedik századtól kezdve.⁵⁴

Jóllehet a történészek politikai elköteleződése sokféle volt, a történetírás erős nacionalista beállítottsága milliók tragédiájáért volt felelős, mivel etnikai tisztogatások, népirtások és háborúk legitimálásához járult hozzá – amelyek a huszadik század első felében érték el kiterjedésüket. Kötetünkben az Emilia Salvanou által írt fejezet az Oszmán Birodalomban élő görögökkel, pontosabban a két világháború között hazájukból elűldözött trák görögökkel foglalkozik, amikor az első világháború végén kudarcba fulladt a görög Megali eszme (a

⁴⁶ Bentley, M.: *Modernizing England's Past. English Historiography in the Age of Modernism*. Cambridge, 2005. 45–69.

⁴⁷ Hermann, I. – Metzger, F.: *A Truculent Revenge: the Clergy and the Writing of National History*. In: Porciani–Tollebeek (eds.): *Setting the Standards*, 313–329.

⁴⁸ den Boer, P.: *Deux aspects de l'historiographie aux Pays-Bas et en France vers 1900: le rôle des facultés de théologie et la non-intervention de l'État*. *Revista di Storia della Storiografia Moderna*, 1995. 117.

⁴⁹ Klimó: *Nation*, 92–130.

⁵⁰ Weichlein, S.: *„Meine Peitsche ist die Feder”: Populäre katholische Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*. In: Hardtwig, W. – Schütz, E. (Hg.): *Geschichte für Leser: Populäre Geschichtsschreibung in Deutschland im 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 2005. 227 – 258.

⁵¹ Hill, B.: *The Republican Virago: the Life and Times and Catherine Macaulay, Historian*. Oxford, 1992.

⁵² Smith, B.: *The Gender of History: Men, Women and Historical Practice*. Cambridge/Mass., 1998.

⁵³ Melman, B.: *Gender, History and Memory: the Invention of Women's Past in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*. *History and Memory*, vol. 5. (1993) 5–41.; Porciani, I. (ed.): *History Women, special issue of Storia della Storiografia*, 46 (2004).

⁵⁴ Smith, N. C.: *A 'Manly Study'? Irish Women Historians 1868–1949*. Basingstoke, 2006.

nagyobb Görögországé, amelyhez az Oszmán Birodalom nyugati részeinek régi görög települései is hozzátartoznak) megvalósítása. Görögországban a két világháború közötti időszakban a menekülteket széles körben a nemzet szégényeként tartották számon, emléküket kitörlték a nemzeti képzeletből. Ennek ellenére a menekültek képviselői kitartóan igyekeztek traumatikus múltjuk megjelenítésére a görög nemzeti történeti narratíván belül. Ezt úgy próbálták elérni, hogy történelmi társaságokat alakítottak, ahol gyakran a menekült miliőbe tartozó írástudók az emlékezet és történelem fejlesztését segítő munkával törekedtek a menekültek tapasztalatának görög történelembe és emlékezetbe való integrálására. Salvanou írásában különös figyelmet szentel a nosztalgia fogalmának, és emellett érvel, hogy az fontos volt a menekültek számára, hiszen lehetővé tette a múlt „megvalósulatlan lehetőségként” történő megkonstruálását. Összegezve úgy látja, hogy minél sikeresebbek voltak a menekültek abban, hogy történetüket szélesebb nemzeti történelembe integrálják, a történészek annál nagyobb hajlandóságot mutattak az oszmán görögök traumáját az egész görög nemzet tragédiájaként értelmezni. A történelem és emlékezet nemzetiesítése tehát mindenekelőtt nem csak trauma okozója volt, hanem ironikus módon segített annak feldolgozásában is.⁵⁵ A görögországi oszmán görögök diaszpórája csak egy a kikényszerített migráció és etnikai tisztogatás számos esete közül, amelyek hozzájárultak a tollukat közügyek szolgálatába állító történészek politikailag elkötelezett történeti elbeszéléseinek keletkezéséhez.

Mindezidáig a politikai elkötelezettség és a történettudomány viszonyát tárgyaló szövegünk meglehetősen europacentrikus volt. Pedig a 19. és 20. század elején mind a tudományos történelem (a német „*Wissenschaft*” értelmében), mind a nacionalizmus az imperialista Európa államainak nagy sikerű exportcikkei voltak.⁵⁶ A Nyugaton kívüli világban egyiket sem adaptálták általános mértékben és teljes másolatként. Ehelyett alkalmazták és újraformálták azokat komplex transznacionális recepciós folyamatok során, amelyek továbbra is sokkal nagyobb figyelmet érdemelnének mind a történetírásról, mind a nacionalizmusról szóló történetekben. A Nyugaton kívüli világ így megjelenne és hatni kezdene a történetírás és nacionalizmus nyugati értelmezésére, leginkább az 1980-as évek Indiájából kiinduló szubaltern történészi iskolán keresztül, valamint a két világháború között kezdődő, teljes kifejléttségét pedig a második világháború után elért dekolonizációs folyamatokban jelen lévő nemzeteszme és nacionalizmus különböző újrafogalmazásai által.⁵⁷ Egyiptomban például a kairói és az Ain Shams egyetemek vitathatatlanul az 1945 utáni időszak szakmai történetírásának központjaivá váltak, de az ott dolgozó történészek politikailag is elkötelezettek és aktívak voltak. Kolonizáció-ellenes nacionalizmusuknak különböző ideológiai árnyalatai voltak, politikai meggyőződésük sokféle volt, ám mind egyetértettek abban, hogy történelemértelmezésük fontossága túlmutat az akadémikus elefántcsonttoronyon.⁵⁸

Kötetünkben Xin Fan a nyugati történeti és nacionalista eszmék kínai adaptációjának egyik esetével foglalkozik. Miközben Lei Haizong történetíróra és az úgynevezett „*Zhanguo Ce Clique*”-re fókuszál, eszmei fejlődésüket a Csing Birodalom 1911-es megszűnését követő nagyobb szellemi szabadság kontextusában elemzi. Bár a történetírás Kínában nagyon hosszú tradícióra nyúlik vissza, az 1910-es és 1920-as években a történettudomány nyugati

⁵⁵ A görög történetírás fejlődésének kontextusához lásd: Gazi, E.: *Scientific National History. The Greek Case in Comparative Perspective*. Frankfurt/Main, 2000.

⁵⁶ Berger, S. (ed.): *Writing National Histories: a Global Perspective*. Basingstoke, 2007.

⁵⁷ Majumdar, R.: *Writing Postcolonial History*. London, 2010.; Chatterjee, P.: *Nationalist Thought and the Colonial World. A Derivative Discourse*. London, 1986.

⁵⁸ Gorman, A.: *Historians, State and Politics in Twentieth-Century Egypt: Contesting the Nation*. London, 2003. 43 f.

eszméjének erőteljes recepciója ment végbe, ami a Sanghajhoz és Pekinghez hasonló városi központokban a történelmi kutatások professzionalizációjához és intézményesüléséhez vezetett. Xin Fan szerint a fenti folyamatokba legszorosabban bekapcsolódó tudósok olyan nyugati eszméket is átvettek, mint a nacionalizmus, liberalizmus és modernitás. Történetírásukban igyekeztek feltárni és megerősíteni az újonnan kialakult *Weltanschauung*nak megfelelő öröket. Csakúgy, mint Nyugaton, az akadémikus autonómia fogalmával legalábbis kényelmetlenül fért meg a politikai elköteleződés, ez utóbbin főleg a nacionalizmus erejét értve. Fan mindezt Lei Haizong példáján keresztül mutatja be, aki Kínában és az Egyesült Államokban részesült szakszerű történelemszakképzésben, Kínába való hazatérése előtt pedig a Chicagói Egyetemen szerzett PhD fokozatot. Jóllehet kezdetben nem bolondult a kínai kultúra iránt, később erős nacionalista eszméket vallott, így a kínai kultúra felsőbbrendűségét hirdette a Japán ellen az 1930–1940-es években vívott háború idején. A „*Zhanguo Ce Clique*” más tagjaihoz hasonlóan rá is intellektuális hatást gyakorolt a ciklikus történelem Oswald Spengler által terjesztett eszméje, szilárd politikai elköteleződésük pedig Csang Kaj-sek támogatásában nyilvánult meg.⁵⁹ Míg Tajvanban a nacionalista történetírás 1949 után továbbra is virágzott a Koumintang alatt, a kommunizmus győzelme a kontinentális Kínában azt eredményezte, hogy a történelem marxista-leninista, illetve egyre inkább maoista értelmezései domináltak Kína kommunista történészei körében. A hidegháború két történetírói tradíció születését eredményezte, amelyek jelenleg a kínai történelmi gondolkodás jövőjéről folytatnak érdekes dialógust.⁶⁰

Kínához hasonlóan a hidegháború Európában is nagyon sokféle módon alakította a kontinens különböző részein a második világháború emlékezetét. A kommunista Kelet-Európában a kommunista pártok által végigharcolt antifasiszta, a kapitalizmus gazdasági rendszerének legagresszívabb formája ellen folytatott küzdelem kontextusában értelmezték azt. Azt, hogy a Szovjetunió egy rövid perióduson keresztül a nemzetiszocializmussal, a faszizmus legagresszívabb formájával állt szövetségben, és megegyezett vele a kelet-európai érdekszférák felosztásáról, a hidegháború idején a tágabb emlékezeti diskurzusban és a szűkebb történetírói beszédmódban egyaránt általánosan elhallgatták.⁶¹ Ezzel szemben a kapitalista Nyugaton a második világháborút a totalitarizmus domináns paradigmáján keresztül értelmezték. Ebben a narratívában a két világháború közötti időszak ostromlott liberális demokráciáinak komoly erőfeszítésükbe került, hogy ellenálljanak a két totalitárius rendszer, a faszizmus és a kommunizmus csábításának. A második világháborúban a fasiszta változatot csak a Nyugat legerősebb és legstabilabb demokráciáinak a szovjet kommunizmussal kötött szövetsége tudta legyőzni, ám a háború után a másik totalitárius rendszer, a kommunizmus vált a nyugati liberális demokrata rend új ellenfelévé.⁶²

⁵⁹ Lásd még: Schneider, J. C.: *Nation and Ethnicity: Chinese Discourses on History, Historiography and Nationalism (1900s to 1920s)*. Leiden, 2017.

⁶⁰ Weigelin-Schwiedrzik, S.: *Chinese Historical Writing since 1949*. In: Schneider, A. – Wolff, D. (eds.): *The Oxford History of Historical Writing*, vol. 5: *Historical Writing since 1945*. Oxford, 2011. 615–636.

⁶¹ Antohi, S. – Trencsényi, B. – Apor, P. (eds.): *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Budapest, 2007.

⁶² Friedrich, C. J. – Brezinski, Z.: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge/Ma., 1956. A Nyugat-Németországra tett hatáshoz lásd: Fellner, F.: *Nationales und europäisch-atlantisches Geschichtsbild in der Bundesrepublik und im Westen in den Jahren nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs*. In: Schulín, E. – Müller-Luckner, E. (Hg.): *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg, 1945–1965*. Munich, 1989. 213–226.

A hidegháború e bináris világának megszilárdulása előtt azonban számos európai ország volt szemtanúja a fennálló liberális kapitalista rendszereket ért komoly gazdasági és társadalmi kihívásoknak a második világháború végén.⁶³ Ezek a kihívások sehol nem eredményeztek rendszerváltást, főleg mivel a liberális kapitalista Nyugat komoly energiákat fektetett azon régiók megtartásába, amelyek kívül estek a Vörös Hadsereg irányításán és a kommunizmus befolyásán. Görögországban ez elhúzódó és véres polgárháborúhoz vezetett a második világháborút követően, amelynek során a görögországi fasiszta megszállás ellen létrejött erős kommunista ellenállási mozgalom vereséget szenvedett a liberális kapitalizmus háború utáni helyreállítását pártolókkal szemben. Kötetünk Manos Avgeridis által írt fejezete Christopher Montague Woodhouse történész és közéleti értelmiségi esetére hívja fel a figyelmet. Woodhouse a második világháború, valamint a háború utáni időszak során írt rengeteg publikációjában a görög ellenállás jelentéktelenségét hangsúlyozta a második világháború végkimenetelének szempontjából. Sőt, kiemelte a britek 1944-től kezdődő görögországi beavatkozásának jelentőségét a kommunizmus felett aratott végső győzelem, továbbá az országnak a „liberális Nyugat” táborában való megtartása tekintetében. Tézisei óriási vitát provokáltak Görögországban, amelyet Avgeridis részletesen elemez. Érdemes megjegyezni, hogy Woodhouse professzionális, „objektív” történelem melletti kiállása éles ellentétbe került saját, történészként folytatott partizán politikai tevékenységével.

Woodhouse esete nem csupán azért érdekes, mert nagy ívű hidegháborús narratívák konstrukcióját szemlélteti, hanem mert rámutat az „amatőr” vagy „félprofesszionális” jelleg folyamatos jelenlétére és fontosságára a huszadik század második felének európai történetírásában. Woodhouse professzionális történésznek számít, hiszen történelmet tanult, mielőtt betöltötte a londoni Royal Institute for Foreign Affairs általános igazgatói posztját. Ezzel együtt életének különböző szakaszaiban diplomata, parlamenti tag (a Konzervatív Párt színeiben) és üzletember is volt. Ilyen szempontból nem állt túl messze számos tizenkilencedik századi történésztől, akik polihisztorként életük során szintén rengeteg különböző szakmát űztek, például újságírók, politikusok, diplomaták vagy épp püspökök és miniszterek voltak. A történelmi diszciplína professzionalizációját feldolgozó történetek kiemelik, hogy ezek az életük folyamán több szerepkörben működő és számos eltérő szakmát művelő tizenkilencedik századi történészek átadták helyüket a teljesen képzett történésznek, aki az egyetemi képzés befejezése után hosszas *cursus honorum*on ment keresztül, hogy ezáltal ráléphessen a saját megkülönböztető habitussal, közösséggel, hálózattal és intézményekkel bíró professzionális történésszé válás útjára. A szakmák közötti átjárás elvileg egyre ritkábbá vált. Bár mindent összevetve ez elfogadható leírása a professzionalizációnak és következményeinek, gyakran még mindig azt látjuk, hogy az értelmiségiként elkötelezett történészek ellenálltak ennek a trendnek, és továbbra is több szerepet töltöttek be a társadalomban. Ennek az eredménynek a tükrében érdemes lenne tovább vizsgálni, hogy a történészek közéleti értelmiségivé válása milyen mértékben ütközött öndefiníciójukkal, mely szerint magukat egy szakmai és intézményes közösség tagjainak tartották.

A hidegháború idején az értelmiségi történészeket a vasfüggöny mindkét oldalán megtaláljuk. Kötetünkbe szánt írásában Nina Witoszek olyan lengyel történészek szerepét elemzi az 1980-as évek lengyel forradalmában, mint Bronislaw Geremek, Adam Michnik és Jacek Kuroń. Ők jelentős mértékben hozzájárultak az ellenzéki Munkásvédelmi Tanács (KOR) tevékenységéhez a kommunista Lengyelországban, ezzel egy humanista ügy értelmiségiek által való támogatásának példáját adva. Amikor 1976-ban megalapították a KOR-t, az belekezdett

⁶³ Berger, S. – Boldorf, M. (eds.): *Social Movements and the Change of Economic Elites in Europe after 1945*. Basingstoke, 2018.

a „párhuzamos polisz” és a „barátság köztársasága” felállításába Lengyelországban, beleértve egy Repülő Egyetemet is. Witoszek szerint könnyen lehet, hogy a Solidarność az elkötelezett értelmiségi történészek nélkül megmaradt volna a munkások sztrájkmozgalmának szintjén, amint arra Lengyelországban már korábban is volt példa. A Kurońhoz hasonló értelmiségiek tovább lökték a mozgalmat a zsarnokság elleni harc irányába. Létrehoztak egy dialógusra épülő rendszert a Solidarność párhuzamos poliszában, amely Witoszek szerint a reneszánsz kori *res publica literarum* felelevenítését jelentette.⁶⁴

A Solidarność megjelenése jelezte a lengyel társadalom mély politikai válságát, és annak szimbólumává is vált. A történészek politikai aktivitása különösen a politikai válságok idején fokozódik. Amikor egy komoly politikai követelésekkel előálló politikai mozgalom tűnik fel, a történészek kötelességüknek érzik a reakciót, hogy az ezeket a mozgalmakat igazolni vagy gyengíteni képes történészi szakértelmük segítségével kritikusokká vagy támogatókká váljanak. Amint azt láthattuk, a tizenkilencedik században a nemzeti mozgalmak és a történetírás között számottevő szinergiák léteztek. Sok történész szívvel-lélekkel azonosult a nacionalizmus különböző formáival. A huszadik században mind a világháborúk, mind a liberális demokráciák, faszimusok és kommunizmusok közötti politikai csaták mobilizációs pillanatok voltak a történészek mint értelmiségiek számára. Angliában a George Trevelyanhoz hasonló liberális történészek politikai beszédeket írtak, és a nyilvánosságban liberális politikai értékeket hirdettek, amelyekről úgy vélték, a brit történelem erekyéit jelentik, az európai kontinensen pedig veszélyben vannak.⁶⁵ Franciaországban az *Annales* alapító atyái, Lucien Febvre és Marc Bloch, továbbá az általuk tisztelt *Übervater*, Henri Pirenne szintúgy republikánus és liberális politikai eszményt védtek a két világháború közötti Európában uralkodó pozícióban lévő, mélyen nacionalista és jobboldali történetírás kísértéseivel szemben. Pirenne közvetlenül az első világháború után felszólította a történész szakmát, hogy felejtsek el a német történetírást, ugyanis sokkolta a német történészek nacionalista elköteleződése a háború iránt.⁶⁶ Bloch a második világháborúban csatlakozott az Ellenálláshoz, politikai döntéséért pedig a Gestapo meggyilkolta. A történész mesterségéről szóló több reflexió szerzője is volt, amelyek máig sem veszítették el inspirációs erejüket.⁶⁷

A két világháború között számos történész kötelezte el magát a faszimus, jobboldali autoritarizmus és kommunizmus mellett – mindezek saját meghatározásuk szerint a tizenkilencedik század liberális eszmeiségének meghaladását képviselték. Bár Németországban kevés történész volt meggyőződéses nemzetiszocialista, sokan képtelenek voltak ellenállást kifejteni a diktatúrával szemben. Néhányan talán örültek, hogy vége a népszerűtlen weimari köztársaságnak, másokat esetleg büszkeséggel töltöttek el az 1930-as évek nemzetiszocialista külpolitikai sikerei, sokakat pedig a Wehrmacht második világháború elején elért korai eredményei nyertek meg. A német történész szakma konzervatív főárama alkalmazkodott a diktatúrához, részben támogatta azt, és dörgölözött a nemzetiszocialista rezsimhez, szükség esetén történelmi „szolgáltatásokat” nyújtva. A fiatalabb történészek *Volks-geschichte* iránt elkötelezett csoportja még tovább ment a rezsim támogatásában. A német *Ostforschung* és

⁶⁴ Zuzowksi, R.: *Political Dissent and Opposition in Poland: The Workers' Defence Committee KOR*. London, 1992.

⁶⁵ Herson Jr., J. M.: *The Last Whig Historian and Consensus History: George Macaulay Trevelyan 1876–1962*. American Historical Review, vol. 81. (1976) 66–97.

⁶⁶ Schöttler, P.: *After the Deluge: the Impact of the Two World Wars on the Historical Work of Henri Pirenne and Marc Bloch*. In: Berger–Lorenze (eds.): *Nationalizing the Past*, 404–425.

⁶⁷ Boch, M.: *The Historian's Craft*. New York, 1954. [Magyarul: Bloch, Marc: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Budapest, 1996. – A ford. jegyzete]

Westforschung történészei az Európa térképét a második világháborúban átrendezni igyekvő nemzetiszocialista törekvések integráns részei voltak, és segítettek a rezsimnek etnikai tisztogatások és expanziós feladatok megtervezésében és kivitelezésében.⁶⁸

A nemzetiszocialista Németországhoz hasonlóan a fasiszta Olaszországban is kevés kimondott apológétája volt a fasizmusnak, jóllehet sok történész szimpatizált a rendszerrel, és boldogan együttműködött vele.⁶⁹ A két világháború között az Ibériai-félszigeten létrejött jobboldali autoriter diktatúrákat is támogatták a történészek. Portugáliában a katonai diktatúra és az Estado Novo idején a nemzeti múlt tradicionalista szemléletét propagálták, dicsőítették a felfedezések korát és Portugália aranykorát, közben pedig elnémitották a portugál liberalizmus hagyományait.⁷⁰ A francoista Spanyolországban 1939-ben a francoizmus-hoz hűtlennek tartott személyeket eltávolították az egyetemekről. Becslések szerint a történészek harmada elvesztette állását, és sokuknak száműzetésbe kellett vonulniuk. Franco támogatói olyan történetírást műveltek, amely a katolicizmus pozitív szerepét hangsúlyozta a spanyol történelemben – ez az ultra katolikus *Opus Dei* felsőoktatásra gyakorolt erős befolyásáról árulkodik Franco idején Spanyolországban.⁷¹

1917 után, a bolsevik győzelmet követően a Szovjetunióban az orosz történész szakma teljes átalakítására került sor az 1920–1930-as években. A kommunista rezsimhez hű történészek a történelemre a kommunizmusért folytatott harc fegyvereként tekintettek, és olyan pozíciót alakítottak ki, amelyben a történésznek partizánnak kell lennie, és a történelem progresszív erőinek oldalán kell állnia. Az objektivitás régi eszményét felváltotta a partizán-ságé. A bolsevizmussal szemben kritikus polgári történészeket kirúgták, száműzték, bebörtönözték vagy megölték. Sztálin idején folytatódott a történész szakma egységesítése, a marxista gondolkodás kritikai módszertani és teoretikus arzenálja pedig lebutított és leegyszerűsített ideológiai kényszerzubbonyvá vált.⁷² A Szovjetunióon kívül a marxista eszme inspirálóan hatott egy sor történészre, akik hajlamosak voltak történészi munkájukat a kommunizmus és más szövetséges ügyek érdekében folytatott politikai aktivitással kombinálni. A Nagy-Britannia Kommunista Pártjához tartozó történészcsoporthoz, többek között Eric Hobsbawm, E. P. Thompson, Dona Torr és Raphael Samuel jó példa a marxista történetírás jóval termékenyebb formáira, csakúgy, mint a francia történészek, így Albert Soboul Nagy Forradalommal kapcsolatos munkássága.⁷³

Az 1945 utáni világban 1968 a politikai válság egy újabb kulcsfontosságú pillanatát jelzi, amelyben a történészek ismét jelentős szerepet vittek, jóllehet a világ eltérő pontjain nagyon

⁶⁸ Mostanára már terjedelmes irodalom foglalkozik a német történészek politikai elköteleződésével a nemzetiszocializmus idején. Lásd többek között: Schönwälder, K.: *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*. Frankfurt/Main, 1992.; Haar, I. – Fahlbusch, M. (eds.): *German Scholars and Ethnic Cleansing 1919–1945*. Oxford, 2005.

⁶⁹ Fogu, C.: *The Historic Imaginary. Politics of History in Fascist Italy*. Toronto, 2003.

⁷⁰ Matos, S. C.: *História, mitologia, imaginário nacional: a História no Curso dos Liceus (1895–1939)*. Lisbon, 1990.

⁷¹ Marin, M. A.: *Los historiadores españoles en el franquismo 1948–1975*. Zaragoss, 2005.; Pasamar, G.: *Apologia and Criticism: Historians and the History of Spain, 1500–2000*. Bern, 2010. 3. fejezet.

⁷² Banerij, A.: *Writing History in the Soviet Union: Making the Past Work*. New Delhi, 2008.

⁷³ Kaye, H. J.: *The British Marxist Historians: an Introductory Analysis*. Cambridge, 1994.; Kroll, T.: *Kommunistische Intellektuelle in Westeuropa: Frankreich, Österreich, Italien und Grossbritannien im Vergleich 1945–1956*. Cologne, 2007.

változó mértékben és nagyon különböző körülmények között.⁷⁴ Nyugaton a kritikus történészek igyekeztek növelni befolyásukat az akadémiai szférára, és elkötelezett történetírási módot pártoltak mint a történészek civil társadalomban való erőteljes részvételének természetes elemét.⁷⁵ Bár néha úgy tűnhet, jobban el voltak foglalva a marxizmus és az újbaldal különböző változatai közötti frakcióharcokkal, 1968 kétségtelenül nagy számban mobilizálta az elkötelezett baloldali értelmiséget.⁷⁶ A kommunista Keleten 1968-nak mint válságévnak teljesen más konnotációi voltak, mint a kapitalista Nyugaton. Mégis, ha 1968 példáját Csehszlovákiában nézzük, történelmi vitáktól fűtött időszakot látunk, amikor történészek a politikai reform mellett foglaltak állást. Sokan közülük súlyos árat fizettek, amikor a szovjet harcokcsik eltaposták a reformmozgalmat. 1968 emlékezete a cseh történelmi körökben annyira megosztó volt, hogy az 1989 utáni átmenet idején számos leszámolásra került sor régi sérelmek miatt, gyakran igen csúnya közéleti viták formájában, amelyek arról szóltak, hogy egyes történészeknek milyen szerepük volt a cseh történészek száműzetésében és 1968 utáni diszkriminációjában.⁷⁷

A jelen kötetben Michihiro Okamoto Japán példáját tárgyalja, ahol fiatal történészek egy csoportja a diáklázadók mozgalma mellé állt, és a *Social Movement History* (SMH) folyóirat megalapításával igyekezett hozzájárulni politikai küzdelmeikhez. Lökést adtak ahhoz, hogy a japán történetírás a mindennapok története és antropológiai perspektívák felé forduljon. Ezenkívül fontos szerepük volt a nyugati eszmék importálásában, értve ezen például az *Annales* tudományát Franciaországból és a többek között Nagy-Britanniában E. P. Thompson által is hirdetett kritikai marxista megközelítéseket. Az Okamoto által írt fejezet előtérbe állítja azt a kérdést, hogy miként válhat maga a történészi munka politikai küzdelmek hajtóerejévé. A múlt egy bizonyos módon történő szemlélete, annak elemzése és láthatóvá tétele politikai implikációkkal bír, amelyek messze túlmutatnak a szakmaiság tartományán. Nem véletlen, hogy az *Annales* több vezető történésze generációkon át egyben meghatározó politikai kommentátor is volt francia újságokban és más médiumokban, de E. P. Thompson transznacionális békeaktivista szerepe is kiemelkedő példája a történészi munka és a politikai cselekvés között fennálló közvetlen kapcsolatnak.⁷⁸

Az elkötelezett értelmiségi történészeket időnként a vitákat gerjesztő tiltakozó mozgalmak élén találjuk, ugyanakkor előfordult, hogy hídépítők voltak különböző ideológiák között és változatos politikai konfliktusokban. A politikai elköteleződés egyik formájára sem tudok hatásosabb példára gondolni, mint Georg G. Iggersére, aki kötetünkhöz egy megfogalmazása

⁷⁴ 1968-ról mint globális társadalmi mozgalomról lásd: Horn, G.-R.: *1968: a Social Movement sui Generis*. In: S. Berger – H. Nehring (eds.): *The History of Social Movements in Global Perspective. A Survey*. Basingstoke, 2017. 515–542.

⁷⁵ Az Egyesült Államokhoz lásd: Dubermann, M.: *Howard Zinn: a Life on the Left*. New York, 2012. 155–180.

⁷⁶ Green, Jim: *Intellectuals and Activism: The Dilemma of the Radical Historian*. *The Activist: a Student Journal of Politicis Opinion*, vol. 11. (1970/71) No. 2. 3–5., 28.

⁷⁷ Rupnik, J.: *The Politics of History-Writing in Czechoslovakia*. *History Workshop Journal*, vol. 11. (1981) 166–168.; Kolář, P. – Kopeček, M.: *A Difficult Quest for New Paradigms: Czech Historiography after 1989*. In: Antohi–Trencsényi–Apor (eds.): *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*, 173–310.

⁷⁸ Az *Annales*-ről lásd: Raphael, L.: *Die Erben von Bloch und Febvre: Annales Geschichtsschreibung und nouvelle histoire in Frankreich, 1945–1980*. Stuttgart, 1994.; E. P. Thompsonról lásd: Berger, S. – Wicke, C.: *A Very Rooted Cosmopolitanism: E. P. Thompson's Englishness and his Transnational Activism*. In: Berger, S. – Scalmer, S. (eds.): *Transnational Activism and Social Movements: a History*. Basingstoke, 2018.

szerint „személyes visszatekintéssel” járul hozzá, amely saját, történészként és elkötelezett értelmiségiként megélt életéről szól. Tizenkét éves korában elmenekült a nemzetiszocialista Németországból, jól boldogult, és eredményes karriert futott be Észak-Amerikában, ahol végül kiváló történelemprofessor lett, kollégái által széles körben tisztelt és elismert, klasszikussá vált könyveket írt. Feleségével, a cseh és szlovák területekkel foglalkozó kiemelkedő történész Wilma Iggersszel mindig szorosan együtt dolgozott, továbbá feltűnt az elkötelezett értelmiségi történész szerepkörében, először a polgárjogi mozgalmak és a vietnámi háborút ellenző tiltakozások támogatásával az Egyesült Államokban,⁷⁹ majd később a hidegháborúban a nyugat- és keletnémet történetírás közötti hidak építésével. Utolsó éveiben, a '80-as évek végén, '90-es évek elején egyike volt az első amerikai történészeknek, akik a Nyugattól oly sokáig izolált Kuba irányába építettek hidat. Különösen érdekes megfigyelni, hogyan kapcsolja össze történészi kutatómunkáját bizonyos etikai és normatív pozíciókkal, amelyek politikai aktivizmusa számára is iránytűt jelentettek. Jóllehet se a polgárjogi mozgalmak, se a vietnámi háborút ellenző tiltakozások, se a hidegháború, se Kuba történésze nem volt, a szociáldemokráciával, majd a német történetírással kapcsolatos munkássága mögött is hasonló nézetek és motivációk álltak, mint amelyek politikai aktivizmusát irányították, jelesül erőteljes humanista és demokrata meggyőződése.⁸⁰

Iggers egész életében az emberi jogok elszánt védelmezője volt. Ebben a tekintetben szoros összefüggés látható a nevével fémjelzett fejezet és Nina Schneider írása között, aki a szakzerű történetírás és az emberjogi aktivizmus huszonegyedik századi összefonódásait tárgyalja. Megemlíti Elazar Barkan esetét, aki az emberi jogok kiemelkedő kortárs tudósaként rendszeresen szorgalmazza, hogy a történészek „hagyják el elefántcsonttornyaikat”, és szenteljék magukat a „megbékélés ügyének”. Úgy véli, hogy a történelmi aktivistaként is fellépő tudósok támogathatnának egy „közös narratívát”, amely a múlt értelmezésével kapcsolatos konfliktusokban a megbékélés alapja lehetne. Barkan állításaiból kiindulva Schneider Brazíliát mint az 1964 és 1985 közötti diktatúra emlékezete által megosztott országot vizsgálja. Meglátása szerint a brazil eset megmutatja, mennyire problematikus Barkan értelmezése a történészi munka békéltető jellegéről, hiszen Brazíliának nem a volt elkövetők és áldozatok közös narratívájára van szüksége, hanem elkötelezett történetíráásra, amely egyrészt hű az igazsághoz, másrészt elismeréssel adózik az áldozatok diktatúrával szemben vívott küzdelmének. Konkrétan kitér az igazságfeltárási bizottság munkájára (2012–2014), és az emberi jogokat támogató történetírás mércéjével mér, ugyanakkor maga is kénytelen bevallani, nem biztos abban, milyen formát is ölthetne ez a fajta történetírás.

Meiza Luca fejezete is a brazil diktatúrával és annak történelmi filmek múltképét érintő cenzúrájával foglalkozik. Bemutatja a brazil állam antikommunista jellegének és a „nemzeti egység”-re való megszállott hivatkozásának hatását arra, hogy milyen múltrepresentációkat engedélyeztek a vásznon. Vallási és társadalmi konfliktusok bármilyen megnyilvánulása a cenzorok áldozatául esett, akik nem riadtak vissza teljes filmek betiltásától sem, beleértve a Brazílián kívül készült alkotásokat is. Lucas számos példával szemlélteti, hogy a film által

⁷⁹ Nagyon érdekesek Michael Adas reflexiói, aki szerint a Vietnámmal és Dél-Ázsiával kapcsolatos kiterjedt történelmi tapasztalatnak lényegében semmilyen befolyása nem volt az Egyesült Államok kormányának politikai döntéshozatalára a vietnámi háború idején. Ez arra utal, hogy a történészi munkánál többre van szükség ahhoz, hogy a történelmi tudás politikai kontextusban hasznosítható legyen. Lásd: Adas, Michael: *In Defence of Engagement: The Social Use of History in a Time of Intellectual Abdication*. In: Leerssen–Rigney (eds.): *History*, 141–156.

⁸⁰ Lásd még: Iggers, G. – Iggers, W.: *Two Lives in Uncertain Times: Facing the Challenges of the Twentieth Century as Scholars and Citizens*. Oxford, 2006.

megjelentett népszerű történelemben milyen komoly fenyegetést látott a diktatúra, hangsúlyozva ezzel, hogy a *public history*ra a brazil diktatórikus állam képviselői politikai alapanyagként tekintettek.

A brazíliaihoz hasonló igazságfeltáró bizottságok abban a reményben foglalkoznak a traumatikussal, hogy munkájuk valamiféle megbékélést fog eredményezni, fényt derítenek a múltra. Meghallgatják az áldozatok, kívülállók és elkövetők vallomásait, a nyilvános vitákról pedig úgy gondolják, egyfajta társadalmi gyógyulási folyamatot segítenek elő. Érdemes megjegyezni, hogy számos igazságfeltáró bizottság nem vont be történészeket a meghallgatott személyek körébe. A valamiféle történelmi igazság alapjául szolgáló történelmi bizonyíték szemmel láthatóan nem tartozik az igazságfeltáró bizottságok illetékességi körébe.⁸¹ Ez arra utal, hogy a történelem nem igazán a gyógyulás irányában hat, hanem sokkal inkább a történelmi sebek nyitva tartásához járul hozzá.

A felismerés, hogy a történelem valójában a megbékélés útjában állhat, a történelmi levéltárak mint a múlttól szóló kellemetlen és nemkívánatos tudás őrzőinek tudatos megsemmisítéséhez vezetett. Jól ismert tény, hogy az elűzéstől vagy pucstól tartó bukott kormányok időről időre megpróbálják megsemmisíteni a levéltárakat és az aktákat, legtöbbször azért, hogy elérhetetlenné tegyék a kormányra vagy a kormánynak dolgozó személyekre nézve rossz fényt vető információk ismertté válását. Háborúk és polgárháborúk ismételtlen a levéltárak károsodásához és megsemmisüléséhez vezettek.⁸² A legkiterjedtebb vállalkozások egyike a keletnémet állam aktamegsemmisítő tevékenysége volt, amely az 1989-es keletnémet forradalom és a kommunista rezsim megdöntése közepette zajlott. A forradalom utáni állam reakciója az egyik legemlékezetesebbnek tekinthető a történelemben. Úgy döntött, jelentős erőforrásokat és energiát fektet abba, hogy a keletnémet titkosrendőrség és más kormányzati szervek által megsemmisített dokumentumok százezreit rekonstruálni tudja.⁸³ Az egy dolog, hogy a bukott kormányok dokumentumokat pusztítanak el, de egészen más helyzet, amikor a bukottat felváltó kormányzat rendeli el a nemzeti megbékélésre nézve veszélyesnek tartott levéltári anyag megsemmisítését. Kötetünkben Vangelis Karamanolaki épp egy ilyen esetet elemez, amely 1989-ben Görögországban történt, éppen a keletnémet akták megsemmisítésének idején.

Görögországban azonban ez nem a forradalom idején vagy titkosan történt, hanem nagyon is nyilvános vita után, amely arról folyt, mi legyen a sorsa a görög diktatúra idején a hétköznapi polgárokról készített 17 millió rendőrségi és titkosszolgálati aktának. Az iratokat a junta 1970-es évek végi bukása és az ország demokratikus átmenete idején elzárták a történészek elől. Amint arra Karamanolakis rámutat, a görög történelem diktatúra utáni korszaka a görög történetírás kifejezetten gyümölcsöző és energikus periódusa volt. A történészek komoly szerepet tölthettek be a görög társadalom nemzeti és társadalmi identitásról folyó nyilvános vitáiban. Új történészi folyóiratokat alapítottak, a szakma pedig virágzott. A professzionalizáció magas fokú volt, sok történész érezte azt, hogy a történelem diktatúra idején való torzítása után itt az idő visszatérni egy mítoszoktól megtisztított és ideológia-

⁸¹ Scheuzger, S.: *Truth Commissions and the Politics of History: a Critical Appraisal*. In: Bevernage, B. – Wouters, N. (eds.): *Palgrave Handbook of State-Sponsored History after 1945*. Basingstoke, 2018.

⁸² *International Council on Archives, Memory of the World at Risk: Archives Destroyed*. Archives Reconstitute Munich, 1996.; Spurr, J.: *Iraqi Libraries and Archives in Peril*. In: Stone, P. G. – Bajjaly, Farchakh J. (eds.): *The Destruction of Cultural Heritage in Iraq*. Woodbridge, 2008. 273 ff.

⁸³ Részletesen lásd http://www.bstu.bund.de/DE/Archive/RekonstruktionUnterlagen/_node.html (letöltés: 2017. augusztus 11.)

mentes történelemhez, amely megbízható tájékoztatást nyújt a múltról a nyilvánosságnak. Ugyanakkor hatásos elképzelések éltek, főleg a görög baloldali történészek körében a történelem emancipációs, a görög társadalom változását elősegítendő funkciójáról is. A görög történelmi kultúrában élénk viták zajlottak a huszadik századi görög történelemről, többek között a második világháború és a polgárháború idejéről. A katonai junta szintén kiemelt téma volt, viszont érdemes megfigyelni, hogy a titkosrendőrség dokumentumainak kezeléséről szóló vita csak közel tizenöt év késéssel robbant ki. Sőt a polémiát nem a történészek, hanem a kormány robbantotta ki azzal, hogy az iratok megsemmisítése mellett döntött. Veszélyesnek tartották azokat a görögországi társadalmi békére nézve, hiszen görög állampolgárok milliói számára tartalmaztak mélyen felzaklató információkat. Mint Karamalonakis írja, a történészek voltak az akták elégetésének legfőbb ellenzői. Amellett érveltek, hogy a görög diktatúra idejének egyedi forrásairól van szó. Bár abba beleegyeztek, hogy a hozzáférést bizonyos időre meg kellene tiltani, majd szigorúan korlátozni és kontrollálni, a nemzeti megbékélést mégis lehetetlennek tartották az akták nélkül, ugyanis azok a számos görög családot és a görög társadalom szerkezetének egészét elválasztó árkokról nyújtottak információkat a diktatúra idejéből. Ám Karamalonakis azt is megállapítja, hogy a történészek elvesztették a nyilvános vitát. Közvélemény-kutatások utalnak világosan arra, hogy a görög állampolgárok többsége a kormány által szorgalmazott akciót támogatta, tartva a dokumentumokkal való visszaélésektől és a sokak által boldogan elfojtott múlt visszatérésétől. Az itt részletezett eset több érdekes kérdést felvet, nem utolsósorban azt, hogy a történetírás milyen mértékben segítheti vagy akadályozhatja a megbékélést, és miként tölthet be hasznos funkciót a traumatikus emlék feldolgozásának folyamatában.

A dokumentumok elvesztése kétségkívül komoly probléma a történelmi kutatás számára. Végteére is azok a társadalmi emlékezet részei, és szükségesek a múlttal való hiteles szembenézés kiharcolásához. A levéltáros kulcsfontosságú „aktivistája (történelmi) tudás előállításának”.⁸⁴ Mindenképpen további problémát jelent a levéltári anyag hatalmas mértékű sokasodása a digitális korban. Amint azt Effi Gazi az általa írt fejezetben részletezi, a digitalizáció hatásának fontos következményei vannak az elkötelezett értelmiségiek számára. A digitális média jelentősen megkönnyíti a társadalomba való beavatkozást és a történelem politikai vitákba történő importálását. Megváltozott továbbá a mód, ahogyan a történész a történelmi kutatását végzi, előadja és ábrázolja. A digitalizált levéltáraknak megvannak a maguk kihívásai és problémái azzal a döntéssel kapcsolatban, hogy a jövő digitális tárhelyeire mit mentsenek el és töltsenek fel. Mindennek vitatott következményei vannak: míg egyes hozzászólók meghirdetik a „történelem demokratizálódását”, mások a „konkrét történelmi narratívák” végét gyászolják. Kétségtelen, hogy a digitális forradalom nyomán új kérdések merülnek föl a „hasznos” és „nélkülözhető” múltakkal, valamint a történelem emlékezethez való viszonyával kapcsolatban.⁸⁵

Kötetünkben több tanulmány szól a történelem professzionális történelmi diskurzusokon messze túlmutató, bár általuk gyakran befolyásolt nyilvános felhasználási módjairól. Az Antonis Liakos által írt fejezet a *public history* egy különösen jelentős példáját tárgyalja a közelmúltból, jelesül azt, miként használta az *Occupy* mozgalom a történelmet. Különös tekintettel Görögországra és a 2008 és 2011 közötti görög pénzügyi válságra, Liakos politikai szlogeneket és nyilvános helyeken lévő graffitikhoz hasonló vizuális képeket elemez. Bemutatja,

⁸⁴ Blouin Jr., F. X. – Rosenberg, W.: *Processing the Past. Contesting Authority in History and the Archives*. Oxford, 2011. 8. fejezet.

⁸⁵ Lásd még: Weller, T. (ed.): *History in the Digital Age*. London, 2013.; Rosenzweig, R.: *Clio Wired: The Future of the Past in the Digital Age*. New York, 2011.

miként használták fel gyakran a korábbi tiltakozó mozgalmak képeit a jelenbeliekben, biztosítva ezzel az *Occupy* mozgalom számára a múlt mozgalmainak emlékezeti tereit és olyan mobilizációs erőt, amelyre építhet.⁸⁶ A múlt küzdelmeinek emlékezete tette lehetővé az *Occupy* mozgalomnak, hogy politikai tradíciókat konstruáljon, és a jelen politikai küzdelmei számára hasznosítható múltat hozzon létre. A múlt protestmozgalmi képeinek és jelszavainak mai átvételén túl Liakos foglalkozik a kortárs antiglobalista tiltakozó mozgalmak egymás közötti kép- és jelszóátvételeivel is. Rámutat, hogy a tüntetők számára az egyik legfontosabb nyersanyag a nemzeti múlt volt, amelyet úgy értelmeztek újra, hogy az az ő érveiket erősítse. A párhuzamokat kereső történeti gondolkodás erősen jelen volt a mozgalmakban. Így a múltbeli politikai ellenfeleket hajlamosak voltak a jelenbeliekkel azonosítani, egyenlőségre jutottak például a Trojka és a görögországi katonai junta között. Összegezve megállapítja, hogy a történelem felhasználásával a tüntetők képesek voltak a jövő alternatív víziójának megalkotására. A jelent utópikus energiával töltötték fel a múltra való hivatkozás segítségével.

Kötetünk tanulmányai mind kiemelten tárgyalják, hogy a történelem művelői értelmiségi szerepben különböző kontextusokban miként járultak hozzá a történeti vonatkozású nyilvános politikai vitákhoz. A történelem fontos nyersanyag volt és lesz politikai ügyek és mozgalmak számára, ezért a múlt értelmezésével szakmai szinten foglalkozók úgy érezték, egyenesen megszólították őket, hogy foglalkozniuk kell e politikai ügyekkel és mozgalmakkal. A történészek nem hagyhatják figyelmen kívül a politikát, és a politika sem ignorálhatja a történészeket. Azonban a politikailag és társadalmilag elkötelezett történetírás legerőteljesebb formája talán nem a nyílt politikálással valósulhat meg, hanem mint Richard Rorty javasolta, egyszerűen a szakmai útmutatók őszinte követése által.⁸⁷ Jo Tollebeek szintúgy bizonyos konkrét cél nélküli historista kíváncsiságot üdvözölt mint a legeredményesebb politikai beavatkozást, hiszen az lehetővé teszi a múlt másságának alapos figyelembevételét a történészek számára, ami a jelen lehetséges kritikájaként is hathat, és általa elkerülhető a kortárs referenciakeretek abszolúttá minősítésének prezentista vágya.⁸⁸

Fordította: TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

⁸⁶ Az emlékezeti terek fogalmához lásd: Phillips, K. R. – Reyes, G. M. (eds.): *Global Memoryscapes. Contesting Remembrance in a Transnational Age*. Tuscaloosa, 2011.

⁸⁷ Rorty, Richard: *Afterword*. In: Leerssen–Rigney (eds.): *Historians*, 197–204.

⁸⁸ Tollebeek, Jo: *“Italian” History versus French Heritage: Cultural Criticism, Positivism, and Political Commitment in Taine*. In: Leerssen–Rigney (eds.): *Historians*, 125–140.

ERŐS VILMOS

A múlt mint történelem

*Elmélkedések Stefan Berger könyve és a Writing the Nation sorozat kapcsán**

Stefan Berger professzor itt tárgyalandó könyve a *Writing the Nation* című sorozat befejező kötete, amely a sorozat korábbi darabjai nagyívű szintézisét nyújtja. Stefan Berger a nagyszabású kezdeményezés „*spiritus rector*”-a is egyúttal, hiszen a többkötetes vállalkozás mindenekelőtt az ő kezdeményezésére jött létre, s a sorozat egyéb kiadványai tematikájának a meghatározásában/kijelölésében is gyaníthatóan alapvető a szerepe.¹

Stefan Berger már jóval korábban, körülbelül az 1990-es évek második felétől számos kötetet és tanulmányt publikált, amelyek mind a nemzet problémájának a történetírásban betöltött szerepét elemezték.² A bochumi Ruhr-vidéki Egyetem professzora mindezzel egy-

* Berger, Stefan (with Christoph Conrad): *The Past as History. (National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe.) Writing the Nation.* Basingstoke, 2015. 570. Megjegyzendő, hogy a könyv címében szereplő kifejezés Alun Munslow-tól ered, aki ezzel a történelem konstruktív voltára kívánt utalni. A gondolat persze nem új, hiszen Hegel már jóval korábban különbséget tett *historia* mint *res gestae* és *historia rerum gestarum* között. Az utóbbi a megismerés (például a történetírás) által közvetített történelem, s szerinte történelem tulajdonképpen csak ebben a formában létezik. Munslow-hoz lásd: *A forma fontosabb a tartalomnál. Beszélgetés Alun Munslow-val.* Aetas, 24. évf. (2009) 4. sz. 190–198.

¹ A sorozat néhány kötetéről lásd: Erős Vilmos: *Magyar Historiker-Streit? A Mohács-vita az 1970-es években.* In: *Loci memoriae Hungaricae.* Szerk. S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós. Debrecen, 2013. 297–308.; úó: *Modern historiográfia.* Budapest, 2015. 222–230.; Káli Róbert – Törő László Dávid: *A nemzet és kihívói.* Aetas, 29. évf. (2014) 4. sz. 222–226.; úók: *A nemzet és kihívói: etnicitás, osztály, vallás és gender a nemzeti történelmekben.* 1-2. rész. Klió, 24. évf. (2015) 1. sz. 28–34., 2. sz. 3–10.; Törő László Dávid: *A történetírás szerepvállalása az európai határvi-tákban.* Klió, 25. évf. (2016) 4. sz. 91–95. A sorozat kötetei: *The Contested Nation (Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories).* Ed. Stefan Berger – Chris Lorenz. Basingstoke, 2008.; *Transnational Activism and Social Movements: a History.* Ed. S. Berger – S. Scalmer. Basingstoke, 2018.; *Atlas of European Historiography. (The Making of a Profession.)* Ed. Ilaria Porciani – Lutz Raphael. New York, 2010.; *Nationalizing the Past (Historians as Nation Builders in Modern Europe).* Ed. Stefan Berger – Chris Lorenz. Basingstoke, 2010.; *The Uses of the Middle Ages in Modern European States (History, Nationhood and Search for Origins).* Ed. R. J. W. Evans – Guy P. Marchal. Basingstoke, 2011.; *Disputed Territories And Shared Pasts (Overlapping National Histories in Modern Europe).* Ed. Tibor Frank – Frank Hadler. Basingstoke, 2011.; *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography.* Ed. by Ilaria Porciani – Jo Tollebeek. Basingstoke, 2012.; *Transnational Challenges to National History Writing.* Ed. by Middel, Matthias – Roura, Lluís. Basingstoke, 2013.

² Vö. Berger, Stefan – Donovan, Mark – Passmore, Kevin (eds.): *Writing National Histories: Western Europe since 1800.* London – New York, 1999.; Berger, Stefan (ed.): *Writing the Nation (A Global Perspective).* Basingstoke, 2007.

fajta missziót is be kíván tölteni: szerinte ugyanis főként az 1980-as évektől kezdődően Nyugat-Európában (Kelet-Európában pedig mindenekelőtt 1990-től) a történetírásban a nemzeti paradigma visszatérése, megerősödése jellemző,³ melynek igencsak negatív következményei vannak. Stefan Berger meggyőződése, hogy ennek gyökerei sokkal korábban keresendők, a modern európai történetírást ugyanis *ab ovo*, kezdettől fogva a nemzet idoluma („a nemzet által homályosan” ködképe) uralta, lényegileg az is teremtette meg. Az ezzel való szembesülés és leszámolás tehát a nemzeti látószög meghaladásának talán legfontosabb előfeltétele.

Mindennek megfelelően Stefan Berger legutóbbi könyvében a modern európai történetírás alapjainak felvázolásával kezdi érdemi mondanivalóját, s fő időszakát a 18. században, a felvilágosodás korszakában látja. Ennek több előzményére a középkorban, kora újkorban szintén rámutat, amelyek közül talán a humanizmusnak a nagy nemzeti elődök felkutatására való törekvését emelhetjük ki. A döntő periódus azonban a felvilágosodás, bár az még mindig inkább csak előkészület a 19. századi nagy fordulatra, amikor a professzionális történetírás kialakulásával egyenesen áttörés következett be. Ennek fundamentuma ugyanis a nemzeti problematika, a nemzeti mesterebeszélés középpontba állítása. Stefan Berger egyik alapvető (s némiképp meghökkentő) megállapítása a felvilágosodással kapcsolatban az, hogy bár ekkor is felvetődik az egyetemes szempont/látószög (például Voltaire, Robertson, Condorcet esetében), a nemzet fogalma/a nemzetközpontság itt is alapvető, tehát végső soron nem sikerül ennek meghaladása ekkor sem, amit alátámaszt például Herder átfogó hatása és szerepe. Megjegyzendő, hogy már e fejezetekben érvényesül Stefan Berger legfőbb módszertani alapelve, amely az egész kötetre (sőt a vállalkozás egyéb munkáira is) érvényes: a komparatív, összehasonlító módszer példáit nemcsak néhány „nagy nemzet” (angol francia, német) történetírásából veszi, hanem meglehetősen alaposan kitér a kelet-európai (köztük a magyar!), a balkáni, skandináv, dél-európai, németalföldi, svájci, osztrák példákra is, sőt ez utóbbiak tárgyalása bizonyos esetekben még nagyobb hangsúlyt kap az előzőknél.⁴

Bergernek ebben a sorozat korábbi kötetei szolgálnak segítségül, többnyire az ottani „esettanulmányokat” hasznosítja, amelyeket túlnyomóan az illető régiókból/nemzetekből származó történészek készítettek. Ez persze jelentős problémákhoz is vezethet. Például az 53. oldalon elfogadja, sőt szó szerint idézi egy korábbi kötet⁵ kijelentését, mely szerint a történetírás a skót empirizmus (Hume, Guthrie) hatása alatt vált tudománnyá a 18. században, s például a göttingeni iskolára mindez fordítások révén gyakorolt döntő hatást.⁶ A skót empirizmus, illetve az úgynevezett *conjectural history* és az ebben az időben kibontakozó *eruditus* történetírás/történettudomány (amely a 19. századi professzionális tudomány közvetlen előzményének tekinthető, s amelyhez a „göttingeni iskola” is sorolható) között azonban alapvető különbség volt a történettudomány mibenlétének felfogásában, s ez az *eruditus* történet-

³ Vö. Szombat Tamás: *Visszatérés a nemzeti paradigmához? Nemzeti történetírás Németországban, Olaszországban, Franciaországban és Angliában 1945-től napjainkig*. Klió, 16. évf. (2007) 1. sz. 17–25.; Berger, Stefan: *A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present*. *Journal of Modern History*, vol. 77. (2005) No. 3. 631–675.

⁴ Vö. Erős Vilmos: *Egy diszciplína születése*. *Aetas*, 28. évf. (2013) 1. sz. 222–230.

⁵ Vö. Espagne, Michel: *Comparison and Transfer. A Question of Method*. In: Middel–Roura (eds.): *Transnational Challenges to National History Writing*, 36–54.

⁶ Lásd mindehhez újabban: Kontler, László: *Translations, Histories, Enlightenments. (William Robertson in Germany, 1760–1795)*. New York, 2014.

írás/történettudomány maga is hosszabb időszak, körülbelül a 16–18. század fejlődésének/alakulásának eredménye.⁷

Amint előzőleg utaltam rá, a nemzeti szempont túlnyomóvá válása a történetírásban a 19. századi professzionalizmusnak köszönhető, amely döntő változást hozott, hiszen alapvetően új paradigmát testesített meg. A történetírás azonban nem egyedül áll ezzel, hiszen (a romantikának köszönhetően) egyéb tudományok, így a néprajz, a nyelvészet, az irodalom, a régészet vagy a művészetek (irodalom, festészet, zene) is a nemzet bűvöletében hozták létre kiemelkedő teljesítményeiket.

Stefan Berger sorra veszi a 19. századi nemzeti történetírás „nagy” alakjait, nemcsak a nagy nemzetek (főként a németek, akik persze a fő „bűnösök”), hanem a spanyol, portugál, olasz, holland, belga, ír, svéd, norvég, dán, finn, osztrák, svájci, román, szlovák, cseh, szerb, görög, magyar történetírás apostolaira is kitér. Ők nem ritkán látványos politikai tevékenységet folytattak, jelentős politikai szerepet/pozíciót vállaltak, tehát nem egyszerűen rekonstruálták a nemzeti múltat, hanem a nemzetépítés aktív részesei is voltak.

Szintén a korábbi kötetek⁸ tanulmányaira alapozva mutatja be részletesen Berger az ebben a professzionalizálódásban döntő szerepet játszó intézményesülést, amelynek kezdetei még a 18. századra, illetve a 19. század első felére nyúlnak vissza, de a perdöntő időszak ebben a tekintetben a 19. század második fele.

Alapvető a nagy nemzeti összefoglaló szintézisek megjelenése,⁹ de szintén fundamentális a levéltárak, a múzeumok, a történeti társulatok, a nagy forrásgyűjtemények (a *Monumenta Germaniae Historica* mintájára), a szakfolyóiratok megszervezése/megalapítása és megindulása.¹⁰ Ezek az intézmények kivétel nélkül mind a nemzeti látószög jegyében születtek (az elnevezéseik is többnyire erről tanúskodnak), azaz számukra a történelem azonos a nemzet történetével, céljuk a nemzeti önazonosság megteremtése, illetve a dicső nemzeti múlt iránti lelkesedés felkeltése volt.

Sajnos Berger nem vizsgálja azt az alapvető kérdést, hogy a nemzetközpontú történetírás miért szorította ki az egyetemes történetírást (mint ahogy azt sem, hogy a férfiak miért szorították ki a nőket a professzionalizálódás folyamatából, egyáltalán kiszorították-e¹¹). Az egyik legfőbb problémának azonban azt látom, hogy nem elemzi a professzionalizmus és a 19. század másik nagy tudományos paradigmájának, a pozitívizmusnak a viszonyát, bár a kettőt (a szakirodalom túlnyomó részével ellentétben¹²) többnyire nem keveri össze.

Hiszen mélyebben fekvő oka mégiscsak lehet annak, hogy a század nagy történettudományos vitáiban (Buckle-vita, Lamprecht-vita, Simiand–Seignobos-vita, később Bury–Trevelyan-vita) az egyetemes történelem szempontjait reprezentáló pozitívizmus vereséget

⁷ Vö. Erős Vilmos: *Historiográfia tudásszociológiai aspektusból*. Klió, 24. évf. (2015) 1. sz. 22–27., 23.

⁸ Vö. *Setting the Standards, Atlas of European Historiography*, id. művek.

⁹ Vö. Tollebeek, Jo: *A Domestic Culture. The mise-en-scene of modern historiography*. In: Erős, Vilmos – Káli, Róbert – Törő, László Dávid (eds.): *Approaches to Historiography. Ethnographia et Folkloristica Carpathica 19. (Műveltség és hagyomány XXXVII.)* Debrecen, 2016. 28–43.

¹⁰ Vö. *Atlas of European Historiography*, id. mű.

¹¹ Stefan Berger egyszerűen csak megállapítja e tényeket. A női történetíráshoz lásd például: Epple, Angelika – Schaser, Angelika (eds.): *Gendering Historiography. (Beyond National Canons.)* New York – Frankfurt, 2009.

¹² A számos ilyen jellegű felfogásból lásd például: Czoch Gábor: *A mentalitástörténet*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. (Hagyományok, irányzatok, módszerek.) Budapest, 2004. 167–493.; Boyd, Carolyn P.: *Historia Patria. Politics, History and National Identity in Spain, 1875–1975*. New Jersey, 1997.

szenved, s a történettudomány nem a pozitívizmus, hanem (a historizmushoz igencsak közel álló, azzal majdhogynem azonos fogalomnak tekinthető) professzionalizmus jegyében építkezik és intézményesül.¹⁴

Berger azt a „tényt”/jelenséget sem vizsgálja a professzionalizmussal kapcsolatban, hogy mindez milyen szerepet játszott a dilettáns, viszont sokszor faji elvet képviselő történeti mítoszokkal való leszámolásban (vö. Gobineau, Chamberlain munkái, Németországban a *völkisch* ideológia, Magyarországon a turanizmussal kapcsolatos viták, illetve például a Marczali Henrik ellen intézett támadások¹⁵). Ehelyett arra helyezi a fő hangsúlyt (elsősorban szintén egy korábbi kötet tanulmányaira támaszkodva¹⁶), hogy milyen szempontok/kategóriák jelenthettek kihívást ezzel a nemzeti látószöggel szemben: osztály, faj/nép, helytörténet, vallás, amatőr történetírás, társadalmi nem, birodalmi, globális szempontok érvényesítése.¹⁷ A felsorolt kategóriák egyúttal értékelő megállapításokat/tartalmat is hordoznak, Berger (és feltehetőleg a sorozat többi történése) szerint ugyanis ezek alternatívát jelenthettek volna egy a nemzeti szempontokat meghaladó, pozitívabb történeti megközelítési mód kialakítására.¹⁸

Alapvető szerepet játszott a nemzeti szempont túlnyomóvá válásában az európai történetírásban az első világháború, illetve a két világháború közötti időszak, kapcsolva azután mindehhez a második világháborút is.¹⁹ Berger szerint a nemzeti aspektus mind a győztes,

¹⁴ Vö. Iggers, Georg G.: *A német historizmus*. Budapest, 1988.; Tóth Zoltán: *Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról*. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe, 57–109.; Lajtai L. László: *A filozófia, az irodalom, valamint a pozitívista tudományosság szíréhangjai és a történeti diszciplína intézményesülése a XIX. századi Franciaországban*. Bevezető. In: uő (szerk.): *A történetírás mint tudomány. A történeti hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban*. (Atelier Könyvtár) Budapest, 2007. 11–57.; Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011.; Erős Vilmos: *Bűvölet nélkül – félúton*. (Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről). Valóság, 55. évf. (2013) 5. sz. 80–92.

¹⁵ A turanizmusról újabban vö. Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar*. Budapest, 2016.

¹⁶ *The Contested Nation*, id. mű.

¹⁷ Természetesen az összes kategória számtalan kérdést vet fel, így egyúttal megkérdőjelezhető is. Például nem egészen világos, hogy a helytörténet miért pozitívabb a nemzeti/ország történelemnél. Hiszen a helytörténet a mai nappal bezárólag igen sokszor kimerül lokális érdekességek szempont nélküli, viszont a „rossz végtelen” felé tartó, öncélú gyűjtögetésében, ehhez képest egy országos történet egy történész számára mégiscsak nagyobb kihívást jelent. A kérdéssről egyébként már az 1920-as évek elején vita alakult ki a magyar történeti irodalomban Váczy Péter és Mályusz Elemér között. Vö. Váczy Péter: *A helytörténeti kutatás problémái*. Budapesti Szemle, 59. évf. 223. köt. 647. sz. 53–82.; Mályusz Elemér: *A helytörténeti kutatás feladatai*. Századok, 57–58. évf. (1923–1924) 538–566. Benda Gyula egy másfajta helytörténet lehetőségét vetette fel: Benda Gyula: *A helytörténetírás feladatai*. Korall, 21–22. sz. (2005) 5–11. A szerző a helytörténetnek a történeti antropológia szempontjai szerinti átfórmálása mellett érvelt, azonban a helytörténeti munkák túlnyomó többségére nem ez, hanem az előzőekben taglalt szempont nélküliség a jellemző. Politikai indoktrinációs célokat szolgált Szántó Imre: *A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában*. Budapest, 1969. (5. utánnomás, 1. kiadás 1956.)

¹⁸ Berger szerint Magyarországon Jászi Oszkár, a polgári radikálisok és Szabó Ervin képviselnék mindezt. Berger: *The Past as History*, 206., 250. Szabó Ervinhez lásd: *Szabó Ervin történeti írásai*. Szerkesztette: Litván György. Budapest, 1979.

¹⁹ Fontosnak tartom kiemelni, hogy Berger saját korunkhoz közeledve egyre inkább a politikai eseménytörténet mentén halad. Ezt némileg sajnálatosnak és következetlennek tartom, mert nem használja sem a szellemi történet, sem a „szcientista”/társadalomtudományos történetírás fogalmát. Általában – úgy tűnik – egyfajta folytatódó, bizonyos esetekben erősödő/elmélyülő professzionaliz-

mind a vesztes nagyhatalmaknál meghatározó maradt. Az előbbieknél a háborús felelősség/bűnösség igazolására, az utóbbiaknál (egyebek mellett) annak cáfolatára, illetve az új hatalmi helyzet és a békeszerződések igazságtalanságainak bemutatására szolgált.²⁰ Különösen virulens volt a nemzeti szempontok/sőt egyenesen elfogultság érvényesítése az újonnan létrejött államok esetében, azaz többnyire Kelet-Európában, ahol a fennálló helyzet történelmi előzményeinek/legitimitásának bizonyítása volt a fő téma. Ezt a nemzeti szempontot tovább erősítették a szintén újonnan létrejött autoriter és fasiszta rendszerek, amelyeknek Németországtól, Olaszországtól és Spanyolországtól kezdve Romániáig, Ausztriáig és Magyarorszáig alapvető eleme volt a nacionalizmus, a nemzeti-faji magasabbrendűség bizonyítása és az antiszemitizmus.²¹ Természetesen joggal felvethető az a kérdés és kifogás, hogy Berger a nemzeti gondolat minden formáját egybemossa, s nem tesz jelentősebb különbséget a *konzervatív* és a *faji* gondolat képviselői között, pedig az előbbieket folytonos, olykor ádáz küzdelmet vívtak a faji ideológiával és a fasiszmissal szemben.²² (Utalhatunk például Iorga

cióról beszél, amely – mint láthattuk – szorosan kötődött a nemzeti perspektívához. A szellemtörténet és társadalomtörténet azonban egyformán a nemzeti látószög meghaladásának alternatívája volt. (Bizonyítja ezt Croce is, amit Berger is többször pozitívan idéz.) Általában is jellemző egyébként Berger munkájára, hogy a történetfilozófiával (s így ismeretelméleti kérdésekkel) nemigen foglalkozik, pedig ez is elősegíthette a historiográfia fejlődésének folyamatában a nemzeti szempontok meghaladását. Crocéhoz magyarul lásd például: Kelemen János: *Az olasz hermeneutika Crocétól Ecoig*. Budapest, 1998.

²⁰ Ezt a problémát a sorozatban a Frank Tibor és Frank Hadler által szerkesztett kötet tárgyalja. Az Erdély kérdésében magyar és a román történészek között kialakult diskurzusról, eltérő nemzeti narratívákról Andrew Ludanyi írt tanulmányt. Megjegyezhető ugyanakkor, hogy az ebben a kérdésben a legnagyobb port felvert vitáról, a Iorga-Domanovszky pengéváltásról (Domanovszky külön francia nyelvű könyvet publikált az ügyben) meg sem emlékezik a szerző. Ludanyi, Andrew: *The Legacy of Transylvania in Romanian and Hungarian Historiography*. In: *Disputed Territories and Shared Pasts*, 247–272.; a Iorga-Domanovszky vitáról vö. Erős Vilmos: *Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján*. Aetas, 31. évf. (2016) 4. sz. 77–97.; legújabbban: Miskolczy Ambrus: *A román nép születése – avagy egy rejtély filozófiája*. Aetas, 33. évf. (2018) 4. sz. 134–166.

²¹ Stefan Berger megemlékezik a *Volksgeschichtéről* is a szóban forgó időszakban, ezt azonban elítélően/negatívan értékeli. Az ezzel kapcsolatos irodalomból lásd: Oberkrome, Willi: *Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft. 1918–1945*. Göttingen, 1993.; Hettling, Manfred (Hg.): *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*. Göttingen, 2003.; Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? „Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931–1945*. Baden-Baden, 1999.; Haar, Ingo: *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf“ im Osten*. Göttingen, 2002.; Erős Vilmos: *Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István*. Századok, 147. évf. (2013) 1. sz. 33–62. Alapvetően sok tekintetben pozitívan közelíti meg a *Volksgeschichte* szerepét például: Jordan, Stefan: *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. 3. Auflage. Paderborn, 2016. 85–96. Szerinte azonban előbbre mutató volt a historizmus, de – Bergerrel ellentétben – nagy apparátussal elemzi a két irányzat különbségeit és szembenállását, nem mellőzve a módszertani differenciákat sem (amely tekintetében a *Volksgeschichte* lehetett modernebb).

²² Stefan Berger a két világháború közötti Szent István kultuszról azt írja, hogy a magyar állam megalapítójaként ünnepezt katolikus király kultusza számos módon szolgált a Horthy rezsimet: igazolta a rendszer antiliberalizmusát és antiszocializmusát; másodsor vallási ideológiát nyújtott Magyarorszáig hierarchikus szociális berendezkedéséhez; harmadszor aláhúzta állam és egyház szoros összefonódását; negyedszer fel lehetett használni a trianoni békeszerződés revíziójára. A protestáns (bár ez is sokszor rendíthetetlen nacionalista), kommunista, szocialista, liberális történészek legalábbis szkeptikusok voltak ezzel szemben, s 1848, illetve a protestáns reformáció örökségét

esetére Romániában, akit végül a Vasgárda végzett ki. Brătianuék Iorga-ellenességéről sincs Bergernek tudomása, pedig ez éppen a nemzeti elfogultság kritikája is volt.²³ Berger inkább csak a különböző emigrációk működésében/tevékenységében (főleg Eduardo Tortarolo tanulmányára hivatkozva²⁴) lát a nemzeti szempont érvényesülésével szemben alternatívát, különösen a német, olasz, spanyol (némileg a magyar) emigráció szerepét emeli ki ebben a vonatkozásban.²⁵

Ezzel a nemzeti látószöggel szemben még a marxista történetírás és persze a Szovjetunió nyújthatott volna komolyabb panaceát, amit Pokrovszkij²⁶ véghez is vitt az 1920-as években. Berger szerint azonban végül a marxizmus és a Szovjetunió is fokozatosan a nemzeti ideológia hatása alá került, s a harmincas évektől kezdve (Sztálin végleges uralomra jutásától)

képviselték, így a magyar nép történetében a szabadságért folytatott küzdelmet emelték ki. Berger: *The Past as History*, 256. Bergernek a Szent István-i állam fogalmáról kifejtett felfogása azonban több sebből is vérzik. Hogy ugyanis ez a koncepció antiliberális lenne, az mindenképpen kérdéses, de legalábbis problematikus. Ennek pontosan az ellenkezőjét állítja Miskolczy Ambrus, aki a Szekfűvel igen szoros kapcsolatban álló Zolnai Béla nézeteit elemezve bizonyítja, hogy az általa preferált Szent István-i nemzetfogalom nyitottabb, elfogadóbb, „liberálisabb” volt, mint ellenfelelé (Zolnai egész életében harcolt a magyar nyelvet az idegen elemektől megtisztítani kívánó, „purifikációs” törekvésekkel). Miskolczy nézeteivel alapvetően egyetérthetünk. Ez a Szent István-i nemzetfogalom ugyanis a népi/etnikai nemzetfogalommal ellentétben konstituálódott, s képviselői (például a szintén Szekfű-barát Joó Tibor) heves, alkalmanként elkeseredett küzdelmeket folytattak az utóbbi ellen, éppen ennek etnikai, nem ritkán a faji gondolattal érintkező velleitásai miatt. Berger tehát itt alapvető különbségeket mos egybe. Másrészt az szintén kérdéses, hogy a protestáns oldal képviselte volna a pozitívabb, haladóbb álláspontot ekkoriban. Szekfű Gyula protestáns kritikái gyakran sokkal nacionalistábbak, hungaro-centrikusabbak voltak, tehát inkább „jobboldalinak” tekinthetők, hiszen Szekfűt (és például Eckhart Ferencet) gyakran vádolták azzal, hogy besározzák a magyar történelmet, leértékelik a nemzeti hősöket és hagyományokat, s primitív politikai eseménytörténetet művelnek. Ez utóbbi érvényes alapjában Szekfű Gyula liberális és kommunista/szocialista bírálóira is. Róluk persze lehet állítani, hogy a professzionális történetírás pozíciójából távol tartották, kirekesztették őket, s ezért nem tudtak modernebb gazdaság- és társadalomtörténeti, *horribile dictu*, szellemtörténeti szempontokat érvényesíteni. De nem tették ezt meg a Szovjetunióban vagy az Egyesült Államokban (számosan emigráltak közülük) sem, ahol az ilyen jellegű modernebb kutatásokhoz (véleményük szerint) sokkal kedvezőbb feltételek állottak rendelkezésre. Vö. Erős Vilmos: *A második „száműzött Rákóczi” vita. (Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása)*. Századok, 150. évf. (2016) 1. sz. 3–46.; Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian historiography*. New York – Guildford, Surrey, 1976.; Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Budapest, 1987.; Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet*. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról. Budapest, 2001.; Erős, Vilmos: *Geistesgeschichte versus Volksgeschichte*. (Kézirat, megjelenés alatt.)

²³ Vö. Marza, Radu: *Romanian Historians and Propaganda (1914–1946) (The Case of Transylvania)*. Bratislava, 2014.

²⁴ Tortarolo, Edoardo: *Historians in the Storm: Émigré Historiography in the Twentieth Century*. In: *Transnational Challenges to National History Writing*, 377–403. Megjegyzendő, hogy ebben a tanulmányában a szerző szinte kizárólag a két világháború közötti, főként olasz, spanyol és német emigráció történetfelfogásával foglalkozik. Érdemes lett volna tehát szerényebb címet adni a tanulmánynak, hiszen hasonlóan fontos például a második világháború utáni kelet-európai (cseh, lengyel, román, magyar) emigráció történetírása.

²⁵ Jásziékhoz lásd például: Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század” társadalomszemlélete (1900–1907)* (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 112.) Budapest, 1990.; Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003.

²⁶ Vö. Krausz Tamás: *M. N. Pokrovszkij és az orosz abszolutizmus vitája a '20-as években*. Történelmi Szemle, 23. évf. (1980) 4. sz. 627–648.

egyre inkább meghatározóvá válnak itt is a nemzeti/nacionalista megfontolások, s ez a tendencia különösen a második világháború alatt erősödik fel.²⁷

Hozzá kell tenni azonban, hogy Berger szerint nemcsak Kelet-, hanem Nyugat-Európára is sok vonatkozásban érvényesek a fenti megállapítások. Itt némi elképedéssel olvassuk aztán (amint erre részben korábban utaltam), hogy a whig történetészlelet nacionalista felfogásával szemben szerinte például a kommunista Arthur Leslie Morton 1938-ban született összefoglalása jelentette volna a demokratikusabb, az alsóbb társadalmi rétegek, a nép történetére fókuszáló pozitív alternatívát (amely persze az osztályharcon alapult).²⁸

Stefan Berger könyvének utolsó nagyobb fejezete a második világháború utáni historiográfiai folyamatokkal foglalkozik. Erre a részre is jellemző a széles körű, globalításra törekvő áttekintés, s a kommunizmus kapcsán különösen jelentős hangsúlyt kap a kelet-európai térség, illetve a Szovjetunió. Berger megállapítása szerint minden régióra jellemző a nemzeti mesternarratíva továbbélése, amely persze különböző formákban és különböző motívumokból történt. Németországban például lényegesebb váltás csak a Fritz Fischer-vita után következett be (1961), Nyugat-Európában (Angliában és Franciaországban) pedig a kommunista történetírás (például Eric Hobsbawm és Albert Soboul) kérdőjelezte meg alapvetően ezt a pozíciót. Ez utóbbi ráadásul a kelet-európai marxizmustól előnyösen különbözik abban a tekintetben, hogy nem volt feladata a fennálló hatalmi berendezkedés igazolása. Megkérdőjelezhető viszont Bergernek az az értelmezése, hogy Kelet-Európában a kommunista rendszerek (nemzeti kommunizmusról beszél) folytatták a nemzeti narratívát, tehát azok sem

²⁷ Úgy gondolom, Berger művének ez a fejezete különösen tobzódik az ellentmondásokban és a vitatható, sematikus minősítésekben. A Szent István-i gondolat értékelése mellett vitára készítet a sztálini rendszer nemzeti irányba történő nyitásának negatív megítélése is. Hiszen az főként a második világháború első szakaszában történt, amikor (a nemzeti összefogás jegyében) Sztálin például a válás/az egyházak számára is nagyobb szabadságot biztosított. Itt tehát a nemzeti gondolat előtérbe kerülése éppen demokratikusabb tartalmat kapott. Berger szerint ez a nacionalista fordulat jellemző egyébként a Szovjetunióban tartózkodó, ott menedékre leő kommunista emigrációra, például Révai József, Johannes René Becher, Lukács György (!) tevékenységére is. Berger: *The Past as History*, 282. Különösen érthetetlennek tűnik Lukács György ilyen jellegű megítélése, aki a „Történelem és osztálytudat”-től kezdődően éppen a Stefan Berger által sugallthoz képest ellenkezően értékelhető utat járt be. Azaz egy a kisebbség diktatúráját igazoló, elméletileg megalapozni kívánó álláspont után más társadalmi rétegek (polgárság) felé nyitott, s később a fasizmus ellen egy a „népfront” jegyében értelmezhető demokratikusabb alternatívát fogalmazott meg. A nemzeti itt tehát éppen a nyitás, a szélesebb társadalmi rétegekkel való együttműködést jelentett (ha Lukácsnál beszélhetünk egyáltalán „nemzeti”-ről). Vö. Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, 1978.; a bősséges Lukács-irodalomból lásd például: Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Percz László: *Magyar filozófia a XX. században*. Második rész. Budapest, 2001. 64–92., 191–220.

²⁸ „Ez a nemzeti történelem nem a Magna Chartát, hanem az 1381-es parasztfelkelést emelte ki; nem a parlamentáris reform lassú fejlődését húzta alá, hanem a levellerek és a diggerek hatását. Újra és újra szembesít bennünket a tömegpolitika formáival a luddizmus, chartizmus és a jakobinizmus képében. Bevezeti számunkra az osztályharc fogalmát, amelyet a történelmi folyamat hajtóerejének tekint. Más szavakkal a radikális demokráta tradíció felfedezése mindez az angol történelemben, amely élesen megkülönbözteti ezt a fajta nemzeti történelmet a whig nemzeti történelemtől.” Berger: *The Past as History*, 276. Mortontól magyarul: Morton, Leslie Arthur: *Az angol nép története*. 1-2. köt. Budapest, é. n. [1946] Megjegyzendő, hogy a nép ilyen jellegű (a plebs értelmében felfogott) kizárólagos érvényesítésének a veszélyére Szabó István már az 1940-es évek végén felhívta a veszélyt egy bírálatában. Helyette a szerinte szélesebb értelmű, demokratikusabb tartalmú ’nemzet’ kategóriáját ajánlotta. Vö. *A harmadik út felé*. (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.) Összeállította, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta: Erős Vilmos. Budapest, 2006. 253–255.

jelentettek törést ebben a vonatkozásban. (Például a lengyel történészek túlnyomóan a nemzeti keretek között írták a történelmet, s szinte teljesen negligálták az 'osztály' kategóriáját.³⁰) A 'nemzeti kommunizmus' fogalmának kérdéses voltáról egy korábbi írásomban már értekeztem,³¹ ezért most azt kérdőjelezném meg, hogy a marxista történetírás kelet-európai formája változatlanul a nemzeti szempontokat érvényesítve írta volna a történelmet. Az ezzel kapcsolatos kutatások ugyanis éppen nem ezt bizonyítják, csak Magyarországon számos példát lehet idézni annak igazolására, hogy a 'nemzet' helyett igenis az 'osztály' és az 'osztályharc' állt a „mesterelbeszélés” középpontjában. (Lásd például a Szabó István ellen intézett támadásokat, az Eckhart Ferencet kipellengérező úgynevezett „második Eckhart-vitát”, a Mályusz Elemér által kezdeményezett népiségtörténeti kutatások megszüntetését, a régi, „polgári” történészek [Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Berlász Jenő, Wellmann Imre] marginalizálását, esetenként bebörtönzését, a Guszev-ügyet, általában véve is a szláv/orosz történelem és történetírás szempontjainak túlzott érvényesítését, akár az ókori történelem területén is.³²) Sokkal meggyőzőbb az az érvelés,³³ miszerint a kelet-európai kommunista történetírásokat nagyarányú szakmai színvonalsökkenés jellemezte, aminek egyik döntő faktora a szakképzetlen „káderek”, amatőrök meghatározó pozícióba kerülése a történetírásban. Az ő egyetlen érdemük a nép (=párt³⁴) szempontjainak érvényesítése volt, ezért volt szükség az 1960–1970-es években (sőt később, a különböző időpontokban végbement rendszerváltozások után is) az úgynevezett reprofesszionizációra, amelyet Berger meg sem említi.

Stefan Berger szerint ennek az általánosan érvényes nemzetközppontú európai szemléletnek a meghaladására (amit Nyugat-Európában a hidegháború alapvetően motivált) főként az 1960–1970-es években történt kísérlet, például a francia *Annales*, a brit marxista történetírás (*Past and Present*) és a német *Geschichte und Gesellschaft* folyóiratok köréből. Előtérbe állították a társadalomtörténetet, a komparatív szemléletet és az interdiszciplinaritást, amelyek mindegyike a nemzeti keretek meghaladását involválta. Részben azonban következetlenek voltak ezek a törekvések, s maguk is nemzeti keretekben „ragadtak” (például Hans Ulrich Wehlerék társadalomtörténete a német fejlődés vizsgálatára szorítkozott, de Fernand Braudel is a francia identitás kérdéseinek boncolgatásával végzi történetírói pályafutását), másrészt az 1970–1980-as évektől kezdve egész Nyugat-Európában a nemzeti paradigma újbóli megerősödése/visszatérése jellemző,³⁵ ami lényegében máig húzóó, meghatározó folyamat. Ezt csak erősítették az 1989/90-es kelet-európai, illetve röviddel azután az orosz, majd balkáni változások, ahol az újonnan/ismét alakult nemzetállamok döntően saját létük

³⁰ Berger: *The Past as History*, 312.

³¹ Erős: *Büvölet nélkül – félúton*, 80–92.

³² Vö. A *harmadik út felé*, id. mű; Vörös Boldizsár: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat.” *Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében*. Századok, 146. évf. (2013) 1. sz. 131–159.; Eckharthoz lásd: Törő László Dávid: „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!” *Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941)*. Századok, 150. évf. (2017) 1. sz. 1407–1450.; Németh György: *A magyarországi felsőoktatás ókortörténeti tankönyvei 1949–1989*. In: *A historiográfia műhelyében. Történeti Tanulmányok, XIX.* (A 2010-es historiográfiai konferencia előadásai. Debrecen. 2010. november 25.) Szerkesztette: Erős Vilmos – Velkey Ferenc. Debrecen, 2012. 51–60.

³³ Romsics: *Clio büvöletében*, id. mű; Erős: *Büvölet nélkül – félúton*, id. mű.

³⁴ Vö. *A Szovjetunió Kommunista (Bolszevik) Pártjának története, 1945*. Rövid tanfolyam. Budapest, 1945.

³⁵ Szombat: *Visszatérés a nemzeti paradigmához?* 17–25.

igazolásához használták fel a történelmet (konstruálták meg azt). A nyugat-európai folyamatot elemezve hangsúlyozza Berger, hogy ezek az ismét roppant mód felerősödő nemzeti narratívák persze kritikusabbak, inkább hajlanak az önreflexióra, de az alapvető paradigma mégis továbbra is a nemzeti. (Szerinte e jelenségek közül különösen a skót, katalán, északolasz, flamand–vallón, ciprusi görög–török veszélyes.³⁶)

Érdekes (korábbi gondolatmenetéből logikusan következő) módon Stefan Berger szinte egyáltalán nem foglalkozik a „nyelvi/antropológiai fordulat”-tal és a posztmodernnel, holott az 1970–1980-as években lehet, hogy annak legalább akkora szerepe volt, mint a nemzeti paradigma visszatérésének. Sőt az a nemzeti látószög meghaladásának egyértelmű alternatívája. Berger továbbra is főként a *Writing the Nation* előmunkálataira támaszkodva³⁷ változatlanul több új modern opciót jelenít meg a nemzeti mesternarratíván történő túllépés-ként: a helytörténet és a regionális történelem, az európai történelem, a globális történelem, a birodalmi/a birodalmi keretekre összpontosító történetírás.

Hogyan összegezhető a Stefan Berger könyvéről eddig elmondottak?

A *Writing the Nation* sorozat egy előző kötetéről szóló ismertetésemben³⁹ némileg hiányoltam, hogy ott a nagy mennyiségű adat- és információömeghez képest kissé szűkmarkú az értelmezés. Stefan Bergernek ebben a kötetében megkapjuk azt az interpretációs keretet, amely a teljes sorozat alapjául szolgál (függetlenül attól, hogy a nagyszabású vállalkozás közreműködői mennyiben azonosulnak a *spiritus rector* elképzeléseivel). Úgy gondolom, Berger törekvése feltétlenül méltánylandó és tiszteletet érdemel, hiszen jelenleg valóban reális veszély egész Európában (sőt világszerte) a nacionalizmus, a nemzeti elfogultság ideológiájának visszatérése/felerősödése, amelynek tüzét „valóban” nem utolsósorban (sőt talán kifejezetten elsősorban) a történettudomány és a történetírás műhelyeiben csiholják.⁴⁰

Véleményem szerint azonban Berger könyve (s így ez *mutatis mutandis* az egész vállalkozásra érvényes) sok vonatkozásban túlságosan *essenciális* jellegű, ami nem utolsósorban a korábban felidézett küldetéses alapállásnak köszönhető. Ha végigpásztázunk a kötetben, az derül ki, hogy a történettudományt Európában a kezdetektől fogva egészen máig a nemzetközpontság, a nemzeti elfogultság, a nemzet kategóriájára építő „mesternarratíva” jellemzi, s ez (bár vannak eltérések/különböző változatok) mindenképpen meghaladandó, negatív pozíció. Amint az előzőkben jeleztem, egy alapvetően historiográfiai megközelítéstől joggal várható, hogy nagyobb megértést tanúsítson (s így azokat behatóbban elemezze) a különböző változatok, az eltérő formák és funkciók iránt, s a sokszor jogos bíráló mellett magyarázatot adjon arra, hogy az egyes korokban miért is került előtérbe a nemzeti szempont, s ennek milyen sajátos megnyilvánulási formái voltak. Például a 19. században nagy kérdés, hogy kizárólag a professzionális történettudomány „nyakába lehet-e varrni” a nemzeti mesternarratívák születését, hiszen éppen Berger utal rá, hogy más szellemi tevékenységi formák is a nemzetet állították a középpontba.

Másrészt arra sem kapunk magyarázatot, hogy végül például a pozitívizmussal és a marxizmussal szemben miért a professzionális történetírás lett a vezető paradigma a 19. (de csak a 19.) században.

Azaz paradox módon, bár történeti munkáról van szó, Berger könyve nem eléggé érvényesíti a történeti szempontokat, amit világosan bizonyít az is, hogy végig professzionális

³⁶ Lásd ehhez még: Porciani–Tollebeek (eds.): *Setting the Standards*, id. mű.

³⁷ Middel–Roura (eds.): *Transnational Challenges to National History Writing*, id. mű.

³⁹ Erős: *Egy diszciplína születése*, 222–230.

⁴⁰ Vö. Frank Tibornak a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében a *Writing the Nation* sorozatról 2013-ban tartott előadásával.

történetírásról beszél (s az általt megtestesített nemzeti szempontokról), pedig az csak a nyugat-európai történettudomány 19. századi formájára érvényes kategória. A 20. században alapvetően új mintáról, a „szcientista”/társadalomtudományos történetírás/történettudomány paradigmájáról beszélhetünk, amely jóval nagyobb jelentőségű (s így sokkal behatóbb tárgyalást igénylő), mint ahogy ez Stefan Berger könyvében megjelenik. Ez a társadalomtudományos paradigma (Amerikában *New History*, Európában *Annales*, *Past and Present*, *Geschichte und Gesellschaft*, *Quaderni storici*, *Nuova Rivista Storica Italiana* stb.) alapvetően nem nemzeti kategóriákat használt, s inkább a 19. századi pozitívizmushoz is köthető egyetemes és összehasonlító szemléletet/módszereket alkalmazott.

Szintén nem a nemzet (és politikátörténet) a centrum az 1970-es évektől kibontakozó posztmodernben, a maga nyelvi és egyéb – esztétikai, etikai, újabban materiális, „ikonikus” – fordulataival és a történeti antropológiai szempontokat (sőt műfaját) érvényesítő alapállásával, ami szinte teljesen elsikkad Berger kötetében (illetve számos előtanulmányban).⁴²

Azon persze lehet vitatkozni, hogy ezek közül melyiknek (a politikai eseménytörténetnek vagy a társadalomtörténetnek, illetőleg a posztmodern történetírásnak) volt/van-e nagyobb hatása (például a szélesebb közönség körében), de erről statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, legfeljebb elszórtan, s attól tartok, az irodalomtörténet folyamatainak megítélésében sem az a perdöntő, hogy Esterházy Péter vagy Michel Tournier műveit hányan olvassák.

Ugyanakkor Stefan Berger könyve mégis sokkal jobban érvényesíti a történeti szempontokat a történetírás történetének a bemutatásában, mint például Alun Munslow 2012-es „összefoglalása”,⁴⁴ amely például egyáltalán nem fordít figyelmet a különböző nemzeti változatokra (a kelet-európai történetírást meg sem említi!), szinte kizárólag angol nyelvű irodalmat használ, alig kétszáz oldal terjedelmű, de a professzionalizmus fogalmával sem sokat bajlódik, s előrevetíti a történetírásnak a jövőben megvalósuló, Munslow által óhajtott új formáit (graffiti, videojátékok, különböző performance-ok stb.), ami már-már a kötet komolyságát veszélyezteti.⁴⁵ Különösen kiemelésre méltó Berger munkájáról szólva az ehhez szorosan kapcsolódó egyetemes szempont, azaz az a mérhetetlen energiát igénylő törekvés, hogy ne csak (alkalmanként ne elsősorban) a nagy nemzeteket, hanem az eddig periférikusként kezelt „kiseb” nemzeti történetírásokat is számba vegye, ami nyelvi szempontból is hallatlan kihívás (bár természetesen Stefan Berger sem ismerheti az összes itt megszólaltatott nyelvet).

Mindez azt is jelenti, hogy Stefan Berger vállalkozása akár emberfelettinek is minősíthető, de az egészen bizonyos, hogy hosszú évekre támpontot és nyersanyagot nyújt a historiográfiai elmélekdedésekhez, kutatásokhoz és oktatáshoz. Attól tartok, ez is volt Stefan Berger célja.

⁴² Vö. Erős: *Modern historiográfia*, 22–27.

⁴⁴ Vö. Munslow, Alun: *A History of History*. London – New York, 2012.

⁴⁵ Ebben a vonatkozásban Stefan Berger kötet előnyösen különbözik számos nyugat-európai historiográfiai összefoglalástól, amelyek lényegében saját nemzeti történetírásukat „adják el” egyetemes vagy európai historiográfiaként. Lásd például: Burrow, John: *A History of histories*. (Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century). New York, 2008.; Bizière, Jean-Maurice – Vaysierre, Pierre: *Histoire et historiens. Antiquité, Moyen Age, France moderne et contemporaine*. Paris, 1995.; részben Jordan, Stefan: *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. 3. Auflage. Paderborn, 2016.

A művészettörténész nyomoz

*Bubryák Orsolya: Fantomkép
egy 17. századi bécsi műgyűjtőről.
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet, Budapest,
2017. 343 oldal*

Bubryák Orsolya előszeretettel fordítja figyelmét a kora újkori magyar művészettörténet olyan megoldatlan kérdései felé, melyek megkövetelik a kutatótól, hogy a 16–18. századi Magyar Királyság és a térség művészeti izlésén, a művészek és a megrendelések körén túl a történeti folyamatokkal és szereplőkkel is tisztában legyen. A szerző első monográfiája messze túlmutat a gyűjteményrekonstrukció műfaján,¹ egy család teljes történetét ismerhetjük meg, melyben a főszereplők politikai és mecénási működését egységben vizsgálja a kutató. A legújabb munkájában hasonló vizsgálódást végez; egy 17. századi kollekció tulajdonosának kilétére próbál fényt deríteni, munkája pedig most is több, mint gyűjteményrekonstrukciós kutatás. A szerző voltaképpen nyomozást folytat, majd annak eredményeképp fantomképet rajzol a gyűjtőről egy az Esterházy család hercegi ágának levéltárában fellelhető, 209 tételt felvonultató inventárium alapján. A kötet célkitűzése – természetesen a gyűjtemény rekonstrukciója mellett – az, hogy a forrás vizsgálatával, a kutatás bemutatásával módszertani példát szolgáltatson mind a történettudomány, mind pedig a művészet-történet-írás számára.

A kutató a jegyzék szóhasználatának, ismeretanyagának, a felvonultatott festő- és művészneveknek a vizsgálatával igyekszik meghatározni és azonosítani az egykor ebbe a gyűjteménybe tartozó művészeti alkotásokat. Erre az alapkutatásra épülnek az egyes műkincsek provenienciáját célzó vizsgálódá-

sok, melyeken keresztül egy Közép-Európát teljesen betérítő műkereskedelmi érdekelt-ségű kapcsolati háló bontakozik ki. A kutató ugyanakkor tisztában van az általa vizsgált forrás határaival is, és már a kötet elején jelzi, hogy a „gyanúsított” személy kilétére nem derül fény a könyv végén. A kötet ettől függetlenül rendkívül izgalmasan járja végig az azonosítási lehetőségeket, és minden vizsgált alkotást egészen az utolsó bizonyítékgig elkísér. A szerző kerüli a találgatást, inkább preferenciák kimutatására törekszik, illetve további vizsgálódási irányokat és kutatási útvonalakat jelöl ki maga és a szakma számára.

Bubryák Orsolya a gyűjtő azonosítása érdekében nem riadt vissza attól, hogy egy-egy kissé távolabbra vivő rész kérdést is megvizsgáljon. A szálak végigkövetése és egy ilyen szerteágazó kutatás olvasmányos és befogadható megírása nem mentes a nehézségektől, igen komoly munkát igényel. A gazdagon illusztrált, rendkívül igényes kötet mégsem széttartó, célkitűzése és felépítése világos, szövege lendületes, jegyzetapparátusa könnyen használható. Az irodalomjegyzék szélesen merít a kora újkori műgyűjteményekkel foglalkozó nemzetközi és magyar szakirodalomból, így hasznos a témában elmélyülni kívánók számára.

Bubryák Orsolya rövid bevezetésben járja körül, hogy milyen vizsgálódási lehetőségeket rejtenek a rendszerint datálatlan és anonim műtárgylisták, melyek elsődleges forrásaink a korszak átalakuló és folyamatosan formálódó műgyűjteményeiről és kincstáráiról. Azok információértéke nemcsak az egyes tárgye gyűjtések, de a kor emberének tudományos érdeklődése, művészeti izlése és értékfogalma felvázolásához is pótolhatatlan. Ezt követően a korszak forrásadottsá-

¹ Bubryák Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei.* Budapest, 2013.

gaihöz és az azokból ismert gyűjtemények általános tendenciáihoz – például a személyes művek és portrék jelenlétéhez vagy a képméreteket feltüntetéséhez – mérve mutatja be elsődleges forrását. Kitér a lista keletkezésének körülményeire, létrejöttének okaira; illetve a jegyzék készítőinek kiletére is mérlegel több lehetséges alternatívát. Ezután kvantitatív vizsgálatnak veti alá forrását, következtetéseket von le az attribuíált művek arányából – mely a kor műtárgylistáihoz képest igen magas, az inventárium a képek mintegy 90%-át konkrét művészekhez köti –, a jelzett becsértékekből, a művészek származási helyéből, a művek hordozóanyagából, valamint a gyűjtemény műfaji összetételéből. Ezt követően a jellegében megismert gyűjteményt a korszak és terület egyéb kollektióihoz képest helyezi el, így keres előképet vagy párhuzamot a tárgyegyüttesnek; ily módon vizsgálja, hogy a leltárból megismert tárgyegyüttes mennyire egyedi, vagy épp mennyire illik bele a kor gyűjteményeinek sorába.

A 209 tételes inventárium egyes darabjainak bemutatása három – a kincsek műfaji jellemzői mentén kialakított – csoportba rendezve történik. A szerző külön egységeként vizsgálja a kollektió régiségeit (*antiquitates*), drágaságait (*pretiosa*), valamint a képanyagot (*imagines*). Az előbbi kettő egy már a 17. században rendkívül értékes és ismert ókori kámeót – tehát a gyűjtemény tulajdonosának azonosítása és a jegyzék datálása szempontjából igen ígéretesnek ígérkező tárgyat – és két drágakőből készült drágaságot, egy achát – nagy valószínűséggel szintén – kámeót és egy felbecsülhetetlennek nevezett acháttálat vizsgál. A szerző ez utóbbi két tárgy esetében – a tárgyak azonosítása hiányából adódóan – analógiákat hoz. Bubryák a kötet egészében egymás mellett vizsgálja az írott és képi forrásokat; a több mint száz színes kép ily módon nem pusztán illusztrálja a gondolatmenetet, hanem alapja annak, ezért szövegközi elhelyezésük nagyon hasznos. Érthető módon – mivel a jegyzék 206 tétele festményt jelöl – ez utóbbi al-

fejezet a leghosszabb. Abban azonban nem csak az egyes darabok leírásai, azonosításai és a proveniencián keresztül folytatott, a gyűjtő személyének meghatározását célzó egyes kérdések és válaszok kaptak helyet. A szerző – az inventárium alapján megismert gyűjteményi összetétel kapcsán – itt tér ki a 16–17. századi *Kunstkammerek* és galériák bemutatására és összehasonlítására; terminológiai kérdéseket tisztáz, illetve felrajzolja a korszakban jellemző mecénási preferenciákat és rendezési elveket a régió gyűjtőire. Miután kijelölte a gyűjtemény elemzéséhez és értékeléséhez szükséges kontextust, alaposan feldolgozott és jól ismert előképet hív segítségül: Lipót Vilmos főherceg – rendkívül részletesen, katalógusképeken keresztül inventált – gyűjteményét, és ehhez viszonyítva kívánja vizsgálni a jegyzékből ismert tárgyegyüttest. Ez jó döntésnek bizonyult, ugyanis a két gyűjtemény – bécsi elhelyezkedésén kívül – attribúciós arányaiban és tematikus felépítésében is sok hasonlóságot mutat.

A gyűjtemény festményanyagának bemutatásakor a szerző a tematikus elemzés mellett döntött, hiszen ezáltal teljes kép rajzolható a gyűjtői preferenciákról az arányok és hangsúlyok alapján még úgy is, hogy – a kollektió méretéből adódóan érthető módon – a kötet nem veszi sorra tételesen az egyes műveket. Külön csoportot alkotnak a Bécsben készült művek, azok kapcsán az olvasó bepillantást nyer a művészek mozgásába és a helyi festőkolóniák életébe. A bécsi működésű németalföldi, illetve német festők és műveik azonosításán túl Bubryák foglalkozik a művészek mobilitásának okaival, udvari működésükkel és a nagy művészeti központok közötti közvetítő szerepükkel. Az egyértelműen kereskedelmi importból származó képek szintén külön egységet képeznek a könyv ezen alfejezetében; megismerjük a kor műkereskedelmének működését, központi szereplőit és helyszíneit. Az egykorú festők címmel fémjelzett vizsgálódás a gyűjtemény és így a róla keletkezett forrás datálásának kérdése szempontjából bír különös jelen-

tősséggel. A szerző itt olyan alkotásokat vizsgál, melyek művészeinek feltűnése a jegyzéken szereplő 1669-es évszámhoz képest túl korai, ezzel is alátámasztja a kámeó provenienciája és a Sandrart kötet kapcsán általa korrigált 1679-es datálást.

Bubryák Orsolya ezt követően vizsgálja a kollekción egyénivé tevő hangsúlyokat, melyek lehetővé teszik a gyűjtő személyének meghatározását. Ilyen egyéni vonások a korban és a régióban ritkán felbukkanó művészekhez kapcsolt festmények, a lokális művek, jelen gyűjtemény esetében bizonyos németalföldi és nürnbergi festők munkái, valamint a rudolfinus alkotók jelenléte (amely szorosan kapcsolódik a műtárgymozgás témaköréhez, így a gyűjtemény létrejöttének datálásához) is. Fontos és tekintélyes csoportot alkotnak a kollekción belül a másolatok, azon belül is az egyes uralkodói gyűjtemények kiemelkedő darabjairól készült kópiák, mely műfaj a korban a politikai kapcsolatok érzékeltetését is szolgálta. A szerző a másolatok körében vizsgálja a nem címmel, hanem leírással jelölt kompozíciókat, azonosítja az eredeti műveket, illetve beszámol a másolatok készültének körülményeiről, a proveniencia és azonosítás nehézségeiről is. Kitér a sokat másolt kompozíciókra, a metszetek szerepére azok terjedésében és a különböző variánsokra. A másolatok azonosításának bonyolultságát legérzékletesebben talán a Lucas Cranach által készített *Összenem illő pár* vagy *Szerelmes aggastyán* címen ismert téma négy változatát bemutató gondolatmenet mutatja be. A szerző a leltár kapcsán még egy érdekes kísérletre vállalkozik: a jegyzékben szereplő leírások, a festőnév, az anyag, a rokon téma és a becsérték (illetve az az alapján körülbelül meghatározható méret) alapján igyekszik pendantképek és sorozatokat azonosítani.

A tematikus blokkokon belül a konkrét festményeket bemutató rész a kötet leghangsúlyosabb elemző fejezete. Bubryák Orsolya a kollekción egy-egy képen keresztül indult el, az azonosításokhoz teljes művészi oeuvreket kellett áttekintenie, majd a lehetséges

darabok provenienciájának feltárásával zárnia vagy épp befogadnia bizonyos műveket a gyűjtemény festményeinek körébe. Egy-egy alkotás azonosításával lehetséges gyűjtők kerülnek a kutatásba, személyük új vizsgálódási irányokat jelöl ki, melyeken a szerző minden esetben végig is halad. A mecénás-jelöltek ismertetései, a gyűjteményükre vonatkozó kutatások és eredményeik bemutatása – mintegy kitérőként – kisebb betűvel szerepel a kötetben, így nem akasztja meg a fő gondolatmenetet. A kötetben ez a része sok módszertani tanulságot hordoz: a szerző kritikus a hozzá hasonlóan gyűjteményrekonstrukciós céllal bizonyos festményeket olykor nagyvonalúan vagy tévesen azonosító kutatásokkal szemben, illetve bevonja vizsgálódásába a közgyűjteményekben fellelhető tárgyakra vonatkozó – esetenként igen hiányos – alapkutatásokat is. Mindig jelzi a kutatás határait, kerüli a találgatást, ennek köszönhetően válik munkája valódi módszertani segítséggé a kutatók és élvezetes olvasmánnyá, valóban „nyomozati jegyzőkönyvvé” a széles közönség számára.

A sikeres azonosításhoz nem elég a művek, kompozíciók ismerete; szükség van a 17. század végi Európa jelentős gyűjteményei anyagának, azok forrásainak és mozgásának átlátására, ez utóbbihoz kapcsolódóan pedig a korszak műkereskedelmének feltérképezésére is. Bubryák Orsolya munkája kerek egészet alkot, és interdiszciplináris útmutatóként is használható. A szerző párhuzamosan elemzi a történeti és művészettörténeti forrásbázist, helyenként kifejezetten ütközteti a két tudományág módszertanát, ez pedig nemcsak hogy a javára válik a gyűjteményrekonstrukciós kutatásnak, hanem alapvetően szükséges is annak sikerességéhez. A szerző a kötet végére az általa kimutatott tendenciáknak köszönhetően képes körvonalazni az általa keresett mecénás társadalmi helyzetét és kapcsolatrendszerét, datálni szerzeményezési tevékenységét, lokalizálni működését. Végül három olyan mecénást emel ki, akikhez kapcsolhatóan tartja a vizsgált kollekción tulajdonosát, ezzel további kutatási

irányokat jelöl ki önmaga és a kutatás számára.

Rendkívül igényes kötetet köszönhetünk az MTA BTK Művészettörténeti Intézetének, amelyben a képanyag nem pusztán illusztráció, hanem forrásbázis, melyet a szerző értően feldolgozott írott források segítségével rendez egységbe. Bubryák Orsolya lendületes stílusban megírt könyve túllép az általa a bevezetőben megfogalmazottakon, és egy 17. századi gyűjtemény bemutatásán túl a korszak Közép-Európájának igen sajátos művelődéstörténeti kapcsolattrendszeréről is át-

fogó képet ad. Mindezt pedig olyan formában teszi, hogy műve nem csak a történeti és művészettörténeti kutatás számára válik hasznos és példaértékű munkává, hanem a téma és a korszak iránt pusztán érdeklődők részére is élvezetes olvasmány. Sokszor elszánt nyomozásra emlékezteti az olvasót, aki így képet kaphat a kora újkori művészettörténeti és történeti kutatás minden izgalmáról.

B. SZÉKELY DOROTTYA PIROSKA

A középkori pápaság és Szent Jakab kultuszának metszéspontjában

Zwischen Rom und Santiago. Festschrift für Klaus Herbers zum 65. Geburtstag. Dargereicht von seinen Schülerinnen und Schülern. Hgg. von Claudia Alraum, Andreas Holndonner, Hans-Christian Lehner, Cornelia Scherer, Thorsten Schlawitz, Veronika Unger. Verlag Dr. Dieter Winkler, Bochum, 2016. 474 oldal

A recenzálandó mű Klaus Herbers, a németországi Erlangeni Egyetem (Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg) professzorának 65. születésnapja alkalmából kollégái által készített tanulmányokat tartalmazza, melyeket tanítványai szerkesztettek ünnepi köteté. A német történész hazája, de bátran kijelenthetjük, hogy az egész szakma egyik legismertebb és legelismertebb medievistája. Kutatásainak középpontjában a címben szereplő két város áll, Klaus Herbers életműve ugyanis egyrészt a Pápaság, másrészt az Ibériai-félsziget, közelebbről Santiago de Compostela és a Szent Jakab kultusz történetét illetően kiemelkedő jelentőségű. Az utóbbival 1975. doktori tanulmányai kezdete óta foglalkozik, ennek megfelelően doktori értekezését is e témakörben írta. Herbers később bekerült a *Regesta Imperii* (III. Henrik regesztáit feldolgozó) munkacsoportjába, majd 1983-tól tizenöt éven át Tübingenben dolgozott, ahol 9. századi pápai oklevelek regesztáinak kiadásával foglalkozott, habilitációját is ebben a témakörben, IV. Leó és a pápaság 9. század közepi történetéről írta. 1998-ban került a Neckar partjára „Frankóniába”, a Nürnberg melletti egyetemvárosba, a „hugenotta” Erlangenbe, ahol azóta is vezeti a Középkortörténeti Tanszéket. Ennél részletesebben nem térünk ki a jubiláns életművére, különböző saját és szerkesztett köteteire, tudományos tagságaira és vezetői funkcióra, ez alól mentesít minket a kötet előszava, amelyben a

professzor volt és jelenlegi diákjai adnak pontos pályaképet mesterükről. Azt azonban hangsúlyoznunk kell Herbers életművével kapcsolatban, hogy különösen erlangeni időszak alatt számos olyan projektnek volt vezetője, amely a tudományos utánpótlásképzést is szolgálta, és amelyek eredményeképp ma már nem túlzás erlangeni iskoláról beszélni, ahogyan azt a kötet szerkesztőinek és az előszó szerzőinek köre is mutatja.

Az ünnepi kötet szerzői között Klaus Herbers kollégái, pályatársai, tisztelői kaptak helyet. A mindösszesen 28 tanulmányt a szerkesztők öt olyan nagyobb szekcióba osztották be, amelyek egyértelműen kapcsolódnak a jubiláns kutatási témáihoz: 1) Az Ibériai-félsziget a középkorban; 2) Zarándokok és a prófécia; 3) Szentek és a szentség; 4) A Pápaság, Róma és a kúria; 5) Életrajzok és tudomány.

Az első, az Ibériai-félszigettel foglalkozó rész Walther L. Bernecker tanulmányával kezdődik (*Spanyolország és az iszlám. Az ibériai muszlim középkor eszközként és politikaként történő felhasználása – Spanien und der Islam. Zur Instrumentalisierung und Politisierung des iberisch-muslimischen Mittelalters*), amely központi témáját az iszlám hódításnak a spanyol kollektív emlékezetben való megjelenése, illetve a 19-20. században a nemzeti önképre gyakorolt hatása adja. A szerző ezt a szűkebben vett történész szakma vitáin túl a téma nagypolitikai megjelenésén keresztül is vizsgálja. Thomas Deswarte a következő tanulmányban (*A vizigót világ választott monarchiája [4-7. század] – La royauté élective dans le monde wisigothique [IVe-VIIe siècles]*) a nyugati gótok választott királyságának 4-7. századi történetére fókuszál. Elsőként a téma historiográfiáját mutatja be, majd a 633 előtti választásokat veszi górcső alá, amit Sevillai Izidor a királyi öröklésről

megfogalmazott véleményének az ismertetése, végül a 633-as IV. Toledói zsinat eredményeinek bemutatása követ.

Rudolf Schieffer munkájában (*Europenses. a Mozarab Krónika földrajzi-politikai világképéhez – Europenses. Zum geographisch-politischen Weltbild der Mozarabischen Chronik*) az ún. Mozarab Krónika világképével foglalkozik. Az európai integrációs folyamatokkal összefüggésben korábban is nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a krónikában a 754. évi arabok elleni védekezés kapcsán két alkalommal is *europenses*ként jelenik meg Martell Károly és serege, Schieffer ennek apropóján a szöveg földrajzi névhasználatát alapul véve elemzi a mű politikai világképét. Alexander Fidora (*Az Arxiu Capitular 19b kézírata. Adalék a latin talmud fennmaradásának a történetéhez – Die Handschrift 19b des Arxiu Capitular de Girona. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte des lateinischen Talmud*) az ibériai muszlimokról a terület egy másik jelentős kisebbségére, a zsidókra tér át. A talmud iránti növekvő középkori keresztény érdeklődéssel kezdi elemzését, majd egy 1240-es párizsi eljárással folytatja, amellyel kapcsolatban a per dossziéja fennmaradásának történetét és a szövegelemzés révén az ismert kéziratok egymáshoz való viszonyát mutatja be.

Ludwig Vones (*A limpieza de Sangre és a társadalmi valóság. Reformspiritualizmus, eretnekek elleni küzdelem és a politikai identitás a spanyol középkorban – Limpieza de Sangre und gesellschaftliche Wirklichkeit. Reformspiritualität Ketzerbekämpfung und politische Identität im spanischen Spätmittelalter*) az előző témakörnél maradvá elemzésében a zsidók 14. századtól kezdődő kényszerű áttérésével, illetve annak későbbi kihatásaival foglalkozik. Az új „hívek” beilleszkedése a keresztény társadalomba nem ment minden probléma és főleg feszültség nélkül, a 15. században ugyanis több okból is felmerült az igény különböző szerepvállalásaik korlátozására, méghozzá a *vér tisztításának* jelszavával,

illetve az inkvizíció bevonásával. Nikolas Jaspert a fejezet utolsó tanulmányában (*Hieronymus Münzer német szállásadói az Ibériai-félszigeten. Levéltári jegyzetek és kiegészítések – Hieronymus Münzers deutsche Gastgeber auf der Iberischen Halbinsel. Archivnotizen und Ergänzungen*) Klaus Herbers egyik kedves témájával, Hieronymus Münzer nürnbergi orvos hispániai útleírásával foglalkozik. Jaspert elsőként a választott szöveg alapján – és korábbi erlangen-i kollégája kutatásaihoz kapcsolódva – a németek 15. század végi hispániai jelenlétének konkrét nyomait elemzi, kiegészítve a Münzer leírásában feltűnő német szállásadókra és ismerősökre vonatkozó levéltári forrásokkal. A szerző végül Münzer és az általa bemutatott személyek kapcsolatait veszi górcső alá, kitér egyebek mellett egy olyan passzusra is, amelyet korábban a 15. század végi spanyol etikett leírásának tartottak (feltűnő ruhákat és sminket viselő nők Valencia utcáin), holott a nürnbergi orvos az alaposabb elemzés szerint bizonyosan a város bordély-negyedében szállt meg, élményei onnan származtak, bár munkájában *expressis verbis* azt nem említette.

A kötet második részét (*Pilger und Prophetie*) Felicitas Schmieder tanulmánya („Itt sok szaracén zarándok vándorol Mekka irányába”. *A zarándoklat, a szentség és az imádat a középkori nyugat-európai világtérképeken [Mappae Mundi] betöltött szerepéhez – „Hier wandern viele sarazenische Pilger nach Mekka.” Zur Rolle von Pilgerschaft, Heiligtümern und Anbetung auf lateineuropäischen mittelalterlichen Weltkarten [Mappae Mundi]*) nyitja, amelyben az 1089-ben készült úgynevezett Osmabeatus térképen megjelenő, a zarándoklat témaköréhez kapcsolható információkat (sírok, templomok, szentségek) elemzi. A vizsgálat tárgyát képező térképeket a maiaktól lényegileg elválasztó jellegzetességei mellett a szerző az azokon feltüntetett adatok körét más középkori térképekkel is összehasonlítja. További érdekességet jelent interpretációja szerint, hogy a keresztény zarándok-

latokkal összefüggésben a muszlimok szerepére is találhatók utalások a térképeken.

Volker Honemann (*Német nyelvű középkori és kora újkori útleírások az irodalom- és nyelvtudomány vizsgálati tárgyként – Deutschsprachige Reiseberichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit als Gegenstand der Literatur- und Sprachwissenschaft*) egy olyan forrás csoport felhasználási lehetőségeit mutatja be, amely Klaus Herbers életművében is nagy szerepet játszott. A német nyelvű – valós – útleírásokban rejlő tudományos lehetőségeket Honemann azonban nem a történettudomány szempontjából elemzi, hanem az irodalmi és nyelvtudományi potenciálokat emeli ki. Hartmut Kugler a világtérképek témájához (*mappae mundi*) visszatérve (*Etzlaub 1500 körüli találmánya, az úttérkép – Etzlaubs Erfindung der Straßenkarte um 1500*) az utak késő középkori ábrázolásának a kialakulását helyezte munkája középpontjába. Erhard Etzlaub nürnbergi orvos és kartográfus vizsgálat alá vett térképe, illetve a különböző utak és távolságok érzékeltetésének a módja Kugler interpretációja szerint csak a mai perspektívából tűnik a későbbi hagyományok megalapozójának, Etzlaub ugyanis feltehetően nem érzékeltette a korábbiaktól eltérő minőségűnek találmányát.

Robert Plötz (*III. Stephan Praun zarándok-kalapja – Der Pilgerhut des Stephan III. Praun*) ugyancsak szorosan kapcsolódik Klaus Herbers kutatásaihoz, több szempontból is. Elemzésének középpontjában ugyanis egy nürnbergi patrícius-család, a Praunok egyik, kifejezetten rendhagyó életű tagjának, Stephannak compostelai zarándoklata áll, valamint ehhez kapcsolódóan egy korabeli, később nagy ismertségre szert tevő ábrázolása. Robert Plötz Stephan zarándoki öltözetével kapcsolatban a címben is említett kalapot emeli ki, de elemzését az egész ruházatra vonatkozóan szélesebb kontextusba helyezi, kitérve egyebek mellett a kagyló díszítésként történő felhasználásának gyakorlatára és a zarándokok igényeire alapozott ipari kereskedelmi vállalkozásokra is. Peter Rückert

tanulmánya (*Jakab-testvérek és hamis zarándokok útközben 1500 körül a német délnyugaton – Jakobusbrüder und falsche Pilger um 1500 unterwegs im deutschen Südwesten*) ugyancsak a zarándoklatok témakörénél marad, ezúttal a késő középkorban megváltozott szociális viszonyokra koncentrálna. A szerző a 16. század eleji átalakulást vizsgálja a délnyugati német területekre koncentrálna, ahol ekkor elterjedőben volt a zarándokokra alkalmazott, negatív értelel használt 'Jakab-testvérek', illetve 'hamis zarándokok' kifejezés. A vizsgált korszak jellegzetességei közé tartozik az utazások veszélyesebbé válása, nem utolsósorban maguk a vezeklésképpen zarándoklatra ítélték miatt. Nem volt a véletlen műve tehát a zarándoklatok korabeli presztízsvesztése, valamint társadalmi megítélésük negatívba fordulása már a reformáció előtt.

Gian Luca Potestà (*Isteni követek. Fiorei Joachim 'De prophetia ignota' című munkájának egy vitatott passzusa – Divine envoys. A Controversial passage from the 'De prophetia ignota' by Joachim of Fiore*) a zarándoklatok témaköréről a próféciákra tér át. Elemzésének középpontjában egy 12. századi eszkatologikus munka, Joachim da Fiore *De prophetia ignota*-jának egy olyan része áll (II, 8), amely megítélése eddig igen vitatott volt. A korábbi nézetektől eltérően Potestà az egyik szereplő személyét ugyanis a szöveg legutóbbi kiadójától eltérően Illés prófétával véli azonosítani. A fejezet utolsó tanulmányában (*A kisebb utaknak is oka van. Jövendölsről szóló értekezések a kínai hagyományban – The Minor Ways Have Their Reason. Discourses on Divination in Chinese Tradition*) Michael Lackner a próféciák témakörénél maradván földrajzilag távolodik el az előző írásoktól. 2014-ben a Princetonon elhangzott előadásának írott változatában ugyanis – kapcsolódva Klaus Herbers egyik legújabb kutatási projektjéhez – Európából kitekintve a jövendöléseknek a kínai hagyományban való megjelenését vette górcső alá.

A könyv következő, *Szentelek és szentség* címet viselő nagyobb egységét Patrick Henriert tanulmánya (*Inmanissima bellua. A Szt. Jakab translatiójáról szóló történet egy ősi és ismeretlen verziójának nyomai – Inmanissima bellua. Traces d'une version ancienne et inconnue du récit de la translation de saint Jacques*) nyitja, amelyben Santiago de Compostelához és a Szent Jakab kultuszhoz kapcsolódva szövegösszehasonlító módszerrel keresi az apostol translatiójának egyeleddig ismeretlen, feltehetőleg ősi változatát. Martin Heinzelmann (*Egy karoling legendárium a 9. század elejéről – Ein karolingisches Legendar vom Beginn des 9. Jahrhunderts. Montpellier, Bibl. Interuniversitaire Faculté Médecine H.55*) szintén a kéziratok témakörénél maradványokra a franciaországi Montpellier-ben található Karoling-kori legendáriummal foglalkozik, és elemzi a benne található történeteket különböző szempontok, például a művek funkciói és a történetek szereplői alapján. A tanulmány végén egy katalógus igazít el a legendárium tartalmát illetően, valamint képi ábrázolások segítenek közelebb kerülni a kéziratokhoz.

Carola Jäggi (*Szentség a túlvilágra tartó útra. Ereklék és amulettek sírmellékleként – Heiliges für die Reise ins Jenseits. Reliquien und Apotropaia als Grabbeigaben*) az írott forrásokról áttér a tárgyiakra, s az amulettek, valamint az ereklék a későantik időktől kezdve a keresztények életében, valamint halála után játszott gyakorlati szerepét – és az e szokásokat korlátozni igyekvő szabályozásokat – elemzi, külön kitérve az úgynevezett erekletartó csatokra és amulettekre. Andreas Nehring tanulmánya (*A misztikus érzés különlegessége. Vallásösszehasonlítások politikai diskurzusban – Die Besonderung des mystischen Gefühls. Religionsvergleiche im politischen Diskurs*) több szempontból is eltér a korábbiaktól. Egyrészt az összehasonlító vallástudomány körébe tartozik, másrészt annak is a tudománytörténete áll vizsgálódása középpontjában. Rudolf Otto és Hilko Wiardo Schome-

rus munkásságának bemutatásán keresztül, valamint a valláskutatás és a nemzetiszocializmus kapcsolódása apropóján jut a szerző arra a megállapításra, hogy a vallások közötti kapcsolatok vizsgálata egyúttal mindig különböző kultúrák és társadalmak, illetve ezek építőelemeinek az összehasonlítását is jelenti. Hedwig Röckelein elemzésében (*Erekléktranslatiók Hildesheimbe a korai és az érett középkorban – Reliquientranslationen nach Hildesheim im Früh- und Hochmittelalter*) több más esethez hasonlóan Klaus Herbers egy korábbi munkájához kapcsolódva a hildesheimi székesegyházban lévő ereklék eredetére kíván fényt deríteni. A szászországi püspöki székhely katedrálisában ugyanis több szent földi maradványa is megtalálható az erekletartók feliratai szerint. Röckelein a tárgyi és írott források elemzése alapján viszonylagos bizonyossággal véli megállapíthatónak az egyébként mind külső eredetű ereklék Hildesheimbe szállításának idejét, illetve ehhez kapcsolódva a kezdeményező püspökök vagy pápák személyét.

A kötet negyedik részében ismét egy olyan téma, a *Pápaság, Róma és a Kúria* címmel (*Papsttum, Rom und Kurie*), kerül terítékre, amely a jubiláns életművében kiemelkedő helyet foglal el. Maria Pia Alberzoni tanulmányában (*Ötletek Assisi Szent Ferenc testamentumának újraolvasására – Spunti per una rilettura del 'Testamentum' di Francesco d'Assisi*) Assisi Szent Ferenc végrendeletének újabb értelmezési lehetőségeivel foglalkozik. Hanns Christof Brennecke munkájában (*Róma és az egykori „arianus” regnumok a zsinati iratok tükrében – Rom und die ehemaligen „arianischen” regna im Spiegel der synodalen Überlieferung*) Klaus Herbers kutatásaihoz kapcsolódva arra a kérdésre keresi a választ, mennyiben beszélhetünk a 6. században az arianizmusról frissen áttért germán királyságok esetében pápai főségről, primátusról vagy egyáltalán létező kapcsolatokról. Ennek a megválaszolásához a burgundok, szvébek rövid életű, valamint a vizigótok viszonylag

hosszabb történettel bíró katolikus királyságait, az áttérés körülményeit, valamint elsősorban az ezen időszakokban született helyi zsinati határozatokat vizsgálta.

Irmgard Fees (*A pápai rota és a pecsét a 11. század második felében – Rota und Siegel der Päpste in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts*) a perifériáról áttérve a központra a pápai pecséthasználat és oklevelezés témakörét elemezte. Tanulmányának középpontjában a 11. század végi, tehát a pápai reformok időszaka előtt kialakult, véglegesnek tekinthető formájukban meglévő pápai pecsét- és rothasználat áll. Karl Augustin Frech tanulmányában (*A sváb sújtások. Miért vesztette el IX. Leó a normannok elleni harcot – Schwabenstreiche. Warum Leo IX. den Kampf gegen die Normannen verlor*) Ludwig Uhland tübingeni költő, tudós és politikus egy 1815-ös verse apropóján a magyarra nehezen átültethető, leginkább sváb sújtásnak fordítható kifejezés (*Schwabenstreich*) és jelenség eredetével foglalkozik. Az egyaránt negatív (komikus, bolondos eljárás mód) és pozitív (egy ember félbevágása) konnotációjú kifejezést ugyan az említett költemény alapján többnyire I. Frigyes császárhoz kötik, de a szerző annak eredetét a 11. században és a pápai–normann harcokban véli megtalálni.

Matthias Thumser maradva a Pápaság és Dél-Itália, valamint Szicília viszonyánál (*Istenítéletre várakozva. A IV. Kelemen pápa és Szicíliai Manfréd közötti utolsó tárgyalások – In Erwartung des Gottesurteils. Letzte Verhandlungen zwischen Papst Clemens IV. und Manfred von Sizilien*) a II. Frigyes halála utáni helyzetre, illetve IV. Kelemen pápa és császár fia, Manfréd kapcsolatára koncentrálna. Vizsgálódása középpontjában az új uralkodó és az egyházfő egy levélváltása áll, kísérletet téve az eddig datálatlan – a tanulmány végén kritikai apparátussal közreadott – pápai levél és ezzel együtt az azt feltehetően megelőző, ma már ismeretlen diploma időbeli elhelyezésére. Agostino Paravicini Bagliani tanulmányában (*A Garcineida és a pápai udvar ceremóniái – La Garcineida et*

le cérémonial de la cour pontificale) a pápai politika egy másik aspektusára helyezi a hangsúlyt, az egyházfők udvarának ceremóniális viszonyaira. Paul-Joachim Heinig vizsgálódása középpontjában (*A Kúria mint a császári kegyelem helye. Személyes pápai támogatások III. Frigyes második római látogatása alkalmával 1468–1469-ben – Die Kurie als kaiserlicher Gnadenhort. Päpstliche Personalförderung beim zweiten Rombesuch Friedrichs III. 1468/69*) pedig III. Frigyes német-római császár második, 1468–1469-es római útja áll. A szerző célja nem az uralkodó és a pápa találkozásának az ismertetése, sokkal inkább annak a bemutatása, hogy a Frigyes kíséretében utazó német egyháziak mennyiben profitáltak a részvételből, kik és mely méltóságokat nyertek el a Rómerzugon való részvételük eredményeképp.

A könyv utolsó fejezetében található tanulmányok (*Életrajz és tudomány – Biographie und Wissenschaft*) sorát Johannes Fried egy korábbi előadásának írott változata nyitja (*Nagy Károly mint ember – Karl der Große als Mensch*). A német történész korábbi monográfiája eredményeit alapul véve arra a kérdésre kereste a választ, hogy melyek azok az elemei a Nagy Károlyról rendelkezésre álló információk körének, amelyek révén megragadható az ember, a történelmi személy a mítosz alatt. Hol kell keresnünk azokat az adatokat, amelyek nem valamiféle idealizált kép részei, vagy nem későbbi értelmezés eredményeként rakódtak rá a császárról kialakult összetett képre. Helmut Neuhaus (*Karl Hegel, a középkortörténész – Der Mittelalter-Historiker Karl Hegel*) is az életrajzok körében marad munkájában, még ha az inkább a tudománytörténet tárgykörébe is tartozik. Az Erlangeni Egyetem professzor emeritusa önmaga és Klaus Herbers egy 19. századi elődjének, a filozófus Georg Wilhelm Friedrich Hegel fiának, Karl Hegelnek a pályaképét vázolja fel. A Rostockból 1856-ban az új, második erlangeni történelmi tanszék élére hívott nürnbergi születésű professzor a 19. század egyik legjelen-

tősebb német történésze volt, különös jelentőségűek a középkori német városi krónikák általa koordinált kiadásai, illetve az itáliai városok jogfejlődését illető kutatásai. Werner Maleczek a kötet záró tanulmányában (*Leo Santifaller [1890–1974], a középkori pápai oklevelek kutatója és Umberto olasz koronaherceg 1924-ben – Leo Santifaller [1890–1974], der Erforscher der mittelalterlichen Papsturkunde, und der italienische Kronprinz Umberto im Jahre 1924*) ugyancsak a történettudomány történetével foglalkozik, amikor is a 20. század egyik legjelentősebb osztrák, közelebről tirioli medievistája, Leo Santifaller életének egy epizódját mutatja be. Ehhez a „modern kor oklevelés forrásait”, leveleket, aktákat és egyéb hivatalos iratokat használt fel az ugyancsak osztrák szerző.

Nehéz feladat egy ilyen hosszú és változatos tanulmánykötet végén általános megállapításokat tenni, bár jelen helyzetben talán nem is feltétlenül szükséges. Klaus Herbers munkássága önmagáért beszél, de életművének jelentőségét mutatja az is, hogy 65. születésnapjának alkalmából kutatásaihoz kapcsolódva öt különböző témakörben is ilyen nagy számban és magas színvonalú tanulmányokkal tisztelték meg őt kollégái és barátai. Bizonyosak lehetünk benne, hogy a korszak kutatója és a középkor iránt érdeklődő olvasó is megtalálja a közreadott munkák között a számára értékes szöveget, szövegeket, így csak ajánlani tudjuk mindenkinek az impozáns kötet kézbevitelét és tanulmányozását.

BARABÁS GÁBOR

Nemzet és divat

Lukács Anikó: Nemzeti divat Pesten a 19. században. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2017. 296 oldal

Lukács Anikó könyve a 2010-ben megvédett doktori disszertációjának átdolgozott verziója. A disszertációt a szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program égíse alatt készítette. A magyar nemzeti, illetve ünnepi öltözék témája nem újdonság az olvasó számára, arról a huszadik század elején Nemes Mihály és Nagy Géza írtak, az újabb kutatások kapcsán pedig meg kell említeni F. Dózsa Katalin, Tompos Lilla, Hajdu Tamás és Ságvári György nevét. Mégis e témában ez az első önálló kötet, amely ráadásul egészen más nézőpontból elemzi kutatása tárgyát, a szerző segítségével új perspektívából tekinthetünk rá. Lukács Anikó ugyanis az öltözködést, a ruhát annak szimbolikus jelentőségére fókuszálva vizsgálja, igyekszik azt társadalom- és politikatörténeti kontextusba helyezni. Nem divattörténeti kötetéről van szó, sokkal inkább divat témájú társadalomtörténetet vesz kezébe az olvasó. A bevezető fejezetben maga a szerző is hangsúlyozza a ruházat reprezentáló és identifikáló képességét, amely a nemzetet fenyegető politikai helyzetben előtérbe került: A 19. század első felében a magyar ruha szerepe felértékelődött, a nemzeti ösztartozás erőteljes szimbóluma lett (például a nyelv, a zene és a tánc mellett), hiszen mindenki számára könnyen és jól olvasható jelekből tevődik össze, amelyek szavak nélkül is képesek beszélni egy olyan kényes politikai témáról, amelyről egyébként nem feltétlenül szabad bárhol és bármikor szót ejteni. A 19. század magyar nemzeti divatjának korabeli propagálói jól tudták, hogy egyetlen ruha sem pusztán praktikus eszköz a mindennapokban, nem csupán a szemérmet védő, a testet a publikum szeme és az

időjárás viszontagságai elől megvédő tárgy, hanem jelentése van, amelyet mindig egy adott struktúrán belül lehet értelmezni. Esetünkben ez a rendszer az idegen–magyar ellentétpárra épült. A könyv alapos betekintést nyújt abba a 19. századi diskurzusba (és annak különböző korszakaiba), amely a magyar ruha pártolásával, a külföldi divat ellenében való előtérbe helyezésével igyekezett a nemzeti identitást és egységet erősíteni. Felmerül a kérdés, hogy vajon a divat képes-e betölteni ezt a szerepet. A Lukács Anikó könyvében alaposan kibontott korabeli vita többek között erre keresi a választ. A divat alapvetően kirekesztő jellegű. Képes-e a nemzeti öltözék a század folyamán divattá válni és egyúttal betölteni nemzetegységessítő szerepét?

A kötet kronologikus rendben, kisebb tematikus fejezetekre bontva tárgyalja a 19. század folyamán tetten érhető elképzeléseket a nemzeti öltözékről. Két nagy egysége a 19. századi nemzeti öltözék divatjának két szakaszát, az 1830–1840-es, valamint az 1850–1860-as évtizedeket mutatja be. A szöveget korabeli divatképek illusztrálják, amelyek segítenek az olvasónak vizualizálni a nemzeti öltözék forma- és mintavilágát.

A harmincas években elindult, a negyvenes években pedig már igen széleskörűen folyt a vita a nemzeti öltözékről, elsősorban a korabeli sajtó hasábjain. E téma rendszeres szereplője volt többek között a Pesti Divatlapon túl a Honderűnek, a Pesti Hírlapnak, az Ételképeknek, egyik legnagyobb pártolója pedig Vahot Imre, a Pesti Divatlap szerkesztője volt. Lukács Anikó a korabeli sajtó alapos feldolgozásával részletes képet fest a polémia résztvevőinek álláspontjáról. A szerző által mozgalomnak nevezett, a nemzeti öltözék tudatos és következetes terjesztését célzó törekvések az egységes magyar nemzet megteremtését igyekeztek elősegíteni. A mozgalom rendkívül fontos momentuma, hogy a

reformkorban – ellentétben az 1790-es évek magyarosruha-lázával – társadalmi hovatarozástól függetlenül bárki, aki megengedhette magának, követhette a nemzeti divatot, legalábbis a nemzeti egységesülésnek ez lett volna a célja. Ebben azonban újabb ellentét körvonalai látszanak kibontakozni: vajon a nemzeti divat pártolása összekovácsolja-e a nemzetet, vagy éppen kizárja azokat abból, akiknek társadalmi státuszuk nem tette lehetővé az új divat követését? Elsősorban a bálók által előírányzott *dress code*, nyelvhasználat és táncrend okozott vitás helyzeteket. A Pesti Divatlap például azokat a bálákat pártolta, amelyek előírták a magyar ruhát és a magyar nyelv használatát, míg a Honderű az engedékenyebb bálszervezők védelmére kelt. Ez utóbbiak úgy vélekedtek ugyanis, hogy a nyelv és a ruha türelmetlen, erőszakos terjesztése sokakat kirekeszt, ezáltal éppen a nemzeti egység elé gördít új akadályokat. Szintén izgalmas ellentét az, hogy a Magyarországon megindult polgárosodás egyik fő szimbóluma volt a frakk és általában véve a nyugati úri divat követése. Ezekben a korabeli dilemmákban jól érzékelhető a divat elhatároló és egybeolvasztó képessége: a divat, ha társadalmi szempontból vizsgáljuk, mindig a hovatarozás és az elkülönülés egyidejű jelenlétéről szól. Egy bizonyos divat követésével az egyén egyszerre fejezi ki egy adott csoporthoz való tartozását és más csoportoktól való elkülönülését. A divatnak ez a jellegzetessége érhető tetten a 19. századi nemzeti öltözékhez kapcsolódó többrejtű vitákban is. Jól kirajzolódik tehát az öltözék szimbolikus jelentősége: a magyar urak és hölgyek a polgárosodás eszméjét hirdessék-e öltözékükkel vagy a magyar nemzethez való tartozásukat? A probléma összetettségét fokozza, hogy többen úgy vélték, nem lehet a bálókön nyugati táncokat magyaros ruhában, magyar táncokat pedig nyugati divatú ruhában járni.

A magyar ruha pártolása azonban nem pusztán arról szólt, hogy maga az öltözék magyaros-e, hanem magában foglalta a hazai ipar védelmét, pártolását is. Elsősorban a Védegyelet eszméinek terjedése hozta magával a honi textíliák és hazai szabók előtérbe kerülését, azonban a Magyarországon előállított anyagok kevésbé voltak jó minőségűek, és kihívást jelentett azokat összeegyeztetni a párizsi és bécsi divattal. A nemzeti divat alult ugyanis nem feltétlenül olyan magyar ruhát kell érteni, ami teljesen egyedi, teljességében magyar. Olyan ruhákról is van szó, amelyek alapjaikban (elsősorban szabásában) követték, pontosabban követhették a nyugati divatot, de a magyar ruha bizonyos elemeivel, például zsinóros díszítéssel egészítették ki azokat. Ugyanakkor a magyar textíliából készült új ruhákat az anyag olcsósága miatt többen engedhették meg maguknak, ezáltal viszont ezek az öltözékek veszíthettek státuszjelző mivoltukból. Persze a nemzeti divat pártolói közt megtaláljuk az egyszerűség híveit is, azokat, akik jól látták, hogy a divat általában kirekesztő jellegű. A legújabb divatot rendszerint a legjobb anyagi helyzetben lévők tudják követni, nem véletlenül a divatos ruha az egyik legkézenfekvőbb státuszszimbólum a korszakban. Az egyszerűség, az egyszerű ruha szószólói szerint a fényűző magyaros ruha divatjának elterjedése nem erősíti, sőt tovább darabolja a nemzetet, mivel azt csak egy szűk réteg engedheti meg magának. Akadtak olyan vélemények is, amelyek a magyar szabók „lobbista” tevékenységét vélték felfedezni a magyaros ruha divatja mögött.

A nemzeti divat körüli polémiát a szerző a magyar és német szabóipar alakulásának kontextusába is belehelyezi, a reformkori vélekedések feltárását színesíti a német és magyar szabók, név szerint Kostály Ádám és Klasszy Vencel vitája. A két szabó perlekedéséről 1997-ben F. Dózsa Katalin már hírt adott,¹ de a korabeli sajtó hasábjain folyta-

¹ F. Dózsa Katalin: *Budapest – divatváros. A magyar divattervezés rövid története*. In:

Tanulmányok Budapest múltjából 26. (1997) 89–108.

tott szóváltást nem lehetett mellőzni a reformkori nemzeti divat kérdése kapcsán sem. A két szabó véleménykülönbsége ugyanis jól tükrözi a már említett idegenmagyar ellentétpárt, hiszen az összekülönbözés alapvetően egy kérdés köré épült: jogosult-e német szabó magyar ruhát készíteni?

Az 1850-es évek végén, az 1860-as évek elején a nemzeti divat polémiájának újabb iránya, rétege látszik kibontakozni. Az a kérdés foglalkoztatja a nemzeti divattal foglalkozókat, hogy a divat mulékonysága, állandóan változó mivolta vajon összeegyeztethető-e a nemzeti öltözék elveivel, az állandósággal és a változatlan értékek képviselésével. A divat természetéből fakadóan változik, szezonról szezonra, de akár hónapról hónapra is valamilyen újdonsággal kecsegteti követőit. Ilyen körülmények között igazi divattá válhat-e a nemzeti öltözék? – teszik fel a kérdést a kortársak. A nemzeti öltözék pártfogói viszont épp ez ellentmondás miatt igyekeztek nem divatnak tartani a magyar ruhát. A külföldi, elsősorban párizsi divat újdonságaival azonban nehéz volt felvenni a versenyt. Hiába tekintünk a magyar ruhára nem divatcikként, hanem egy meggyőződés kifejeződéséeként, ha a vásárlóközönség újdonság iránti igényét az nem képes kielégíteni. Lukács Anikó elemzése szerint a század második felében számos szabó igyekezett ötvözni az európai divatot a magyar ruha elemeivel, folyton újítani, változtatni, ha úgy tetszik, modernizálni a nemzeti öltözéket.

A szerző által feltárt forrásanyag felsorakoztatja a divat készítőit (a szabók), a divat terjesztőit (a divatlapok szerzői) és a divat követőit egyaránt. Ez utóbbi csoport megszólaltatására a napló- és emlékirat-irodalom segítségével került sor. Meglepő módon a kortársakat, mint például Jókai Mórt, Kánya Emíliát, Vachott Sándornét, Lauka Gusztávot vagy Slachta Etelkát foglalkoztatta annyira az öltözködés kérdése, hogy arról hosszabb-rövidebb formában hírt adjanak naplójukban vagy emlékirataikban. Ezeknek a híradásoknak a jelentősége nem

csak abban rejlik, hogy látjuk, a valódi végfelhasználó hogyan vélekedett egy-egy divatról. Ezen túl abban is segítettek a szerzőt, hogy megvizsgálja, a sajtóban hangsúlyosan képviselt divat mennyire terjedt el a valóságban. A sajtóban megjelent cikkek, hirdetések, valamint az emléktanyag összevetésével Lukács Anikó arra a megállapításra jut, hogy az 1860-as években sikeres volt a nemzeti öltözékek propagálása, ám azt maradéktalanul elterjeszteni sohasem sikerült.

Látjuk tehát, hogy a 19. századi nemzeti divat kérdése és az arról folytatott vita mennyire sokrétű volt. Lukács Anikó kimerítő forrásfeltáró és értelmező munkája, bár a célja nem ez volt, a 19. század nemzeti divatjának problémakörén keresztül jól érzékelteti a divat mechanizmusát. A divatkutató számára rendkívül érdekes látni, hogy a nemzeti divatot pártolók és ellenzők mennyire jól látták a divat működésének lényegét. A divat kommunikációs, reprezentáló, hovatartozást kifejező, de egyúttal kirekesztő szerepét ugyanis jól tetten lehet érn a nemzeti divatról folyó 19. századi vita kapcsán. A nemzeti öltözék propagálói épp ezért nem akarták, hogy az divattá váljon. Szemük előtt olyan utópia lebegett, amelyben a magyarok, társadalmi helyzetüktől függetlenül, a nemzethez való tartozásukat fejezik ki egy ségesen a nemzeti ruha viselésével, nem divatból, utánzási vágyból, hanem meggyőződésből veszik azt fel. A kitaró propagálásnak, a divat természetének és a társadalmi nyomásnak köszönhetően a források tanúbizonysága szerint az 1860-as években sikerült elterjeszteni a nemzeti ruhát, de leginkább a felsőbb rétegeknél. A szerző nem vitatja, hogy a pesti úri közönség tagjai között voltak, akik valóban nemzeti érzésből és politikai kinyilatkoztatásból horadták a magyaros öltözéket, de a társadalom legtöbb tagja számára, állapítja meg, a magyar nemzeti ruha nem jelenthetett élő hagyományt.

SZENTESI RÉKA

A „Ballhausplatz” szelleme

Somogyi Éva: Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914. MTA BTK TTI, Budapest, 2017. 268 oldal

Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetközi historiográfiájában bekövetkezett ún. birodalmi fordulat (*imperial turn*)¹ az elmúlt években nagy mennyiségű, köztük néhány igen jelentős történeti munkát eredményezett, amelyek középpontjában a nemzeti nézőpont meghaladásának igénye² és a soknemzetiségű birodalmi keret vizsgálata áll. Az ilyen paradigmaváltások sajátja, hogy a kutatási irányok definiálásának igényéből fakadóan túlnyomóan teoretikus művek születnek; példa erre az irányzat talán legnagyobb sikerkönyve, Pieter M. Judson birodalomtörténete is, amely a szerző saját megfogalmazása szerint is egy hosszúra nyúlt érv formáját öltötte.³ Ritka azonban az olyan átfogó, a Habsburg Birodalom működési mechanizmusait monografikus igénnyel, de mikroszintű vizsgálatokon keresztül bemutató vizsgálat, mint amilyen Somogyi Éva legutóbb megjelent könyve. A *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban* a soknemzetiségű birodalom működtetésének napi gyakorlatát tárja fel, a birodalom politológiai meghatározhatatlanságának korabeli és történeti kinyilvánításai helyett ezúttal azt láthatjuk, ahogyan a

kiegyezési törvény következtében létrejött intézmények megtelepedtek tartalommal.

Címe alapján furcsának tűnhet az egészen más ambíciókkal fellépő Judson-művel való összevetés, a közös külügyminisztérium azonban, ahogyan azt a szerző a bécsi hivatalok rövid általános ismertetését követően a második fejezetben (31–42.) részleteiben is kifejti, az Osztrák–Magyar Monarchia legsajátságosabb intézménye, egyúttal az oly sokat vitatott *Gesamstaat* legfontosabb végrehajtó szerve volt. Ez volt az az intézmény, ahol a birodalom népeinek együttműködése, illetve az osztrák és a magyar birodalomfél érdekeinek összecsiszolása zajlott, s amely ezt az integráló funkcióját folytonosan újra- és újraértelmezve egyfajta birodalmi miniszterelnökség szerepét is betöltötte. Az integráló funkciót támogatta, hogy a mindenkori külügyminiszter volt egyúttal a közös minisztertanács elnöke is. (Más kérdés, hogy ezt hivatalosan sohasem ismerték volna el az egységállam gondolatát következetesen elutasító magyar politikai körök.)

A birodalom e hatalmi központjában működő magyar honos hivatalnokok száma, szerepe, Bécs-képe és önrítelizése, társadalmi pozíciója és (nemzeti) identitása tehát nem csupán egyfajta prozopográfiai érdeklődés szempontjából releváns: ezeknek a részleteknek a megismerése egyenesen vezet annak jobb megértéséhez, hogyan is működött a gyakorlatban a bonyolult dualista beren-

¹ Gyáni Gábor: *Transznacionális történelem, birodalmi múlt*. In: Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Budapest, 2017. 9–17.; Cole, Laurence: *Visions and Revisions of Empire: Reflections on a New History of the Habsburg Monarchy*. *Austrian History Yearbook*, vol. 49. (2018) 261–280.

² A nemzeti nézőpontot ért másik fontos kihívást a „nemzeti közömbösség” fogalmának bevezetése jelentette a történettudományi

munkákba. Zahra, Tara: *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis*. *Slavic Review*, vol. 69. (2010) No. 1. 93–119.

³ Judson megjegyzését idézi recenziójában Varga Bálint: *Pieter M. Judson: The Habsburg Empire. A New History*. *The Belknap Press of the Harvard University Press, Cambridge MA – London, 2016. 567 oldal*. Korall, 18. évf. (2017) 67. sz. 153.

dezkedés. Somogyi Éva munkája a köztudottan pontatlanul (vagy másként: rugalmasan) megfogalmazott közjogi kereteket az évek során megtöltő *gyakorlati* politikai tartalmat tárja fel az olvasó számára, a birodalom belső egységtörekvéseinek központja, a „Ballhausplatz” szellemének rekonstruálását.

A kiegészítés után felálló intézményi struktúráját és azon belül a közös külügyminisztérium funkcióit bemutató szövegrészt kiegészíti egy további háttérfestő fejezet, amelyben a bécsi szolgálat milióját ismerhetjük meg. „Bécs” ekkor sem egy város neve csupán, a politikai hatalom intézményeivel és a benne dolgozó hivatalnokokkal azonosította a politizáló közeg, így az ott teljesített szolgálat mindig sajátos értékelés alá esett, Budapestről nézve gyakran övezte gyanakvás. A „polgárosuló, magas képzettségű, német kultúrájú bürokrácia” (43. old.) magyar tagjainak sajátos helyzetét érzékenyen felvázoló fejezet előrevetíti, amit később részleteiben is megismerhetünk: ez a réteg nem azonosítható azzal az aulikus arisztokrata körrel, amely korábban ellátta az udvari szolgálatot.

Somogyi Éva a következő, ötödik fejezetben tér rá a címben megjelölt csoport bemutatására. A monográfia ekkor kezdi igazán kiaknázni páratlanul izgalmas forrásanyagát, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv különböző fondjait, elsősorban a külügyi szolgálatot teljesítő hivatalnokok személyi anyagát tartalmazó egységet.⁴ A szerző sok-sok éven át dolgozott ezzel a levéltári anyaggal, amelyre akkor bukkant, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsa jegyzőkönyveinek közzétételén dolgozott, s mintegy száz magyar honos hivatalnok pályaképét rekonstruálta. Dokumentálta továbbá a kiegészítést követően a magyar honos hivatalnokok számának folyamatos növeke-

dését, egészen a paritás eléréséig. Egyszerre kínál tehát már statisztikailag is értelmezhető, feldolgozható adatokat, oly precizitással, hogy könyve kézikönyvként, adattárként is bátran használható,⁵ és a személyi anyagnak köszönhetően olyan emberi történeteket, amelyekről a szöveg életre kel, főszereplői bürokratákból vívódó hazafiakká, elkényeztetett úriakká, ellenszembes törtetőkké vagy épp szerelmes fiatalemberekké válnak.

A hatodik fejezettől kezdve a szöveg a már korábban felvázolt politikai, szervezeti, elvi kérdések elhagyásával szorosabban a társadalomtörténeti kérdésekre kezd fókuszálni. Nyomon követi a külügyi testület társadalmi jellegének átalakulását, külön vizsgálva az egyes hivatalnokgenerációk tagjainak családi hátterét, képzettségét és életmódját. Véggövetkeztetése szerint „a külügyi apparátus nem vált polgárivá, mégis annak modernizációja több területen félreérthetetlenül megmutatkozott” (115. old.), hiszen az idők során egyre inkább a szakképzettség vált a ballhausplatzi vagy külszolgálati alkalmazás feltételévé, csökkent a konzuli és a diplomáciai szolgálat közötti presztízskülönbség és átjárhatatlanság, és a társadalmi helyzet kevésbé befolyásolta a hivatali pályán való előrehaladást. A testület arisztokrata jellege megmaradt ugyan, a hivatalt teljesítő személyek azonban aligha dolgoztak ugyanazzal az attitűddel, mint a kiegészítést megelőző években. Ez az árnyaltan megfogalmazott konklúzió arra hívja fel a figyelmet, milyen óvatosan is kell bánnunk társadalomtörténeti kategóriáinkkal, illetve arra is, hogy a „modernizáció” nem egységes történés, hanem többféle, egymástól eltérő ritmusú és sebességű folyamat együttese. Tovább árnyalja a képet az idevágó nemzetközi szakirodalom beidézése: a külügyi apparátus arisztokrata jellege koránt sem osztrák–magyar sajátosság a korszakban.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Außen (1784–1924) Administrative Registratur, Fach 4, Personalakten

⁵ Ezt segíti a kötet végén található névmutató is, amelyben a közös külügyminisztérium magyar honos tisztviselőinek neve vastag betűvel szedve áll.

A hivatalnokok házassági szokásairól és kötöttségeiről szólva a következő fejezet ismét nemzetközi kontextusba helyezi a Monarchiában uralkodó viszonyokat. Számos európai udvarral szemben Bécs nem tiltotta a külföldiekkel való házassággkötést, ami szoros összefüggésben áll a Ballhausplatzot amúgy is átható nemzetek fölötti lojalitással. „A Monarchia diplomatái a császárt és a birodalmat képviselték külföldön, meghirdetetten *nem* nemzeti érdekeket” (127. old. – kiemelés az eredetiben) – olvashatjuk, és a következő fejezetből az is megtudható, hogyan igyekeztek a feltétlen dinasztiahűséget és a nemzetek fölötti állampatriotizmust a diplomataképzésben is érvényre juttatni.

A szakképzés és a közös műveltség felelt azért, hogy a hivatalnok elit az elinduló polgárosodás és az egyre erősebb nemzeti mozgalmak hatása ellenére zárt, rendies közösség maradjon, olyan „egységes státuszcsoport” (147. old.), amely képes az osztrák birodalmi patriotizmus szellemében végezni kül- és belpolitikai feladatait. A diplomata- és konzulképzés menetét, tartalmát bemutató szövegrészben megmutatkozik ennek a szemléletnek a tudatos, alaposan kidolgozott módokon történő ápolása és átadása, amiből világosan látszik, hogy a „nemzeti közöm-bösség” nem csupán a (magán)élet egyes olyan szegmenseiben vált láthatóvá, ahová a nemzeti aktivisták képtelenek voltak már behatolni, hanem a birodalom irányítási szintjein is megjelent elvárásként, programként. Mivel a birodalmi fordulat historiográfiai termése döntően a ciszlajtán birodalomfél integrációjára koncentrál, és Magyarországot kivételnek, klasszikus nemzetépítő államnak tekinti a Monarchián belül, roppant izgalmas és fontos az állampatrióta szellemen képzett magyar honos tisztviselők történetének megismerése.

Neveltetésük próbája az, hogy valóban sikerül-e megteremteni a Ballhausplatz szellemét, az „osztrák” identitást, amely átfogja a soknemzetiségű hivatalnokgárda tagjait. A külügyminisztérium magyar tisztviselőinek nemzeti identitásával foglalkozó tizedik

fejezet ebben az igen bonyolult kérdésben nyújt eligazítást. Ismét egyéni életutak, személyes példák jelennek meg, így kaphatunk képet az egyes hivatalnokok mentalitásáról, arról a kényes egyensúlyról, amelyet végülis többféle identitásuk összeegyeztetése, magyarságuk őrzése és a feltétlen dinasztiahűség egyidejű jelenléte jellemzett.

A gyakorlatban ez persze nem mindig okozott fejtörést, sokan, sok esetben láthaták úgy, hogy a magyarok pozíciójának erősítése a közös hivatalokban fontosabb, hasznosabb, mint a „magyar különállás tényleges és szimbolikus elemeiért folytatni képes tartalmú és hatású csatározásokat”. (89. old.) Nem azonos súllyal jelentkezik a probléma a különböző hivatalnokgenerációk számára sem, a korszak végével azonban nem lehet nem feltenni a kérdést: mennyiben volt fenntartható az összbirodalmi identitás, és mennyiben jelentett belső vagy személyközi konfliktusforrást a hivatalnokok nemzeti önazonossága. A kérdésre nem lehet egységes választ adni, amint azt a különböző életutak és hivatalnoki önreflexiók meggyőzően bemutatják, de a szerző leszögezi: még a világháború előestéjén sem tud olyan hivatalnokról, aki ne a Monarchia fenntartását tekintette volna elsődleges és legfontosabb feladatának. Alapvetően összeegyeztethetőnek látja tehát a többféle lojalitást ezen a sajátos csoporton belül, de azt sem hallgatja el, hogy ez egyre inkább elszigeteli a csoport tagjait a magyarországi közvéleménytől.

Talán ez a műnek az egyetlen pontja, ahonnan hiányolható néhány további következtetés. Izgalmas lett volna a szerző gondolatait olvasni azzal kapcsolatosan, végtére is a Monarchia felbomlását a jól képzett és megbízhatóan állampatrióta üzemmódban dolgozó vezetés ellenére a nemzeti feszültségek okozták-e. Másképpen: az a társadalmi csoport, amelynek körvonalait e munka kirajzolja, szűk és elszigetelt csoportként működött, s ekképp nem lehetett elég ereje a birodalmat szétfeszítő feszültségek kezelésére, vagy a bemutatott elit sikeres modellje lehet a soknemzetiségű birodalmak irányításának,

s a Monarchia bukásának okait máshol kell keresnünk? A kérdés az identitásproblémák felől is feltehető: működnek-e többes identitások válságos pillanatokban, vagy ilyenkor szükségszerűen hierarchiákba rendeződnek, választásra kényszerítve „gazdáí”-kat?

Somogyi Éva monográfiája a Monarchia-kutatás legfontosabb kérdéseit részletgazdag, mikroszintű, levéltári forrásbázison alapuló vizsgálatokon keresztül dolgozza fel. Ennek az eljárásnak köszönhetően finom társadalomtörténeti distinkciókat fogalmaz meg, s egyszerre nyújtja a kollektív biográfia két nagy műfaji előnyét: az általános következtetésekben való meggyőző erőt és a személyességet. A szerző magabiztos jártassága a birodalom strukturális felépítésének kér-

déseiben és az elemzett személyes életutakban egyaránt olyan léptékváltásokat tesz lehetővé számára, amelyek a teljes szöveget egyfajta sajátos dinamikában tartják, azt az érzetet keltve az olvasóban, hogy a Monarchia működését ennél pontosabban és szórakoztatóbban valószínűleg lehetetlen volna prezentálni.

A monográfia német fordítása készül, és csak remélni lehet, hogy a munka ezáltal méltó helyre kerül majd a Habsburg Birodalommal foglalkozó nemzetközi kutatás berkeiben is.

ESZIK VERONIKA

Az architektúrától az ellenállástörténetig

Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai

Szelke László: A Gresham a nácik ellen. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016. 230 oldal

A második világháború utáni évtizedek politikailag meghatározott múlt-szemléletében az antifasiszta ellenállás a kommunista mozgalom privilégiumaként volt számon tartva, amelyben például Bajcsy-Zsilinszky Endrénének annyiban lehetett elismertségük, amennyiben a valamennyi antifasiszta csoportosulást tömörítő front-szerveződés kizárólag a kommunisták kezdeményezéseként volt leírható. „A munkásosztály és a parasztság csatasorba állítása mellett a kommunisták nagy erőfeszítéseket tettek a most már föld alá szorított ellenzéki pártok és szervezetek megnyerése és egységes antifasiszta szervezetbe tömörítése érdekében. Ezt a hosszú, az egész háború alatt folytatott harcot 1944 áprilisában siker koronázta. A Kiszgádpártban is, de különösen az SZDP-ben jelentősen megerősödött a baloldal. E pártok jobboldali vezetőinek körében ugyan még mindig ott kísértett a »kivárás« átkos szelleme, de a német megszállás után a jobboldali erők már nem tudták megakadályozni az antifasiszta demokratikus erők és a kommunista párt összefogását. 1944 áprilisában a Békepárt kezdeményezésére létrejött az antifasiszta egységfront felső szerve, a Magyar Front.”¹

A rendszerváltást követő emlékezetpolitikai változások nyomán viszont éppen a kommunisták vezette antifasiszta front képe kezdett hamis legendává válni, és a polgári

erők meghatározó szerepe került előtérbe. „A Magyar Front mint az antifasiszta pártok szilárd és behatárolt politikai szervezete nem volt alkalmas arra, hogy felvegye, irányítsa, harcba vezesse a heterogén összetételű, de a németellenes célokban megegyező szervezeteket, csoportokat. A Magyar Front elzárkózott az elől is, hogy ezekkel közös platformot alkosson, vagy együttes bizottságot hozzon létre. Erre a Magyar Front akkori szervezeti keretei nem is voltak alkalmasak. Történelmi szükségszerűségként merült fel tehát, hogy túl kell lépni a Magyar Front elvi szintű politizálásán, s fel kell kutatni, meg kell keresni a harcolni kész erőket, a tenni vágyó csoportokat. [...] tárgyaltak Bajcsy-Zsilinszkyvel, mert úgy látták, hogy egyedül az ő személye alkalmas arra, hogy a Magyar Front és az ellenállási szervezetek közötti elvi és gyakorlati egységet megteremtse.”²

Annak, hogy a könyv az alcíme ellenére elkerülte a fenti dilemma taglalását, kevésbé az a magyarázata, hogy nem kívánt a vitában állást foglalni, az ok sokkal inkább vizsgálódásának időhatárait keresendő. Szelke László ugyanis a harmincas évek második feléig visszamenően keresi azoknak a folyamatoknak az eredőit, amelyek a háború kitörését követően egyre inkább önálló politikai tényezővé erősödve a náciellenesség és az angolszász elkötelezettség szereplőivé tették hőseit. Ebben a sokéves történetben az 1944 nyarán-végén történt front-alakítás inkább csak záró epizóddá válik, az odavezető folyamat viszont érdekesebbé. Éppen ezért kevésbé tűnik a munka hiányosságának, hogy „ha a szerzőnek sikerült a szálat 1945-ig

¹ Korom Mihály: *A magyarországi fasizmus bukásának és a népi demokratikus forradalom érlelődésének kérdéseihöz (1943–1945)*. II. rész. Párttörténeti Közlemények, 4. évf. (1958.) 1. sz. 11.

² Gazsi József: *A Felszabadító Bizottság*. In: M. Kiss Sándor (szerk.): *Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest, 1994. 183–184.

valamelyest felfejtenie, akkor az ellenállás és a kapcsolatépítés megváltozott körülményeit legalább kitekintésszerűen érdemes lett volna tovább tárgyalni”.³ Mindaz ugyanis, ami az angolszász vonal 1945 utáni legális és konspiratív működése körül bekövetkezett, csak részbeni továbbélése a Gresham-történetnek, másrészt bár ez valóban megkövetelne egy teljesebb feldolgozást, így mindenképpen túlmutatna a jelen könyv keretein.

Ugyanakkor az a látszat támadhat az olvasóban, mintha több önálló munka is rejtőzne a kötetben, és a mű előmunkálatait figyelembevéve ez a benyomás nem is lehet alaptalan. Az 1907-ben átadott szecessziós palota a korabeli nemzetközi építőművészet kimagasló teljesítménye volt. A szerző mintegy engedve az épület varázsának Lipótváros 18. századi formálódásától kezdve mutatja be a Lánchíd pesti hídfője környékének történetét, benne az Akadémia épületével, vele szemben a Lloyd-palotával, kiemelt figyelmet fordítva a Hild József tervezte klasszicista Nákó-palotára, amely majd átadja a helyét a Gresham-palotának. Valóban város-történeti jelentőségű mindaz, ami itt, a Lánchíd, majd a Ferenc József tér környékén történt. Ennek a felismerése tükröződik abban a korábban megjelent könyvben is, amelynek társszerzőjeként Szelke László hódolatát fejezte ki az építőművészeti remekmű, az egyedülálló szépségű palota, a magyar szecesszió gyöngyszeme előtt.⁴ Ezek a gondolatok felismerhetően jelen vannak a mostani kötet első részében, részletesen kitérve a palota pezsgő kulturális életére is. Ez alkalmat ad a világvárossá fejlődő Pest további karakteres vonásainak a bemutatására is: az egyre sokszínűbbé váló művészeti élet, illetve a pesti polgár mentalitását talán a leghitele-

sebben tükröző kávéházak és kabarék világának a leírására. Nem véletlen az sem, hogy a képzőművészet történetében a magyar művészet alakulásának folyamatára gyakorolt hatása folytán önálló nevet kapott a „Gresham művészeti kör”,⁵ és az sem, hogy a klasszikus magyar kabaré két megalapítója, Nagy Endre és Békeffy László is a Gresham Pódium Kabaréjában érezte igazán otthon magát. Békeffy alakja azonban már átvezeti az olvasó figyelmét az architektúra és a kultúrtörténet kérdései felől a második világháború politikai világába. Tulajdonképpen itt kezdődik az a történet, amelyet a könyv címe ígér: „A Gresham a nációk ellen”. Innentől pedig leginkább a szerző sikeres doktori értekezésének nyomvonalán látszik haladni a könyv.⁶

Békeffy konferansziéinak vonzereje és személyének népszerűsége abból adódott, hogy napi rendszerességgel reagált a legfrissebb közéleti eseményekre, merészen tréfálkozva mondott ki kellemetlen igazságokat, s az egyre feszültebbé váló politikai viszonyok között szokatlanul bátor hangú fórumot teremtett. Magasabb körökkel is személyes kapcsolatban állt, elsősorban az angolszász orientációjú, németellenes politikusokkal. Igaza lehet azonban egyik kritikusának, hogy fenntartásokkal kell élni, amikor a könyv ezek sorában Ullein-Reviczky Antalt, Keresztes-Fischer Ferencet, Teleki Pált és Andorka Rudolfot együttesen említi, hiszen Teleki kevésbé vagy egyáltalán nem tartozott az angolszász szellemiségűekhez.⁷ Mindenesetre éppen Békeffy volt az, aki a *Special Operation Executive* brit titkosszolgálat magyarországi rezidentúráját vezető Basil Davidson első hivatalos magyarországi munkatársa lett 1941-ben. (62. old.)

³ Pócs Nándor: *Palota-ellenállás*. Betekintő, 2018/1. [http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2018_1_pocs_0.pdf]; (letöltés ideje: 2018. június 7.)

⁴ Mányai Csaba – Szelke László: *A Gresham világa*. Budapest, 2003.

⁵ Fitz Jenő: *A Gresham és köre*. István Király Múzeum közleményei. Székesfehérvár, 1967.

⁶ Szelke László: Titkok, legendák, sorsok – A Gresham-palota története és angolszász kapcsolatai. Doktori értekezés, PPK 2012.

⁷ Pócs: *Palota-ellenállás*, 3.

Úgy tűnik, a konspiratív magyar–brit együttműködés főszereplőjét kell látnunk a hírügynökségi tudósítói fedéssel működő Davidson (időnként John Craig) alakjában, aki rövidesen megismerkedett a magyarországi helyzettel és a magyar politikai és szellemi élet legfontosabb képviselőivel. Erre kiválóan alkalmasnak bizonyult a Gresham-palota, amely ekkorra luxus-lakóházból, illetve kulturális intézmények székházából egyszerre szimbolikus és valóságos politikai térére kezdett átalakulni. A Gresham-palotában működő cégek, intézmények, szellemi műhelyek résztvevői közül sokan már a háború kezdetétől csatlakoztak a náciellenes Márciusi Front, a Magyar Történelmi Emlékbizottság, a Szabadság, Emberség, Magyarság mozgalom vagy a Szent-Györgyi-féle társaság tevékenységéhez, később többen aktív tagjai lettek az ellenállásnak és az embermentő akcióknak is. A Gresham-palotában volt a székhelye a Herczeg Ferenc elnökletével, illetve a kitűnő nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező Eckhardt Tibor vezetőségi tagságával működő Magyar Revíziós Ligának is, amely Gellért Andor vagy Honti Ferenc révén komoly szerepet játszott a titkos diplomáciában. Eckhardtot bízta meg Teleki Pál a nyugatra képzelt emigráns kormány megalakulásának az előkészítésével.⁸ Önálló portréként is olvashatók azok az összefoglalók, amelyek a negyvenes évek első felének anglofil-németellenes köreinek vezéregyéniségeit jellemzik. Eckhardt Tibor, Kovács Imre, Pálóczi-Horváth György, Rassay Károly, Sombor-Schweinitzer József, Supka Géza, Szakasits Árpád, Szegedy-Maszák Aladár a legkülönbözőbb irányból és elképzelésekkel indulva aligha képzelhették el korábban, hogy életük egy adott időszakában a

„korszellem” áramlata majd közös platformra sodorhatja őket. De a Gresham-palotában volt a székhelye a nemzetközi hírű, majd 1945 után meghurcolt Papp Simon irányításával működő MAORT-nak (Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság), és a Gresham-palotához kötődött az Országos Szabadelvű Klub, valamint az Esti Kurír című liberális ellenzéki napilap is. Némi túlzással, ha Davidson leült egy kávéházi asztalhoz, egy idő után a küldetése számára fontos valamennyi kapcsolattal szót tudott érteni.

Magyarországi tevékenysége azonban időben és mélységében is meglehetősen korlátozott volt. Donaldson eredetileg a *Secret Intelligence Service* D-(szabotázs-)szekció titkos munkatársaként 1939 decemberében érkezett Budapestre. A háborús helyzetben a Németország által megszállt vagy a csatlós országokkal kapcsolatos hírszerzést, propagandát, diverziót biztosító műveleteket a SIS-től az 1940 májusában létrehozott *Special Operations Executive* (Különleges Hadműveletek Bizottsága) vette át,⁹ Donaldson ennek rezidenseként működött tovább. A könyv megállapítása szerint: „A VKF/2 tudomásával és Teleki Pál jóváhagyásával Budapestén tevékenykedő Davidson tartotta magát az angol külpolitika és így az angol nagykövet által támogatott magyar »semlegességi politikához«, tehát komolyabb szervezkedésre és szabotázsakciókra nem kerülhetett sor.” (134–135. old.) Más forrásokból azonban kiderül, hogy Davidson a nyílt forrású és titkos hírszerzési eszközökön túl – kiképzésének megfelelően – a szabotázs-cselekmények megszervezésére és végrehajtására is fel volt készülve, ennek bázisaként pedig az angol követséget szemelte ki. Emiatt éles összetűzésbe került a budapesti brit

⁸ Olasz Lajos: *Egy nyugati magyar emigráns képviselő felállításának kálváriája 1940–1941*. In: Gebei Sándor – Bertényi Iván – Rainer M. János (szerk.): „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”: tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Eger, 2011. 389–401.

⁹ Jeffery, Keith: *Special operations and the creation of SOE*. In: MI6. The History of the Secret Intelligence Service, 1909–1949. London – New Delhi – New York – Sydney, 2010. 352–353.

nagykövetel, aki végül kifejezetten megtiltotta neki, hogy plasztik robbanóanyagot halmozzon fel a követség pincéjében.¹⁰ Davidson Budapestről történő távozását 1941. április elején a könyv Teleki Pál öngyilkosságához köti, „egy esetleges német megszállástól is tartva, Jugoszlávia felé elhagyta az országot”. (34. old.) Időben valóban egybeesett a két esemény. Ugyanakkor Davidson visszaemlékezéseiben azt emeli ki, hogy ekkorra tehető a brit katonai-politikai stratégiában az a fordulat, amely a Németország és szövetségesei megszállása folytán széthullott Jugoszláv Királyság területén kialakuló új ellenállási mozgalom támogatását tűzte ki célul. Ezért küldték új megbízatásokkal a Balkánra Davidsont.¹¹ Rövidebb olasz fogság után (fogolycserével szabadult), majd kairói, isztanbuli kitérőt követően Boszniában, a Fruška Gora környékén harcolt a partizánokkal együtt. A könyv állítása szerint „a SOE Davidsont a magyar ügyekből teljes mértékben kivonta, és a továbbiakban a jugoszláv, majd az olasz vonalon alkalmazta”. (149. old.) A magyar vonalra vonatkozó szerepe azonban később mégis feléledni látszott, amikor a német megszállást követően a SOE felsőbb vezetése Magyarországra akarta küldeni „lázadó mozgalmak szervezésének megkísérlésére”. Davidson viszont – nyilván a titoista partizánharc gyakorlati tapasztalataiból okulva – már feladta négy évvel korábbi magyarországi szabotázsterveit, és jelentése nyomán, miszerint ennek

nincsenek meg a kellő feltételei, Londonban is visszakoztak ettől a tervtől.¹² A magyar titkosszolgálat 1945 után sem feledkezett meg Basil Davidsonról. Az angol relációjú kémperekben vagy az angliai magyar emigráció felderítése során vissza-visszatérően felbukkan a neve. Olyannyira, hogy a londoni rezidentúrára „Dower” fedőnéven nyitott kilenc dossziéból álló sorozat utolsó, 1978-ban lezárt része még mindig tartalmazta az akkoriban már hetvenedik éve felé járó Davidson nevét.¹³ Mindezekről függetlenül a háború után Afrika-kutatóvá lett Davidson jelentős publicitást kapott a magyarországi kiadóknál,¹⁴ sőt hírszerzési kuriózumként a gerillaháborúkkal foglalkozó munkáját a pártkiadó jelentette meg.¹⁵

A könyv alapjául szolgáló irodalmak és források a szerző alapos felkészültségét jelzik. A közel háromszáz könyv, tanulmány, dokumentumgyűjtemény széleskörű tájékozódási lehetőséget biztosít a témakör iránt további érdeklődést tanúsító olvasók számára. Természetesen mindig akadhat hiányolható munka is. Ezek sorában talán a legfeltűnőbb, hogy Mazkenzie SOE-könyvéen túl egyetlen angol nyelvű irodalom sem szerepel a bibliográfiában, pedig a második világháború brit feldolgozásai jelentős információkkal szolgálhattak volna a témához. Csak gyanítani lehet, hogy a könyv nyomdába adását követően jelenhetett meg Doros Dóra nagyon ideillő tanulmánya.¹⁶ A szerző maximálisan kihasználta a jegyzetelés adta

¹⁰ Brittain, Victoria: *Radical journalist and historian who charted the death throes of colonialism in Africa*. Basil Davidson obituary. The Guardian, 9 Jul 2010. 13.

¹¹ Davidson, Basil: *Special Operations Europe: Scenes From the Anti-Nazi War*. London, 1980. 287.

¹² Davidson: *Special Operations Europe*, 288.

¹³ Angliai magyar emigráció („Dower”) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.5. O-8-002/9.

¹⁴ Az eredetileg Angliában megjelent írásai, amelyek hangsúlyozták a rabszolga-kereskedelem katasztrofális hatásait, az európai

gyarmatosítás által Afrikában okozott károkat, jól felhasználhatónak bizonyultak a brit gyarmatosító politika hazai bírálatára is. *Az újra felfedezett ősi Afrika. A fekete anya*. Budapest, 1965.; *Portugál gyarmatok – felszabadított nemzetek*. Budapest, 1983.; *Milyen legyen Afrika?* Valóság, 1975. 10.

¹⁵ Davidson, Basil: *Gerillaháborúk Afrikában*. Budapest, 1984.

¹⁶ Doros Dóra: *Az angol–magyar titkos diplomácia, a Special Operations Executive (Különleges Hadműveletek Bizottsága) angol titkosszolgálati szerv szerepe a magyar*

lehetőségeket kiegészítő információk szolgáltatására. A mintegy 170 oldalnyi törzsszöveghez több mint 500 jegyzetet csatolt. Ezek kevésbé olvasóbarát módon végjegyzet formájában szerepelnek, ráadásul fejezetenként újrakezdve a számozásukat. A folyamatos olvasást így állandóan megszakítja a keresgélés, mire megtalálható az adott szövegrészhez tartozó jegyzetbeli adalék, amely gyakran terjedelmes további olvasnivalóval lepi meg a lapozgató olvasót.

Megfontolásra méltó és tartalmi vonatkozású az a szerzői attitűd, amely jobban hajlik az általa elfogadásra javasolt szerzők mondanivalóinak tolmácsolására, mint az egyes kérdések körül burjánzó viták bemutatására, esetleg ezekben önálló véleményének kifejtésére. Ettől a történet értelmezése kissé lineárisra, egysíkúvá válik, pedig akár a felhasznált irodalomból merítve is számos polemia rekonstruálható lenne. Pálóczi-Horváth kettős ügynöki szerepe például kétségbevonhatatlannak tűnik. Isztambulban a szovjet kereskedelmi küldöttség munkatársával, Baklanovval „kéthetenként találkoztunk, amikor Isztambulban voltunk. Noha az angolok átadták odafönt a Kállay-üzeneteket, én is adtam egy másodpéldányt, hogy biztosítsuk, amikor szövetségesekről van szó, ne csak nyugati szövetségesek legyenek. Mindenről informáltam, ami Magyarországgal kapcsolatban történt, s bizonyos esetekben és ügyekben tanácsokat kértem és kaptam tőle.” (108–109. old.) A „kettős ügynöki” minőség elsőként azonban ott válik bizonytalanná, hogy az angolok a hozzájuk befutó fontosabb értesülésekről egyébként is tájékoztatták az amerikai és a szovjet hírszerzést. Pálóczi emlékirataiban így emlékszik vissza erre a Törökországban töltött két évre:

„Munkánk során napi kapcsolatban álltunk Budapesttel, ehhez az isztambuli iroda rövidhullámú rádiója állt rendelkezésre. Az általunk használt kód meglehetősen biztonságos volt az előre meghatározott napi változtatások szerint. Az üzenetváltások rövidek voltak, és az időpontjuk állandóan változott. Átküldtük a rádióüzeneteket Londonba, a Brit Külügyminisztérium pedig tájékoztatta Washingtonot és Moszkvát.”¹⁷ Fennállhat annak a valószínűsége is, hogy angol jóváhagyásra, nem pedig önálló megfontolásból történt Pálóczi anyagátadása. Ráadásul a szovjetek is tudták, hogy nem Pálóczitól ismerik meg egyedül, amit az angolok egyébként is átadtak már „odafent”. Sőt az is előfordulhatott, hogy az angolok kezdeményezésére történt a „kettős ügynöki” kiszivárogtatás.¹⁸

Fontosabb lenne azonban a forráskritika felől közelíteni ezen kérdések ellenmondásainak megítéléséhez. Közismert követelmény, hogy levéltári iratok szövegeinek hitelessége, megbízhatósága sokoldalú ellenőrzést igényel. Különösen érzékenyek ebből a szempontból a titkosszolgálatok iratai.¹⁹ Felidézhető a Pálóczival teljesen hasonló sorsot megélt Ignótus Pál visszaemlékezése is egy évvel szabadulása után: „Az, hogy kit fognak el, pusztán hatalom-taktikai megfontolásokon állt, s ezekhez a rabokból olyan groteszk, feltűnően hazug vallomásokot csikartak ki igazolásul, amelyek nemcsak, hogy propaganda-kártyái nem lehettek az ÁVH-nak, hanem éppen az ÁVH-t és politikai irányítóit marasztalták szegyenbe, amikor nyilvánosságra kerültek. [...] Néhány cigarettá fejében tehát – mert hozzá kell tennem, hogy ütlegezés és kínzás közben időnként cigarettát, sőt némelykor feketét vagy egyéb jobb falatot is

kiugrási kísérletben. Valóság, 59. évf. (2016) 9. sz. 64–77.

¹⁷ Paloczi-Horvath, George: *The Undefeated*. Boston–Toronto, 1959. 109.

¹⁸ Rainer M. János: *Esetek a magyar hírszerzés történetéből, 1957–1967*. Rubicon, 13. évf. (2002) 6–7. sz. 53.

¹⁹ *Nem mind arany, ami... A szocialista rendszer állambiztonsági iratainak történeti forrásértéke*. In: Rendszerváltás és a Kádár-korszak. Szerk. Majtényi György – Szabó Csaba. Budapest, 2008. 127–139.

engedélyeztek, hogy szólásra bírjanak – hosszú dolgozatokat mázoltam fel az angol titkosszolgálat rejtelmeiről. Még csak nem is volt csupa hazugság, amit írtam. Volt benne az is, mit tagadnam.”²⁰ Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a Pálóczi-iratokat, megállapíthatjuk, hogy két alkalommal erősödik fel a „kettős-ügynök”-i mivolt (túl)hangsúlyozása. Először Pálóczi börtönvallomásai során, másodszor a forradalmat követően az Angliába történő visszakerülése utáni állambiztonsági kompromittációs kísérletek alkalmával. Az előbbi forrásait a könyv alapvetően az ítélet 1954-es felülvizsgálati anyagára, főként a „Nílus” fedőnevű dossziéra támaszkodva találja meg. Az eljáró hatóság azonban nem gyűjtötte össze bennük az összes korábbi lényeges iratot, ráadásul a „Nílus” dosszié első része egészében megsemmisült. A börtönvallomások változásainak nyomon követésére legalkalmasabbnak – a szerző által sajnos nem használt – ÁBTL 4.1. A-735 jelzetű dossziét mutatkozik. 1949 és 1954 között többször megírták Pálóczival (és Ignotusszal is) a háború alatt, majd az utána történeteket. Ignotus vallomásainak megbízhatóságáról ő maga beszélt a fentiekben. Pálóczi vonatkozásában viszont az az érdekes, hogy az évek előrehaladtával részletekben egyre gazdagabbak a leírtak, a Baklanovval tartott kapcsolat pedig egyre inkább elmélyülni látszik. 1953 körül például előke-rülnek olyan események, amelyeknek 1949-ben még nyomuk sincs a jegyzőkönyvben. Pálóczi érthető megfontolásból juthatott arra a következtetésre, hogy minél inkább nyomatékosítja a szovjet hírszerzéssel az angolok háta mögött folytatott információátadás pozitív jelentőségét, annál kevésbé tűnik súlyosnak a SOE-kapcsolatából adódó angol kém minősége. Így kerekedett egyre tökéletesebbre, ellentmondás-mentesebbre, teljesebbre a Baklanov-kapcsolat leírása,

amely egyúttal a valóságtól is egyre meszebb került.

Nem sokkal azután, hogy a forradalom bukását követően Pálóczi elmenekült az országból (az 1956-ban ismét Budapestre látogatott Davidson segítségével²¹), gyorsan a magyar hírszerzés angliai rezidentúrájának a látókörébe került. Azonnal zsarolhatóságának és kompromittációjának a lehetőségeit keresték, és mi sem lehetett erre alkalmasabb eszköz, mint az Angliában szívesen fogadott, a kommunisták börtönéből szabadult ex-SOE-ügynökről kiszivárogtatni azokat az információkat, amelyeket ő maga rögzített vallomásaiban a Szovjetunió javára és a Brit Birodalom rovására folytatott második világháború alatti kémtevékenységéről. Ráadásul egy 1960-as feljegyzés „a szovjetekkel való együttműködés mellé állította Pálóczi kapcsolatát a Katonapolitikai Osztállyal 1948-ban (ez annyit jelentett, hogy akkor fedte fel az angol titkosszolgálatval való háború alatti kapcsolatait), a börtönben adott, harmadik személyekről szóló információit, az angol titkosszolgálatról ugyancsak a börtönben írott tanulmányát, valamint azt, hogy szabadulása után egy ideig információkat adott az államvédelemnek. Ezek az adalékok még szaporodtak egy ideig, ahogyan Pálóczi 1949–1950-es iratait feldolgozták.”²² A nyugati szélsőjobboldali lapokhoz eljuttatni tervezett információk végül a megváltozott körülmények miatt (például a kompromittálási akcióban megcélzott és addig Pálóczi által szerkesztett Irodalmi Újság 1962-ben Londonból Párizsba költözött) nem kerültek nyilvánosságra. Mindenesetre a „kettős ügynöki” történet a fentiek tükrében árnyaltabb megítélést igényelne.

Az 1940-es évek titkos és nyilvános angol–magyar kapcsolataival számos jelentős monográfia, forrásfeldolgozás, dokumentumközlés foglalkozik. Ezekhez képest a Gresham-könyv első látásra

²⁰ Ignotus Pál: *Emlékiratok a halottak házából. Jöjjetek*. Hága, 10. évf. (1957) 1. sz. 25.

²¹ Lásd a 17. jegyzetet.

²² *Kémeink az Oxford Streeten. Esettanulmányok a magyar hírszerzés történetéből. 1957–1967. Évkönyv*. Budapest, 2001. 76.

helytörténetiként kínálja magát. A palota helyszíne jól körülhatárolható mozgásteret jelöl ki a közéleti-politikai szereplők számára, ugyanakkor kapcsolataik révén involválódnak a történetbe olyan személyiségek is, akiknek a viszonya magához az épülethez teljesen indifferens. Ezzel szerencsésen kitágul a történet horizontja, és az eseménysor mélyebb összefüggésekre tesz szert hazai, sőt nemzetközi vonatkozásokban is.

A könyv olvasmányossága, történeteinek fordulatossága, alakjainak kalandos sorsa mindenképpen vonzóvá teheti az olvasó számára a kötetet, és talán várható lesz a jövőben újabb, bővített, javított kiadása.

RÉVÉSZ BÉLA

Számunk szerzői

ANGELOVICS HELGA (helga.angelovics@gmail.com) – PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest

B. SZÉKELY DOROTTYA PIROSKA (szekelypir20@gmail.com) – PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest

BARABÁS GÁBOR (barab.gabor@gmail.com) – történész, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs

STEFAN BERGER (stefan.berger@rub.de) – történész, Ruhr-Universität, Bochum, Németország

ERŐS VILMOS (eros.vilmos@gmail.com) – történész, Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Debrecen

ESZIK VERONIKA (eszikveronika@yahoo.com) – történész, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

KÁROLYI BÁLINT (karlmax91@gmail.com) – PhD hallgató, Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger

KOVÁCS JANKA (kovacs.janka@btk.elte.hu) – PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest

PELLES MÁRTON (pelles.marton@ktk.pte.hu) – okleveles közgazdász, PhD hallgató, PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolája, Pécs

RÉVÉSZ BÉLA (reves@chello.hu) – politológus, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged

SZENTESI RÉKA (szentesi.reka@gmail.com) – divattörténész, PhD hallgató, Mod'Art International Hungary, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest

TILCSIK GYÖRGY (tilcsik@chello.hu) – történész–levéltáros, Szombathely

VÉR ESZTER VIRÁG (orsay79@yahoo.fr) – történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest

A fordításokat RAKOVSKY ANDRÁS és TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID készítette.

Contents

Essays

- ESZTER VIRÁG VÉR
“...she will form a new bond between her esteemed family and the nation...”
The members of the imperial family in Hungary (1867–1868) 5
- HELGA ANGELOVICS
The early political career of Miklós Vay in Zemplén county (1825–1831) 37
- BÁLINT KÁROLYI
The education of the orphans of Pál Zichy II. The education strategy of the
Zichy family during the second half of the 17th century 54
- JANKA KOVÁCS
“Emotional ailments” and “troubles of the mind”. Illnesses of the soul in me-
dical dissertations on the turn of the 18th and 19th centuries 67

Retrospective

- GYÖRGY TILCSIK
German translation and adaptation of Lajos Kossuth’s 23 September 1848
speech calling for revolution 85
- MÁRTON PELLE
Reports of Dr. Emil Tauffer (1905) and Ernő Roediger (1907) about the emig-
ration between Rijeka and New York 107

Beyond our Borders

- A committed historian. Interview with Stefan Berger, professor of Ruhr-Uni-
versity Bochum (Interviewer: *Vilmos Erős*) 120
- Assorted bibliography of Stefan Berger’s works 125
- STEFAN BERGER
Historiography and Political Activity – A Symbiotic Relationship 142

Outlook

- VILMOS ERŐS
The Past as History 163

Reviews

- The Investigations of an Art Historian
(*Bubryák Orsolya: Fantomkép egy 17. századi bécsi műgyűjtőről. MTA Böl-
csészettudományi Kutatóintézet Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2017.*)
DOROTTYA PIROSKA B. SZÉKELY 173

Between the Medieval Popes and the Veneration of Saint James (<i>Zwischen Rom und Santiago. Festschrift für Klaus Herbers zum 65. Geburtstag. Dargestellt von seinen Schülerinnen und Schülern. Hgg. von Claudia Alraum, Andreas Holndonner, Hans-Christian Lehner, Cornelia Scherrer, Thorsten Schlauwitz, Veronika Unger. Verlag Dr. Dieter Winkler, Bochum, 2016.</i>)	
GÁBOR BARABÁS	177
Nation and Fashion (<i>Lukács Anikó: Nemzeti divat Pesten a 19. században. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2017.</i>)	
RÉKA SZENTESI	183
The Spirit of the „Ballhausplatz” (<i>Somogyi Éva: Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914. MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, Budapest, 2017.</i>)	
VERONIKA ESZIK	186
From Architecture to the History of Resistance (<i>Szelke László: A Gresham a nácik ellen. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.</i>)	
BÉLA RÉVÉSZ	190
<i>Authors</i>	197

Az Aetas történettudományi folyóirat 2019. évi előfizetői felhívása

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűségese kitartása. 2019-ben a következő tematikus számaink jelennek meg:

18/19 és a jövő

Egy régemúlt évszázad emlékképei

Utazók itt és ott

Intézményi és kulturális transferek a 20. századi Magyarországon

Folytatjuk „Elmélet és módszer” rovatunkat.

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2019-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel ugyanakkor, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár: **4000 Ft** (tartalmazza a postaköltséget, az év végén elektronikus formában is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi 4 számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár: **3500 Ft** (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél: **1000 Ft** + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: **1100 Ft**

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

Következő számunk tartalmából

KURDI KRISZTINA

A memoár mint útleírás. A tokaj-hegyaljai bor útja Ber Birkenthal zsidó borke-
reskedő visszaemlékezései alapján

KULCSÁR KRISZTINA

Ha főurak útra keltek... 18. századi főúri utazástípusok Albert szász-tescheni
herceg és Mária Krisztina főhercegnő közös utazásai alapján

DINNYÉS PATRIK

Mogiljovtól Szmolenszkig: II. József német-római császár és II. Katalin orosz
császárnő első találkozása és közös utazása (1780)

RING ÉVA

Karl von Zinzendorf gróf moszkvai látogatása

OLGA KHAVANOVA

Pavel Petrovics bécsi látogatása 1781–1782-ben. A felvilágosult trónörökös
„okos” utazása

SCHWARZ ISKRA

Nagy Péter pozsonyi látogatásáról

Bemutatjuk Daniel Unowskyt, az Austrian History Yearbook főszerkesztőjét

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrásy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Penna Bölcsész Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Leticia

Telefon: +36 (30) 59-66-594

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Nyomdaipari Kft., Szeged

ISSN 0237-7934